الدار العربية للعلوم ناشرون
Arab Scientific Publishers, Inc.

بە دەم ڕێگاوە گوڵچنین

چەند بابەتێکی کۆمەڵناسی

نەوشیروان مستەفا ئەمین

کتێبی یەکەم
بەرگی دووەم

نەوشیروان مستەفا ئەمین

بەدەم ڕێگاوە گوڵچنین؛
چەند بابەتێکی کۆمەڵناسی

نەوشیروان مستەفا ئەمین

بەدەم ڕێگاوە گوڵچنین؛
چەند بابەتێکی کۆمەڵناسی

کتێبی یەکەم - بەرگی دووەم

نوسراودانی وشە
زنجیرە
مێژوی هاتن
ژمارەی پۆلین
جۆری هاتن

الدار العربية للعلوم ناشرون ش.م.ل
Arab Scientific Publishers, Inc. S.A.L

2015 زاینی

ISBN: 978-614-01-1607-8

بە بێ پرسی نوسەر لە چاپدانەوە و کۆپیکردن و لە بەرگرتنەوەی قەدەغەیە

الدار العربية للعلوم ناشرون
Arab Scientific Publishers, Inc.

الدار العربية للعلوم - ناشرون

بناية الريم، شارع ساقية الجنزير، عين التينة، ص ب 5574–13

بيروت–لبنان

تەلەفون: (+9611)–860138–786233–785108–785107

فاکس: 786230 (+9611)

پۆستی ئەلەکترۆنی: asp@asp.com.lb

نوسەر: نەوشیروان مستەفا ئەمین

دیزاینەر: Houssein Atwe

بەرگ: Ali Kahwaji

ناوەرۆک

سەرەتا 11
وشەوانی 13

کورد و هاوسەرگیری **17**
هاوسەرگیری ناوخۆیی 19
هاوسەرگیری ناوخۆیی - دینی: 19

حەیران و چەند دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی **25**
جوگرافیای حەیران 28
بابەتی سەرەکی 28
باج ئەستێنی ماچان 30
خوشکی نیە بیدا بە ژن 32
ژن هەڵگرتن 32
گەفی هەڵگرتن 34
هەڵگرتنی بە زۆر 35
هەڵگرتن بۆ دور 36
تەڵاقدانی زۆرەملێ 37
ژوانی نهێنی 38
حەزکردن لە ژنی بە مێرد 39
تووک - دوعای شەڕ 41
لایەنی ئەدەبیی حەیران 43

تاکی کورد و ڕێچەڵەک **45**
یەکەم، بنەماڵەی سادات 47
دوەم، بنەماڵەی فەرمانڕەواکانی میرایەتیە کوردەکان 47
سێیەم، بنەماڵەی شێخانی تەریقەت 49
چوارەم، بنەماڵەی سەرانی خێڵەکان 50
خێڵی کوردی و ناو 53
ژن و ناوی عەشیرەت 53
ناوی کەس و نازناوی خێڵەکی 54

رایەڵەی پێوەندی خزمایەتی خێزانی کوردی **55**
رایەڵەی پێوەندی خێڵایەتی لە ناو کۆمەڵگای کوردی دا **67**
ئێلی جاف (بە نمونە) 69
گەڕانەوە بۆ مێژو 69
سەرەتای دەرکەوتنی ئێلی جاف 70

دابەشبونی ئێلی جاف 72
ڕێچەڵەکی بەگزادەکانی جاف 72
جاف و باشوری کوردستان 73
پێکهاتەی ئێلی جاف 74
کورد و گۆران 75
هۆزەکانی جاف 75
طایفەکانی جافی بابان: 76
پێوەندی بەگزادە و هۆزەکانی جاف 77
ریچ لە هەواری سەرۆکی ئێلی جاف دا 78
شێوەی ژیانی جاف 80
ناونانی مناڵ 85
ترس و ترساندن 85
کۆچەری و راووڕوت 86
جاف و زیانیی 88
خێڵەکیی کۆچەر و جوتیاری گوندنشین 89
جاف و دین 89
حەج و جاف 89
جاف و میرایەتی ئەردەڵان 90
گۆڕانی پێوەندی پاتریارکی بۆ دەرەبەگی 93

خێڵی کوردی لە سایەی دەسەڵاتی عوسمانی دا 103

هەمەوەند (بە نمونە) 105
والیی بەغداد لە سلێمانی 106
شەڕ بۆ تۆڵەسەندن 111
لەشکرکێشیی هاوبەش 112
شەڕ بۆ پاراستنی داڵدەدراو 112
چارەنوسی جوامێرئاغا 113
موشیرئاوا 114
غەدری ئیرانی 114
ناوبانگی هەمەوەند 115
هەمەوەند و بابان 116
جەنگی روسی - عوسمانی 117
کورد و غەزا 118
ساڵی برسیمە 119
پشێوی لە سلێمانی 120

گوندنشینی کوردی لە سایەی دەسەڵاتی قاجاری دا 123

هەورامی (بە نمونە) 125
حکومەتی فەرهاد میرزا موعتەمیدولدەولە (1284 - 1319 ک) 127
رۆژنامەی زەورا و هەورامان 130
نازناوی ئیرانی 133

رایەڵەی پێوەندی دەرەبەگایەتی لە کۆمەڵگای کوردی دا 135
خۆشناو (بە نمونە) 137
گوندی خۆشناو 137
ڕێچەڵەکی بنەماڵەی میر 138
دیواخانی میر: ناوەندی فەرمانڕەوایی 139
مزگەوت و مەلا 140
خۆراک 142
پیشەی دەست 143

رایەڵەی پێوەندی دەرەبەگایەتی لە کۆمەڵگای کوردی دا 147
میراودەلی (بە نمونە) 149
سەرگەرمی میراودەلی 154

رایەڵەی پێوەندی رۆحی لە تەریقەتی نەقشبەندی دا 157

مەولانا خالید بە نمونە 159
-1- خالیدی لاو 161
خالید و شیعر 163
خالید و مەدحی میرەکانی بابان 164
خالید و مەرسیە 167
خالید و سەیران 169
خالید و وەرزش 170
خالید و زمانی کوردی 171
-2- خالیدی حاجی (1220 - 1224 ک) 174
حەجنامە 175
-3- خالیدی سەحرانەوەرد (1224 - 1226 ک) 185
-4- خالیدی پیری تەریقەت (1226 - 1230 ک) 200
تەریقەتی نەقشبەندی 201
هەڵوێستی ئەوڕەحمان پاشا 203
-5- مەولانا لە سلێمانی (1230 - 1236 ک) 207
سەرچاوەی داهاتی مەولانا 208
کاریزی وڵوبە 209
مەولانا و کتێب 214
خالید و تۆڕی پێوەندی ڕێکخراوەیی 217
پەیکەری ڕێکخراوەیی تەریقەت 218
کێشەی ناوخۆی تەریقەت 221
بیری تیۆلۆجی مەولانا 221
مەولانا و هەوڵی ڕێکخستنەوەی ناوماڵی بنەماڵەی بابان 222
ناکۆکی شێخ مارف و مەولانا 225
-6 -خالیدی ئاوارە (1236 - 1242 ک) 228
کۆچی مەولانا بۆ بەغداد 228
مەولانا لە بەغداد (1236 - 1238 ک) 229

دوایین سەردانی کوردستان.......... 230
مەولانا لە شام (1238 - 1242 ک).......... 242
کێشەی ناوخۆی تەریقەت 243
خانەقای سلێمانی 244
ئاوارەیی و نۆستالجیا 245
سەردانی فەلەستین و حەج.......... 247
مردنی مەولانا.......... 248
بەهائوڵا لە سلێمانی.......... 255
ئاینی بابی و بەهایی.......... 257
بەهائوڵا لە سلێمانی.......... 259
بەهائوڵا و کەسایەتیەکانی سلێمانی.......... 259
ئاشکرابونی لە سلێمانی.......... 260
ئاشکرا بونی لە سەرگەڵو 260
ئاشکرابونی لای کەسوکاری.......... 261
بەهائوڵا و زانایانی کورد.......... 262

سەرەتا

ئێستا ساڵی 1435 ی کۆچی‌ی مانگیە.
ئێستا ساڵی 2014 ی زایینیە.

دەوڵەتی عوسمانی ساڵی 1891 بۆ سازدانی هێزی کورد دژی روسیای قەیسەری و دژی گەلی ئەرمەنی، فەوجەکانی حەمیدی، لە خێڵەکانی کورد دروست کرد و، دەیان هەزاری بە ناوی تیرە و هۆز و خێڵەکانیانەوە بە سەرۆکایەتی ئاغا و بەگ و خان و شێخەکانی خۆیانەوە کۆ کردەوە و، هاویشتنیە مەیدانی جەنگەوە.

دەوڵەتی تازە دامەزراوی عیراق لە سیەکان و چلەکانی سەدەی بیستەم دا توانی بە هەمان شێوە، بە ناوی تیرە و هۆز و خێڵەوە هەزاران کورد، شان بە شانی جەیشی عیراق، رێک بخا و بیان کاتەوە بە گژ شۆڕشی کوردا.

حیزبی بەعس پاش نزیکەی سەد ساڵ لە دەوڵەتی عوسمانی و، پاش زیاتر لە پەنجا ساڵ لە دەوڵەتی هاشمی، لە سەرەتای هەشتاکانی سەدەی بیستەم دا توانی بە هەمان شێوەی جاران، زیاتر لە سێ سەد و پەنجا فەوجی میلیشایی بە ناوی تیرە و هۆز و خێڵەوە دروست بکا و، سەدان هەزار کورد چەکدار بکات، لە شەڕی ئێران دا بە کاریان بهێنێ و، لە هەمان کات دا بیان کاتەوە بە گژ شۆڕشی کوردا.

ئێستاش بە هەمان نازناوی تیرە و هۆز و خێڵەوە، بە هەمان نازناوی گوند و شار و ناوچەوە، سەدان رۆشنبیر، نوسەر، شاعیر، رۆژنامەنوس رۆژانە لاپەڕەی گۆڤار و رۆژنامەکان رەش ئەکەنەوە. کەسایەتیە سیاسیەکانیش لە ناو سەرکردایەتی حیزب و، لە ناو وەزارەت و سەفارەت و پارلەمان دا، لە کۆڕە سیاسی، کۆمەڵایەتی، رۆشنبیری، رۆژنامەوانیەکان دا، ململانێی نازناوی خێڵەکی و ناوچەیی ئەکەن. تەنانەت لە هەڵبژاردنی سەرۆکایەتی هەرێم دا چەند کەسایەتیەک کە بۆ سەرۆکایەتی هەرێم رکابەری یەکتری‌یان ئەکرد، هەر یەکەیان هەڵگری نازناوی خێڵ یا ناوچەیەک بون.

لێرەدا چەند پرسیارێ دیتە پێشەوە:

بۆچی هەتا ئێستاش ئەم گرێیە: گرێی خێڵ، گوند، ناوچە، لە دەرونی مرۆڤی کوردا ئەوەندە کاریگەرە، ئەوەندە جێگەی شانازیە خۆی پێوە هەڵ بکێشێ؟

بۆچی ئەوەندەی ئینتیما بۆ گوندەکەی، شارەکەی، ناوچەکەی ئەی وروژێنێ ئەوەندە ئینتیما بۆ نیشتمانەکەی - کوردستان نای خرۆشێنێ و، ئەوەندەی ئینتیما بۆ تیرەکەی، هۆزەکەی، خێڵەکەی ئەی جوڵێنی ئەوەندە ئینتیما بۆ نەتەوەکەی - کورد نای بزوێنێ؟

بۆچی حیزبەکان مەکتەبی کۆمەڵایەتی‌یان دامەزراندوە بۆ بەلاداخستنی کێشەی کۆمەڵایەتی ئاڵۆز و خوێناوی لە کاتێک دا دەزگای قەزایی "پیشەیی" هەیە.

ئەم چەند وتارە هەوڵێکی سەرەتاییە بۆ بەشداری لە وەڵامدانەوەی ئەو پرسیارانەدا.

وشەوانی

ئێستا کە تۆژینەوەی کۆمەڵایەتی - سۆسیۆلۆجی و ئەنترۆپۆلۆجی، ئیتنۆلۆجی، ئیتنۆگرافی... لە گەشانەوەدایە و، بەردەوام بەرەو پسپۆڕیی قوڵتر ئەڕوا، بە تایبەتی کە لە هەندێ لە زانکۆکانی کوردستان دا بەشی کۆمەڵناسی کراوەتەوە. پێویستە لە نوسینی کوردیی‌ش دا ئەو سەرمایە زمانییەی هەیەتی سەرلەنوێ بە پێوانەی زانستی دابەش بکرێن و، هەر وشەیەک بخرێتە خانەی بەکارهێنانی تایبەت بە خۆیەوە.

لە ئاخاوتنی ئاسایی دا دەستەواژەی عەشیرەت، خێڵ، ئێل، عێل، تایەفە، تیرە، قەوم، قەبیلە، هۆز... بە تێکەڵوپێکەڵی بەکار ئەهێنرێ. هەروەها لە زمانی نوسین دا هێشتا چەمک و مەعنای ئەم دەستەواژانە لە تۆژینەوەی کۆمەڵایەتی دا بە وردی دیاری نەکراون، بە تایبەتی چونکە باسی لەو بابەتە لە زمانی کوردی دا نەبوە یان دەگمەن بوە. لەم بابەتانە دا هەوڵێ دراوە بۆ لێکدانەوە و دانانی جۆرێ لە ریزبەندی وشەکان لە پەیکەرەی کۆمەڵایەتی ئەو گروپانە دا.

عەشیرەت: دەستەواژەی عەشیرەت بە هەمو یەکەیەکی کۆمەڵایەتی وتراوە، گەورە بوبێ یا بچوک، ئەگەر خێزانێکی فراوان بوبێ یا یەکگرتنی چەند هۆزێ، کە هاوخوێنی، یا هاوشوێنی، یا هاوقازانجی لە ژێر ناوێکی هاوبەش دا کۆی کردبنەوە. لە بنەڕەت دا وشەیەکی عەرەبییە هاتۆتە زمانی کوردییەوە. لە زمانی کوردی دا بە شێواوی بە کار هێنراوە بەڵام لە زمانی عەرەبی دا بۆ چەمکێکی دیاریکراوی یەکەیەکی کۆمەڵایەتی دیاریکراو بە کار هێنراوە.

هەمان وشەی "عەشیرەت" و "عەشائیر" بۆ کۆکراوەکەی لە زمانی فارسی و هەندێ زمانی تردا بە کار هێنراوە و ئێستاش بە کار ئەهێنرێ.

ئێل: کە لە سەر زمان بۆتە عێل و خێڵ، لە بنەڕەت دا وشەیەکی تورکی مەغۆلییە. مەغۆل، بۆ گەل، کۆمەڵێ خەڵک، گوێڕایەڵی کەسێ بۆ گەورەکەی، بە کاریان هێناوە.

لە زمانی فارسی و هەندێ زمانی تردا بە کار هێنراوە و ئێستاش بە کار ئەهێنرێ. چەند دەستەواژەی تری لێ کەوتۆتەوە، لەوانە:

ئێلی: گوێڕایەڵی.

ئێلخان: بە سەرۆکی ئێل وتراوە.

ئێلچی: بە نێردراو، سەفیر وتراوە.

ئێل، هاتۆتە زمانی کوردیەوە، لە باتی وشەی عەشیرەت بە کار هێنراوە. هەندی جار لە گۆکردن دا بۆتە عێل. عێلی مرادی، نازناوە بۆ عەشیرەتی جاف. وەلی دێوانە لە شیعرێکی دا لە دەلیل ئەپرسێ: "کۆچ خێڵخانەی ئێلی جاف نەدیت/ سەرداری رەندان سەوڵی ساف نەدیت؟" پیرەمێردیش ئەڵێ: "نەکەرۆز گەڕام وادی بە وادی/ جێگە و نزرگەی ئێلی مورادی". لە وشەی ئێلەوە چەندین وشە و دەستەواژە داتاشراوە، لەوانە:

ئێلجاڕی: بریتیە لە سازدانی گشتی هەمو ئەندامانی ئێلەکە بۆ ئەنجامدانی کارێکی گەورە، بە تایبەتی کۆکردنەوەی لەشکری ئێلەکە بۆ پەلاماردانی دوژمنی ئێلەکە، بە کار هێنراوە.

ئێلات: کۆکراوەی ئێلە. کۆمەڵێ عەشیرەت. مەولەوی ئەڵێ: "داخ پەی تۆ! چ تەور، بێ رەحمی کریان/ ئێلات پەی ئێلاخ، باز، ئێزنش دریان."

ئێلاخ: هەواری کوێستانەی ئێل.

خێڵ: هەمان وشەی ئێلە، لە سەر زمان گۆکردنی گۆڕاوە، بە هەمان مەعنا بە کار ئەهێنرێ. وەلی دێوانە ئەڵێ: "هەی دەلیلەی رەم هەردە و هەڵەت گێڵ/ هەی سەرداری پۆل تەتارانی خێڵ." هەر ئەو ئەڵێ: "مەر نمەزانی لێلاویت لێڵەن/ ئەی ماوا و مەسکەن گوزەرگەی خێڵەن. یۆرتی چەراگەی خێڵی جافانەن/ جای عەیش و نەشات عەنبەر نافانەن." هەروەها مەولەوی ئەڵێ: "جە قەتارەی خێڵ دیدە سیاوان/ باقی هەوارگەی گەرمیان ئاوان". کەسێکی تر کە لە هەوارەکەی بێزار بوە بە گلەییەوە وتویەتی: "ئەو وەختەم زانی ئاخرم شەڕ بو/ خێڵم ئاوێتەی خێڵی سەگوەڕ بو". خێڵ خراوەتە وشەسازیەوە، وەکو:

خێڵخانە: خانەی خێڵ. مەولەوی ئەڵێ: "ئێمشەو مەینەتان نە دەرون جەمەن/ خێڵ خانەی کەیفم پڕ جە ماتەمەن."

خێڵی حەمە: گوندێکە لە شارەزور.

کانی خێڵ: گوندێکە لە شارباژێر.

بانی خێڵان: گوندێکە لە ناوچەی دەربەندیخان، یەکێ بوە لەو وێستگایانەی کە ئێلی جاف، لە گەرمیان و کوێستان دا بارگەیان لێ خستوە.

خێڵ بەرەو ژور: نیشانە بوە بۆ جوڵانی خێڵ لە بەهاردا بەرەوە کوێستان.

خێڵ بەرەو خوار: نیشانە بوە بۆ جوڵانی خێڵ لە پایزدا بەرەوە گەرمیان. پەندێکی کۆن ئەڵێ: "خێڵەوخوار و خێڵەوژور/ بزنە بەلە و جاجمە سور".

سەرخێڵ: سەرئێل، سەرۆکی عەشیرەت. مەولەوی ئەڵێ: "گێج مدۆ دەرون چەنی نێش، ئامان!/ بەڵام هەی سەرخێڵ نەوتول نەمامان". دیسان مەولەوی ئەڵێ: "جەورەکەی سەرئێل خەم بێ شومارەن/ خێڵ خانە بەرپێچ تا خێڵ ئەو خوارەن". لە ناو هەندێ لە عەشیرەتەکانی موکریان دا لە باتی سەرخێڵ وشەی "مەزن" بە کار هاتوە.

خێڵ: لەم چەند بابەتەدا لە باتی عەشیرەتی عەرەبی و (tribe) ی ئینگلیزی بە کار هێنراوە.

هۆز: کۆمەڵێ خەڵکە لە سۆنگەی هاوشوێنی یا هاوقازانجی لە ژێر ناوێکی هاوبەش دا کۆ بونەتەوە. مەرج نیە هەمو ئەندامانی هۆزەکە لە نەوەی یەک باپیرە بن و، هاوخوێنیی پێکیانەوە ببەستێ. ئەشێ لە چەند خێزانی جیاواز و لە چەند باپیرەی جیاواز بن.

وشەی هۆز لە چەندین بابەتی فۆلکلۆری دابە کار هاتوە. بە گاڵتەوە لە ژنێکیان پرسیوە چەند شوی کردوە و چەند جار هەڵگیراوە ئەویش بە گاڵتەوە وتویەتی: "نۆ لەم هۆزی، نۆ لەو هۆزی، نۆ لە هۆزی برایمە قۆزی، نۆ لە بەر هەتاو خۆیان ئەدۆزی. دەستم لە هەویرە، هەر ئەوەندەم لە بیرە!". پێشینان وتویانە: "کە من کەوتمە دەرۆزە، ئەم هۆزە نا ئەو هۆزە". بۆ پۆشینی جلی ئاسایی و جلی کار وتویانە: "ئەم بۆ ناو هۆز، ئەو بۆ ناو کۆز".

وەلی دێوانە یەکێ لە شیعرەکانی بەمجۆرە دەس پێ کردوە: "بێزیای هۆزان.../ ها بیم وە مەجنون بێزیای هۆزان. ئەگەر وە دۆزام، بەیان دڵسۆزان/ مەگەر نە هەردەی نەجدم بدۆزان." لە شیعرێکی تری دا کە لە گەڵ سەنگی هەواران ئەدوێ، ئەڵێ: "تۆ جە داخی کێ سوفتە و سۆزانی/ پەسمەندەی هەوار کامین هۆزانی؟"

تیرە: کۆمەڵێ خەڵکە هاوخوێنیی بە یەکیانەوە ئەبەستێ، هەمویان نەوەی یەک باپیرەن. ڕەنگە چەند بەرەبابێ بن، بەڵام ڕاست یا وەهمی، هەمو خۆیان بە نەوەی یەک پیاو ئەزانن و خۆیان بە خزمی یەکتری دائەنێن.

وشەی "تیرە"، جگە لە کورد، لە ناو کۆمەڵگا خێڵەکیە ئیرانیەکان دا، بە تایبەتی لە ناو فارس و لوڕ دا بۆ هەمان مەبەست بە کار ئەهێنرێ.

بەرەباب: چەند خێزانێکن لە یەک باوک کەوتونەتەوە. هەمویان ناوی باوک و باپیری خۆیان بە دروستی ئەزانن و کەسوکاری خۆیان بە چاکی ئەناسن. مەرج نیە هەمویان لە یەک دایک بو بن، ڕەنگە باب چەندین ژنی هێنابێ و بەری چەندین دایک بن، بەڵام مەرجە بەری یەک باب بن.

بنەماڵە: خێزانێکی فراوانە، خاوەن ناونیشانە و ناسراوە لە ناو کۆمەڵ دا و خۆی بە خانەدان و بەڕێز ئەزانێ.

خێزان: بچوکترین یەکەی کۆمەڵایەتیە پێک دێ لە یەک پیاو (مێرد، شو) و یەک ژن، لە گەڵ مناڵەکانیان لە کوڕ و کچ. پیاوێک ئەگەر زیاتر لە یەک ژنی هەبو ئەشێ بە یەک خێزان زیاتر دابنرێ.

تێبینی:

الدکتور شاکر خصباک: الاکراد، بغداد - 1972.

خەسباک، لەم کتێبەی دا لە لاپەڕەکانی 350 - 352 دا هەوڵی داوە ئەم دەستەواژانە شی بکاتەوە. جگە لە لێکۆڵینەوەکانی خۆی هەندێ قسەی توێژەری پێش خۆی باس کردوە.

كورد و هاوسەرگیری

لە ناو کوردا دین، مەزەب، زاراوەی زمان، عەشیرەتی جیاواز هەبون. هەر دینە و هەر مەزەبەی بە پێی یاسا و ڕێساکانی خۆی هاوسەرگیری کردوە. بەڵام لە ناو هەر یەکێ لەمانەدا ڕێوشوێنی جیاواز هەبوە. ڕەگی هەندێ نەریتی هاوسەرگیری ئەگەڕێتەوە بۆ سەردەمانێکی زو.

هاوسەرگیری ناوخۆیی

بنەماڵەیەک، بەرەبابێک، تیرەیەک، هۆزێک، عەشیرتێک، مەزەبێک، دینێک کە تەنیا لە ناو خۆیان دا ژنوژنخوازی بکەن، لە دەرەوەی گروپەکەی خۆیان ژن نەهێنن و ئامادە نەبن ژن بدەن بە پیاوی گروپێکی تر. پێی ئەوترێ "هاوسەرگیری ناوخۆیی". بە پێچەوانەوە هاوسەرگیری ئەگەر کۆسپی دینیی، مەزەبی، خێڵایەتی، نەتەوەیی لە ڕێ دا نەبێ، کچ و کوڕ بتوانن لە دەرەوەی خێزان، بنەماڵە، بەرەباب، هۆز، تیرە، خێڵ، دین، مەزەب، نەتەوەکەی خۆی، شو بکات و ژن بهێنێ، پێی ئەوترێ "هاوسەرگیری دەرەکی". لە کوردستان "هاوسەرگیری دەرەکی" دەگمەن و "هاوسەرگیری ناوخۆیی" سیستەمی هەرە باوی ژنوژنخواخی بوە کە ئەویش چەندین جۆری هەبوە، لەوانە:

هاوسەرگیری ناوخۆیی - دینی، هاوسەرگیری ناوخۆیی - خێڵایەتی، هاوسەرگیری ناوخۆیی - شێخایەتی، هاوسەرگیری ناوخۆیی - چینایەتی.

هاوسەرگیری ناوخۆیی – دینی:

نمونە: 1

هاوسەرگیری ئیزیدی

پێڕەوانی ئۆلی ئیزیدی، لە ناو خۆیان دا هاوسەرگیری ئەکەن. نە ژن ئەدەن بە پیاوێکی نەئیزیدی و نە ژن لە خەڵکی نەئیزیدی ئەهێنن. بە پێچەوانەی ئەمەوە توشی گرفتی دینی ئەبن، ڕەنگە لە دینەکە دەر بکرێن. توشی گرفتی کۆمەڵایەتی ئەبن، لە ناو خەڵکەکەی خۆیان دا بە چاوی سوک سەیر ئەکرێن.

ئیزیدی لە ناو باوەڕدارانی ئۆلەکەی خۆیشیان دا، پێڕەوی هاوسەرگیری ناوخۆیی ئەکەن. فرەژنی و هاوسەرگیری لە نێوان خزمی نزیک دا ڕێگە پێدراوە. کۆمەڵی ئیزیدی پێکهاتوە لە چەند چینی دینیی - کۆمەڵایەتی (کاست)، لە سەرەوە بۆ خوارەوە: میر، پیر، شێخ، مورید. چینی مورید پێکهاتوە لە کوچەک، قەوال، فەقیر.. ئەم چینانەش لە ناو خۆیان دا ژنوژنخوازی ئەکەن و بۆیان نیە لە دەرەوەی چینەکەی خۆیان

هاوسەرگیری بکەن. هاوسەرگیری ناوخۆیی - چینایەتی بە واتای چینی میر لە ناوخۆی دا و چینی شێخ لە ناو خۆی دا و چینی مورید و چینەکانی تر هەر یەکە لە ناو خۆیدا هاوسەرگیری ئەکا، بۆ نموونە پیاوێک لە چینی فەقیر بۆی نیە لە گەڵ کچێ یا ژنێ یا بێوەژنێ لە چینی ئەمیر، شێخ، قەوال.. هاوسەرگیری بکا.

فرەژنی لە ناو ئیزیدی دا ڕێگە پێدراوە.

لەم جۆرە هاوسەرگیریە دا بە دەگمەن ڕەئی ژن وەرگیراوە.

نمونە: 2

هاوسەرگیری یارسانی

پێڕەوانی ئاینی یارسان (کاکەیی)، لە ناو خۆیان دا هاوسەرگیری ئەکەن. فرەژنی و هاوسەرگیری لە نێوان خزمی نزیک دا ڕێگە پێدراوە. هاوسەرگیری کاکەیی تا ڕادەیەکی زۆر هاوشێوەی هاوسەرگیری ئیزیدیە. کۆمەڵی کاکەیی پێکهاتوە لە چەند چینی دینیی - کۆمەلایەتی (کاست)، لە سەرەوە بۆ خوارەوە: سەید (کە بە پیر دائەنرێ)، مام (کە بە دەلیل دائەنرێ)، باوە، ئۆمی... ئەم چینانەش لە ناو خۆیان دا ژنوژنخوازی ئەکەن و بۆیان نیە لە دەرەوەی چینەکەی خۆیان هاوسەرگیری بکەن.

لەم جۆرە هاوسەرگیریە دا بە دەگمەن ڕەئی ژن وەرگیراوە.

نمونە: 3

هاوسەرگیری مەسیحی

پێڕەوانی دینی مەسیحی، لە ناو خۆیان دا هاوسەرگیری ئەکەن، فرەژنی لە ناو ئەوان دا ڕێگەپێدراو نیە.

نمونە: 4

هاوسەرگیری ئیسلامی

هاوسەرگیری لە دینی ئیسلام دا جیاوازە. لە روی تیۆریەوە هەمو موسوڵمانێ سەرەڕای جیاوازی زمان و نەتەوە و ناوچە و ڕەنگ، چین، بۆی هەیە هاوسەرگیری لە گەڵ هاودینەکانی بکا، هاوسەرگیری لە گەڵ خزمە نزیکەکانی، ئامۆزا، پورزا، خاڵۆزا... بکا. بۆی هەیە چوار ژن بهێنێ. پیاوی موسوڵمان بۆی هەیە هاوسەرگیری لە گەڵ ژنی ناموسڵمان بکا، بەڵام ئافرەتی موسوڵمان بۆی نیە هاوسەرگیری لە گەڵ پیاوی ناموسوڵمان بکا. لە ناو موسوڵمانیش دا مەزەبی جیاواز هەیە. ئەگەرچی ڕێسایەکی ئیسلامی نیە ڕێ بگرێ لە هاوسەرگیری نێوان ژن و پیاوی مەزەبە جیاوازەکان، بەڵام سوننە و شیعە، کە دو مەزەبی دینی ئیسلامن، هاوسەرگیری لە گەڵ یەک ناکەن، ئەگەر بیکەن لە ناو خزم و هاومەزەبەکانیان دا پەسند نیە.

نمونە: 5

هاوسەرگیری ناوخۆیی – شێخایەتی

لە کوردستان سەدان خێزان و بنەماڵە هەن خۆیان بە نەوەی محەمەد، پێغەمەری ئیسلام، دائەنێن. خۆیان بە سەید یا شێخ ئەناسێنن. پێیان وایە لە بەر ئەوەی خوا پێغەمەری لەوان هەڵبژاردوە، ڕەگەزی ئەوان بەرزترە لە ڕەگەزی خەڵکی ئاسایی، بۆیە ئەبێ پارێزگاری پاکی و بەرزی ڕەگەزی خۆیان بکەن. لە ناو خۆیان دا ژن و ژنخوازی ئەکەن. هەتا بۆیان بکرێ ژن بە ژن و خزمی پلەی یەکەمی خۆیان لە ئامۆزا و پورزا و خاڵۆزا ئەهێنن.

لەم جۆرە هاوسەرگیریە دا بە دەگمەن ڕەئی ژن وەرگیراوە.

نمونە: 6

هاوسەرگیری ناوخۆیی – مەزەبی

دینی ئیسلام دابەش بوە بە سەر چەندین مەزەبی سەرەکی و لە ناو مەزەبەکانیشدا چەندین لقی لێ جیا بۆتەوە. مەزەبی سەرەکی سوننی و شیعیە. مەزەبی سوننی پێکهاتوە لە شافیعی، حەنەفی، حەنبەلی، مالیکی، شیعەش پێکهاتوە لە دوانزەئیمامی و زەیدی... لە پاڵ ئەم مەزەب و لقانەدا هەندێ لقی تر هەن کە رەنگە لە هەندێ پرس دا لە گەڵ مەزەبێ هاوڕا بێ و لە پرسەکانی تردا لێی جیاواز بێ.

ئافرەتی شیعە بە دەگمەن دراوە بە پیاوی سوننە و، هەروەها بە پێچەوانەشەوە. ئەگەر هاوسەرگیریەکی لەو جۆرە کرا بێ کەسوکاری ژن و پیاوەکە و هاومەزەبەکانیان بە جۆرێکی ئاسایی رەفتاریان لە گەڵ نەکردون.

نمونە: 7

هاوسەرگیری ناوخۆیی – خێڵایەتی

پێکهاتەی بەشێکی گەورەی کۆمەڵگای کوردی خێڵە. خێڵەکان بە زۆری کۆچەر بون. سەرچاوەی ژیانیان ئاژەڵداری بوە و، هەندێکیان نیشتەجێ بون سەرچاوەی ژیانیان کشتوکاڵ بوە. لە هەردو جۆرە پێکهاتەی کۆمەڵایەتی دا پلەی جیاواز هەبوە. لە ناو خێڵەکان دا: سەرۆک، مەزن، گەورە، ئاغا، بەگ، کوێخا... هەبوە، پلەی کۆمەڵایەتی و ئابوری ئەم توێژانە بەرزتر بوە لە پلەی کۆمەڵایەتی خێڵەکیە ئاساییەکان، بەو پێیە پلەکانی هاوسەرگیریش لە ناو خێڵەکەدا جیاواز بوە. پیاوانی پلەکانی سەرەوە لە ناو خۆیان دا ژنوژنخوازییان کردوە هەروەها بۆیان هەبوە ژن لە پلەکانی خوارەوەش بهێنن، بەڵام ئەوانی خوارەوە بۆیان نەبوە ژن لە توێژەکانی سەرەوە بهێنن.

لەم جۆرە هاوسەرگیریە دا بە دەگمەن رەئی ژن وەرگیراوە.

نمونە: 8

هاوسەرگیری ناوخۆیی – چینایەتی

لە ناو شار و گوندەکان دا، لە ناو دانیشتوانی جێگیردا، کە دابەشبونی کار و پیشە و، لە ئەنجامی ئەوەش دا دابەشبونی پلە و پایەی کۆمەڵایەتی، تەنانەت دابەشبونی گەڕەک و کۆڵانی تێدا دروست بوە، چینی ئابوری – کۆمەڵایەتی دروست بون. سەردەمێ پیشەی ئازاد و خاوەنێتی موڵک و کار و، سەردەمێ کارمەندی حکومەتی و هاووڵاتی ئاسایی جیاواز بون. ئافرەتی چینەکانی خوارەوە دراوە بە پیاوی چینەکانی سەرەوە، بەڵام ئافرەتی چینەکانی سەرەوە نەدراوە بە پیاوی چینەکانی خوارەوە. ئەگەر هاوسەرگیریەکی وەها روی دابێ کێشەی لێ دروست بوە. زۆر جار ئەو ئافرەتە لە لایەن ماڵە باوانیەوە ئافەرۆز کراوە، پەیوەندی کۆمەڵایەتییان لە گەڵ بڕیوە.

نمونەی ئەمە لە گێڕانەوەی هەندێ سەرگروشتە و چیرۆک و بەیتە کوردیەکان دا دوبارە بۆتەوە.

لە "بەیتی مەم و زین" دا لە گفتوگۆیەکی خاتو زین و کارەکەرەکەی دا بە رونی دیارە: "مەلک رەیحانیان دەرکرد بو، بانگیان کردەوە. مەلک رەیحان بازیبەندی لە قۆڵی خۆی کردەوە، لە پێش پایە زینی دانا، کوتی: ئەمن چی دی قەرەواشیە ناکەم. یایەزین کوتی: لە بەر چی؟ کوتی: یایە زین، ئەتۆ دەچیە شەوگەردییە، ئەمن نابەی. خاتون زین کوتی: ئەمن چومە کوێ؟ کوتی: ئەمشەو هەمو شەوێ چویە شەوگەردییە، ئەمنت بۆ نەبرد دەگەڵە خۆت؟ کوتی: جا تۆ بۆ زیز دەبی؟ ئەگەر هاتن قەرارمان بێ ئاغا بۆ

من، نۆکەر بۆ تۆ! ئەو قەرارەیان پێکەوە کـرد." *(ئۆسـکار مـان: تـوحفەی مـوزەفەرییە، عەلـی نـانەوازادە، هەولێـر - 2013: 97)*

لە بەیتی "مەحمەڵ و برایم" دا جیاوازی چینایەتی لە کێشەی ناکامیی هاوسەرگیری دڵـدار و دڵخـوازدا رەنگی داوەتەوە. مەحمەڵ و برایم دو شوانی خاوەن مێگەلی گەورە بون. نیشتەجێی ئەشکەوت بون. برایم بە ئاگاداری دایکیان بڕیار ئەدا ژن بـۆ مەحـمەڵ بهێنـێ. لە رێـگەی هـاتوچۆی بـازاڕەوە بـۆ فرۆشـتنی ئـاژەڵ، ناسیاوی و ئاشنایەتی لە گەڵ خاتو پەریزادی کچی گەورەی ناوچەکە پەیدا ئەکـا. مەحـمەڵ و پەریـزاد حەز لە یەکتری ئەکەن. باوکی پەریزاد کە لە چینی سەرەوەی کۆمەڵگا بوە کچی خۆی نـادا بە "کرمـانج" کە لە چینـی خوارەوەی کۆمەڵگا بون. پەریزاد رەدوی مەحمەڵ ئەکەوێ. باوکی پەریـزاد ئەمە بە سـوکایەتی و ئـابڕوچونی خۆی دائەنێ. لەشکر ئەنێرێتە سەر مەحمەڵ و برایم. هەردوکیان لە شەڕێکی خوێناوی دا ئەکـوژرێن. پەریـزاد بە گیراوی ئەهێننەوە بۆ لای باوکی. لە سەر تکا و پاڕانەوەی پیاوماقوڵەکانی لە بـاتی ئەوەی بیکـوژن، وەکـو سەگ لە چێشتخانەی ماڵەکەیان دا بە دەسبەسەری فرێی ئەدەن. پەریزاد، بێ ئەوەی باوکی لێ ئاگادار بکەن، لە مەحمەڵ ئاوس بوە. پاش مانگێ بە سکێ دو کوڕی ئەبێ. سەرەتا ئەیان شارنەوە. پاشان بە ناوی باوکیان و مامیانەوە ناویان ئەنێن مەحمەڵ و برایم. بەیتەکە بە روداوێکی تراجیدی کۆتایی دێ. *(ئۆسکار مان: 296)*.

نمونە: 9

هاوسەرگیری ناوخۆیی – خزمایەتی

یەکـێ لەو نەریتـانەی کە بـاو بـوە و ئاینەکـانی ئیسـلام و ئیزیـدی و یارسـان رێـگەی پـێ داوە، هاوسەرگیری نێوان خزمی نزیک بە تایبەتی ئامۆزاکان، خاڵۆزاکان، پورزاکـان، بـوە. بگـرە هەنـدێ جـار تـا ئامۆزا هەبوبێ رێگە نەدراوە ئافرەتەکە بدرێ بەکەسێکی تر. بۆ شییان و شایستەیی، ئامۆزا یەکەمین بوە. بۆ ئەوەی بە تەواوی ببەسترێنەوە و هیچ جۆرە ئازادیەک بۆ هەڵبژاردنی هاوسەر، نە بۆ کچەکە و نە بۆ کوڕەکە، نەهێڵـرێتەوە. هەنـدێ جـار لە گەڵ لە دایکبونیـان دا لە یەکتـری مـارەکراون. شـوکردنی ئـافرەت بە پیـاوی بنەماڵەیەکی تر بۆتە هۆی دابەشبون و بردنی زەوی و سامانی بنەماڵەکە بۆ بنەماڵەیەکی تـر. بـۆ ئەوەی ئەوە رونەدا، سامان و میرات، لە ناو هەمان بنەماڵەدا بمێنێتەوە، پێڕەوی نەریتی هاوسەرگیری خزمایەتی کراوە.

چەندین گۆرانی "دوێت مـام" بە کرمـانجی و گـۆرانی "ئـامۆزا گیـان" بە سـۆرانی: "ئـامۆزا تـۆ بـاڵا بەرزی/ ئامۆزا تۆ بۆ من فەرزی!/ نیشانەن بۆ پێداگری لە سەر ئەم جۆرە دڵداری و هاوسەرگیریە.

بەیتی "لاس و خەزاڵ" لە سەر هاوسەرگیری ئامۆزایی دارێژراوە. دو پیاو، دو برا بون، مناڵیان نەبوە، لە خوا پاڕاونەتەوە مناڵیان بداتێ. یەکێکیان کوڕ و ئەوی تریان کچی بوە، هەر کە لە دایکبون لە یەکیان مـارە کردون. لاس بە دەزگیرانەکەی رازی نەبوە، شەیدای ئافرەتێکی تر بـوە. لە تـاوا مەڵبەنـدەکەی خـۆی بە جـێ هێشتوە. بۆ ئەوەی لە دڵخوازەکەی نزیک بێ بۆتە نۆکەری باوکی. هەر لە سـەر ئەو، خـۆی بە کوشـتن داوە. *(ئۆسکار مان: 154)*

بەیتی "شێخ فەرخ و خاتو ئەستێ" کە دڵداری و دڵخوازیەکی ئەفسـانەیی هەڵبەسـتراوە ئەویـش هەر لە سەر هاوسەرگیری ئامۆزایی داڕێژراوە.

هاوسەرگیری ناوخۆیی لە سەر بنەمای خزمایەتی لە ناو چەندین گەلی تردا هەبوە. تەنـانەت بنەمـاڵەی شاکانی بەریتانیا پێڕەوی هەمان نەریتیـان کـردوە و، ژنوژنخوازیـیـان لە نـاو خۆیـان دا: لە نێـوان ئـامۆزا، پورزا، خاڵۆزادا، کردوە.

نمونە: 10
ژن بە ژن

ژن بە ژن یەکێ بوە لە شێوە باوەکانی هاوسەرگیری ناوخۆیی. لە ناو هەمو دین و مەزەب، لە ناو هەمو خێڵ و هۆز و تیرە و بەرەباب و بنەماڵەکانی کوردستان دا، هاوسەرگیری لە سەر بنەمای ژن بە ژن نەریتێکی پێرەویکراو بوە.

پیاوێ کە ویستبێتی ژن بهێنێ ئەبو لە بەرامبەردا ئافرەتێک: خوشکی، یا ئامۆزای، یا خزمێکی نزیکی، کچی خۆی، هەندێ جار دایکی، بدایە بە لایەنی بەرامبەر. ژن لە خێزانی گوندنشین و لە خێزانی کۆچەردا هەمیشە دەستی کار بوە، بەشێکی گرنگی کارەکانی خێزانەکەی لە بواری ئاژەڵداری و کشتوکاڵ و پەروەردەی مناڵ و کاروباری ناوماڵ دا کراوە. شوکردنی ئافرەتەکە بە پیاوی بنەماڵەیەکی تر دەستێکی کاری کاریگەری لەم بنەماڵەیەدا کەم کردۆتەوە، بۆ پڕکردنەوەی ئەو بۆشاییە ژنێکیان لە لایەنی بەرامبەر وەرگرتوە.

ژن بە ژن بە چەند ڕێگا کراوە:

ئەگەر ئافرەتی هەردولا لە تەمەنی شوکردن دا بونایە ئەوا لە یەک ئاهەنگ دا هەر لایە بوکی خۆی بردوە و لە نیوەی ڕێگەدا هەر لایە بوکەکەی خۆی بەوی تر سپاردوە و، بوکەکەی خۆی وەرگرتوە.

ئەگەر ئافرەتی لایەکیان لە تەمەنی شوکردن دا بوایە و ئافرەتی لاکەی تر هێشتا مناڵ بوایە یا لە تەمەنی شوکردندا نەبوایە، گەورەکە ئەگوێزرایەوە بەڵام گچکەکە لە باوک یا برای کچە گوێزراوەکە مارە ئەکرا، بۆ ئەوەی ببەسترێتەوە و نەتوانێ شو بکا یا بدرێ بە شو، لە سەر "گەورە بە گچکە" ڕێک کەوتون، مارە کراوە تا گەورە بون، ئەوسا ئەویش یا ئەگوێزرایەوە بۆ مارەبڕەکەی یان ئەبو لە لایەن پیاوێکی ترەوە هەڵبگیرایە. هەڵگر بۆی نەبوە هەڵگیراو بباتە ماڵی خۆی یا ماڵی باوکی، بەڵکو ئەبو بیباتە ماڵی کوێخا، ئاغا، شێخ، یا یەکێ لە دەسەڵاتدارە ناسراوەکانی ناوچەکە. ئەویش بۆی تێ بکەوێ "مەسڵەت" ی بۆ بکا. پاش ڕێککەوتنی هەردولا، لای مەلا مارە بکرێ و، بگەڕێتەوە سەر ژیانی ئاسایی.

هەندێ جار لە بەرامبەر یەک کچ دا دو کچ و پارە بەوی تر دراوە.

تەڵاق بە تەڵاق

هەمو جار ژن بە ژن سەری نە گرتوە. هەندێ جار "ژن بە ژن" پێش ئەنجامدانی، یاخود دوای ئەنجامدانی بە "تەڵاق بە تەڵاق" کۆتایی هاتوە. لایەکیان پەشیمان بونەتەوە، یاخود ژنی لایەکیان تۆراوە یا دەستی لە مێردەکەی بەرداوە. یاخود لایەکیان بە ژنەکە رازی نەبوە یا دەری کردوە، ئەوسا لە بەرامبەردا لاکەی تریش "ڕەفتاری هاوشێوە" ی لە گەڵ ئەوان کردوە، ژنەکەی تەڵاق داوە یان کەسوکارەکەی خۆی زۆریان لێ کردوە بگەڕێتەوە ماڵە باوانی.

پەراوێز

1. تێبینی: لەم وتارەدا وشەی "ئافرەت" بۆ ڕەگەزی مێیینە بە گشتی، وشەی "کچ" بۆ ئافرەتێ کە هێشتا شوی نەکردوە، وشەی "ژن" بۆ ئافرەتێ کە شوی کردوە، بە کار هێنراوە.

2. دەستەواژەی "هاوسەرگیری" بۆ "marraige"، "هاوسەرگیری ناوخۆیی بۆ "endogamy"، "هاوسەرگیری دەرەکی" بۆ "exogamy"، "تاک هاوسەری" بۆ "monogamy"، "فرە هاوسەری" بۆ "polygamy"، "ژن هەڵگرتن" بۆ "bridekidnapping"، "چینی دینی - کۆمەڵایەتی" بۆ "caste"، بە کار هێنراوە.

بۆ کەسێ بیەوێ زانیاری زۆرتر وەربگرێ لە سەر ئەم دەستەواژانە ئەتوانێ لە هەر فەرهەنگێکی سۆسیۆلۆجی دا بۆیان بگەڕێ.

3. بۆ ئاگاداری زیاتر لە سەر چینە دینیەکانی ناو ئاینی یارسان بڕوانە:

محەمەد ئەمین هەورامانی: کاکەیی، (بەغداد - 1984) (ل 21 - 38)

بوار نورەدین: ڕەدووکەوتن لە کەلتووری کوردیدا، (سلێمانی - 2005). دەربارەی چینە دینیەکانی ئۆلی ئێزیدی (ل 210)، دەربارەی چینە دینیەکانی ئاینی کاکەیی (185 - 186).

حەیران و
چەند دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی

فۆلکلۆری کوردی، بە هەمو بەشە جیاوازەکانیەوە، ڕۆڵێکی کاریگەری هەبوە لە سەر دروستکردنی کەسایەتی مرۆڤی کورد، لە سەر لێکدانەوەی دیاردە سروشتیەکان، وەرگرتنی دیاردە کۆمەڵایەتیەکان، ڕاهاتنی لە سەر خو و ڕەوشت و هەڵسوکەوتی ناو خێزان و دەوروبەرەکەی، بە تایبەتی لە سەردەمێک دا کە هێشتا ڕۆڵی دەزگاکانی پەروەردە - دایەنگە، خوێندنگە، زانستگە، ڕۆڵی دەزگا فەرمیەکانی حکومەت - بەڕێوەبەرایەتی، کارگێڕی، دادگا، ڕۆڵی میدیا - ڕۆژنامە، ڕادیۆ، تەلەفزیۆن.. نەبوە یا لاواز بوە.

مرۆڤی کورد لە ژێر کاریگەری دایک و باوک و ئەندامانی خێزانەکەی دا بوە، ئینجا ژینگە کۆمەڵایەتیەکەی ئەگەر گوند یا خێڵ یا شار بو بێ. لە ناو خێزانەکەی خۆی دا فیری قسە و زمانی ئاخاوتن بوە، لە ناو خێزانەکەی خۆی دا زانیوێتی دینەکەی چیە. لە ناو خێزانەکەی دا ئاشنا بوە بە نەریتە کۆمەڵایەتیە باو و ڕێگەپێدراوەکان. لە ناو خێزانەکەی خۆی دا گوێی لە گێڕانەوەی سەرگروشتە و چیرۆک و بەیت و باڵۆرە و گۆرانی بوە. لە ناو خێزانەکەی دا فێری پەندی پێشینان بوە و هەواڵی ڕابوردوان و، باسی مانگ و ڕۆژ و ئەستێرە، باسی گیانداری کێوی، باسی کارەساتی سروشتی لافاو و بومەلەرزە و وشکەساڵی و هێرشی سون و کولله و پەتای تاعون و لەرزوتای... بیستوە.

فەرهەنگی کۆمەڵایەتی لە نەوەیەکەوە گوێزراوەتەوە بۆ نەوەیەکی تر و، نەوەی نوێ لاسایی نەوەی پێش خۆی کردۆتەوە. ئەشێ سیستەمی هاوسەرگیری کوردی و شێوە جیاوازەکانی، دیاردەی ژن بە ژن و، ژن هەڵگرتن، دەستێکەڵاوکردنی ژێربەژێری کچ و کوڕ و، ژن و پیاو، لەم چوارچێوەیەدا لێک بدرێتەوە. ئەو نەریتانە پێش ئەو، لە لایەن باووباپیرانیەوە، پێڕەوی کراون، بە میرات بۆ ئەم ماونەتەوە ئەمیش پێڕەوی کردون و، ئەوانی هاوزەمانی خۆی و دوای خۆی ڕاهێناوە پێڕەوی بکەن.

توێژەری کورد لە ڕابوردودا بایەخێکی ئەوتۆی بە کۆکردنەوە و لێکۆڵینەوەی فۆلکلۆری کوردی نە داوە. ڕۆژهەڵاتناسەکان لەم بوارەدا دەسپێشخەری و، کاری گرنگیان کردوە. لەوانە: ئەلیکساندەر ژابا، ئۆسکار مان، باسیلی نیکیتین. هەندێ لە دەقی بابەتە فۆلکلۆریەکان بە هۆی ئەوانەوە تۆمار کراون و پارێزراون. هەر ئەو کەرەستەیەش، بۆ ئەوان، بۆتە سەرچاوەی سەرەکی لێکۆڵینەوەی زمانەوانی و هەندێ لایەنی ژیانی کۆمەڵایەتی و ئابوری کۆمەڵگای کوردی.

نوسەری کورد لە نیوەی دوەمی سەدەی بیستەمەوە هەندێ بایەخی داوە بە کۆکردنەوەی فۆلکلۆر، ئەویش بە شێوەیەکی زانستی و سیستەماتیک نەبوە، کاری یەکتەنی و پچڕپچڕ بوە.

حەیران، بەشێکە لە فۆلکلۆری کوردی. جۆرێکە لە گۆرانی تایبەت بە هەندێ خێڵی گەورەی کورد و، هەندێ ناوچەی کوردستان. حەیران وەکو ئاواز و وەکو تێکست، نەبۆتە گۆرانیەک لە سەر ئاستی سەرانسەری کوردستان بناسرێ و بگوترێ و ببیسترێ.

ڕەنگە بۆ یەکەم جار لە پەنجاکانی سەدەی رابوردودا لە بەشی کوردی ئیستگەی رادیۆی بەغدادەوە بڵاو کرابێتەوە و، یەکەم کەس کە بە دەنگ لە رادیۆ و بە نوسین دەقەکانی بڵاو کردبێتەوە رەسوڵ بێزار گەردی بوبێ. *(رسول بێزار گەردی، بژار، بەغداد - 1957)*. دوای ئەو لە شەستەکان و حەفتاکانی سەدەی بیستەم دا لە لایەن هەندێ حەیرانبێژەوە لە سەر شریت تۆمار کراوە و، هەندێ دەقی لە کتێب دا نوسراوەتەوە و، هەندێ نوسەر و مۆسیقاری هەولێری هەندێ بابەتیان لە سەر نوسیوە.

دەقی حەیران، بە تایبەتی ئەوانەی لە زمانی حەیرانبێژە میللیەکانەوە تۆمار کراون، کەرەستەیەکی گرنگ و دەوڵەمەندن بۆ لێکۆڵینەوەی زۆر لایەنی ژیانی کۆمەڵایەتی. بە تایبەتی لە ناو ئەو خێڵ و تیرە و هۆز و، لەو ناوچانەدا کە حەیران یەکێ بوە لە هۆیەکانی دەربڕینی بیروبۆچون و، ئاوات و ئازارەکانیان و، تا ئەندازەیەکی زۆر نواندنەوەی نەریتە باوەکانی ناو کۆمەڵەکانیان.

ئێستا چەند کتێبێ نوسراون و بڵاوکراونەتەوە تەرخان کراون بۆ باسی حەیران. هەریەکێ لەو کتێبانە، زۆر و کەم، چەند دەقی بڵاوکردۆتەوە، سەرەڕای ئەوەی بە گشتی حەیرانەکان تازەن و، هەندێکیان نوسەرەکان خۆیان دایانناون، ناوەڕۆکی حەیرانەکان بە پێی تێگەیشتنی خەڵکی ئەم سەردەمە گونجێنراون و هەندێ لە بابەتە هەستیارەکانی لێ دەرهێنراون. بۆیە لێرەدا کتێبێ کراوە بە سەرچاوەی باسەکە کە:

یەکەم، دانەری کتێب، دەقی حەیرانەکانی لە زمانی چەندین حەیرانبێژەوە نوسیوەتەوە وەکو ئەوان وتویانە، نەک وەکو ئەو ویستویەتی.

دوەم، خۆی هیچ حەیرانێکی تازەی دانەناوە تێکەڵاوی حەیرانە کلاسیکیەکانی کرد بێ.

ئەویش بریتیە لە کتێبی "ئەحمەد بەحری: گەنجی سەربەمۆر، بەشی یەکەم، (دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم - سلێمانی)

جوگرافیای حەیران

بە خوێندنەوەی دەقی حەیرانەکان دا ئەشێ سنوری بڵاوبونەوەی وەکو سەرزەمین و وەکو کۆمەڵ دیاری بکرێ.

لە دەشتی هەولێر: لە قەراج، کەندیناوە، شەمامکەوە دەس پێ بکرێ بەرەو شاری هەولێر، بەرەو بەستی شەرغە و بەستۆرە، بەرەو شەقڵاوە و رانیە، قەڵادزێ، بەرەو سۆران و چۆمان و برادۆست، بەرەو قەندیل و سپیرێز بەرەو سەردەشت و خانە و شنۆ، بەرەو موکریان، یاخود بە پێچەوانەوە لە موکریانەوە بەرەو دەشتی هەولێر.

ئەم سنورە هەروەک پانتاییەکی فراوانی ئەرز ئەگرێتەوە کە پڕە لە چیا و گرد و کانی و سەرچاوە، لە دەقی حەیرانەکان دا ئەوەندە ناویان هاتوە هەندێ جار بە سەر بیرۆکەی گۆرانیەکە دا زاڵ بوە.

هەروەها پانتاییەکی فراوانی ژیانی دەیان خێڵی گەورە و پچوکی گرتۆتەوە، مامەش، مەنگوڕ، پیران، بڵباس، ئاکۆ، زەرزا، گەورک، سوێسنی، گەردی، دزەیی، زراری، خۆشناو، سورچی، هەرکی، کە جاران بە زستانان نیشتەجێ و بە بەهاران و هاوینان و پایزان کۆچەر بون، لەو ناوچەیە دا گەرمیان و کوێستانیان کردوە و، ناوی عەشیرەتەکان و هەندێ لە گەورەکانیان و، جوانە ناودارەکانیان و تایبەتمەندییەکان باس کراوە.

بابەتی سەرەکی

کەسایەتیە سەرەکیەکانی حەیران بریتین لە:

- کچێ حەز لە کوڕێ ئەکا.
- کوڕێ حەز لە کچێ ئەکا.

- ژنێکی بە مێرد حەز لە پیاوێکی تر ئەکا.
- پیاوێکی چڵێس، چاو ئەبڕێتە ژنی بە مێردی پیاوێکی تر.
- شۆفارێ کە دوزمانی ئەکا و ئەبێتە باعیسی دو دڵان.
- قاسیدێ پەیامی خۆشەویستی یا کات و شوێنی ژوانی دڵدار و دڵخواز بە یەک ئەگەیەنێ.
- دەسەڵاتدارێ کە پەنای بۆ ئەبرێ مەسڵەتەکە بکا.

بابەتی سەرەکی حەیران دڵدارییە. بابەتەکانی تری، بە تایبەتی راو، ستایشی شێخێ یا ئاغایەک، شەڕ و لەشکرکردن کە تێکەڵاوی کراون، لاوەکین.

دەربڕینی دڵداریەکەیان سادە و ئاشکرایە. خۆشەویستیەکی دنیایی بێ پەردە و بێ پێچ و پەنا و شاردنەوەیە. باسی بەسەربردنی شەوە بە ماچومۆچ و راموسان و دەسلەملان. باسی رابواردنە بە دەسبردن بۆ سنگ و مەمک گوشین و، تێرکردنی ئارەزو و ویستی جوتبون.

سەیر ئەوەیە ئەم دڵدارانە، ئەگەر بۆ گاڵتەش بێ، بەرێزەوە ناوی یەکتری نابەن. کچ بە خۆشەویستەکەی ئەڵێ: "هەتیمە حەیران" و، کوڕ بە خۆشەویستەکەی ئەڵێ: "کچەتیمە حەیران". ژن بە مێردەکەی ئەڵێ: "مێردە گولە".

ئەم دڵدارییە بە مرازگەیشتنی تێ دایە، هەروەک بەیەکنەگەیشتنیشی تێ دایە. بابەتەکانی هەڵگرتن و رەدوکەوتن، پێکگەیشتن و دەسلێکبەردان ئەگرێتەوە.

هۆکانی پەیوەندی بریتیە لە کەسی سێیەم: "پێناو" یا "قاسید"، کە لە نێوان هەردولادا بێ، قسەکانیان بەیەک بگەیەنێ و سەرەنجام وا بکا لە جێیەک کۆ ببنەوە و بە یەک بگەن.

هەندێ لە خێڵەکان کۆچەر بون هاوینان چونەتە کوێستان و پایزان گەڕاونەتەوە گەرمیان. پێ ئەچێ کوێستان شوێنێکی لە بار بوبێ بۆ دڵداری و بە یەک گەیشتن. دڵداریەکەیان کورت خایەن بوە. چەند مانگی هاوین ماوەی مانەوەی کوێستان بوە. کاتێ خێڵ بەرەوخوار بۆتەوە توشی "دەسلێکبەردان" بون، بە تایبەتی ئەگەر خەڵکی یەک گوند و ناوچە نە بوبن.

ناوەرۆکی حەیران بە کۆمەڵێ ناوی کوردەواری رازێنراوەتە، خشڵی خۆرازاندنەوەی ژنان، جلوبەرگی قەشەنگی ناوچە جیاوازەکانی کوردەواری، ناوهێنانی سروشتی مەڵبەندەکە، گوڵی رەنگاورەنگی وەرزە جیاوازەکانی ساڵ، دیمەنی کەپری هاوینە، کۆچ و کۆچبار، خانوی دەسەڵاتدار، ئەمانە جوانیەکی تایبەتی‌یان بە گۆرانیەکە بەخشیوە.

لە هەندێ حەیران دا ئاماژە بۆ هەندێ بابەت کراوە، ناکرێ وەکو رێکەوت یان حاڵەتێکی تایبەت سەیر بکرێن، بەڵکو لە بەر ئەوەی هەمان بابەت لە سەر زمانی چەندین حەیرانبێژ و، لە چەندین کات و شوێنی جیاواز دا، دوبارە بونەتەوە، ئەشێ وەکو دیاردەی کۆمەڵایەتی لێک بدرێنەوە، وەکو: دڵداری و دڵخوازی نێوان پیاو و ژن لە دەرەوەی چوارچێوەی ژنومێردایەتی و هاوسەرگیری، هەڵگرتن و رەدوکەوتنی ژنی بە مێرد، تەڵاقدانی زۆرەملێ، داوای دەستێکەڵاوکردنی ژێربەژێر، کە ئەمانە لە گەڵ رێکخراوەی بەها بەرزەکانی دینەکانی ئیسلام، مەسیحی، ئیزیدی، یارسان.. و، لە گەڵ رێکخراوەی بەها بەرزەکانی قانونە دانراوەکانی دەوڵەتەکانی ناوچەکە، کە بۆ رێکخستنی پەیوەندی نێوان لایەنەکانی هاوسەرگیری دانراون، ناگونجێن.

حەیران لە بۆنە گشتیەکان و لە دیواخانی ئاغا و بەگ و دەسرۆیشتوانی کۆمەڵ دا، بە ئامادەیی ژمارەیەکی زۆری ژن و پیاوی ئاستی جیاوازی کۆمەڵایەتی و دینی و هۆشیاری، بە دەنگی بەرز وتراوە، کەچی ئەم جۆرە بابەتانە بە ئافەرین و دەسخۆشی لە حەیرانبێژەکە تێ پەڕیوە. گوێ نە دراوەتە ئەو ناکۆکیە ئاشکرایەی لە نێوان ناوەرۆکی حەیرانەکە و بەها کۆمەڵایەتیەکان دا هەبوە.

هەڵگرتنی کچێ کە هێشتا شوی نە کرد بێ، یا بە "گچکەیی" مارەی بڕا بێ و نە گوێزرا بێتەوە، ئەگەر کەسوکاری، بە پێچەوانەی ئارەزوی خۆیەوە، زۆری لێ بکەن، بیدەن بە کابرایەکی نەویستراو، هەر نەیسە بەڵام پیاوێک و ژنێک کە بە گرێبەستی "شەرعی"، یا "قانونی"، پێکەوە بەستراون و، بە دوای خۆی دا بەسترانەوەی ئەخلاقیی هێناوە، چۆن ڕێی بە خۆی داوە ماڵ بە شپرزەیی و منال بە سەرگەردانی بە جێ بهێڵێ؟ دوای پیاوێکی تر بکەوێ، هەم پیاوەکەی خۆی - مێرد، هەم پیاوەکەی تر - هەڵگر، هەم ژنەکە - هەڵگیراو، هەم کۆمەڵگاکە قبوڵی کرد بێ و، بە نەریتێکی ئاسایی وەری گرت بێ، سەرۆکی خێڵ، یا کوێخای گوند، یا پیاوماقوڵی ناوچەکە، بە هاوکاری پێشەوای دینی - مەلا، ئەم گرفتە ئاڵۆزەی خاو کرد بێتەوە، خێزانێکی هەڵوەشاند بێتەوە و، خێزانێکی نوێی پێک هێنا بێ؟

نەریتە کۆمەڵایەتیەکان، کە پاشماوەی سەردەمی زۆر کۆنن و لە ناو ئەم کۆمەڵگایانەدا، ماونەتەوە و لە نەوەیەکەوە گوێزراونەتەوە بۆ نەوەی دوای خۆی، بە کارێکی کۆمەڵایەتی ئاسایی ژمێردراون، لە بەر ئەوە ڕەگ داکوتراوتر و بەهێزتر بون لە بەها دینی و قانونی و کۆمەڵایەتیەکان، بۆیە لەو ناوچانەدا کە ئەم کردەوانە ڕویان داوە بە "مەسڵەت" کۆتاییيان هاتوە، نەک بە تێکچون و پەلاماردان.

باج ئەستێنی ماچان

نمونە: 1

عەوڵای کاولان ئەڵێ:

برا وەرە لە پەرێزێ، لە پەرێزە جۆیە
ئەمن ڕەنگم زەرد دەبوو دەگەڵ هەوهەوی دە پاڵان، خرمە خرمی دە داسان، بە خودای پایز تێکۆیە
شەرت بێ بە شەرتی دە خودای، ئەمن دەست هەڵنەگرم لە بەژنێ باریک، هەتا وەکوو ئەوێ ڕۆژێ حەزرەتەکەی قابیس دێتە خوارێ لە عاسمانێ حەوتەمین، چۆکانم لە سەر سینگی دادەدا، بە ڕۆحێم دەکاتەوە نیسکۆیە
سەد بریا لە بری دە خودای بایە ئەمن خەرج ئەستێنێ ماچان بام:
لە چارۆکە سپی دە مەنگوڕان، لە کەراس ڕەشی دە مامەشان، لە کۆچکە بە سەری دە گەورکان، لە کڵاو بە سەری دە محاڵیان، لە شەدە بە سەری دە بانەییان، لە خەزێم شۆڕی دە پژدەریان، لە بەرۆک بە دراوی دە سوێسنیان، لە بێورە بێوران، لە کاولە دووکانێ، لە شل و ملی دە سەردەشتیان، بە عام هەموو نوێژی نیوەڕۆیە.

(ئەحمەد بەحری، گەنجی سەربەمۆر: 217)

نمونە: 2

فەقێ رووزە ئەڵێ:

دەڵێم: بریا خەرج ئەستێن و باج ئەستێنێکی ماچان بام:
لە سەر شیوی موکریان، لە نێو عێلی زودک و زورارییان، لە سەر کۆچکەدرووی دە شۆڕان، لە سەر حەوزی شێخاڵی، لە بێورە بێوران، لە بن بییە دووکانان، لە سەر شل و ملی سەردەشتیان، بەڵان خۆشە هەمو ئێوارانت گرتبایەوە ئامان نێزەڕۆیە.

(بەحری: 173)

نموونە: 3
ڕەسوڵ شیرمۆخ ئەڵێ:

ئەرێ کیژۆڵێ دە سەت خۆزێ ئەمن گوڵێک بام لە گوڵی دە هەلاڵێ
شین ببام لە تیلەی کوێستانی قەندیلی مامەکۆیان، بەرابەر قەسری، لە سەر گـۆمی قووچی قەزەنی، ڕەندۆڵی زەرزایان، بەرانبەر و پێشاوپێش بە کاولە گرژاڵێ
ئەمما ماچ و شەوڕامووسانم لە کوێ پێ خۆشن؟
لە تانج بە سەری دزەییان، لە لفکەشۆڕی گروێسیان، لە کڵاوزرێ شۆڕیان، لە نێـو کیژی بێورە و بێوران، لە شەنگەبێری باسـتاوێ و پـاگردان، لە بـن پـانکۆڵێ دە ڕەشماڵێ.

(بەحری: 190)

نموونە: 4
حەمە کوێری بێژوێ ئەڵێ:

دە وەرە براینە، هەورێکی هێنا لە من گەوارە گەوارە،
ئەوە گەواری شینە، لە من تەڕ دەکا مەغڵەت و مەغڵەتان، کلـکەی گـوێزێ، سـەری دارەبزمارە،
سـەر و کەلـەی شـەنگەبێرییان، بـاغەڵ شـۆڕێ دزەییـان، مەشـرەف خۆشـی هەولێرییان، مەمک خڕی کۆییان، دەربەند و دەربەندان، شار و دوکـانی قەلادزێ، چارۆکەسپی مەرگێ، کۆچکە بە سەری پژدەرییان، پشتێند شلوملی ئالانی، پایز و بەهاران، لە سەر ڕێیە عێلێ کۆچی کۆچبارە.

(بەحری: 193)

نموونە: 5
قادر زاڵە ئەڵێ:

ئەوڕۆ ماڵە بابی بەژنێ باریک هەڵیاندەدا لە قووچی قەفڵانان، بەرەو کەونەلاجانێ
خۆزێ لە خۆزێ دە ئیمانداران ئەمن خەرج ئەستێنێ ماچان بام:
لە گومبەزی سوڵتان عەبدوڵڵای عەرەبی، کلکەی حوسێنی غازی، لە دەرکی قەڵاتـی کاولە هەولێرێ، لە مزگەوتی مەلا جامی، حەمامی پووتی، شەقڵاوێ ڕەنگـین، سـەر کانی کاولە سەقاوێ.

(بەحری: 154)

نموونە: 6
کەریم ئالانی ئەڵێ:

ئەمن ئاشقم بە شل و ملێ ناسک بە دراوێ
پاشپانیە خڕێ، داوودەلینگ جوانێ، بووکی کاکلاغای گلۆڵانێ،
چەند جوانە ئێواران دێتەوە لە سەر ڕێی سەراوێ، چەند بە خان و مانی.

(بەحری: 225)

خوشکی نیە بیدا بە ژن

هەندێ جار کوڕ ئەگەر خوشکی نەبوبێ ژن بە ژنی پێ بکا تا کۆتایی تەمەنی بە ڕەبەنی ماوەتەوە. یاخود ناچار بوە لە ناوچەکەیان دا ئافرەتێ بدۆزێتەوە، کچ بێ یا ژن ڕازی بکا هەڵیبگرێ، پاشان بەرامبەر "شیربایی" بە پارە مەسلەتی بۆ کراوە، یان ئەگەر نەیتوانی بێ مەسلەت بکا، کابرا لە گەڵ ئافرەتەکە سەری خۆی هەڵگرتوە بە یەکجاری ڕۆیشتوە بۆ ناوچەیەکی دور کە دەستی کەسوکاری کچ/ ژنە هەڵگیراوەکەی پێ نەگات.

نمونە: 1

ڕەسوڵ شیرمۆخ ئەڵێ:

دەڵێم: کیژۆڵێ! ئەورۆ ئێوارێ زەینی خۆم لە بۆ دەدایە ناوەندی عاسمانێ،
ئەستێرێک هەڵدەهات لە لای کاولە یەمەنێ
ئەمما کۆ و تەرازوو و حەوتەوانە گەلێک دوورن، دە چ پکەمێ نایگەنێ
ئەرێ کیژێ! پەرچەمت سۆرە مەینێ دە خەنێ
وەسێتە لە پاش من، ئەوان جووتە زەرمەمێ دە باغەڵێت دە دەست کەس مەنێ
هەتا لە بۆ خۆم دێم کەپرێکت لە بۆ ساز دەکەم، لە سوێسنێ، هەلالێ، بەیبوونێ،
لە سوورەگوڵێ، پەرژین لە ڕەشەڕەیحانێ، لە گوڵی دە کاولە مەوتەنێ
ئەمما من چ خوشکی لە دای و باب شک نابەم،
ئەوێ کەڵەگەتێ، بەژن بارێکێم، بە ماڵی دنیایە نادەنێ
ئەمما ئەمن چەندم حەیف و خەفەتی لەوێ کەونە دنیایە دەکوژن لە بۆ وان:
گەورەکچی دە مەزنە مالان، ئەگە شەوێ دە سێباری نیوەشەوێدا، کەلەکە و کەلەکان دەگۆڕن و، ئاخان دەخۆنەوە بە تاقی تەنێ.

(بەحری: 190)

ژن هەڵگرتن

ئەو دڵداریەی لە حەیران دا باس کراوە و لەوانە بوە بە هاوسەرگیری کۆتایی هاتبێ شێوەکانی جیاواز بوە لەو جۆرە "هاوسەرگیری ناوخۆیی" یانەی کە باو بون. ئەم جۆرەیان ڕەنگە ڕاستتر وابێ بە "هاوسەرگیری دەرەکی" دابنرێن، لەوانە:

- هەڵگرتنی کچی مارەنەکراو.
- هەڵگرتنی کچی مارەکراوی نەگوێزراوە.
- هەڵگرتنی کچی مارەکراوی گوێزراوە.
- هەڵگرتنی ژنی شوکردوی بێ مناڵ.
- هەڵگرتنی ژنی شوکردوی مناڵدار.

لە ناو ئەو عەشیرتانەدا ژن هەڵگرتن و ڕەدوکەوتنی ژن و مەسلەت نەریتێکی باوی هاوسەرگیری بوە. ڕەنگە ژن و پیاوەکە هاوخوێن، یا هاوتیرە و هاوخێڵ، تەنانەت هاودینی یەکتری نە بوبن.

ئافرەتەکە کە رەدوی پیاوەکە کەوتوە و پیاوەکە هەڵی گرتوە:

- ئەشێ کچێ بوبێ بە شو نە درابێ و، بۆ خزمێکی نزیکی خۆی یا بۆ کەسێکی دیاریکراو نـاودێر نە کرابێ.
- ئەشێ کچێکی مـارەبڕاو بـو بـێ لە پیاوێـک بەڵام لە بەر کەمـی تەمەنـی یـا هەر هـۆیەکی تـر نە گوێزرابێتەوە بۆ ماڵی مارەبڕەکەی و هەر لە ماڵی باوک یا برای ما بێ.
- ئەشێ ژنێکی بە مێرد بوبێ گوێزرابێتەوە بۆ ماڵی زاوا بەڵام هێشتا منالی نە بوبێ.
- ئەشێ ژنێکی بە مێرد بوبێ گوێزرابێتەوە بۆ ماڵی زاوا بەڵام منالێ یا چەند منالێکی هەبوبێ.
- پیاوەکە/ کوڕەکە، بە نهێنی دور لە چـاو و ئاگـاداری کەسـانی پێوەنـدیـدار لە گەڵ کـچەکە/ ژنەکە رێک کەوتوە کە بڕۆن و پەنا بەرن بۆ ماڵی کەسێکی دەسەڵاتدار وەکو: میر، کوێخـا، ئاغـا، بەگ. لە ماڵەکەی ئەودا خۆیان حەشار بدەن و پاش ماوەیەک ئاشکرای بکەن و، خاوەن مـاڵی پەنـادەر کەوتۆتە پێوەندی لە گەڵ ماڵی هەڵگیراوەکە بۆ ئەوەی "مەسلەت" یان بۆ بکەن و پێکیان بهێنـنەوە و هەڵگر و هەڵگیراو بگەڕێنەوە ناو گوند، ناوچە، عەشیرەتەکەی خۆیان.
- مەسلەت، کە ئەبو بە پێکهاتن و رازیبونی هەردولا تەواو بێ، بە چەند جۆر کراوە:
- پیاوی هەڵگر کچ/ ژنی داوە بە پیاوی ژنهەڵگیراو لە گەڵ هەندێ پارە یا دارایی.
- کچـێ کە مـارە کـرا بـێ و نە گـوێزرابێتەوە نـرخەکەی کەمتـر بـوە لە ژنێکـی بە مێـرد کە گوێزرابێتەوە.
- ژنێکـی گـوێزرابێتەوە و مێـردی هەبـوبێ و منـاڵی نە بـوبێ نـرخەکەی کەمتـر بـوە لە ژنێکـی گوێزرابێتەوە و منالی هەبوبێ،
- ژنێکی گوێزرابێتەوە و مێردی هەبوبێ و منالی هەبوبێ و تا منالی زۆرتر بوبێ گرانتر کەوتوە لە سەر پیاوی هەڵگر.

گرانبونی پەیژەیی نرخی هەڵگیراو بە گوێرەی گوێزرانەوەی ژن و نە گوێزرانەوەی، هەبون و نەبـونی منـاڵ، کەمـی و زۆری ژمـارەی منـاڵ، گەڕاوەتەوە بـۆ ئەوەی کـابرای ژنهەڵگیـراو، لە بەر ئەوەی منالەکـانی بە سەردا بە جێ هێڵراوە، هەتا منالی زۆرتر بوبێ، ئەرکی زۆرتر بوە و، ژنی دوەمـی بە زەحمەتتـر پـێ رازی بوە.

کەسێکی کە هەڵگیراو براوەتە ماڵەکەی لە بەر پیاوچاکی و بە خـۆڕایی داڵـدەی هەڵگیـراوی نە داوە و مەسلەتی بۆ نەکردون، لە کرێی داڵـدەدانی هەڵگیـراوەکە و، ئەنجامدانی"مەسـلەت" هکەدا چەردەیەک پـارەی لە هەڵگر یا لە کەسوکاری هەڵگر سەندوە.

هاوسەرگیری کە لە ئەنجامی هەڵگرتن دا تەواو بوە بە بێ زەماوەن تێ پەڕیوە و، پێویسـتی نە کـردوە زاوا خزم و ناسیاوەکانی بانگ بکا بۆ گێڕانی ئـاهەنگی شـایی و بەزمـی هەڵپەڕکـێ و نـان خـواردن، زاوای کەمدەرامەت ئەو "مەسرەف" ەی لە کۆڵ بۆتەوە، بوک بە بێدەنگی گوێزراوەتەوە بۆ ماڵە تازەکەی.

هەڵگرتن نەریتێکی تایبەت نیە بەم خێڵە کـوردانە. زۆر لە گەلانـی قافقـاس بـۆ هاوسـەرگیری هەمـان نەریتی کۆمەڵایەتی‌یان پێڕەوی کردوە و تا ئێستاش پێڕەوی ئەکەن، لەوانە: چیچانی، داغستانی، کازاخستانی، بەشێکی ئازەربایجان.

گەفی هەڵگرتن

نمونە: 1

خلە دەرزی ئەڵێ:

...

ئەوجار حەیران دە بلێ سەت جاران کوڕ گاز دەکا: بابە من چ پکەم ئێواران بە تەنێم خەو نایە

دە زوو لە بۆم بڕۆن لە بۆ کن مەلایان، ریش سپییان، کەیخودایان، پارەزۆران، زۆرداران، بۆم بچنەوە کن بابی نازدار حەیرانێ، هەندێکم بۆ بکەن تکایە، هێندێکم بۆ تێکەون بە ماڵی دنیایە

پێی بلێن بە بابی خەزێم شۆڕێ: ئەگەر دەمداتێ بەژنێ باریک و زەندێ بە بازن گەلێ گەلێکم پێ چاکە، دەنا بێیتە سوێند و قورعانان هەڵیدەگرم، سەفەرێکی دەکەم هەروەکی ناسر و ماڵمالان لە بۆ کن خەلیفەکەی بەغدایە.

(بەحری: 199)

نمونە: 2

عەلی کەردار ئەڵێ:

ئەورۆ ئەوە کاکینە بە رۆژ هەراسانم، بە شەوێم خەو نایە

ئەوە بۆم بلێن بە کەیخودایان، بە دەوڵەمەندان، پیاوماقوولان، بۆم بچنەوە کن بابی خەزێم شۆڕێ، هەندێکیان بۆم پکەنەوە تکایە، هەندێکیان بۆم تێکەون بە ماڵی دە دنیایە

خۆ من سوێندم خواردوە ئەگە خەزێم شۆڕم نە دەنێ، پیلی دەگرم، چووکەڵە سەفەرێکی دەگەڵ دەکەم، وەکوو ناسر و ماڵمالان بۆ کن خەلیفەکەی ماڵ لە بەغدایە.

(بەحری: 162)

کوڕی حەیران هەڕەشەی کردوە کە ئەگەر کچەکەی بە ماڵی دنیا و بە رجا و تکای پیاوماقوڵانی ناوچەکە نە دەنێ هەمان ڕێگەی ناسر و ماڵماڵ ئەگرێ. بەیتی "ناسر و ماڵماڵ" هێنانەوەی نمونەی ئەم بەیتە جۆرێکە لە هەڕەشەیەکی راستەقینە. "چوکەڵە سەفەرێک"، کە حەوت ساڵی خایاندوە، کردوە بۆ لای "خەلیفەی بەغدایە"، ئەوسا گەڕاوەتەوە و، دڵخوازەکانیان بە زۆر سەندوە.

ناسر و ماڵماڵ دو گەنجی خاوەن ڕان و لەوەڕگا بون کەسێکی لە خۆیان بە دەسەڵاتتر لێ داگیر کردون کە سێ کچی هەبوە، ناسر حەز لە خاتون تەورێز و ماڵماڵ حەزی لە خاتو ئەسمەر کردوە. خوازبێنییان کردوە نە یان داونەتێ. داوایان لە کچەکان کردوە هەڵیان بگرن. کچەکان رازی نەبون ڕەدویان بکەون. بەڵکو داوایان لێ کردون بڕۆن پلەوپایەی کۆمەڵایەتی بە دەس بهێنن ئینجا بچنەوە خوازبێنییان. لە بەرامبەر دا پەیمانیان لە گەڵ بەستون، جگە لەوان شو بە کەسی کە نەکەن و، تا ئەوان ئەگەڕێنەوە چاوەڕێیان بن.

ناسر و ماڵماڵ سەری خۆیان هەڵگرتوە. ڕان و کوێستانەکەیان بە جێ هێشتوە. شاران گەڕاون تا ڕێگەیان گەیشتۆتە بەغداد. لە بەغدا کاریان کردوە نە یان توانیوە هونەری خۆیان بنوێنن و، سەرنجی گەورەی بەغداد رابکێشن. تا شاری بەغداد لە لایەن شێخێکی عەرەب و خێڵەکەیەوە گەمارۆ دراوە. بون بە نۆکەری گەورەی شاری بەغداد. بەغداد و دەسەڵاتی گەورەی بەغداد کەوتۆتە مەترسیەوە. شەڕ قەوماوە. چەند

جاریَ هێزی گەورەی بەغداد شکاوە. تا ناسر و مالْماڵ وەکو دو پاڵەوانی هەڵکەوتو بۆیان چونەتە مەیدانی شەڕەوە. پاڵەوانەکانی شێخی عەرەبیان کوشتون و، شێخەکەیان بە دیل گرتوە و بردویانە بۆ گەورەی بەغداد. گەورەی بەغداد لە گەڵ شێخ پێکهاتوە پەیمانی ئاشتی بەستوە. لە پاداشتی ئەم سەرکەوتنەدا ویستویەتی ناسر و مالْماڵ خەلاّت بکا. ئەوانیش داوایان لیَ کردوە خاوەنێتی شوێن و لەوەڕگاکەی خۆیان و دەسەلاّتداریّتی ناوچەکەیان پیَ بسپێریَ. گەورەی بەغداد ئەو فەرمانەی بۆ دەر کردون.

ناسر و مالْماڵ بە سەرکەوتویی و سەربەرزی و، بە پلەوپایەی فەرمیەوە دوای حەوت ساڵ دورولاّتی گەڕاونەتەوە مەڵبەندی پێشوی خۆیان. لەو ماوەیەدا خاتون تەوریز بە زۆری هەڕەشەی باوکی دراوە بە کابرایەکی تر کە بۆتە شوانی مێگەلەکانی و کوڕێکی لە خاتون تەوریز بوە.

بۆتە شەڕ لە نێوان ناسر و مالْماڵ و دەسەلاّتداری ناوچەکە کە باوکی دڵخوازەکانیان بوە، باوکیان کوشتوە، شوانەی مێردی خاتو تەوریز و کوڕەکەیان کوشتوە. لە دوای ئەم روداوە خوێناوییانە ئینجا بە دڵخوازەکانیان شاد بون. *(توحفەی موزەفەرییە: 177 - 209)*

هەڵگرتنی بە زۆر

دڵدار بە ئاواتی خواستوە ئەگەر بۆ چەند رۆژێکیش بیَ هێندەی میری سۆران دەسەلاّتی هەبوایە. بۆ ئەوەی بچێتە سەر ماڵی دڵخوازەکەی بە زۆر لە مێردەکەی داگیر بکا. میر محەمەد، دوایین میری سۆران (؟ - 1838)، لە سەردەمی میرایەتیەکەی دا، بیَ بەزەیی بوە. بۆ جێگیرکردنی ئارامی و ئاسایشی ولاّتەکەی و، جێبەجێکردنی شەرعی ئیسلام، زەبروزەنگی زۆری نواندوە. ترس و تۆقاندنێکی بیَ ئەندازەی لە ناو سنوری قەڵەمڕەوەکەی دا بلاّو کردۆتەوە. سەری بە ناحەز و نەیار دانەواندوە یا لە ناوی بردوە. کەس نەی وێراوە سەرکێشی یا سەرپێچی لە فەرمانەکانی بکا. لەشکرکێشیەکی گەورەی کردۆتە سەر شەنگار و مەڵبەندی ئیزەدیەکان. زۆری پیاوەکانی کوشتون. ژن و منالەکانی گرتون و بە دیلی هێناونیەتیەوە بۆ رەواندز، دابەشی کردون بە سەر جەنگاوەرەکانی و بە سەر خێزانی دەسەلاّتدارەکانی ناوچەکەی دا. *(بۆ ئاگاداری زیاتر دەربارەی ئەم بابەتە، بڕوانە: حوسێن حوزنی، مێژوی میرانی سۆران، چاپخانەی کوردستان، 1962)*

نمونە: 1

قادر دریازی ئەڵیَ:

ئەمن دەڵێم: حەیران ئەورۆ دەربەند لە کاکی خۆ بە تاقە
دیسان دەڵێم: براینە ئەمن زەینی خۆ دەدەمەوە کوێستانی دە عەزیم، شین دەبێتەوە لە گوڵی دە سوور، ناوەڵلا بە عام گوڵە مێلاقە
بریا خۆزیَ لە خۆزێداری دە دنیایە، من سیَ رۆژانم حوکمی میرە کوێرەی رەواندزیَ بە دەست با، ئەمن چووبامەوە سەر گولە کۆڵەی دە گولەمێردان، بە حوکمی خەنجەریَ، پێم فڕیدابانەوە هەر سێک تەلاّقە.

(بەحری: 220)

نمونە: 2

مام ئەڵلا ئەڵیَ:

کوڕینە هەولێرۆک لە من بە تاقە
ئەمن لە بۆت دەچنم سوێسنە، هەلاّلە، بەیبوونان، لە نوالاّن وردە مێلاقە

کوڕینە چەند خۆشە حوکمی وەزیرە کوێری ڕەواندزێت پـێ بـێ، پچـیەوە سـەر گولەکی دە گولەمێردان، بە حوکم لێی وەرگرێوە هەر سێک تەلاقە.

(بەحری: 170)

هەڵگرتن بۆ دور

نمونە: 1

عەولا گوڵناز ئەڵێ:

ئەوە بەستۆک لە بەر تەلانی

نازداری مالان ڕاوەستاوە: لە کۆشکان، لە پەنجەران، لە شانشـینان، دوودەریـان.

ناوەڵڵا نازێ دەکا بە تای کەتانی

ئەمن سوێندخۆرم دەگەڵ بەژنێ باریک. ئەمە دەستی خۆمـان پێـک دەگـرینەوە، دەچینەوە سەر چاکان، سەر پیران، سەر شەخسان، ناوەڵڵا سەر مەرقەدی شـێخی بورهانی

ئەگەر لەوێمان مەخسود حاسڵ بوو چاکە، دەنا ئاوا دەبینەوە ئەودیـو، دەبیـنەوە بە ڕەعیەتی ئەلمانی.

(بەحری: 156)

نمونە: 2

مەحمەڵ ئەڵێ:

ئەوڕۆکانە ئاشقم بە ناسکی ناسک بەدەنێ، قەد بە کەمبەرە

مل بە هیزارێ، قۆڵ بە بازنێ، پەنجە پڕ لە ئەنگوستیلە

دەیکـوت مـاڵم خەرا بـوو وەڵـلا بەژنـێ باریـک مەڕۆ، ئەمـن لە بیسـت و دوو عەشیرەتانی هەڵدەگرم، ئاوای دەکەم لە دیوی ئێرانێ

مەسڵەتێم بۆ پکەن بە زەبری دە پـووڵێ، بە حـوکمی دە لیـرێ، بە تێسـکۆڵێ دە تفەنگێ، بەلام مەسڵەتیان لە بۆ کردم چاکە، دەنا پیلـی بەژنـێ باریـک و نـازدار حەیران دەگرم دەڕۆمە خوارێ، لە بۆ شارەکەی بازیانێ.

(بەحری: 158)

نمونە: 3

مام ئەڵڵا ئەڵێ:

کوڕینە! ڕۆژ دێتە دەرێ پڕیشکان داوێ،

شـــۆق و شـــەبەقی خـــۆی دەدا: لە کۆشـــکان، لە پەنـــجەران، لە دوودەریـــان، لە شانشینان، زینگۆڵەی دە خۆی داوێ لە بریقەی دە قەتڵاوێ

کوڕ دەڵێ: بەژنێ باریک هەڵدەگرم، دەیبەمە ماڵە میرانی ئەحمەدبەگی، بۆم دەکـا مەسڵەتێ، ماڵی لە شەقڵاوێ.

(بەحری: 168)

نمونە: 4
عەلی کەردار ئەڵێ:

...
ئەوە کوڕ دەیکوت:
ئەمن ماڵە خۆم کەنگێ بە ورد و وێرانی دەدی؟
ئەگە دوێنێ ئێوارێ خەزێم شۆڕیان بۆ گولەی ماڕز باب دەڕازاندەوە
شێعەبدوڵڵای تەقیلەسپی دەنگم ناتگاتێ، بۆ تۆم هاوارە.

(بەحری: 162)

تەڵاقدانی زۆرەملێ

لە هەندێک حەیرانی تردا ئەگاتە رادەی ئەوەی کە بە زۆر بچێتە سەر مێردەکە لە ژێر هەڕەشەی تفەنگ یا خەنجەردا ناچاری بکا دەس لە ژنەکەی هەڵبگرێ و تەڵاقی بدا بۆ ئەم.

نمونە: 1
خلە دەرزی ئەڵێ:

ئەرێ حەیران دەوەرە لۆت نەمێنم سەت جاران دەربەند لە من بە مڵکە
بیتوێنێ رەنگین لە منی ماڵ وێران و خانە خەرابێ دیارە بە دەلاقە
جا من چ پکەم لە گەرمێنانم سوور دەبوونەوە سوورەگوڵە
ناوەڵڵا لە کوێستانێ دە رەنگینم وە دەر دەکەوتن گوڵووکە مێلاقە
ئامن حەیفێک و پێنسەد و بیست و دوو مخافەتێ
دە وێ بەژن بارێکێم دەکوژن
پار ئەو وەخت و هەندەران لە ماڵە بابی کۆنە یار و دۆستەکەی خۆم بوو
ئەوساڵ لە ماڵە گولەکی دە مێردان لە من بە مارە و تەڵاقە!

(بەحری: 200)

نمونە: 2
محێدین پێنج قیت ئەڵێ:

ئەوڕۆ حەیران رەندۆڵی زەرزایان لە من بە تاقە
لە سەر کێلەشینی سامرەندان، قەندیلی مامەکۆیان، سپی رێزی غەیلانیان، مۆڵی بەرانان، قووچی قەزەنێ، سەری سەفینێ، لە من شین دەبن هەڵاڵە و بەیبوون و سوێسنە، نا بە خوڵای لە باغانم شین دەبن گوڵووکە مێلاقە
ئەوە حەزلێکردنی خەڵکی دەگەڵ کیژۆڵێ چاردە ساڵ و مەمک نەهاتوون، ئەوە ئی منی دڵ بە گەردێ دەگەڵ ژنێکە بە مارە و تەڵاقە
دەبا دەست بەمە تفەنگێ، بە حوکمی تفەنگێ جانبێزار، بە گولێکی دە سەگبابان فڕێ دەمەوە هەر سێک تەڵاقە.

(بەحری: 204)

لە هەمو ناوچەکانی کوردستان و، لە ناو هەمو کۆمەڵەکان دا هەمیشە ژنهەڵگرتن بە "مەسلەت" کۆتایی نەهاتوە، بەڵکو گرفتی کۆمەڵایەتی گەورەی لێ کەوتۆتەوە. لە هەندێ ناوچەدا بنەماڵەی هەڵگیراو، هەڵگرتنی کچ / ژنەکەی خۆیان بە سەرشۆڕییەکی گەورە داناوە. هەندێ جار بۆتە هۆی ناکۆکی درێژخایەنی نێوان کەسوکاری هەردو لایەن، هەڵگر و هەڵگیراو و، کوژرانی چەندین کەس.

بەیتی "خەج و سیامەند" چیرۆکی یەکێ لەو هەڵگرتنانە ئەگێڕێتەوە کە بە ئەنجامێکی تراجیدی تەواو بوە. خەج و سیامەند ئامۆزا و دڵخواز و دڵداری یەکتری بون. باوکی خەج، لە بەر هەر هۆیەک بوبێ، ئامادە نەبوە خەج بدا بە سیامەندی برازای. سیامەند خەج هەڵئەگرێ بە جوتە رو ئەکەنە چیایەکی سەخت. خەج حەوت برای هەبون. کە ئەبیستن خوشکەکەیان هەڵگیراوە هەست بە سەرشۆڕی ئەکەن، بۆ ئەوەی ئەو ریسواییە بسڕنەوە شوێنیان ئەکەون بیان دۆزنەوە و بیان کوژن. سەرەنجام، خەج و سیامەند، بۆ ئەوەی بە زیندویی نەکەونە دەست بکوژەکانیان لە بەرزایی شاخەکەوە بە دوای یەک دا هەردوکیان خۆیان هەڵئەدێرن و ئەمرن. *(بەحری: 302)*

ژوانی نهێنی

لە زۆر حەیران دا کەسێتی پیاوی کورد و کەسێتی ژنی کورد، وەکو نادڵسۆز و ناپاک بەرامبەر پەیوەندیەکانی ناو چوارچێوەی هاوسەرگیری پیشان دراوە. پیاو چاوی بڕیوەتە ژنی پیاوێکی تر و هانی ئەدا بۆ دەستێکەڵاوکردنی ژێربەژێر و، ژن پیاوێکی تری جیا لە مێردەکەی خۆی هان ئەدا بۆ جێ ژوانی نهێنی و بۆ سەرجێگەی خەوتنی خۆی. لە بەر ئەوەی مێردەکەی بە کارێک لە ماڵ دور کەوتۆتەوە بێت و کەڵک لەو هەلە وەربگرێ بۆ ئەوەی لە گەڵی رابوێرێ.

نمونە: 1
مام ئەڵڵا ئەڵێ:

کوڕینە بای دێ شەماڵە
لە سەرانم هەورە، بایە، لە دامێنان بەری داوە، ساماڵە
کیژ دەڵێ: جوابێکم لە بۆ بەرنەوە کوڕە حەیرانێ ئەوڕۆ دوو رۆژە، گولەکی دە گولەمێردان، چۆتە کاروانی، بێ دەستەگوڵی خۆی بوەشێنێ، کەلێن بەتاڵە.
(بەحری: 169)

نمونە: 2
نەناسراو ئەڵێ:

...
کیژ دەڵێ: ئەمن چ پکەمێ بۆ قاسیدێکی بە بەقا! بمگاتێ ئەوڕۆ ئێوارێ، دوو دانە رۆژە گولێکی گولەمێردان لە ماڵێ نیە، هەی بابە چ پکەمێ، بە خوای کەلێن بەتاڵە.
(بەحری: 214)

نمونە: 3
نەناسراو ئەڵێ:

...
کیژ دەڵێ: چ پکەمێ لە بۆ قاسیدێکی بە بەقا بینێرمەوە کن کوڕەتیو حەیرانێ

ئەورۆ دوو دانە رۆژە، گـولێکی گـولەمێردان، پیسـەکی دە پیـاوان، لە مـاڵێ نییە. دەبا بێ، بە دەستی چۆپەم بگرێ شـەمامە و شـەمامێ بـاغەڵێ، بـڵا دە حەدووسەدی نیوەشەوێدا، دەستی راستەم لە بۆ شل کا، بیهاوێتەوە سەر کەزیـلەی دە نێولانێ.

(بەحری: 210)

نمونە: 4

نەناسراو ئەڵێ:

...

کیژ دەڵێ: ئەمـن چ پکەمـێ لە بـۆ قاسـیدێکی بە بەقـا! بینێـرمەوە کـن هەتـیمە حەیرانێ، ئەوە دوو رۆژە، گولێکی دە گـولەمێردان، لە مـاڵێ نـیە. بە خـوای جـێ ژوانی من و هەتیمە حەیرانێ چۆڵە.

(بەحری: 211)

نمونە: 5

رەسوڵ شیرمۆخ ئەڵێ:

ئەوە کیژ دەڵێ: چ پکەم لە بۆ قاسیدێکی گەلێ گەلێ بە متمان!

دەینێرمەوە کن کورە حەیرانێ خۆم، دە حەدە حەدی نیوەشەوێدا، دەسـتی خـۆی باوێتەوە سەر گۆیە دە خەنـجەرێ، خـۆ بە خـودای ئەمـن چ پکەمـێ لە مـاڵی دە مێردانە، هەڵناگرمەوە حەسرەتێ، تەشەنێ، ئای تەشەن و غەمان.

(بەحری: 188)

نمونە: 6

حەمە کوێری بێژوێ ئەڵێ:

کیژ گاز دەکا دەڵێ: غەمان دامەگرە وەکی قەت بە غەمان پێک نایە

تو خولا وەرە لاقانم بنێ کۆشێ، رامووسە خاڵی روومەتی، دەست بدە لە شەمامە و شەمامەرەنگینی باغەڵێ، تەماشا کە شاباڵی برۆیە

دنیا ژین و مردنە، دەچینە کاولە غەریبایەتی، نەوەکـی تـۆ نەبیـنمەوە، تـو خـولا وەرە گەرنێ تۆم لێ بێ ئازا.

(بەحری: 192)

حەزکردن لە ژنی بە مێرد

یەکـێ لەو بابەتـانەی لە نـاو زۆر لە حەیرانەکـان دا وتـراوە و لە دەمـی زۆرێـک لە حەیرانبێژەکـان دا دوبـارە بـۆتەوە حەزکردنـی پیـاوە لە ژنـی بە مێـرد و حەزکردنـی ژنـی بە مێـردە لە پیـاوێکی تـر جـگە لە هاوسەرەکەی خۆی. لە هەندێکیان دا داوای لێ ئەکا مێـردەکەی بە جـێ بهێڵـێ و رەدوی ئەو بـکەوێ، یـان بە پێچەوانەوە ژنەکە داوا لە پیاوەکە ئەکا هەڵی بگرێ.

نمونە: 1
ڕەسوڵی نادری ئەڵێ:

ئەوە بەستۆڕ لە من بەستۆڕە، بەستۆڕ بە تاقە
لە سەری بەستۆڕێ، بە قوڕ گیراو، سوور دەبوون سومبل و گیابەند و خاوە، لە دامێنی گوڵووکە مێلاقە
حەزلێکردنی دۆست و برادەران لە کیژی مەمک نەهاتووە، ئی من لە ژنی بە مێرد و تەڵاقە.

(بەحری: 182)

نمونە: 2
حەمەرەسوڵی سۆفی مینە ئەڵێ:

خۆ من دەڵێم ئەوە دەربەندی بە قوڕێ گیراو لە من بە تاقە
سەری لە من بە قۆنگرە، بنی لە من بە دەلاقە
لە کوێستانەکەی گەرمێنێ و گەرمەسێرێ، لە من شین دەبونەوە هەڵاڵێ، بەیبوونێ، سوورەگوڵێ، ئەوە لە زۆزانەکەی دە عەزیم لە من شین دەبوونەوە گوڵە مێلاقە
ئەو ساڵەکانە، حەوت ساڵی ڕاستە، حەز دەکەم لە بەژنێ باریک، ئەمان لە من بە مارە و تەڵاقە.

(بەحری: 164)

نمونە: 3
دەربەند ئەوساڵ لە منی ماڵ وێران گەلێک بە تاقە

لە داوێنانی دێنە دەرێ گوڵووکە مێلاقە
بەژنێ باریک، پارەکەینێ ئەوان دەمانە، یارکۆڵی خۆم بوو لە ماڵە بابان، ئەوساڵ، لە ماڵێ گولێکی دە گولەمێردان، بە مارە و تەڵاقە.

(بەحری: 179)

نمونە: 4
حەمەرەسوڵی سۆفی مینە ئەڵێ:

ئەوە کیژ گاز دەکا: هەتیوە ماڵ وێران!
هەتا ئەمن کیژ بووم دە ماڵی دە باوان، ئەتۆ هیچ حەول و تەقەلات لە دوای من نەدەدا. ئەو ساڵەکانە، ئەمن حەوت ساڵە داوم کەوتۆتەوە داوێکی دە گولەمێردان، هەر بە ماڵی دنیایەم دڵ لێ بەر نادا.

(بەحری: 165)

نمونە: 5
نەناسراو ئەڵێ:

کیژۆڵێ دەربەند لە من بە تاقە
ئەوە لە سەر کوێستانان شین دەبو گیابەند، لە گەرمێنێ گەرمەسێرم دەپشکووتن گوڵە مێلاقە

ئەوە حەزلێکردنی خەڵکان، لە کیژی مەمک نەهاتوو، چ پکەمێ؟ ئی من لە ژنـی بە مێرد و، مارە و تەڵاقە.

(بەحری: 215)

نمونە: 6

نەناسراو ئەڵێ:

...

کیژ وەڵامێکی بۆ دەنارده هەتیو حەیرانێ:

دەبا بێ هەڵمگرێ لە گولەکەی دە گـولەمێردان، پیسـەکەی دە پیـاوان، یـان ئەوێ پایزێ دەستەکەی خۆم لێ بەردا.

(بەحری: 210)

تووک – دوعای شەڕ

لە حەیران دا، کاتێ پەیوەندی کچ و کوڕ رێـگە نـادرێ بە هاوسـەرگیری ئاسـایی کۆتـایی بـێ. کچـی دڵخواز و کوڕی دڵدار ناتوانن بە یەک بگەن و خێزانێکی نوێ پێـک بهێـنن، دو شـێوەی جیـاوازی رەفتـاری کۆمەڵایەتی لێ کەوتۆتەوە:

پیاو، کە دڵخوازەکەی نە دراوەتێ هەڕەشەی کردوە، کە ئەگەر بە ماڵی دنیا یـا بە تکـای پیاومـاقوڵان دڵخـوازەکەی نە دەنـێ، هەڵـی بگـرێ بـۆ وڵاتێکـی دور لە مەڵبەندەکەی خـۆی، ئەمە یـاخیبونی پیـاوەکە لە دەسـەڵات و بێبـاکی لەوەی چـی ئەقەومێ، دەر ئەخا.

ژن، کە رێگەی نە دراوە لە گەڵ دڵدارەکەی بە یەک بگەن، تووک، دوعـای شـەڕی کردوە لە سەبەبەبکارەکەی، ئەگەر دایک و باوک بوبێ یان دوزمان و شـەیتان و شـۆفار، ئەمە، خۆبەدەسـتەوەدانی ئـافرەتەکە بە دەسـەڵات و رازیبـونی بە چارەنوسی خۆی دەرئەخا،

جۆری تووکی ئافرەت رەنگدانەوەی شێوەی ژیانی ئابوری و کۆمەڵایەتی و فەرهەنگی ئەو سـەردەمەی قارەمانەکانی حەیرانەکە بوە:

- هەندێکیان، هی کۆمەڵگای کشتوکاڵیە، کە کار بە گاجوت کراوە و، بەرهەمەکەی برنج و گەنم بوە.
- هەندێکیان، هی کۆمەڵگای ئاژەڵـداریە، کە زاووزێی رانەکەی بە بەران و، ژیانـدنی مـێگەلەکەی لە وەرزی نەمانی لەوەڕ دا بە قۆری گیای وشککراوە بوە.
- هەندێکیان، هی کۆمەڵگای نیشتەجێیە، کە زستان بۆ گێڕانی سـەربانەکەی لە کـاتی بـاران و، بـۆ ماڵینی بەفر لە کاتی بەفربارین دا، پێویستی بە لاوی بەتوانا بوە.
- هەندێکی تر لەو دوعایانە هەڵگرتنی ژنی کابرای سـەبەبکاری بە ئـاوات نەگەیشـتنەکەی بـوە، کە بـۆتە هـۆی تێکچـونی شـیرازەی خێـزان و سـەرگەردانی منداڵەکـانی و، پەشـێوانی کاروبـاری ناوماڵەکەی..
- هەندێکی تر لەو دوعایانە کەنەفتبونی جەستەیی بون، کە توشی هەرکەسێ بـوبێ بـوە بە بـارێکی گرانی چارەقورس بە سەر کەسوکارەکەیەوە، دەردی قێزەونی گـولی بـوە، کە دوچـاری هەرکەسـێ

بوبێ لە کۆمەڵگا دورخراوەتەوە، یا توشبونی دەردی کوشندەی تـاعون بـوە کە هەمویـانی لە نـاو بردوە.

دوعاکـان لە نـاخی دڵێکـی پـڕ لە قینـی کەسـایەتیەکی تێکشـکاوەوە دەرهـاتون، بێبەزەییـانە و لە کـاتی گیرابـونی دا کـاریگەر و مـاڵوێرانکەر و کوشـندە بـون. بەڵام کـاری لە دڵـی ڕەقـی بـاوک و بـرای نەکردوە.

نمونە: 1

فەقێ رووزە ئەڵێ:

...

دەڵێم: ڕەبی خودایە! هەر کەسێکی دەبێتە باعیزی دوو دڵان، کوێر بێ لە چاوان، لاڵ بێ لە زمانی، زەرەند بێ لە دەسـتان، بە مەرەدی میرانـی چـێ، هەمـو لەشـی داوەشێ، بیگێڕن بێرە و بە وێدا.

(بەحری: 175)

نمونە: 2

مەحمەڵ ئەڵێ:

کچەتیـو حەیـران دەڵـێ: هەچ کەسـانێکی مەنـع بـێ، دوودڵان لێـک بکـا، ڕەبـی بەهارانی گای دە بەر نیری بمرێ، جستانان جحێڵـی سـەربانی، پـایزانی قـۆری سوتاو، ژن هەڵگیراو، تەمەنا دەکەم لە خودای تەبارەک: ڕەنج بە خەسار بێ.

(بەحری: 159)

نمونە: 3

ڕەسوڵ شیرمۆخ ئەڵێ:

...

ئەمن دەڵێم: هەرکەسانێ بەدگۆیی من و نازدار حەیرانی لە بەرە!

دە ڕەبی بەهاران گای جووتی مرێ، هاوینان ئێستری بەر باری، پـایزان بەرانـی نێو مەڕی، جستانان قۆری سووتاو بێ، ژن هەڵگیراو بێ، کوڕ مردوو بێ، لە بـۆ قیامەتێ کۆست کەوتە و ئاخ هەڵکێش، دڵ بە غەم و ڕەنج بە خەسار بێ.

(بەحری: 188)

نمونە: 4

عەلی کەردار ئەڵێ:

ئەورۆ ئەوە کیژ دەڵێ:

...

ڕەبی خودایە دایک و بابم خوداگیرم بن، پێناودارم بـن ڕۆژی بـازاڕی قیـامەتێ، ئەگە نەیانهێشت هەتیوە لاوەکەم، ئەوشۆکانە، لە سەر سینگ و مەمکۆڵەم پکەم بە میوانە.

(بەحری: 163)

نمونە: 5
مام ئەڵڵا ئەڵێ:

کوڕ دەڵێ: خوێنی بەژنی باریکم سەتە، دوو سەتە
...
لە خوداوەنــدی میــری مەزن دەکەم تەڵبــێ گــولەکی دە گولەمێردانــت بمــرێ،
هەتاوەکوونێ لەبۆخۆم دەگەڵ بەژنێ باریک دەگرمەوە دەستەی دەستباری
...
کوڕینە کێژ دەڵێ:
بابە کۆستکەوتوو بی، قەت کەست نەمێنێ
ئەگە برینجی پچێنی داڕووجانی بێنێ، ئەگە گەنمی دەچێنی زیزانەی بێنێ،
مەمدەوە بە پیرێکی لەوانی بێ ئیختیــاری حەفتاســاڵە، ئەگە دە ســێباری شــەوێدا
پشتا خۆم پێ هەڵدەکرێنێ.

(بەحری: 170)

نمونە: 6
خلە دەرزی ئەڵێ:

چاوەکەم ئەمن دوعایەکی دەکەم ئەنگۆ وێکرا بڵێنەوە ئامین!
دەک رەبــی ئەو کەســانەی لە مــابەینی دوودڵانــدا دەکەن شــەیتانی و شــۆفاری،
دووزمانی، ئەوەڵی بەهارانی بمرێتەوە گاجووتی بەر نیری، پایزانی بمرێ بەرانی
نێو مەڕی، جستانانی بمرێ جحێڵی سەربانی، سواری تــاعوونی دە مــاڵی کەوێ،
لە سەر بەردی سەخرەتوڵڵایە، ئیمان دەرنەباتەوە لە بەر شەیتانی لەعین.

(بەحری: 199)

لایەنی ئەدەبیی حەیران

هەرچەندە وا باوە دەقی حەیرانەکان لە دەمی کەسانێکی نەخوێندەوار یا نیمچەخوێنــدەوار بیســتراوە، بەڵام لە روی داڕشتنەوە ئەشێ بە دەقێکی ئەدەبی - هونەری دابنرێ.

زۆری حەیرانەکان لە سێ بەند پێکهاتوە. سەربەند، ناوبەنــد، پاشــبەند، کەمێکــی چــوار و پێــنج، هەمــو بەندەکان سەرەڕای کورت و درێژیی‌یان بە قافیەیەکی هاوئاواز پێکەوە بەستراون، یەکێتی بابەتیان تێ دایە و، مەبەستی بەندەکان بە یەکەوە بەستراون و یەکتری تەواو ئەکەن.

ئەگەر بە پێوانەی عەروزی عەرەبی شی بکرێنەوە، ناکرێ حەیران بە شیعر دابنــرێ. بەڵام ئەگەر گــوێ نە درێتە تەفعیلەی عەروزی عەرەبی و، بە تەرازوی رەگەزەکانی تری شیعر، بە تایبەتی بیرۆکەی حەیــرانەکە و، وێناکردنی بابەتەکانی و، سۆزی دەرونیی دانەرەکەی و، ئاوازی وشە و ئاهەنگی رستەکانی، کێشانە بکــرێ، لە ریزی شیعرە سەرکەوتوەکانی زمانی کوردی دا دائەنرێن. داڕشتن و هۆنینەوەی فۆلکلۆری کوردی، بە تایبەتی حەیران و لاوک و ستران و بەیتی کوردی، کە یەکێ بــوە لە تایبەتمەنــدیەکانی فەرهەنگــی کــوردی، رەنــگە لە داڕشتن و هۆنینەوەی لاوژە دێرینەکانی سەردەمی ســۆمەری و ئــاکەدی و بــابلی و ئاشــوری نزیکتــر بــێ تــا عەروزی عەرەبی.

بۆ ئاگاداری زۆرتر دەربارەی حەیران بڕوانە:

- ڕسول بێزار گەردی: بژار، بەغداد - 1957.
- هەندرێن خۆشناو: خەرمانەی تەمەن (سەرجەم بەرهەمە بڵاوکراوەکانی هونەرمەندی گەورەی کورد ڕەسوڵ بێزار گەردی)، هەولێر - 2012.
- جەمیل سنجاوی: حەیران و چەند بۆچونێکی تر، هەولێر - 2010.
- حاجی سەعدوڵلای شێخانی: گۆرانی فۆلکلۆری دەشتی هەولێر، هەولێر - 2013.

تاکی کورد و ڕێچەڵەک

عەرەبی خێڵەکی بە درێژایی زەمان ڕێچەڵەک "نەسەب" ی خۆی بە لاوە گرنگ بوە. بە سەدان کتێب لە سەر "ئەنساب" ی عەشیرەت و قەبیلەکانی عەرەب نوسراوە. هەندێکیان ڕێچەڵەکی خۆیان تاسەر ئادەم و حەوا ژماردوە. بۆ ڕونکردنەوەی ڕێچەڵەکی خۆیان و سەلماندنی ڕەسەنایەتی خۆیان، لە زمانی عەرەبی دا، لە کۆنەوە کۆمەڵێ دەستەواژەیان بە کارهێناوە، مەعنایەکی دیاریکراو ئەبەخشن، لەوانە: عائلة، اسرة، بطن، فخذ، عشيره، قبيلة، کە هەریەکەیان نیشانەیە بۆ جێگەی گروپێ لە پلەی یەکەمی پەیژەی کۆمەڵایەتی دا تا دوایین پلەی سەرەوەی عەشیرەتەکە. *(بۆ ئاگاداری زیاترەربارەی ڕێچەڵەک و، پەیژەی ڕێکخراوەی کۆمەڵایەتی قەبیلە و عەشیرەت لای خێڵە عەرەبیەکانی عیراق، بڕوانە: عباس العزاوي، عشائر العراق، الجزء الاول، بغداد - 1937. (ص 37 - 114))* نوسینەوەی ڕێچەڵەک و گەڕانەوە بۆ دۆزینەوەی ناوی باووباپیر، باوک بە دوای باوک دا تا کوڕەکانی نوح، وەکو عەرەب کردویەتی لە لای کورد، جگە لە چەند گروپێکی دیاریکراو، ئەو گرنگیەی نەبوە و ئەو بایەخەی پێ نە دراوە. لە ناو کوردا ئەوانەی ڕێچەڵەکیان بە لاوە گرنگ بوە، بریتی بون لە:

یەکەم، بنەماڵەی سادات

کە نەوەی محەمەدی پێغەمەری ئیسلامن یا خۆیان بە نەوەی ئەو دائەنێن. ساداتی کورد چەندین "شەجەرە" یان هەیە، هەروەها چەندین کتێبی ئەنسابیان نوسیوە. هەندێک لەو شەجەرەی ئەنسابانە لە کۆتادا ئەگەڕێنەوە سەر حەسەن و هەندێکیان ئەگەڕێنەوە سەر حسەینی کوڕانی عەلی کوڕی ئەبو تالیب. دوای ئەوانیش بە پێێ ناوی کوڕەکانی ئەوان و ئیمامەکانی شیعە ئەبن بە چەند لقێکەوە، لەوانە نەوەی جەعفەری سادق، موسای کازم، ئیمام هەمزە...

دوەم، بنەماڵەی فەرمانڕەواکانی میرایەتیە کوردەکان

ئەم بنەماڵانە بۆ ئەوەی ڕەوایەتی بدەن بە دەسەڵاتی میراتیی خۆیان، هەریەکەیان ڕێچەڵەک و بنجوبناوانی خۆیان بردۆتەوە سەر کەسێ یا بنەماڵەیەکی فەرمانڕەوای کۆن. گەشتێ بە ناو شەرەفنامەدا (1596 ز) کە ئاماژەی بۆ ڕێچەڵەکی بنەماڵە فەرمانڕەواکانی کوردستان کردوە و، لەوانەیە زۆریانی لە زمانی خۆیانەوە نوسی بێ، هەریەکەیان ڕێچەڵەکی خۆی بردۆتەوە سەر کەسێ یا بنەماڵەیەکی خانەدان، ئەشێ بە چەند جۆرێ پۆلێن بکرێن:

نمونە: 1

خەلیفەکانی عەباسی

لەوانە: فەرمانڕەوایانی هەکاری، *(شەرەفنامە: 233)* ئامێدی، (257) فەرمانڕەوایانی چەمشکەزەک، (343) ئەمانە ڕێچەڵەکی خۆیان بردۆتەوە سەر خەلیفەکانی عەباسی و، فەرمانڕەوایانی مەرداسی، (359) حاکمی کلیس بنجوبناوانی خۆیان گێڕاوەتەوە بۆ سەر ئیمام عەباسی مامی پێغەمەر، (414). شەرەفخان خۆی گومانی لە سەر ڕاستیی و دروستیی ڕێچەڵەکی ئەم بنەماڵانە دروست کردوە، بە زمانی هەندێ شارەزاوە وتویەتی گۆیا یەکێ لە باپیرەکانیان ناوی عەباس بوە، بۆیە بە خۆیان ئەڵێن عەباسی.

نمونە: 2

خەلیفەکانی ئەمەوی،

لەوانە: فەرمانڕەوایانی سلیمانی (سلێڤانی) خۆیان بەنەوەی مەروانی حیمار داناوە، (472). فەرمانڕەواکانی مەحمودی خۆیان بە نەوەی مەروانی داناوە، (557).

نمونە: 3

قارەمانەکانی ئیسلام

فەرمانڕەوایانی جزیرە بنەچەی خۆیان بردۆتەوە سەر خالیدی کوڕی وەلید، سەحابەی پێغەمەر (272). میرانی جزیرە شارەزای مێژو نەبون، چونکە خالید نەوەی نێرینەی لێ نەکەوتۆتەوە. ئەبو بنەچەی خۆیان ببردایەتەوە سەر کەسێ کە نەوەی لێ کەوتبێتەوە.

نمونە: 4

میللەتی عەرەب

لەوانە: بنەماڵەی زەرقی، (438) و، هۆزی دونبولی، (569) بنەچەی خۆیان بردۆتەوە سەر عەرەبی شام و، حاکمی سۆران بۆ سەر عەرەبی بەغدا، (484).

نمونە: 5

شا و سەرکردە مێژوییەکانی ئێران

لەوانە: میرانی بدلیس خۆیان بردۆتەوە سەر جاماسبی کوڕی فەیروز پێنجەمین کیسرا، (680) و، فەرمانڕەوایانی ساسۆن خۆیان بە نەوەی شاکانی ساسانی لە ڕەگەزی کیسراکانی ئێران، (380) داناوە. گەورەکانی کەلهوڕ خۆیان بە وەچەی گیوی گودەرز، (592) و، میرانی سویدی بە وەچەی بنەماڵەی بەرمەکی، (458) داناوە.

شەرەفخان بنچینەی فەرمانڕەوایانی ئەردەلان دەگێڕێتەوە سەر ڕەسەنی خونکارانی دیاربەکر، کە ئەوانیش لە نەتەوەی ئەحمەدی کوڕی مەروانن، (195). بەڵام مەئمون بەگی کوڕی بێگەبەگ، کە خۆی یەکێ بوە لە میرەکانی ئەردەلان، لەو یادداشتەدا کە بۆ سوڵتانی عوسمانی نوسیوە ڕێچەڵەکی خۆیانی بردۆتەوە سەر ئەبو عوبەیدەی جەڕاح و ئیمام عەباس *(منکرات بیگە بیگ: 18)* و، کەچی هەندێ لە مێژونوسەکانی ئەردەلان بردویانەتەوە سەر ئەردەشیری بابەکان *(مستورە: 14)*. بەڵام سانەکانی هەورامان خۆیان بە نەوەی ئەسفەندیار *(ئیمۆنس: 141 ع)* لە قەڵەم داوە.

سێیەم، بنەماڵەی شێخانی تەریقەت

هەندێ لەم بنەماڵانە، ئەگەرچی نازناوی شێخیان نوسـاندوە بـە نـاوی بنەماڵەکانیانـەوە بـەڵام "سـەید" واتـە نەوەی کوڕانی عەلی نە بون، بەڵکو بە هۆی مانەوەی زۆریان لە سەر بەرماڵ بۆ نوێژ و خواپەرسـتی نـاوی شـێخیان وەرگرتوە. بەم جۆرە شێخانە وتراوە: "شێخی بەرماڵ". بۆ ئیرشاد و ڕاکێشانی مورید و مەنسـوب، بـۆ پێگەیانـدنی خەلیفە و دەروێش و سۆفی، شێخانی تەریقەتی قادری "تەکیە" و شێخانی تەریقەتی نەقشبەندی "خانەقا" یان هەبوە.

نمونە: 1

بنەماڵەی بارزانی

کە بە هۆی تەریقەتی نەقشبەندیەوە نازناوی شێخایەتی‌یان بە دەس هێناوە، سەری بنەماڵەکـەیان لـە شـێخ عەبدوڕەحمانەوە، کە نیشتەجێی بارزان بوە، دەس پێ ئەکا. شێخ عەبدوڕحمان دوای ئەوەی تەریقەتی لە شـێخانی نـەهری وەرگرتـوە، بۆتـە شـێخی تەریقـەتی نەقشـی و، خـاوەنی مەدرەسـە و خانـەقا. دوای مردنـی ئەو شـێخ عەبدوسەلام جێگەی گرتۆتەوە. شێخ عەبدوسەلام خێزانی ناوک و، دوای ئەو کوڕ و نەوەکانی خێزانـی فـراوان و بەرەبابیان پێک هێناوە. شێخانی بـارزان لـە نـاو خێڵـەکانی نزیکـی خۆیـان دا، بـە تایبـەتی تیرەکـانی نـزاری، بەڕۆژی، شیروانی، دۆڵەمەڕی، گەردی، هەرکی بنەجێ... نفوزی دینیی - کۆمەڵایەتی‌یان پەیدا کردوە. نفوزەکـەیان لە تەریقەتەوە بۆتە باوەڕێکی مەزهەبی و، لایەنگرەکانی لە بەرامبەر هەڕەشەی خێڵـەکانی دەوروبـەریان دا بونەتـە خێڵێکی یەکگرتو. لە ململانێ لە گەڵ خێڵەکانی دراوسێیان و، لە گەڵ دەسەڵاتی دەوڵەتی دا، بە چەک بـەرگری‌یان لە خۆیان کردوە و بونەتە خێڵێکی یەکگرتوی چەکدار. دەسەڵات و نفوزی بنەماڵەی بارزانی نـە لـە سـەر بنـەمای هاوخوێنیە و نە لە سەر بنەمای زەویداری، بەڵکو لە سەر بنەمای باوەڕی دینیە.

نازناوی بنەماڵەکە لە گوندی بارزانەوە داکەوتوە.

بۆ ئاگاداری زیاتر دەربارەی بنەماڵەی بارزانی بڕوانە: پی ڕەش، بارزان وحرکة الوعی القومی الکردی، 1980 .

نمونە: 2

بنەماڵەی نەقشبەندی،

کە بە هۆی تەریقەتی نەقشبەندیەوە نازناوی شێخایەتی‌یان بـە دەس هێنـاوە، سـەری بنەماڵەکـەیان لـە فەقێ عوسمانی کوڕی خالید ئاغاوە، کە نیشتەجێی گوندی تەوێڵە بوە، دەس پـێ ئـەکا. فـەقێ عوسـمان دوای ئەوەی تەریقەتی لە مەولانا خالید وەرگرتوە، بۆتە شێخی تەریقـەتی نەقشـی و، خـاوەنی مەدرەسـە و خانـەقا، بۆتە شێخ عوسمانی سیراجەدین. ناوکی خێزانەکەیان لەم شێخەوە دەس پێ ئـەکا. کوڕەکـانی شـێخ عومـەری زیائەدین و شێخ محەمەدی بەهائەدین هەریەکەیان خێزانی ناوک و خێزانی فـراوان و بـەرەبابیان پێکهێنـاوە. سەرەنجام بنەماڵەی شێخانی نەقشبەندی لێ پەیدا بوە. بنەماڵەی شێخانی نەقشبەندی لـە نـاو خێـڵ و تیـرەی جیاواز و لە ناوچەی جیاواز دا خەلیفە و مورید و سۆفی‌یان هەبوە. بەڵام نەبۆتە خێـڵ. دەسـەڵات و نفوزیـان بەشێکی بە هی نفوزی مەعنەوی - ڕوحانی بوە، بەشێکی بە هۆی زەویداری بوە.

نازناوی بنەماڵەکە لە ناوی تەریقەتەوە داکەوتوە.

بۆ ئاگاداری زیاتر دەربارەی بنەماڵەی نەقشبەندی بڕوانە: بە زمانی فارسی: کاتب الاسرار ملا حامـد بیسـارانی، سیری در ریاض المشتاقین، بە تصحیح و مقدمە و حواشی و تعلیقات: ابوبکر سیهرالدین. 1386 .

تەرجومەی ئەم کتێبە بە عەرەبی: نزهـة فـی ریـاض المشـتاقین، تقـدیم وترجمـة واعـداد: عبداللـە مصـطفی صـالح وعبداللطیف مولود عبدالکریم، سلیمانی - 2012.

مەلا عەبدولکەریمی مودەڕیس، یادی مەردان، بەرگی یەکەم و دوەم.

نمونە: 3
بنەماڵەی تاڵەبانی

که به هۆی تەریقەتی قادریەوه نازناوی شێخایەتی‌یان به دەس هێناوه، سەری بنەماڵەکەیان له مەلایەکی خێڵی زەنگنەوه، که نیشتەجێی گوندی تاڵەبان بوه دەس پێ ئەکا. مەلا مەحمود دوای ئەوە تەریقەتی لـه شـێخ ئەحمەدی هندی وەرگرتوه، بۆته شێخی تەریقەتی قادری و، خاوەنی مەدرەسه و تەکیه، مەلا مـەحمودی زەنگنـه و کچێکی میر ئیسماعیلی زەنگنه خێزانی ناوکیان پێکهێناوه. خێزانی نـاوک بۆتـه خێزانـی فـراوان و بۆتـه چەند بەرەبابێ له کەرکوک و کۆیه و کفری، بەڵام نەبۆته خێڵ. دەسەڵات و نفوزی بنەماڵەی تاڵەبانی بەشێکی به هۆی نفوزی مەعنەوی- ڕۆحانی و بەشێکی به هۆی زەویداریەوه بوه.

نازناوی بنەماڵەکه له گوندی تاڵەبانەوه داکەوتوه.

بۆ ئاگاداری زیاتر دەربارەی ئەم بنەماڵەیه بڕوانه:

(ادمۆندس: 245). هەروەها:

د موکەڕەم تاڵەبانی، دیوانی شێخ ڕەزای تاڵەبانی.

د نوری تاڵەبانی، جەزبەی عیشق، دیوانی شێخ عەبدوڕەحمانی تاڵەبانی.

شێخ ڕەزا مێژوی بنەماڵەکەیانی له شـیعرێکی خـۆی دا گێـڕاوەتەوه، سـەرەتاکەی بەمجـۆره دەس پـێ کردوه:

خودا حەز کا که ڕۆژێ بەندەیەکی خۆی بکا خۆشنود
له ڕێگەی دورەوه بۆی دێ، به پێی خۆی، شاهیدی مەقسود

بەم بەیتەش دوایی پێ هێناوه:

ڕەزاش لەو نەسلەیه، بیبەخشه یا ڕەب، که قەت نابێ
گوڵی بێ خار و بەحری بێ بوخار و ئاگری بێ دود.

چوارەم، بنەماڵەی سەرانی خێڵەکان

بنەماڵەی سەرانی خێڵەکان، به زۆری، له ڕێگەی چیرۆکێکی ڕاست یا هەڵبەستراوەوه، بـنەچەی خۆیـان گێڕاوەتەوه سەر کەسێکی ئازا و بەهێز و ژیر که به هۆی بـرا و خزمەکـانیەوه، بەرەبابێکیـان پێـک هێنـاوه، دەستی گرتوه به سەر شوێنی ژیان و دانیشتوەکانی دا.

نمونە: 1
خێڵی شێخ بزەینی

ئیـدمۆنس لـه زمـانی ئاغاکـانی شـێخ بزەینیـەوه ئەم چیـرۆکەی دەربـارەی بنجوبنـاوانی خێڵەکەیـان گێڕاوەتەوه:

> "شێخ بزەینی نەوەی چوار بران به ناوەکانی: حەسەن ئاغا، مەحمود ئاغا، حاجی حەمزه، مەلا عەباس. باوک یا باپیری ئەم چوار کەسه شێخێکی خواپەرست بوه، دەرویشێکی زۆری هـەبوه. ڕۆژێکیـان بـه سـواری ئێسـترێ لـه گـەڵ یـەکێ لـه نۆکەرەکانی دا به دەشتێک دا ڕابوردوه کۆمەڵێ جەردە ڕێیان پێ گرتـوه. شـێخ به دارەکەی دەستی به توندی له ئێسترەکەی داوه تا خێرا بکا. هـەر جـارێ کـه داری له ئێسترەکەی داوه کۆمەڵێ زەردەواڵە له گوێی وڵاخەکەیەوه دەر هاتون به

جەردەکانیـەوە داوە. جـەردەکان دەشـتەکەیان پـڕ کـردوە لـە هـاوار و ناڵـە.
نۆکەرەکەی کە ئەوەی دیوە بۆ ئەوەی شێخ هان بدا زیاتر لە ئێسترەکەی بدا بـە
فارسی وتویەتی: "شیخ بزن، شیخ بزن!". واتە "شـێخ لێـدە! شـێخ لێـدە!" نـاوی
شێخ بزەینی لەمەوە نراوە لەو خێڵە."

(ئیدمۆندس، وەرگێڕانی فارسی: 48. وەرگێڕانی عەرەبی: 41)

بۆ ئاگاداری زۆرتر بڕوانە:

المحامی عباس العزاوی، عشائر العراق، الجزء الثانی، منشورات الشریف الرضی، بغداد - 1947. (ص 161 - 163)

العشائر الکردیة، ترجمه و علق علیه: فؤاد حمەخورشید. بغداد - 1979. (ل 111 - 116) ئەم کتێبە تەرجومەی ڕاپۆرتێکی کە دەسەڵاتی داگیرکەری ئینگلیز "دائرة الحاکم المدنی فی العراق" نوسیوێتی بە ناونیشانی: ملاحظات عن عشائر کردستان الجنوبیه (بین الزاب الکبیر ودیالی)، بغداد - 1919.

نمونە: 2

خێڵی هەرکی

نیکیتین لە زمانی یەکێ لە هەرکیەکانەوە ئەم چیرۆکەی دەربارەی بنجوبناوانی خێڵەکەیان گێڕاوەتەوە:
"باپیرە گەورەی بنەماڵەی فەرمانڕەوای هەرکی لە کەسـێکەوە دەس پـێ ئـەکا نـاوی بابـەکر بـوە.
بابەکر پیاوێکی ئازا بوە لە هیچ نەترساوە، بە تەنیا دەرەقـەتی بیسـت کـەس هـاتوە. دوژمنایـەتی هەبوە لە گەڵ میر زەینەدینی میری شەمزینان. پیاوەکانی میری روت کردۆتەوە. جارێکیان بیسـت کەس لە پیاوەکانی میر بۆسەیان بۆ ناوەتەوە بەڵام ئەم هەر بیستی کوشتون و روتی کردونەتـەوە چەک و کەلوپەلەکانی لە دو ئێستر بار کردوە بردویەتی راستەوخۆ چوە بۆ خێوەتەکەی میر.
میر نیازی راسەقینەی خۆی دەرنەبڕیوە. بەخێرهاتنی کردوە. وتویەتی پیاوەکـانی مـن لـە ژن بـێ دەسەڵاتتر بون تۆ پیاوێکی هەژار و ئازای ئەمەوێ لە لای من بمێنیتەوە و پیاوێکی وەکو تۆ ببێتە سەرۆکی نۆکەرەکانم. بابەکر بە دڵنیاییەوە ماوەتە و نوستوە بەو هیوایەی بۆ رۆژی دوایـی بچـێ خێزانەکەی بهێنی. شەو لە خەودا داویانە بە سەریا گرتویانە چوارپەلیان بەستۆتەوە.
بۆ رۆژی دوایی هێناویانە بیکوژن کۆتوپێوەندیان لێ کردۆتەوە. پڕی کردوە بە خەنجـەری یـەکێ لـە پیاوەکانی میردا. میر پشتی بە دارێکەوە بوە وا بەهێز خەنجەرێکی لـە سـکی میـر داوە لـە پشـتیەوە دەرچوە نوکی خەنجەرەکەی چەقیوە بە دارێکا، کە رای کێشاوە تەنیا دەسکەکەی بە دەستیەوە هـاتوە، دەمی خەنجەرەکەی لە لەشی میر و دارەکەدا ماوەتەوە. چـەکی پـێ نـەماوە گیراوەتـەوە داوای کـردوە پێش کوشتنی رێگەی بدەن وەسێت بۆ کوڕەکانی بکا رێگەیان پێ داوە وتویەتی:
یەکەم، دەمی خەنجەر لە مشتۆکەی مەبەستن ئەگەر تاقی نەکەنەوە.
دوەم، با هەر یەکێکتان چوار ژن بهێنێ تا وەچەتان زۆر بێ و تۆڵەم بسێنن
سێیەم، هەرگیز گوێ لە قسە شیرینەکانی بەگزادەی شەمزینان، خێزانی فەرمانڕەوا، مەگرن.
بابەکر چوار کوڕی هەبوە: مەندۆ، سەیدۆ، سەرهات، مام شێر. خێڵی هەرکی لە سـێ بـرای یەکـەم، لـە مەندۆ تیرەی مەندان، لە سیدۆ تیرەی سەیدان، لە سەرهات تیرەی سەرهاتی کەوتۆتەوە."

(نیکیتین: 202)

بۆ ئاگاداری زۆرتر دەربارەی خێڵی هەرکی بڕوانە:

العزاوی: 2/ 134 - 136.

العشائر الکردیة، ترجمه و علق علیه: فؤاد حمەخورشید. بغداد - 1979. (ل 70 - 73)

نمونە: 3

خێڵی دەلۆ

مستەفا نەریمان لە زمانی پیاوە پیرەکانیانەوە ئەم چیرۆکەی دەربارەی بنجوبناوانی خێڵەکەیان گێڕاوەتەوە:

"هۆزی دەلۆ تا دەوروبەری ساڵی 1850 ی ز لە هەرێمی سەنگاودا بوە. هیچ بەڵگەیەکی ئەوتۆمان دەربارەی نیشتمانی پێش سەنگاوی هۆزی دەلۆمان دەست نەکەوتوە، تەنها ئەوە نەبێت دەماودەم لە پیاوە بەتەمەنەکانی ئەم هۆزە بیستراوە کە دەلۆ لە بەرەبابی دە شۆڕە سواری هۆزی بڵباس بون و لە سەر سنوری ئیران و عوسمانیەکان لە نێوان سنە و قەڵاچوالان دا، بژێوییان ئەکرد و مەترسییان خستبوە سەر سنوری هەردو دەوڵەتەکەوە.

جارێکیان کۆمەڵە ڕێگرێک ڕێ بە کاروانێکی بازرگانی ئەگرن کاتێ ئەم دە برایە بەو هەواڵە ئەزانن لە چەتەکان ئەچنە پێشەوە داوایان لێ ئەکەن دەست لە بازرگانەکان هەڵگرن ئەوان بەمە قایل نابن، دە براکەش پەلاماریان ئەدەن و کاروانەکەیان لە چنگ دەرئەهێنن و ڕەوانەی موڵکی بابانی ئەکەنەوە، میری بابان کە بە نەبەردی و جەنگاوەری ئەم دە برایە ئەزانێت زۆر ڕێزیان ئەگرێت و هەرێمی جامڕێزی ناو سەنگاویان پێ ئەبەخشێت کە ئەکەوێتە نێوان شاخەکانی ئاجداغ و بەرگەچ وە لە ڕۆژئاوای زنجیرە شاخی قەرەداغی ناوچەی سەنگاو. پەنجا ساڵێکی بە سەردا تێ ئەپەڕێت وەچەی ئەم دە برایە ئەم ئاواییانە دائەمەزرێنن: بەرگەچ، مەسۆیی، عەینکە، کارێزە، ترشاوە، باجگە، پێنج ئەنگوست. لە ناو ئەم گوندانەدا باجگەیان شوێنێکی ئیستراتیجی هەبوە کەوتۆتە سەر لوتکەی چیای ئاجداغ و پارێزگاری ڕێگەی کاروانی نێوان بەغداد - سلێمانی یان تیا کردوە. کاروانسەراکەیان لە گەروی سەنگاو بۆ حەسانەوەی بازرگان و قەتارچی و ڕێبوارەکان دروست کردوە هەروەها لەو باجگەیەدا خەرج و باجیان لە قەتار و کاروانەکان وەرگرتوە." *(مستەفا نەریمان، شۆڕشی ئیبراهیم خانی دەلۆ. ل 78 - 78)*

بۆ ئاگاداری زیاتر دەربارەی خێڵی دەلۆ:

العشائر الكردية، ترجمه و علق عليه: فؤاد حمەخورشيد. بغداد - 1979. (ل 44 - 48)

العزاوي: 2/ 171 - 173.

کەسانی ئەم چوار توێژە کۆمەڵایەتیە:

سادات، میرایەتیەکان، شێخانی تەریقەت و سەرانی خێڵەکان و، هەندێ توێژی تر شانازی بە ڕێچەڵەکی خۆیانەوە ئەکەن بۆ ئەوەی ڕەوایەتی بدەن بەو دەسەڵاتەی کە باووباپیریان لە ناو کۆمەڵ دا، لە یەکێ لە بوارەکانی سیاسی، کۆمەڵایەتی، ئابوری دا هەیان بوە و، ئەمان بە میرات بۆیان ماوەتەوە و ئەیانەوێ بە زیندویەتی بیهێڵنەوە، بە لایانەوە گرنگە چونکە:

سەید، ڕەوایەتی دەسەڵاتەکەی لە پێغەمەری ئیسلامەوە وەرگرتوە. خوای گەورە گەردونی لە بەر خاتری محەمەد خوڵقاندوە و، هەمو موسوڵمانێ لە شایەتمان دا ئەڵێ: "لا اله الا الله محمد رسول الله". ئەم پیرۆزیەی محەمەد وای لە نەوەکانی کردوە کە وەکو "ئالی محەمەد" لە پلەی کۆمەڵایەتی بەرزتر دا خۆیان لە خەڵکی ئاسایی بە شەریفتر و بەو هۆیەوە بە خاوەن مافی دەسەڵاتداری دابنێن.

میر، ڕەوایەتی دەسەڵاتی لە باپیرەی وەرگرتوە، کە لە سەردەمی دێرین دا شا یا یەکێ لە قارەمانە جەنگیە هەڵکەوتوەکان بوە. شا لە سەردەمی کۆن دا بە هەڵبژێردراوی خوا دانراوە بۆ حوکمڕانی خەڵک، ئەو ڕەوایەتیەی بۆ دەسەڵاتداری لەوەوە بە میرات، وەکو نازناوێکی کۆمەڵایەتی: خان، بەگ، ئاغا، بۆ ماوەتەوە، کە نیشانە بوە بۆ خانەدانێتی و بەرزی پلەی ئەو کەسە لە چاو خەڵکی ئاسایی دا.

شێخ، ڕەوایەتی دەسەڵاتی لە کەسی یەکەمی بنەماڵەکەیانەوە وەرگرتوە. شێخی یەکەم لە ئەنجامی خواپەرستی دا خەڵکی لە خۆی کۆ کردۆتەوە و، لایەنگرەکانی بە گێڕانەوەی کەرامات و مەناقیبی، ژورئاسایی، شێخەکەیان جۆرێ لە پیرۆزیان بۆ ئافراندوە. شێخ، نازناوێکی کۆمەڵایەتی بوە، لە ناو خەڵک دا بەڕێز سەیر کراوە. ئەو ڕێزە دوای چەند نەوەیەک بۆتە دامەزراوەیەکی بەردەوام و، کوڕ و نەوەکانی ئەو ڕێزەیان بە میرات بۆ ماوەتەوە.

سەرخێڵ، ڕەوایەتی دەسەڵاتی لە هێز و توانای خۆیەوە وەرگرتوە. سەرخێل پێویستی بەوە نەبوە ڕێچەڵەکی خۆی بگێڕێتەوە بۆ سەر شایەکی ئیرانی یا عەرەبی، تا کەسانی دەوروبەری دەسەڵاتەکەی ئەو قوبوڵ بکەن، بەڵکو پێویستی بەوە بوە هێزی خۆسەپاندن و ژیرایەتی بەڕێوەبردنی هەبێ.

هەندێ تێبینی

جگە لەم چەشنە گروپانە، خەڵکی ئاسایی پرسی ڕێچەڵەک و بنجوبناوانی مێژویی خێزان، بنەماڵە، عەشیرەتەکەی بە لاوە گرنگ نەبوە، یا هەر بیری لێ نەکردۆتەوە. تا ئێستا نوسراوێکی تایبەتی کە خێڵێکی کورد مێژوی خۆی گێڕابێتەوە لە بەر دەس دا نیە.

خێڵی کوردی و ناو

ناوی عەشیرەتی کوردی، بە پێی ڕەوتی مێژویی دروستبونی هەر عەشیرەتە ئەگۆڕێ، جیاوازە:

یەکەم، هەندێکیان بە ناوی کەسێکەوەیە کە ڕەنگە باپیرە گەورەی ڕاستەقینە یان خەیاڵیی ئەو گروپە بێ، لەوانە: میراودەلی، نورەدینی، بابامیری، وەلەدبەگی،

دوەم، هەندێکیان بە ناوی جێ، گوند، ناوچەوەیە، لەوانە: بارزان - بارزانی، زێبار - زێباری، هەرکی - هەرکی، ساڵەیی، شوان

سێیەم، هەندێکیان بە ناوێکەوەیە کە ئێستا مەعناکەی یا بنجە زمانەوانیەکەی گوم بوە، لەوانە: جاف، مامەش، مەنگور، بڵباس، ئاکۆ... ئەم ناوانە هەرچەند لێکدانەوەیان بۆ بکرێ، هێشتا ناگەنە مەبەستێکی سەلمێنراو.

ژن و ناوی عەشیرەت

لە ناو خێڵەکانی کوردا هەندێ لە تیرە سەرەکیەکانی مەنگوڕ بە ناوی ئافرەتەوە بوە. تایەفەی مروەت، تایەفەی ئامان، تایەفەی زێڕین، تایەفەی شەم، تایەفەی زین. *(ابراهیم افخمی، قیام ملا خلیل و رد فرمان رضا خان، انتشارات محمدی، سقز، تابستان 68، ص 70)*

ئەمە جێگەی تێ ڕامانە. ڕەنگە ئەمە لە سۆنگەی ئەو کوشتارەوە بێ کە سەرانی مەنگوڕ لە مەراغە دوچاری بون. ساڵی 1197 ک باپیر ئاغا و سەرانی مەنگوڕ و پیاوە جەربەزەکانیان بە ناوی دەعوەتەوە بانگ کراون بۆ شاری مەراغە و، بۆ میوانداری دابەشیان کردون بە سەر ماڵەکان دا. لە کاتی نوستن دا خانەخوێیەکان میوانەکانی خۆیان کوشتون. مەنگوڕ زۆری پیاوەکانیان، بە تایبەتی گەورەی بەرەباب و تیرەکانیان کوژراون، ژنەکانیان ماون، بەڕێوەبردنی کاروباری بەرەباب و تیرەکەیان و پەروەردەکرنی منداڵەکانیان گرتۆتە ئەستۆ. بەم بۆنەیەوە پیاوانی تازەپێگەیشتوی مەنگوڕ کە سەرلەنوێ خێزانیان پێکهێناوە و بەرەباب و تیرەکەیان دروست کردۆتەوە، بە ناوی دایکیانەوە ناسراون.

لە کوردەواری دا شتێکی ئاسایی بوە پیاوێ کە مرد بێ یا کوژرا بێ، لەو کاتەدا منالێکی کوڕ لە سکی هاوسەرەکەی دا بوبێ، دوای لە دایکبونی بە ناوی باوکیەوە ناونرابێ و، تا گەورەش بوبێ لە باتی باوکی هەر بە ناوی دایکیەوە ناسرابێ. دو کەس لە گەورەپیاوەکانی کورد حاجی مستەفا پاشای یاموڵکی و، جەنەراڵ شەریف پاشای خەندان، نازناوەکانیان لە نەنکیانەوە: یا موڵکی و خەندان، بۆ ماوەتەوە.

ناوی کەس و نازناوی خێڵەکی

کەسێکی سەر بە خێڵێکی دیاریکراو کە نازناوی خێڵەکە هەڵئەگری (یائی نەسەب) ناخرێتە سەر ناوی خێڵەکە بەڵکو تەنیا ناوی عەشیرەتەکە خراوەتە دوای ناوەکەی بەڵام (یائی ئیزافە) خراوەتە دوای ناوی کەسەکە. وەکو: مەحمود پاشای جاف، هەمزە ئاغای مەنگوڕ، قەرەنی ئاغای مامەش، مامەند ئاغای ئاکۆ، سمکۆی شکاک

مەگەر ناوی عەشیرەتەکە خۆی یائی پێوە نیشانە بێ بۆ ناوی شوێن یا ناوی باپیرە گەورە، وەکو: بایز ئاغای گەردی، حاتەم ئاغای زراری، فارس ئاغای زێباری، عەباس ئاغای میراودەلی.

بەڵام ئەوەی کە ناوی شوێن بێ و خرابێتە سەر ناوەکە یائی خراوەتە سەر وەکو خەڵکی ئەو شوێنە، تەنانە ئەگەر ئەو شوێنە ناو بێ بۆ عەشیرەتیش، وەکو: زێباری، پشدەری هەروەکو شێخ عوبەیدولای شەمزینی، مەولانا خالیدی شارەزوری، وەفایی سابڵاخی، ئەولقادری پاوەیی.

ناوی هەندێ خێڵ بە زیادکردنی پاشگری (ەتی، یەتی، ایەتی) بۆتە ناوی مەڵبەندی ژیانی خێڵەکە، وەکو: خۆشناو - خۆشناوەتی، ئاکۆ - ئاکۆیەتی، مەنگوڕ - مەنگوڕایەتی، زراری - زرارەتی.

ڕایەڵەی پێوەندی خزمایەتی خێزانی کوردی

ئەوەندەی مێژوی کورد لە بیری بێ، خێزانی کوردی، وەکو خێزانی زۆر گەلی تری دنیا، کە لە سەر بنچینەی هاوسەرگیری پیاو و ژن دروست بوە، هەم خێزانێکی ناوک بوە، هەم خێزانێکی فراوان.

خێزانی ناوک بوە، چونکە پێکهاتوە لە پیاوێک و یەک ژن یا زیاتر لە یەک ژن و، منداڵەکانیان. پیاوی کورد ئەگەر بۆی لوا بێ زیاتر لە ژنێکی هێناوە. هەمو دینە باوەکانی ناو کۆمەڵگای کوردی: ئیسلام، ئیزیدی، یارسان، رێگەی "فرە - ژنی" یان بە پیاو داوە، بەڵام رێگەی "فرە - مێردی" یان بە ژن نە داوە. گرێبەستی نوسراو یا زارەکی هاوسەرگیریی پیاو و ژنەکە لە لایەن پێشەوا دینیەکانەوە: مەلا لە ئیسلام، پیر لە ئیزیدی، باوە لە یارسان، ئەنجام دراوە.

فرە - ژنی لە لایەکەوە نیشانەی دەسەڵات و توانای دارایی و کۆمەڵایەتی پیاوەکە بوە، لە لایەکی ترەوە هۆیەکی گرنگ بوە بۆ زیادکردنی سەرچاوەی مرۆیی خێزانەکە چ بۆ کار و بەرهەمهێنان، چ بۆ شەڕ و دەسەڵات. هەندێ جاریش بۆ گرێدانی هاوپەیمانێتی بوە لە نێوان سەرۆکی خێڵێک لە گەڵ خێڵێکی تر.

نازناوی پلەی کۆمەڵایەتی لای پیاوی کورد گرنگیەکی گەورەی هەبوە. بەرزی و نزمیی پایەی کۆمەڵایەتی ئەو کەسەی پیشان داوە لە ناو کۆمەڵگادا. ئەمەش لە پەندی پێشینان دا رەنگی داوەتەوە.

وتویانە: "بە خۆم بڵێن ئاغا، بە ژنەکەشم بڵێن ئاغاژن".

هەروەها وتویانە: "من ئاغا و تۆ ئاغا، کێ بەڕەمان بۆ راخا؟" ئاغا ئەگەر هەژار و نەداریش بوبێ، نە زەوی هەبوبێ نە رانەمەڕ نە سامانی زۆر، لە باری سایکۆلۆجیەوە هێشتا هەر خۆی لە پلەی کۆمەڵایەتی دا بە بەرزتر داناوە لە خەڵکی ئاسایی.

هەندێ لە نازناوەکان کە نیشانە بون بۆ بەرزیی پلەی کۆمەڵایەتی کەس یا خێزانەکە، وەکو ناوەکانی پاشا، میر، ئاغا، بەگ، کوێخا، شێخ، سەید، لە باووباپیرەوە بە میرات بۆ خاوەنەکانی ماوەتەوە. ئەمانە خۆیان بە خانەدان و وەجاخزادە داناوە.

وتویانە: "وەجاخزادە بە ئیشارە، ناوەجاخ بە کوتەک".

هەروەها وتویانە: "وەجاخزادە هانینی گرانە، راگرتنی ئاسانە". دەستەواژەکانی وەجاخزادە و ناوەجاخ کۆمەڵگایان کردوە بە دو بەشەوە کە یەکێکیان توێژەکانی چینی سەرەوەی کۆمەڵگا، دەسەڵاتدار و دەوڵەمەن، بون و، ئەوانی تریش توێژەکانی چینی خوارەوەی کۆمەڵگا، ژێردەستە و هەژار، بون.

هەندێکی تری نازناوەکان کە ئەویش نیشانە بون بۆ بەرزیی رێژەیی پلەی کەس یا خێزانەکە، وەکو ناوەکانی مەلا، میرزا، وەستا، بە رەنج و ماندوبونی خۆیان بە دەستیان هێناوە.

وتویانە: "نە کوتەک لە گەڵ ئاغایان، نە شەرع لە گەڵ مەلایان". واتە ئاغا زەبروزەنگی هەیە بە شەڕ چاری ناکرێ و مەلاش چونکە شارەزایی هەیە لە شەرع دا، بۆ دانانی ڕێوشوێنی پێکهاتن بەربەرەکانی ناکرێ.

نازناوی لەوانەش خوارتر وەکو فەقێ، خەلفە، گرنگی تایبەتی هەبوە بۆ هەڵگرەکەی. تەنانەت، هەندێ کەس، ئەگەر هیچ نازناوێکی لەو بابەتانەی نەبوبێ هەوڵی داوە پارە کۆ بکاتەوە بچێ بۆ حەج، بۆ ئەوەی نازناوی حاجی بخرێتە پێش ناوەکەی. چونکە ئەوەی هیچ کام لەو نازناوانەی نەبوبێ لە پلەی کۆمەڵایەتی دا لە خوار چین و توێژەکانی ترەوە سەیری کراوە.

هەندێ کەس بە تەنیا یەک نازناو دانەکەوتوە، هەوڵی داوە چەند نازناوێ ڕیز بکا وەکو حاجی مەلا شێخ فلان، حاجی مەلا سەید فلان، حاجی فلان بەگ، حاجی مەلا... ئاغا، بەوەش ڕێزی لە ناو کۆمەڵ دا زیادی کردوە.

لە بەرامبەر ئەو نازناوانەدا کە نیشانە بون بۆ بەرزیی ڕێژەیی پلەی کۆمەڵایەتی کەسەکە، لە لایەن چینی دەسەڵاتدارەوە ناوونا‌تۆرە لە هەندێ کەس و خێزانی ئاسایی یان نەویستراو داهێنراوە بۆ نیشاندانی جیاوازی چینایەتی نێوان خۆیان و ئەوان.

وتویانە: "لە گەڵ ئەسڵان هەمو فەسڵان، لە گەڵ نائەسلان بە هیچ فەسڵان".

هەروەها وتویانە: "لە گەڵ نائەسڵان مەچۆرە کایە، ڕەنجی چەند ساڵەت ئەچێ بە زایە". مەبەست لە ئەسڵان ئەوانەن کە لە باووباپیرەوە خاوەنی ناوی زل بون و نائەسڵ ئەوانە بون کە هەژار و بێ ناوونیشانی کۆمەڵایەتی بون.

هەروەها وتویانە: "بەچکە گەدا مەخەرە تەما، بە چڵێ کەما، دێتە سەما".

هەروەها وتویانە: "حاکم بە قسەی گەدا خەڵک ئەگرێ، بەڵام بە تکای ئەو کەس بەر نادا". گەدا سواڵکەر و دەرۆزەکەر بوە، مەبەستیان ئەوە بوە کەسی هەژار زو لە خۆی بایی ئەبێ، ئەتوانێ زیان بە خەڵک بگەیەنێ، بەڵام ناتوانێ بە کەڵکی خەڵک بێ.

دەروێش، کە نیشانە بوە بۆ موریدەکانی شێخانی تەریقەتی قادری و سۆفی، بۆ موریدەکانی شێخانی تەریقەتی نەقشبەندی، بۆ ئەو کەسانەی کە هیچ نازناوێکی کۆمەڵایەتی‌یان نەبوە، قەڵغانی پاراستن بون لە دابڕانی ناوونا‌تۆرەی ناشیرین بە سەریان دا.

گۆڕانی هەلومەرجی ئابوری، سیاسی، کۆمەڵایەتی، لە ئەنجامی شەڕێک دا کە لایەک بە سەر لایەک دا زاڵ بوبێ، یا لە ئەنجامی قەیرانی ئابوری دا هەندێ نابوت و هەندێ دەوڵەمەن بوبن، گۆڕانی پایەی کۆمەڵایەتی ئەو کەسەی بە دوادا هاتوە.

وتویانە: "کەس بو بە ناکەس، ناکەس بو بە کەس، قەدیم وەجاخان دەرچون ڕەنج عەبەس".

هەروەها وتویانە: "هەواڵ بەرن بۆ میران، کارەکەر کارەکەر مەگیران

... وەرزێر وەرزێر مەگیران".

هەبونی نازناوی کۆمەڵایەتی لە پرۆسەی هاوسەرگیری و خوازبێنی دا بۆ ڕازیبون یا ڕەتکردنەوەی ماڵی بوک، هەروەها بۆ ڕازیبون یا ڕەتکردنەوەی زاوای تازە، خاوەنی نازناو چ بۆ ژنهێنان بوبێ بۆ خۆی یا بۆ کوڕەکانی و، چ بۆ بە شودانی کچەکانی بوبێ، کاریگەری‌یان هەبوە.

نەریتی نازین بە نازناوی کۆمەڵایەتیەوە تا ئێستاش لە ناو کوردا باوی ماوە. ئەگەر جاران هەندێ نازناو گرنگ بوبێ و ئێستا گرنگی کەم بوبێتەوە، هێشتا نازناو نرخی کۆمەڵایەتی گرانی هەیە، لە پاڵ ئەو نازناوە نەریتی‌یانەدا، زنجیرەیەک نازناوی تازە کە پێشکەوتنی کۆمەڵگا خوڵقاندویەتی، گرنگی‌یان پەیدا کردوە، وەکو پلەی خوێندنی زانکۆ دکتۆر، پارێزەر، ئەندازیار، ئەفسەر... خاوەنێتی کۆمپانیای بازرگانی، وەزیفەی بەرزی حکومەتی...

ژن دوای ئەوەی شوی کردوە بە پیاوێک، ئەگەر پیاوەکەی لە پلەیەکی کۆمەڵایەتی بەرز دا بوبێ، وەکو پاشا، میر، کاربەدەستێکی بەرزی حکومەت، سەرۆکی خێڵێکی گەورە، بە خانم ناو براوە. ئەگەر پلەیەکی تایبەتی کۆمەڵایەتی، یا پیشەیەکی دیاری هەبوبێ، نازناوی مێردەکەی وەرگرتوە. کە یەکێ بانگی کردوە، لە باتی بە ناوی خۆیەوە بانگی بکا، ناوی پلە یا پیشەی مێردەکەی پێوە نوساندوە وەکو: ئاغا - ئاغاژن، کوێخا - کوێخاژن، مەلا - مەلاژن، مامۆستا - مامۆستاژن، وەستا - وەستاژن. بەڵام ئەگەر کەسێکی ئاسایی بوبێ بە دادە مەنیج، یا خەجیج، باجی ڕێحان، ئایشێ خان... بانگ کراوە.

ژن دوای گواستنەوەی و جێگیربونی لە ناو ماڵی مێردەکەی دا، کاتێ کەوتۆتە سەر ڕاپەڕاندنی کاروباری ناوماڵ پێی وتراوە کابان (کەیبانو). ئەگەر پیاوەکە لە ژنێ زیاتری هەبوبێ خێزانەکە فرەکابان بوە، کابانەکان بون بە هەوێی یەکتری و، منالەکانی هەر یەکێکیان بە هەنەزای ئەو یا ئەوانی تر. ئەگەر لە ناو یەک ماڵ دا پێکەوە ژیابن، ئەگەر کەسایەتی سەرگەورەی خێزانەکە بە هێز نەبوبێ، هەمیشە کێشەی ئاشکرا یا نهێنی لە نێوان کابانەکان دا دروست بوە. بە زۆری حەزیان لە چارەی یەکتری نەکردوە. کاریان لە یەکتری تێکداوە. پیلانیان لە یەکتری گێڕاوە. ئەمەش لە هەندێ پەندی پێشینان دا ڕەنگی داوەتەوە:

وتویانە: "ئاشی فرە وەستا، گوندی فرە کوێخا، ماڵی فرە کابان، وێران ئەبێ".

هەروەها وتویانە: "شیوی زۆر کابان، یا سوێرە یا بێ خوێیە".

هەروەها وتویانە: "خانوی فرە کەیبانو، خۆڵی تا ئەژنۆیە"، چونکە ژنەکان کە بەرپرسی ڕاگرتنی پاکی و خاوێنی ماڵەکە بون، لە ڕقی یەکتری و، بۆ ئەوەی شێواویی ماڵەکە بە سەر یەکتری دا بهێنن، کەسیان ماڵەکەیان نەماڵیوە و پاک نەکردۆتەوە.

خێزانی کوردی هەمیشە لە هەوڵی زیاد بون و پەرەسەندن دا بوە.

باوک، پیاو، کچ و کوڕی هەبوە. ئەگەر لە ژنێ زیاتری هەبوبێ، ژنەکان هەوێی یەکتری بون. بۆ منالی هەوێ باوەژن (زڕدایک) بون، هەر ژنە کچ و کوڕی خۆی هەبوە و، منالی هەوێکانی باوکخوشک و باوکبرای منالەکانی ئەم بون، بەڵام هەنەزای خۆی بون و ئەم زڕدایکی ئەوان بوە. منالەکان کە لە دایکی جیاواز بون زڕبرا و زڕخوشکی یەکتری بون. کەم وا بوە خۆشیان لە چارەی یەکتری هاتبێ.

بەرزی و نزمی پلەی کۆمەڵایەتی ژن لە ناو خێزانەکەدا کاری لە سەر مێرد و لە سەر منالەکانی هەبوە. هەم ژنەکە نزیکتر بوە لە پیاوەکەیان، هەم منالەکانی خۆیان بە لە پێشتر زانیوە. ئەمەش لە هەندێ پەندی پێشینان دا ڕەنگی داوەتەوە:

وتویانە: "کچەتیمی گەلالان، بونە کابانی مالان".

هەروەها وتویانە: "نە خانەی سەرشیو، نە ئاغاژنی کچەتیو". لە دەستەواژەی کچەتیو (کچەتیم) مەبەستیان کچی خێزانێکی هەژار یا بنەماڵەیەکی ئاسایی بوە.

هەروەها وتویانە: "باوکمان برایە، بەڵام من چکێ لە تۆ وەجاخزادەترم".

هەروەها وتویانە: "برام نەبێ لە دایە، قەت گریانم بۆی نایە". ڕەنگە ئەم پەندانە بە تەوسەوە وترابن، بەڵام ڕەنگدانەوەی ئەو دۆخە کۆمەڵایەتیە بون.

لە ناو کۆمەڵگایش دا هەمان جیاوازی ڕەنگی داوەتەوە. ژنیش بۆ ئەوەی بە چاوی کەمتر یا نزمتر لە پلەی هاوەڵەکانی سەیری نەکرێ، حەزی کردوە نازناوێکی کۆمەڵایەتی هەبێ.

بۆیە وتویانە: "بمنوێنن بە جلی گایە، پێم بڵێن ژنی ئاغایە".

هەروەها وتویانە: "بمنوێنن بە جلی تانجی، پیم بڵێن ژنی حاجی".

لە ناو کوڕانی خێزانەکەدا کوڕە گەورە جێگەیەکی تایبەتی هەبوە. براکانی کە لەو بچوکتر بون، لە خوار ئەوەوە دانیشتون. کاری بەردەس برابچوک کردویەتی. ئەوە نەریتێکی پێڕەویکراو بوە. ئەمەش لە هەندێ پەندی پێشینان دا ڕەنگی داوەتەوە:

وتویانە: "نە برابچوک بی، نە ماڵت لە پاینی ئاوایی بێ". چونکە برابچوک ئەرکی زۆری خزمەتی ناوماڵ، بە تایبەتی لە کاتی هاتنی میوان دا، کەوتۆتە سەر شان.

دوای مردنی باوک، سەرگەورەی خێزان، کوڕی گەورە جێگەی گرتۆتەوە، ئەگەر خوشک و برای منداڵی هەبوبێ، ئەرکی پەروەردە و گەورەکردنیان، بە شو دان و ژن بۆ هێنانیان، کەوتۆتە ئەستۆی ئەو.

ئافرەتێ، کچ بوبێ یا ژن، کە ڕاگیراوە بۆ خزمەتی ماڵ و خێزانەکە، پێی وتراوە کارەکەر. کە بۆ بەخێوکردن و پەروەردەی منداڵ بوبێ پێی وتراوە دایەن. کارەکەر لە پلەی کۆمەڵایەتی دا نزمتر لە پلەی ژنی ئاسایی سەیری کراوە.

بۆیە وتویانە: "بە کارەکەر بڵێیت خانم، کاسە و کەوچک ئەشکێنێ".

هەروەها وتویانە: "بە خانمانە ئەیکەن و بە کارەکەرانە ئەیڕێژن".

پیاوێ، سەڵت بوبێ یا خێزاندار، کە ڕاگیراوە بۆ خزمەتی ماڵ و خێزانەکە پێی وتراوە خزمەکار، کە بۆ شەڕ و ترساندن بوبێ پێی وتراوە پیاو، کە بۆ پەروەردەکردنی منداڵ بوبێ پێی وتراوە لەلە. کە بۆ کۆکردنەوەی مڵکانە بوبێ پێ‌ی وتراوە سەرکار. کە بۆ کرێکاریی کاتی بوبێ لە کێڵگە یا لە باخ دا پێ‌ی وتراوە سەپان یا ڕەنجبەر.

خێزانی ناوک بە تۆڕێکی فراوانی خزمایەتیەوە بەستراوەتەوە بە کۆمەڵێ خەڵکی ترەوە، کە بە کەسوکار دانراون. هاوسەرگیری ناوخۆیی ڕێگەی سەرەکی دروستکردن و پاراستنی خزمایەتی بوە. خزم گرنگیەکی زۆری هەبوە بۆ خورتی و لاوازی پایەی خێزانەکە لە ناو کۆمەڵگاکەی دا. بە تایبەتی لە کۆمەڵگایەک دا کە دەسەڵاتی دەوڵەتی تێدا لاواز یا هەر نەبوبێ. چەندین چیرۆک و پەندی پێشینان لەو بارەیەوە هەن:

وتویانە: "برا لە پشت برابێ، مەگەر قەزا لە لای خوا بێ".

هەروەها وتویانە: "خزم گۆشتت بخوا ئێسقانت ناشکێنێ". ئەم پەندە جگە لەوەی خزم و بێگانەی لە یەکتری جیا کردۆتەوە، یەکێ بوە لە هۆکانی پێویستیی ڕاگرتنی ڕایەڵەی خزمایەتی.

براکانی ناو خێزانی فراوان زۆر جار نەیان توانیوە پێکەوە هەتاسەر پارێزگاری قازانجی هاوبەش بکەن. یەکێکیان هەستی بە نابەرامبەری کردوە بۆ ئەوەی برایەتیەکەیان تێک نەچێ، ڕێک کەوتون لە سەر دابەشکردنی بەرژەوەندیەکانیان.

بۆیە وتویانە: "برامان برایی، کیسەمان جیایی".

بە پێچەوانەی خزمی باشەوە خزمی خراپ بوە بە کێشەیەکی گەورە بۆ خێزانەکە. هەرچی خراپەیەکی کردبێ، بە تەنیا لە سەر خۆی حساب نە کراوە، بەڵکو لە سەر هەمو خێزانەکە، بنەماڵەکە، بەرەبابەکە حساب بوە. هەمویان تێوە گلاون. تەنانەت ئەگەر کەسێکی کوشت بێ، هەمو خزمەکانی لە تۆڵەی تاوانەکەی ئەودا، لە ژێر هەڕەشەی کوشتنەوەدا بون.

بۆیە وتویانە: "خزمی خراپ وەکو گونی قوڕ وایە، بیبڕی ئەتکوژێ، نەیبڕی حەیات ئەبا".

ئەرکی ژن قورس بوە. ڕاپەڕاندنی کاروباری ماڵ لە ئەستۆی ژن دا بوە. ماڵی بێ کابان شپرزە و بێ سەروبەر بوە. لە لادێکان دا ژن بەشداری لە کار و بەرهەمهێنانی خێزانەکەی دا کردوە، بە تایبەتی لە کشتوکاڵ و ئاژەڵداری دا.

بۆیە وتویانە: "ئیشی ژنان بیستوچوارن، هەر نان و هەویر دیارن".

ئەرکێکی گرنگی ژن پەروەردەکردنی منداڵ بوە. یەکەم فێرگەی منداڵ، ماڵی خۆیان و ناوخێزانەکەی خۆیان بوە. یەکەم مامۆستاش دایک بوە. قسەکردن، خو و ڕەوشت، جۆری هەڵسوکەوت، تەنانەت دین و مەزەب، لە دایکەوە فێر بوە.

بۆیە وتویانە: "دایە ببینە دوێتە بخوازە".

هەروەها وتویانە: "بەختی دایک جیازی کچە". ئەگەر دایک شوی بە پیاوێکی باش کردبێ و، لای مێردەکەی و لە ناو خێزانەکەی خۆی دا ڕێزی هەبوبێ، ژنێکی سەلار و تێگەیشتو بوبێ، پێگەی کۆمەڵایەتی کچەکەیشی بەهێز بوە، کەسی هاوشانی خۆی هاتوە داوای کردوە.

دایکی منداڵی شیرەخۆر توانیوێتی چەندین خێزان پێکەوە گرێ بدا. جگە لە باوکبرا و دایکبرا، شیربرا هەبوە. کوڕی دو خێزانی جیاواز کە شیری یەک ژنیان خواردبێ بون بە شیربرا (هاوشیرە). کچ و کوڕی دو خێزانی جیاوازیش ئەگەر شیری یەک ژنیان خواردبێ، ئەوانیش بون بە خوشک و برای شیری (هاوشیرە). ئیتر بۆ هاوسەرگیری بە یەکتر نەشیاون، بەڵام میراتی یەکتریان پێ نەبڕاوە.

پێوەندی مێرد (شو) لە گەڵ باوک و دایکی خۆی بەردەوام بوە. پێوەندی ژنەکەی لە گەڵ باوکی مێردەکەی بۆتە پێوەندی بوک و خەزور و لە گەڵ دایکی مێردەکەی بۆتە پێوەندی بوک و خەسو. بۆ منداڵەکانی بون بە باپیر (باوەگەورە) و داپیر (نەنک).

پێوەندی ژن لە گەڵ باوک و دایکی خۆی بەردەوام بوە. ئەو پێوەندیە بۆ مێردەکەی بۆتە پێوەندی زاوا و خەزور و بۆ دایکی بۆتە پێوەندی زاوا و خەسو و، بۆ منداڵەکانی بون بە باپیر و داپیر. منداڵەکان بۆ ئەوان بون بە کچەزا (نەوە).

پێوەندی نێوان دایکی کوڕ (خەسو) لە گەڵ هاوسەری کوڕەکەی (بوک) لە گێڕانەوەی فۆلکلۆری دا بە خۆش باس نە کراوە. کەچی پێوەندی دایکی کچ (خەسو) لە گەڵ هاوسەری کچەکەی (زاوا) بە خۆش باس کراوە. خەسو هەمیشە ڕەخنەی لە بوکەکەی گرتوە، ئیشی زۆری پێ سپاردوە، لێی توڕە بوە، لە کاتێک دا ستایشی زاواکەی کردوە، ویستویەتی نازی بکێشێ و دڵی ڕابگرێ. ئەمەش لە هەندێ پەندی پێشینان دا ڕەنگی داوەتەوە.

چیرۆکی "بانێکە و دو هەوا"، لەو جیاوازیەوە داکەوتوە کە دایک لە نێوان زاواکەی (مێردی کچەکەی) و بوکەکەی (ژنی کوڕەکەی) دا کردویەتی.

بەڵام باوک پێی وابوە بە هۆی کوڕەکەی و بوکەکەی و نەوەکانی ئەوانەوە لە سەردەمی ژیانی خۆی دا پایەی بەرز ئەبێ و، لە دوای مردنیشی وەجاخی بە ڕۆشنی ئەمێنێتەوە، خێزانەکەی بەردەوام ئەبێ. ئەمەش لە هەندێ پەندی پێشینان دا ڕەنگی داوەتەوە:

وتویانە: "بە هەزار زاوا ماڵم نابێ ئاوا". چونکە بە هۆی کچەکەی و زاواکەی و نەوەکانی ئەوانەوە ناوی خێزانەکەی و بەرەبابەکەی بەردەوام نابێ، بەڵکو کوێر ئەبێتەوە.

هەروەها وتویانە: "خودا بدا مەرگم، زاوا نەکا بەرگم". مەبەستی ئەوە بوە پێویستی دارایی و دابینکردنی ژیانی نەکەوێتە دەس زاواکەی، مردنی پێ خۆشتر بوە لەوەی بکەوێتە ژێر منەتی زاواکەی.

براکانی مێرد بۆ ژنەکە بون بە شوبرا (هێوەر) و ژنەکانیان بە هێوەرژن و منداڵەکانیان بە هێوەرزا و، بۆ منداڵەکانی بون بە مام، منداڵەکانی بون بە برازای شوبرا و بون بە ئامۆزا (پسمام و دوێتمام) ی یەکتری.

خوشکەکانی مێرد بۆ ژنەکە بون بە دش و بۆ منداڵەکانی بون بە پور (میمک، پلک)، منداڵەکانی بون بە خوشکەزا (خوارزا) ی دش و بون بە پورزا (میمزا) ی یەکتری.

دش حەزی لە چارەی براژنەکەی نە کردوە. براژنەکەش حەزی لە چارەی دشەکەی نەکردوە. بەربەرەکانی یەکترییان کردوە. ئەمەش لە پەندی پێشینان دا ڕەنگی داوەتەوە:

وتویانە: "هەرچی دشێکی لە گەڵ دایە، درەوشێکی لە پێ دایە".

هەروەها وتویانە: "هەرکەس دشی لە دێ دایە، درەوشێکی لە پێ دایە".

براکانی ژن بۆ مێردەکە بون بە ژنبرا و بۆ منداڵەکانی بون بە خاڵ (لالە) و منداڵەکانی هەردولا بون بە خاڵۆزا و پورزای یەکتری.

خوشکەکانی ژن بۆ مێردەکە بون بە ژنخوشک و بۆ منداڵەکانی بە پور و منداڵەکان بون بە پورزای یەکتری.

مێرد ئەگەر ژنەکەی مردبێ و منداڵی لەو ژنە هەبوبێ و، ژنێکی تری هێنابێ. ژنەکە بۆ منداڵەکان بۆتە باوەژن و منداڵەکان بۆ ژنەکە بونەتە زڕکوڕ و زڕکچ.

ژن ئەگەر مێردەکەی مردبێ بۆتە بێوەژن. ئەگەر منداڵی لە پیاوە مردوەکە هەبوبێ، شویەکی تری کردبێ، پیاوەکە بۆ منداڵەکان بۆتە باوەپیارە (زڕباوک) و منداڵەکان بۆ پیاوەکە بونەتە زڕکوڕ و زڕکچ.

زڕ، واتە بێبەر، داری گوێز ئەگەر بەر نە گرێ پێی ئەڵێن زڕگوێز. بەم ناوەوە چەندین گوند ناو نراوە. نوساندنی زڕ بە ناوی باوک و دایک و کوڕ و کچەوە، بە جۆرێکی مەجازی هەمان مانا ئەبەخشێ. کوڕێ یا کچێ کە لە شویەکی تر، واتە لە باوکێکی تر بوبێ و لەو باوکە نەبێ، باوکەکە پێی وا بوە ئەو منداڵە بۆ ئەو خێر ناداتەوە. منداڵەکان کە زانیویانە ئەو پیاوە باوکیان نیە ئەوانیش پێیان وا بوە ئەو باوکە وەکو منداڵی خۆی بایەخ بە مان نادا. باوکەکە زڕباوک (باوەپیارە) و منداڵەکانیش زڕکوڕ و زڕکچ بون.

خێزانی باوک - ژن و مێرد و، خێزانی تازە پێکهێنراوی منداڵەکانی - کوڕ و بوکەکانی، کچ و زاواکانی، لە گەڵ نەوە (کوڕەزا و کوڕەزازا) کانی، ڕەنگە هەمویان لە یەک خانو دا پێکەوە ژیا بن. یان هەمویان لە یەک دێ دا، یان لە یەک گوندا ژیا بن. باوک - باپیرە، یا دایک - داپیرە، ئەگەرچی پیر و بە ساڵا چوش بوبن و، لە تەمەنی کارکردن دا نەمابن، لە بەر ئەوەی دەوری کاریگەریان هەبوە لە ئامۆژگاری و پەروەردە و چارەسەرکردنی کێشەکانی ناو خێزان دا، بە کۆڵەکەی ماڵ ناو براون. گەلێ جار کێشە لە نێوان بوک و خەسودا دروست بوە، پەندی: "بوکێ گوێت لێ بێ، خەسو لە گەڵ تۆمە!" نیشانەی پێکەوەژیانی خێزانی باوکانە و خێزانی بەچکەکانێتی.

هەبونی ئەو هەمو ناوە لە پێوەندی لە گەڵ خێزان و بنەماڵە و بەرەباب دا نیشانەیە بۆ بایەخدانی کورد بە ڕاگرتنی پێوەندی خزمایەتی لە سەر بنچینەی هاوخوێنی و، نیشانەیە بۆ دیاریکردنی پلەی خزمایەتی و ناسینی پلەی نزیکیی بایۆلۆجی‌یان لە یەکتری، بە تایبەتی بۆ دیاریکردنی ڕادەی حەرام و حەڵاڵ لە کاتی هاوسەرگیری دا.

خێزان فراوان بوە، لە باوک چەندین کوڕ کەوتۆتەوە، ڕەنگە بەری یەک دایک یان بەری چەند دایکێ بوبن، بەڵام لە یەک پشت بون، ئەوانیش خێزانی تازەیان دروست کردوە. هەر یەکەیان بوە بە خێزانێکی ناوک، ئەوانیش کە زیادیان کردوە و فراوان بون، بە دو شێوەی جیاواز پەرەیان سەندوە:

شێوەیەکیان، پەرەسەندنی خێزانی فراوان بوە بەرەو دروستبونی بنەماڵەیەکی دیاریکراو بە ناوی باپیرە گەورە، گوند، تەریقەت، پیشە یا بە ناوی بنەماڵە فەرمانڕەواکانی میرایەتیەکانی سەدەی نۆزدەوە ناسراون. خاوەنێتی زەوی و تێکەڵاوییان لە گەڵ دەسەڵاتی فەرمانڕەوا بناغەی هێزە کۆمەڵایەتیەکەیان بوە. نفوزی سیاسی، کۆمەڵایەتی و ئابورییان هەبوە، بەڵام نفوزی خێڵەکییان نەبوە، ئەگەر هەیشبوبێ لاواز بوە.

شێوەکەی تریان، پەرەسەندنی خێزانی فراوان بوە بەرەو دروستبونی چەند بەرەبابێ، کـە هەریەکـەیان بـە ناوێکی تایبەتیەوە ناسراون، ئیتر ناوەکە چ ناوی باوکەکە بوبێ یا هی دایکەکـە یـا نـاوی گوندەکـەیان. هـەر لـە رەوتی ئەو پەرەسەندنەدا چەند بەرەبابێ کە هەمویان لە یەک باوک کەوتونەتـەوە، بـە نـاوێکی تـرەوە، بـون بـە تیرەیەک. چەند تیرەیەک پێکەوە، بە ناوێکی ترەوە، بون بە هۆزێک و، چەند هۆزێک، مەرج نـەبوە هـەمویان لـە یەک پشت بوبن، پێکـەوە، بـە نـاوێکی تـرەوە، یەکێتیـەک (فیدراسـیۆنێک) یـان پێـک هێنـاوە، بـون بـە خێـڵ (عەشیرەت) ێک. بنەماڵەیەکیان، کە لە هەمویان بە دەسەڵاتتر یا کۆنتر یـا خانـەدانتر بـون، یـا نزیکتـر بـون لـە فەرمانڕەوایانی سەردەم، سەرۆکایەتی‌یان کردون و، لە بەرامبەر داوودەزگاکانی حکومەت دا لە باتی خێڵەکـە ئـەمان نوێنەرایەتی‌یان کردون. پێوەندی نێوان خێزانی یەکە بچوکەکان لە سەر بنچینەی هـاوخوێنی و، پێوەنـدی نێـوان یەکە کۆمەڵایەتیەکان لە سەر بنچینەی ڕێچەڵەکی هاوبـەش و قـازانجی نـاوکۆیی لـە مانـەوە و پێکـەوە ژیـان لـە سنورێکی جوگرافی دیاریکراودا، بناغەی هێزە کۆمەڵایەتیەکەیان بوە. لە پاڵ نفوزی سیاسی و ئابوری دا، نفـوزی خێڵەکی‌یان هەبوە، توانیویانە هەندێکیان هەزاران و، هەندێکیان سەدان کەس، لە کاتی پێویست دا، ساز بدەن.

خێڵ، لە ژێر ناوێکی گشتی دا بۆ هەمو هۆز و تیرە و بـەرەباب و خێزانـە جیاوزەکـان، کۆبونەتـەوە. خێڵ، رەوەند یا نیشتەجێ بوبێ، ڕێکخراوەیەکی کۆمەڵایەتی، ئابوری، فەرهەنگی، جەنگیی ناوکۆیی‌یان هەبوە. هەمویان بە یەک زمان (یەک لەهجە) ئاخاوتون، بەشی زۆریان لە سەر یەک دین (مـەزەب) بـون، فەرهـەنگێکی هاوبەشیان هـەبوە، لـە نـاو خۆیـان دا هاوسـەرگیری‌یان کـردوە، ناوچەیـەکی دیـاریکراوی ژیـان و چـالاکی ئابوریيان هەبوە، لە بەردەم کەس و گروپ و خێڵەکانی دەوروپشتیان دا، پێکەوە بەرپرس بون، بە ئاشـتی یـا بە شەڕ، پارێزگاری لە بەرژەوەندی خێڵەکەیان و داکۆکی لە ناووناوبانگی بکەن.

لە سەردەمی عوسمانی دا سوڵتان عەبدولحەمید، لـە سـەر شـێوەی یەکـە جەنگیـەکانی قـازاخی روسـی، سودی لە پێکهاتەی کۆمەڵایەتی بەرەباب و تیرە و هۆز و خێڵـەکانی کـورد وەرگـرت بـۆ دروسـتکردنی یەکـە خێڵەکیە جەنگیەکانی ئاڵای حەمیدی (1891) کە هەتا یەکەمین جەنگی جیهانی بەردەوام بون.

لە دوای کۆتایی هاتنی یەکەمین جەنگی جیهانیەوە کە ئینگلیز عیراقی داگیر کردوە و، بۆ بەڕێوەبردنی وڵاتەکە عیراقی دابەش کردوە بە سەر سیانزە یەکەی کارگێڕی دا، لەوانە: لیواکانی سلێمانی، کەرکوک، موسـڵ، هەروەها هەولێریشیان کردۆتە لیوایەک. لەو کاتـەوە ئیتـر دەسـەڵاتی حکومـەت: کـارگێڕی (مـودیری ناحیـە، قایمقام)، پۆلیس، دادگا.. بە شێنەیی خزاوەتە ناوچەکەوە. دەسەڵاتی ئینگلیز سەرەڕای ئـەوەی کـە ئیشـی بـە قانونەکانی سەردەمی عوسمانی کردوە، خۆیشی بۆ بـەڕیوەبردنی کاروبـاری ناوچـە خێڵـەکی و دێهاتیـەکان نیزامێکی تایبەتی هێناوە کە پێشتر لە ئەفغانستان جێبەجێ کردوە.

دەسەڵاتی ئینگلیز و دوای ئەویش دەسەڵاتی پاشایەتی - هاشـمی لـە عیـراق دا هـەوڵی زۆریـان داوە، سیستەمی خێڵایەتی زیندو بهێڵنەوە و بیچەسپێنن لە بەر ئەوە چەندین هەنگاوی کارگێڕی، قـانونی، سیاسـی، ئابوری‌یان بەو ئاڕاستەیەدا ناوە، وەکو:

یەکەم، قانونی دعاوی عەشائیری.

دوەم، قانونی تەسویەی ئەرازی کە زۆری زەویوزاری کوردستانی داوە بە سەرانی خێڵەکان.

سێیەم، بەڕێوەبردنی زۆری ناوچەکانیان بە سەرۆکی خێڵەکان سپاردوە و، دایان مەزراندون بـە مـودیر لە کاتێک دا هەندێکیان نەخوێندەوار یا کۆلکەخوێندەوار بون.

چوارەم، کە ئەنجومـەنی نوێنـەرانی عیـراق دانـراوە گـەلێ لـە سـەرانی خێڵـەکان بـە دەسـتێوەردان و پشتیوانی داوودەزگاکانی حکومەت، بەرامبەر بە دڵسۆزی‌یان بـۆ حکومـەت، کراونەتـە ئەنـدامی پارلەمانی عیراق.

سیستەمی دەرەبەگی و سیستەمی خێڵایەتی بە شێوەیەکی سەرەتایی دواکەوتو، کە مافی جوتیاری لە بەر چاو نەگرتبو، بە پێی قانونە کارپێکراوەکانی عیراق درێژەی هەبوە تا شۆڕشی 14 ی تەموزی 1958 قەوما. حکومەتی شۆڕش قانونی ئیسلاحی زەراعی دەرکرد. قانونەکە زۆرتر لـەوەی قـازانجی ئـابوریی پێشـکەوتنی کشتوکاڵی لە بەر چاو گرتبێ، مەبەستی سیاسی هـەبوە. مەبەسـتی قانونەکـە هەڵتەکانـدنی بناغـەی ئـابوریی سیستەمی دەرەبەگی بوە، بە تایبەتی کە لە سەر بنچینەی کەمکردنەوەی خاوەنێتی زەوی، دانـرا بـوە. قـانونی تازە ئەگەرچی چەند جارێ هەموار کراوە و، سیستەمی دەرەبەگی تا ئەندازەیەکی زۆر هەڵتەکاند و، دەسـەڵاتی سەرۆکی عەشیرەتەکانی کەم کردەوە. بەڵام رایەڵەی پێوەندی خزمایەتی دێرینەی نێوان بنەماڵە و بەرەبابەکان، رایەڵەی پێوەندی دێرینەی خێڵایەتی هاوناویی نێوان سەرۆکایەتی خێڵ و ئەندامانی تیرە و هۆزە جیاوازەکانی خێڵەکە (نیشتەجێ و رەوەند)، رایەڵەی پێوەندی دێرینەی خێڵایەتی نێوان زەویدارانی پێشـو (میـر و ئاغـا و بەگ و شێخ) و جوتیارەکان (کرمانج و مسکێن و گۆران)، بە شێوەیەکی تر بەردەوام بو.

حکومەتەکانی عیراق لە سەرەتای دامەزرانیەوە (1921 ز) بـۆ سـەرکوتکردنی بزوتنـەوەی چەکـداری کورد پێڕەوی هەمان تاکتیکی عوسمانی کردوە. لە سـۆنگەی دوژمنایـەتی خێڵـەکی و ناکۆکیـە کۆمەڵایـەتی و ئابوریەکانی نێوان خێڵەکانی کوردەوە، لە بـەرەباب و تیـرە و هـۆز و خێڵـی کـورد هێـزی نیمچـە سـەربازی "غەیرەنیزامی" لێ دروست کردون. لە شەسـتەکانی سـەدەی بیسـتەم فورسـان سـەلاحەدین و، لـە هەشـتاکانی سەدەی بیستەم دا، لە جەنگەی گەرمبونی جـەنگی عیـراق - ئیـران و، لـە گەرمـەی پەرەسـەندنی چالاکیـەکانی پێشمەرگەکانی کوردستان دا، حکومەتی بەعس "فەوجی خەفیف" و "فەوجی دیفاعی وەتەنی" لە سەر بنچینـەی سازدانی پیاوە شەڕکەرەکانی تیرە و هۆز و خێڵـەکان، بـە سـەرکردایەتی سـەرۆکەکانی خۆیـان و، بـە نـاوی خێڵـەکانی خۆیانـەوە، یەکـەی سـەربازی لـێ دروسـت کـردن. دوای راگـوێزانی دانیشـتوانی گونـدەکان بـۆ ئۆردوگای زۆرەملێ و، شکانی عیراق لە جەنگی عیـراق - ئیـران و، لـە جـەنگی خـەلیجی دوەم دا و، لـە دوای راپەڕینی خەڵکی کوردستان و ئازادکردنی (ئـازاری 1991)، ئـەم یەکـە سـەربازییانە هەڵوەشـان و، لـە گـەڵ ئەوەش دا پێوەندی کۆمەڵایەتی، سەربازی، سیاسی، ئـابوری، خێڵایـەتی نـاو فەوجـەکان شـیرزەیی تێکـەوت. "خێزانی ناوکی" ما، بەڵام "خێزانی فراوان" وەکو چوارچێوەی پێکەوەژیانی کۆمەڵایـەتی جـارانی گونـدەکان، تیرە و هۆز و خێڵ وەکو یەکەیەکی کۆمەڵایەتی تەبا و پتەو، لە یەک ترازا.

تێبینی:

دەستەواژەی "خێزانی ناوک" بۆ "nuclear family"، و"خێزانی فراوان" بۆ "extended family"، بە کار هێنراوە.

بۆ ئاگاداری زۆرتر لە سەر خێزانی کوردی لە باری سەرنجی زانایەکی عەرەبەوە، کە لەو بوارەدا لێکۆڵینەوەی مەیدانی کردوە، بڕوانە کتێبی: الدکتور شاکر خصباک: الاکراد دراسة جغرافیة اثنوغرافیە، (بغداد - 1972) ص 453 - 479.

بەشێ لە پەندە کوردیەکانی لەم بابەتەدا بە کار هێنراون لەم سەرچاوەیە وەرگیراون: شێخ محەمەدی خاڵ، پەندی پێشینان، (سلێمانی - 2007)

بۆ ئاگاداری زۆرتر دەربارەی جۆری بەڕێوەبردنی ناوچەکانی کوردستان لە لایەن حاکمە سیاسیەکانی دەسەڵاتی داگیرکەری ئینگلیزەوە، دو لە حاکمەکان خۆیان یادداشتەکانیان نوسیوە، بڕوانە:

بە زمانی عەرەبی: های: سنتان فی کردستان، ترجمة فؤاد جمیل، الجزء الاول (بغداد - 1973)، الجزء الثانی (بغداد - 1973)

بە زمانی عەرەبی: ادمونس: کرد وترک وعرب، ترجمة جرجیس فتح الله، (بغداد - 1971)

بە زمانی فارسی: ادمونس: کرد وترک وعرب، ترجمە ابراهیم یونسی، (تهران - 1367)

ڕایەڵەی پێوەندی خێڵایەتی
لە ناو کۆمەڵگای کوردی دا

ئێلی جاف (بە نمونە)

بەشی یەکەم:

گەڕانەوە بۆ مێژو

لە دوا قۆناغەکانی تەمەنی دەوڵەتی عەباسی دا، کە دەسەڵاتی ناوەندی لاواز بـوە، لـە کـەنارەکانی ئـەم ئیمپراتۆرە فراوانە لاوازەدا، ئەمارەتی ناوچەیی و فەرمانڕەوای ناوچەیی دروست بون، تـا ئەنـدازەیـەکی زۆر سەربەخۆ بون، هەر بە ناو سەر بە خەلیفەی عەباسی و بەغدادی پایتەخت بـون. لـە نـاو ئەوانـەش دا هەنـدێ ئەمارەتی کوردی.

هێرشی مـەغۆل و روخـانی دەوڵـەتی عەباسـی، داگیرکردنـی ناوچەکـە، لـە نـاو ئـەوەدا سەرانسـەری کوردستان، لە لایەن خێڵە تورکمانە گەورەکانی ئـاق قۆینلـو و قـەرە قۆینلـو، مێـژوی ناوچەکـە و کـوردی تـا ئەندازەیەکی زۆر ئاڵۆز و تاریک کردوە. باسی کورد لە ناو روداوەکان دا باسێکی سەرەکی نیە، بـە زۆری لـە پەراوێزی روداوەکان دا ئەخوێنرێتەوە. رەنگە تەنیا مێژو کە بۆ باسی کورد تەرخان کرا بێ، شـەرەفنامە بـێ، کە ئەشـێ بـۆ لێکۆڵینـەوەی دۆخـی سیاسـی، ئـابوری، کۆمـەڵایـەتی، کـورد و ئـەمارەت و خێڵـەکانی وەکـو سەرچاوەیەکی تایبەت بە مێژوی کورد کەڵکی لێ وەربگیرێ.

دروستبونی دەوڵەتی عوسمانی لە سەر بنچینەی ئایدیۆلۆجی سوننی و پەلهاویشتنی بـۆ دەسـگرتن بـە سەر رۆژهەڵاتی ناوەڕاست دا و، دوای ئەو دروستبونی دەوڵەتی سەفەوی لە سەر بنچینەی ئایدیۆلۆجی شیعی، هەمو ناوچەکەی کردە مەیدانی شەڕێکی بەردەوام. کوردستان کەوت بوە ناو چەقی ئەم مەیدانـەوە. هاوزەمـان لە گەڵ دروستبونی ئەم دو دەوڵەتەدا، لە کوردستان چەندین ئەمارەت زیندو بوبونەوە و، چەندین خێڵ خۆیـان رێک خست بوەوە. هیچ یەکێکیان نەی توانیوە ببێتە ناوکی دەوڵەتێکی بەهێز و سەربەخۆ لـە نێـوان ئـەم دو دەوڵەتەدا. بەڵکو بە گوێرەی تەرازوی هێز لە نێوان سەفەوی و عوسمانی دا هەر یەکەیان دڵسۆزی و ملکـەچی

خۆی بۆ یەکێکیان دەربڕیوە.

جاف یەکێک بوە لە گەورەترین عەشیرەتەکانی کورد. پێکهاتوە لە چەندین خێڵ و هۆز و تیرەی گەورە و بچوک، زۆری رەوەند و کەمێکی نیشتەجێ، لە ناوچەیەکی فراوانی کوردستان دا لە نێوان جەبەل حەمرینی خواروی کوردستان و چیای ئاویدەری سنە لە رۆژهەڵاتی کوردستان دا لە ناو رەشماڵ دا بە ئاژەڵداری ژیاون.

بە دریژایی سەدەکانی هەژدە و نۆزدە و سەرەتای سەدەی بیستەم لە ناوچەکانی سنوری عوسمانی و ئیرانی دا ساڵیان بە سەر بردوە. سنوری ئەو دو دەوڵەتە بە هێڵ و کێل دیاری نەکراوە. "تەبەعیەت" ی زۆر لەو خێڵانەش کە لە ناوچە سنوریەکان دا ژیاون دیار نەبوە. خێڵەکان هەندێکیان هەر نەیان زانیوە سنوری ناودەوڵەتی چیە، چونکە بە دریژایی سەدان ساڵ لە هەردو دیوی سنور هەبون و، هەندێکی تریان بۆ خۆپەڕاندنەوە لە دانی باج و سەرباز، هەر جارەی خۆیان سەر بەلایەکیان داناوە. ئەگەر ئیران تەنگی پێ هەڵ چنی بن خۆیان بە "رەعیەت" ی عوسمانی و، ئەگەر عوسمانی تەنگی پێ هەڵچنی بن خۆیان بە "رەعیەت" ی ئیرانی ژماردوە. خێڵەکانی سنور هەندێ جار بونەتە هۆی گرژی پێوەندیەکانی نێوان هەردو دەوڵەت و، پێکدادانی چەکداری لە نێوان کاربەدەستانی سنورەکان دا خوڵقاندوە.

سەرەتای دەرکەوتنی ئێلی جاف

باسی ئێلی جاف لە شەرەفنامەدا (1005 ک/ 1596 ز) نە کراوە. بۆ یەکەم جار ناوی ئێلی جاف لە پەیمانی زەهاودا هاتوە (1049 ک/ 1639 ز). ناشێ ئەم ئێلە کە فیدراسیۆنێکی گەورەی چەندین ئێل و هۆز و تیرە بوە لە ناوچەیەکی فراوانی سەرسنوری دو زلهێزی ناوچەیی دا ژیاوە کتوپڕ لەوسەردەمەدا دروست بو بێ، ئەبێ پێشینەیەکی مێژویی درێژی هەبو بێ. هەندێ لە مێژونوسان ئەی گێڕنەوە بۆ سەر ئێلی جاوان، کە لە سەردەمی عەباسیەکان دا ئێلێکی گەورە بون و، لە جوانڕۆوە تا شاری حیللەی ئێستایان بە دەستەوە بوە. *(د. مستەفا جەواد، هۆزی لە بیرکراوی گاوان، وەرگێڕانی هەژار، بەغداد - 1973.)*

نەبەردی چاڵدێران (2 رەجەبی 920 ک بەرامبەر 23 ی ئابی 1514 ز) کە خێڵەکانی کورد بە قازانجی عوسمانی بەشداری شەڕەکە بون، بو بە سەرەتای دابەشبونی ناوچەکە، لە سەر ئەرز، بە سەر ئەو دو دەوڵەتەدا . ئیتر ئەمارەتە کوردیەکانیشی کرد بە دو بەشەوە. بەشێکیان بونە بەشێ لە سەرزەمینی ئێران و کەوتنە ژێر دەسەڵاتی ئیرانی و، بەشێکی بوە بەشێ لە سەرزەمینی عوسمانی و کەوتە ژێر دەسەڵاتی عوسمانی.

پەیماننامەکانی زەهاو

نادر شا (1159 ک/ 1764 ز) کە لە دوای شەڕە قورسەکانی نێوان ئەم دو هێزە بەستراون، سنوری ئەم دابەشبونەیان هەرگیز وەکو هێڵێکی دیاریکراو لە سەر نەخشە و بە دانانی کێل و نیشانە جیا نە کردۆتەوە، بەڵکو لە سەر بنچینەی ناوچە و شارەدێ و قەڵا بوە، خێڵەکانی سنور، رەوەند و نیشتەجێ، بەرامبەر بە هەندێ باجی ساڵانە هاتوچۆیان تێدا کردوە، زۆر جار ئەوان بونەتە مایەی کێشە و ناکۆکی و شەڕ. تا گفتوگۆکانی ئەرزرۆم بە رێککەوتننامەی یەکەم (1238 ک/ 1823) و رێککەوتننامەی دوەمی ئەرزرۆم (1263 ک/ 1847 ز) کۆتایی هات و پاشان کۆمیتەی دیاریکردنی سنور دانرا.

پەیمانی زەهاو ئەگەرچی هێڵی سنوری نێوان هەردو دەوڵەتی نە کێشاوە، بەڵام ناوچەکانی قەڵەمڕەوی هەردوکیانی، بە ناو دیاری کردوە. لە پەیمانی زەهاو دا کە گۆیا پەیمانێکی دو قۆڵی بوە لە نێوان ئێران و عوسمانی دا، تەنیا بەڵگەیەک لە بەر دەس دایە کە وەکو پەیمانێکی یەکلایەنەی عوسمانی نوسراوە بۆ راگەیاندنی سەلماندنی

ڕێکەوتنەکە بە لایەنی ئێرانی. بە پێی ئەو پەیمانە بەمجۆرە سنوری قەڵەمڕەوەکانی خۆیان دیاری کردوە:

"لە سنوری لای بەغداد و ئازربایجان دو شوێن بەناوی جەصان و بەدرە هی ئێمە بن، قەسەبەی مەندەلی تا دەرەتەنگ، کە سەرمیل بە سنوری دیاری کراوە، لە گەڵ دەشتەکانی بۆ ئێمە بێ، شاخەکەی نزیکی بۆ ئەولا بێ، میلباشی بۆتە سنور. دەرەتەنگ و دەرنە هی ئێمەن.

هۆزەکانی زیادین و هارونی لە ئێلی جاف هی ئەعلا حەزرەتی هومایونیی ئێمەن و، پیرە و زەردویی یش بۆ لاکەی تر ماوەتەوە.

قەڵای زنجیر کە بە لوتکەی شاخەوەیە وێران بکرێ، ئەو گوندانەش کەوتونەتە ڕۆژئاوای قەڵای وێرانکراوی ناوبراو بۆ ئێمە ئەمێننەوە و ئەو گوندانەش ئەکەونە ڕۆژهەڵاتی بۆ ئەولا ئەبن.

لە نزیکی شارەزور ئەو کێوەی کەوتۆتە ئەولای قەڵای زەڵم هەر شوێنێکی بڕوانێ بە سەر قەڵای ناوبراو دا لە لایەنی هومایونیی ئێمەوە زەوت کراوە، قەڵای هەورامان لە گەڵ گوندەکانی دەوروبەری بۆ لایەنەکەی تر، گەردنەی چەقان دانراوە بە سنوری شارەزور. قزڵجە و دەوروبەری هی ئێمەن و مەریوان و دەوروبەری هی لایەنەکەی تر.

هەردولا بڕیاریان داوە قەڵای قوتور و ماکۆ لە سەر سنوری وان و، قەڵای مغازبرد لە لای قارس کاول بکەن."

لێکۆڵینەوەی هەلومەرجی ڕۆژگاری بەستنی ئەم پەیمانە و ناوەرۆک و ئەنجامەکانی دەری ئەخەن:

یەکەم: لە کاتی نوسینی پەیمانی زەهاو دا بنەماڵەی سەفەوی حوکمی ئێرانی کردوە و، دوای ئەوان بنەماڵەی ئەفشار، زەند، ئینجا قاجار، بە دوای یەک دا حوکمیان کردوە. لە سەردەمی هەمویان دا هەم جەنگی خوێناوی لە نێوان ئێران و عوسمانی دا قەوماوە، هەم پەیمانی ڕێککەوتن مۆر کراوە، بەڵام لە هەمو سەردەمەکان و لە هەمو گفتوگۆکان و لە هەمو ڕێککەوتنامەکان دا ناوەرۆکی پەیمانی زەهاو کراوە بە بنچینە. زەهاو کە شوێنی کۆبونەوە و ڕێککەوتنی نوێنەرانی هەردو دەوڵەت بوە، شارێکی کوردنشین بوە لە نێوان کرماشان و خانەقین دا. لەو سەردەمە دا و لە ئێستاش دا مەڵبەندی ژیانی چەندین ئێلی کورد بوە لەوانە بەشێ لە هۆزەکانی ئێلی جاف.

دوەم: تەرازوی هێزی هەردو دەوڵەت ڕۆڵی سەرەکی هەبوە لە داڕشتنی ڕێککەوتننامەکان دا و لە دیاریکردنی سنوری ئێران و عوسمانی دا. لەوەدا گوێ نەدراوەتە پرسی نەتەوەیی، خێڵایەتی، دینی، مەزەبی دانیشتوانی ناوچەکە. لە بەر ئەوە دیاریکردنی سنور بۆتە هۆی دابەشکردنی قەڵەمڕەوی میرایەتیەکانی کورد و مەڵبەندی ژیانی ئێلە گەورەکانی. قەڵەمڕەوی ئەم میرایەتیانە یان کەوتونەتە ناو یەکێ لەم دو دەوڵەتە، یان بەشێکی بەر ئەو دابەشکرنە کەوتوە. دوای ئەم پەیمانە ئیتر ڕۆژهەڵاتی کوردستان بە یەکجاری بۆتە بەشێکی ئێران، لەوانە میرایەتیەکانی ئەردەڵان و موکریان کەوتونەتە ژێردەستی دەوڵەتی ئێران و، باشور و ناوەندی کوردستان بۆتە بەشێکی عوسمانی، لەوانە میرایەتیەکانی بابان و سۆران کەوتونەتە ژێر دەستی دەوڵەتی عوسمانی. ئێلە گەورەکانی کوردیش بە درێژایی ئەو سنورە دابەش کراون بە سەر هەردو دیوی سنورەکەدا، لەوانە ئێلی جاف.

سێیەم: بە پێی ئەو دابەشکردنە زەمینەیەی لە پەیمانی زەهاو دا لە سەری پێک هاتون، بەدرە، جەسان، مەندەلی، دەرەتەنگ و دەرنە (نزیک خانەقینی ئێستا)، قەڵای زەڵم (نزیک خورماڵی ئێستا) و گەردنەی چەقان (نزیک سەید سادقی ئێستا) و قزڵجە (نزیک پێنجوینی ئێستا) کەوتۆتە بەری عوسمانی. قەڵای هەورامان (نزیک پاوەی ئێستا) و مەریوان، قوتور (نزیک ورمێی ئێستا) و ماکۆ کەوتۆتە بەری ئێران.

دەرنە و دەرەتەنگ کەوتونەتە سنوری میرایەتی باجەڵان. قەڵای هەورامان و مەریوان کەوتونەتە سنوری میرایەتی ئەردەڵان. قەڵای زەڵم و چەقان و قزڵجە، کە پێشتر سەر بە میرایەتی ئەردەڵان بون،

کەوتونەتە سنوری میرایەتی بابان.

چوارەم: بە پێی ئەو دابەشکردنە ئێلاتیەی لە پەیمانی زەهاودا لە سەری پێک هاتون، تەبەعیەتی هۆزەکانی زیادینی و هارونی لە ئێلی جاف بۆ عوسمانی دیاری کراوە. لە بەرامبەردا تەبەعیەتی هۆزەکانی پیرە و زەردویی بۆ ئیران ساخ کراوەتەوە. دیارە ئەم هۆزانە لەو سەردەمەدا گەورە و گرنگ بون بۆیە لە پەیمانێکی وەها گرنگ دا ناویان هاتوە. بەڵام ئێستا هۆزێک بە ناوی زیادینی و هۆزێک بە ناوی پیرەوە نا ناسرێن. ڕەنگە ئەم دو هۆزە لە بەر هەر هۆیەک بێ پوکابنەوە و تێکەڵاوی تیرە و هۆزی تر بو بن. هارونی و زەردویی هەردوکیان تا ئێستاش لە ریزی هۆزەکانی جاف دا ئەژمێردرێن.

دابەشبونی ئێلی جاف

پەیمانی زەهاو لە سەردەمی حوکمی شا سەفی سەفەوی (1038 - 1052 ک/ 1629 - 1642 ز) و سوڵتان مورادی عوسمانی (1021 - 1049 ک/ 1612 - 1640 ز) دا بەستراوە. ئێلی جاف، کە فیدراسیۆنێکی گەورەی کۆمەڵێ خێڵ و تیرە و هۆزی کۆچەر بوە، دوای ئەم پەیمانە ئیتر دابەش بوە بە سەر هەردو دەوڵەت دا. بەشێکی لە کرماشانەوە تا سنە کەوتۆتە ژێر دەسەڵاتی ئیرانەوە و، بەشێکی لە خانەقینەوە تا پێنجوین کەوتۆتە ژێر دەسەڵاتی عوسمانیەوە. بەشی ئیرانی بە ناوی جافی جوانڕۆ و بەشی عوسمانی بە ناوی جافی مرادیەوە ناسراون.

جافی مرادی ئەو هۆزانەی جاف بوە کە لە ئەنجامی پەیمانی زەهاو دا کە لە سەردەمی سوڵتان مرادی عوسمانی دا مۆر کراوە "تەبەعیەت" ی عوسمانی‌یان پێ بەخشراوە. بۆ جیاکردنەوەیان لە جافی جوانڕۆ نازناوی مرادی‌یان دراوەتێ.

مەڵبەندی ژیانی جافی مرادی کەوت بوە ناو قەڵەمڕەوی میرایەتی بابانەوە. میرایەتی بابان یەکێ بوە لەو میرایەتی‌یانەی سەر بە ولایەتی بەغداد و لە ڕێگەی وەزیری بەغدادەوە ئەویش سەر بە بابی عالی بوە. ئێلی جاف یەکێ بوە لە سەرچاوەکانی هێزی مرۆیی شەڕکەرانی میرایەتی بابان.

مێژوی دێرینی ئەم ئێلە تا رادەیەکی زۆر تاریکە، چونکە لە کاتی خۆی دا، نە لە لایەن کەسێکی خۆیانەوە و نە لە لایەن مێژونوسانی ترەوە نە نوسراوەتەوە. باسی ئەم ئێلە، لە ڕێگەی مێژوەکانی ئەردەڵانەوە، لە سەردەمی یەکێ لە سەرۆکەکانیەوە دێتە ناو روداوەکانی ناوچەکەوە کە ناوی زایەر بەگ (ظاهر) بوە.

ڕێچەڵەکی بەگزادەکانی جاف

بەگزادەکانی جاف، وەکو بنەماڵەیەکی دیار لە روداوەکانی ناوچەکەدا، لە سەردەمی پیاوێکەوە دەس پێ ئەکا کە ناوی زایەر بەگە. زایەر بەگ بە باپیرە گەورەی هەمو بەگزادەی جاف و، بە دامەزرێنەری یەکێتی تیرە و هۆزە جیاوازەکان دائەنرێ کە ئێلی جافی مرادی‌یان پێک هێناوە.

زایەر بەگ، وەکو هەندێ سەرچاوە ئەگێڕنەوە، لە روداوێک دا کوژراوە. هۆی کوژران و شێوەی کوژرانەکەی لە سەرچاوە جیاوازەکان دا بە سێ چیرۆکی جیاواز ئەگێڕدرێنەوە:

چیرۆکی یەکەم،

سەرچاوەکانی ئەردەڵان ئەڵێن، وشکە ساڵی بوە. قاتوقڕی لە سنە و دەوروبەری بڵاو بۆتەوە (1155 ک). نادر شا لە سنە، بنکەی میرایەتی ئەردەڵان، دانەوێڵەی بۆ لەشکرەکەی خۆی عەمار کردوە. خان ئەحمەد،

والی ئەردەڵان، دانەوێڵەی عەمارەکانی دەرهێناوە دابەشی کردوە بە سەر خەڵک دا. نادرشا ناردویەتی بۆ دانەوێڵە هەڵگیراوەکەی. خان ئەحمەد لە ترسی سزای نادر شا ئەردەڵانی بە جێ هێشتوە، هەڵاتوە روی کردۆتە خاکی عوسمانی. لە رێگەی هەڵاتن دا توشی زایەر بەگ بوە. زایەر بەگ نە کەوتۆتە تەکی، یان گوێڕایەڵی نە کردوە، یان وەکو پێویست بە پیریەوە نە چوە و رێزی لێ نەگرتوە بوە بە شەڕیان. زایەر بەگی کوشتوە. *(مستورەی کوردستانی، مێژوی ئەردەڵان، د. حەسەن جاف و شکور مستەفا کردویانە بە کوردی. بەغداد - 1989. ل 97). هەروەها (خسرو بن محمد بن منوچهر اردلان، لب تواریخ، از انتشارات کانون خانوادگی اردلان، تهران - مهر ماه 2536. ل 42 - 43)*

چیرۆکی دوەم،

بە پێی گێڕانەوەی ئیدمۆندس، زایەر بەگ لە گەڵ نزیکەی سەد رەشماڵ لە جوانڕۆوە کۆچی کردوە یا هەڵاتوە بۆ بانی خێڵان (نزیک دەربەندیخانی ئێستا) لە کەناری رۆژئاوای روباری سیروان. لەم شوێنە کێوی قەرەداخ بە لای روبارەکەدا لێژ ئەبێتەوە کە لە قەڵەمرەوی بابان دا بوە.

بە پێی لێکدانەوەی ئیدمۆندس وردترین مێژو (1186 ک / 1772 ز) کە ئەحمەد پاشا میری بابان بوە لە قەڵاچوالان، پاشا بە روی خۆشەوە زایەر بەگی وەرگرتوە. بەڵام دوای ماوەیەک بە راستی یان بە ناڕاستی زایەر بەگی بە بەرپرسی تاڵان و جەردەیی گروپێکی چل کەسی زانی کە لەو ناوچەیەدا دەستیان دابویە. لە سەر ئەوە ئەویان بە بارمتە گرت تا ئەو گروپە خۆیان بە دەستەوە بدەن. قادر بەگی کوڕی زایەر بەگ ئەم گروپەی، کە ئاسایشی گشتییان شیواند بو، گرت و کوشت. بەڵام ئیتر بۆ رزگارکردنی باوکی درەنگ بو، چونکە پاشای هەڵەشە ئەوی کوشت بو. کوشتارگای چل جەردەکە لە نزیک بانی خێڵان بە گۆڕی کورگەل ناسراوە. گۆڕی زایەر بەگ لە دزیایشە کە لە هەمان ناوچەدایە. پاشای بابان گوندی دزیایشی لە تۆڵەی ئەو ستەمەی لە زایەر بەگی کردبو داوە بە قادر بەگی کوڕی. *(ئیمۆندس: 155 - 158)*

چیرۆکی سێیەم،

کەریم بەگ هاتنی زایەر بەگ بە جۆرێکی تر ئەگێڕێتەوە: "تیکرار لە پاش مودەیەکی زۆر کە تەسادوفی زەمانی زاهیر بەگ و تاهیر بەگ ئەکا، ئەولادی یار ئەحمەد بەگی کوڕی سەیفوڵا بەگی کوڕی سەید ئەحمەد بەگی رەئیسی ئێلی جافن. زاهیر بەگ و تاهیر بەگ لە جوانڕۆ، کە جاف زۆر ئەبن و زیادی نفوسیان ئەبێ، زاهیر بەگ بە خۆی و چوارسەد ماڵ لە تەک خانە بەگ دا، کە باوکی گەورەی بەگزادەی وەڵەد بەگیە، دێنە بانی خێڵان." *(کەریم بەگی فەتاح بەگی جاف، تەئریخی جاف، لێکۆڵینەوەی دکتۆر حسەن جاف، بەغداد - 1995. ل 147 - 148)* تاهیر بەگ، لە بەر هەر هۆیەک بو بێ هەر ئەو زەمانە رۆیشتوە بۆ شام و لەوێ جێگیر بوە، نەگەڕاوەتەوە.

کەریم بەگی جاف باسی کوژرانی زایەر بەگ ناکا بەڵکو نوسیوێتی ساڵی 1165 بە رەحمەتی خوا چوە و گۆڕەکەی لە فەقێ جنەیە.

جاف و باشوری کوردستان

دەشتی شارەزور، کە ئێستا سەید سادق ناوەندەکەیەتی، ناوچەیەکی بە پیت و پڕ لە شەخەڵ و، لەوەڕگای فراوان بوە. بەڵام مێشولەی مەلاریا کە بە زمانی ناوچەکە "هورە" ی پێ وتراوە و نەخۆشی مەلاریا کە بە زمانی ناوچەکە "لەرزوتا" ی پێ وتراوە، بەڵایەکی کوشندە بوە. هەمو ساڵێ ژمارەیەکی زۆر منداڵی کوشتوە. نە رێگەیەکیان بۆ لەناوبردنی مێشولەکانی زانیوە و نە چارەیەکیان بۆ نەخۆشیەکەی دۆزیوەتەوە.

هاوینان هەرزاڵەیان کردوە لە سەری خەوتون و شەوان بۆ ئەوەی مێشولە لە خۆیـان دور بـخەنەوە تەپاڵەیـان سوتاندوە، بە دوکەڵەکەی ویستویانە هوڕە دور بخەنەوە. بۆ چارەسـەری نەخۆشەکانیشـیان پەنایـان بـردۆتە بەر شـێخ و مەلا نوشـتەیان بـۆ بنوسـێ، یـا لەرزوتایـان بـۆ ببـڕێ. مەلایەک بە دەم خوێنـدنی سـورەتێکی قورئانەوە پەڕۆیەکی سەوزی گرێ داوە، تا لە خوێندنی سورەتەکە بۆتەوە پەڕۆکە چەند گرێیەکی تێ کەوتوە. ئەو پەڕۆیە کـراوەتە دەسـتی نەخۆشـەکەوە، گـوایە بەوە لەرزوتـاکەی ئەپەڕێ. لە بەر ئەوە گونـدەکانی کەم و دانیشتوانی کەم بون. چەندین هۆز و تیرەی جیاوازی تێـدا بـوە لەوانە: بڵبـاس، کەڵـوڕ، مەنمـی، گەلاڵـی. زۆرتر لە وەرزی زستان دا بۆ مانەوە و لە وەرزی بەهاردا بـۆ لەوەڕخـۆری بە کاریـان هێنـاوە. نـاوچەکە ئەو سـەردەمەی بـنکەی حـوکمڕانی ئەردەڵان لە قەڵای زەڵـم بـوە، بەشـێ بـوە لە قەڵەمـڕەوی ئەردەڵان و، دوای لەشکرکێشیەکانی عوسمانی و گوێزانەوەی بنکەی فەرمانڕەوایی ئەردەڵان بۆ قەڵاکانی حەسەناوا و پاڵنگـان و سەرەنجام بە یەکجاری بۆ سنە، نـاوچەکە بەیەکجـاری بـۆتە بەشـێکی سـەرزەمینی عوسـمانی و، قەڵەمـڕەوی میرایەتی بابان.

دوای هاتنی زایەر بەگ و جاف بۆ ناوچەکە نەخشـەی دیمـۆگرافی - خێڵەکـی دانیشـتوانی نـاوچەکە گۆڕاوە. قادر بەگی کوڕی زایەر بەگ، بیانوی بە دانیشـتوانی خـۆجێیی و کۆچەرەکـانی نـاوچەکە گرتـوە. لە چەمی شلێر (نزیک پێنجوینی ئێستا) پەلاماری داون و، وەکو دەماودەم گێراویـانەتەوە، چوارسـەد کەسـی لـێ کوشتون. ئەگەر ژمارەکە پێوەنانیشی تێدا بێ گەورەیی قەوارەی کوشتارەکە دەرئەخا. بەو هۆیەوە هۆزەکـانی ناوچەکە هەندێکیان پەرەوازە بون، بە یەکجاری کۆچیان کردوە بۆ شوێنانی تر، ئەوانی مـاونەوە، بە تـایبەتی هۆزی گەورەی گەلاڵی، دەسەڵاتی بەگزادەی جافیان قوبوڵ کردوە. تێکەڵاوی ئەو فیدراسیۆنە گەورەیە بون کە بە ناوی ئێلی جافی مرادیەوە دەرکەوتوە.

زایەر بەگ دو کوڕی لە پاش بە جێ ماوە:

سلێمان بەگ و قادر بەگ.

پێکهاتەی ئێلی جاف

ئێلی جاف لە دوای جیاکردنەوەی سنوری دەسەڵاتی ولایەتی ئەردەڵان و میرایەتی بابـان، بـون بـە دو بەشی سەرەکیەوە: جافی جوانڕۆ و جافی مرادی.

جافی جوانڕۆ، پێک هاتوە لەو هۆز و تیرە و بەرەبابانەی لە سـنوری دەسـەڵاتـی دەوڵـەتی ئێـران دا، سەرەڕای گۆڕانی زنجیـرەی بنەماڵـەی شـاهەکانیان، ماونەتـەوە. سـەر بـە ئـەمارەتی ئـەردەڵان بـون، والـی ئەردەڵان سەرۆکەکانی دیاری کردون. زۆری ئەمان نیشتەجێ بون، کەمێکیان رەوەند بون. سەرۆکایەتی جـافی جوانڕۆ و جۆری پێکهاتەی خێڵایەتی‌یان جیاواز بوە لە جافی مرادی.

جافی مرادی، پێک هاتوە لەو هۆز و تیرە و بەرەبابانەی لە سنوری دەسەڵاتـی دەوڵـەتی عوسـمانی دا، ماونەتەوە. سەر بە ئەمارەتی بابان بون، سەرۆکایەتی ئێل لە باوکەوە بۆ کوڕ ماوەتەوە، هەروەها سـەرۆکایەتی هۆز و تیرەکان لە باوکەوە بۆ کوڕ ماوەتەوە. سەرۆکی ئێل سەرۆکایەتی هۆز و تیرەکانی خۆی سـەلماندوە و، پاشای بابان سەرۆکایەتی گشتی ئێلەکەی سەلماندوە. زۆری ئەمان رەوەنـد بـون، کـەمێکیان نیشـتەجێ بـون. پێکهاتەی خێڵایەتی‌یان جیاواز بوە لە جافی جوانڕۆ.

ئێلی جاف کە پێک هاتوە لە یەکگرتن (فیدراسیۆن) ی چەنـدین هـۆزی جیـاواز، بـە چەنـدین نـاوی جیاواز و، بە چەندین پێکهاتەی جیاوازەوە، هەرگیز ئیـدیعای نـە کـردوە کـە هـەمویان لـە یـەک بـاپیرەن و، ڕێچەڵەکی هاوبەشیان هەیە و، هاوخوێنی بە یەکیانەوە ئەبەستێ. بەڵکو هەمیشە، هەر هۆزەیان خۆی بە جیا لە

هۆزەکانی تر زانیوە. بەڵام لە ژێر ئاڵای بنەماڵەی بەگزادەدا کە نەوەی کەسێ بون بە ناوی زایەر بەگ (ظاهر بگ) ەوە کۆبونەتەوە و گوێڕایەڵی فەرمانی سەرۆکەکەی و ڕێوشوێنەکانی ئەو بون.

بەگزادەی جاف، لە گەڵ هیچ کام، لە هۆز و تیرەکانی، کە ئێلی جافیان پێک هێناوە، خزمایەتی هاوخوێنییان نەبوە و، ژنوژخوازیشییان نەکردوە. هیچکام لە هۆزە سەرەکییەکانی جاف نەوە و وەچەی ئەوان نەبون، بەڵکو هەریەکەیان هۆز یا تیرەیەکی سەربەخۆ بون.

ئێلی جاف لە ناو خۆی دا جۆرێ لە سیستەمی حوکمڕانی هەبوە. لە ناوچەکەدا حکومەتێکی ئۆتۆنۆم بوە، بەڵام حکومەتێکی ڕەوەند بوە. زۆریان کۆچەر بون، هەمو ساڵێ گەرمیان و کوێستانیان کردوە، کەمێکیان نیشتەجێ بون.

جاف بە پێی بەهێزی و لاوازی سەرۆکایەتیەکەی گەورە بوە یان بچوک بۆتەوە. گەورەبونەکەی بەوە بوە هەندێ هۆز و تیرەی تری هاتۆتە پاڵ و، لاوازبونی بەوە بوە هەندێ هۆز یا تیرەی لێ تەکیوەتەوە.

کورد و گۆران

ئێلی جاف کۆمەڵگای دێهاتی لە باری سەرنجی خۆیەوە بە سەر دو چینی کۆمەڵایەتی دا دابەش کردوە، کورد و گۆران:

ئێلی جاف، بەگزادەکانی و هۆز و تیرە سەرەکیەکانی، بە خۆیان وتوە کورد. خۆ بە کورد دانانی جاف و ئەوانی تر بە گۆران و غەوارە ئاماژە نەبوە بۆ ناسنامەی نەتەوەیی ئێلی جاف بەڵکو ئاماژە بوە بۆ کۆچەری بون و ڕەوەندایەتی. لای ئەوان خێڵەکێتیی و نیشتەجێبون پێوەری سەرەکی دابەشکردنی پایەی کۆمەڵایەتی کۆمەڵ بوە. گۆیا پیاوی خێڵەکی، جەنگاوەرێکی ئازا و ئازاد بوە، بە پێچەوانەوە نیشتەجێ، کابرایەکی ترسنۆکی ملکەچ بوە.

گۆران، بە هەمو جوتیار و گوندنشینەکانی گەرمیان و شارەزور و مەریوانی، سەرەڕای جیاوازی ڕێچەڵەکی هۆز و خێڵەکانیان وتوە گۆران.

لە پلەی کۆمەڵایەتی دا جاف خۆی لە گۆران بە بەرزتر داناوە. لە ناو خۆیشی دا بەگزادە لە سەروی تەلاری کۆمەڵایەتی ئێلەکەدا بوە، هۆز و تیرەکانی جاف لە خوار پلەی بەگزادەوە بون. جگە لە هۆزی گەلاڵی کە سەرۆکی تیرەکانیان نازناوی "ئاغا" یان پێوە بوە، هیچ کام لە هۆز و تیرەکانی تر نازناوی بەگ یا ئاغایان پێوە نەبوە.

هۆزەکانی جاف

هۆزەکانی جافی مرادی هەریەکەیان ناوی تایبەتی خۆی هەبوە، کوێخا و دەمڕاستی تایبەتی خۆی هەبوە، سوارە و پیادەی خۆی هەبوە، هەواری زستانە و بەهارە و هاوینە و پایزە و ڕێگای دیاریکراوی تایبەتی خۆی بۆ گەرمیان و کوێستان، هەبوە.

کەریم بەگی جاف کە خۆی لە بیستەکان و سییەکانی سەدەی بیستەم دا سەرۆکی ئێلی جاف بوە و، "تەئریخی جاف" ی نوسیوە، چەرەیەکی باش زانیاری لە سەر هۆز و تیرەکانی جاف باس کردوە. بۆ ڕونکرنەوەی ڕێکخراوەی خێڵەکیی ئێلی جاف، ئەو دەستەواژەکانی: عەشیرت، ئێل، تایەفە، فیرقە، کۆمەڵی بە کار هێناوە. هەمو هۆزە سەرەکیەکانی بە "طایفە" و، تیرەکانی هەندێ جار بە "فیرقە" و هەندێ جار بە "کۆمەڵ" و، سەرۆکی هۆز و تیرەکانی بە "گەورە" ناو بردوە و تێکڕای ئێلەکەی دابەش کردوە بە سەر "گەڕیاو" و "دانیشتو" دا.

دەربارەی ناوی هۆزەکانی ئێلی جافی جوانڕۆ و جافی مرادی نوسیوێتی:

"بەیانی عەدەدی طایفەکانی جاف لە ئێران و لە کوردستانی بابان دا کە داخڵی عێراقە. ئەم عەشیرەتە بە عومووم پێیان ئەڵێن جاف و، ئەم طایفانە ئیسمیان ئەمەیە:

طایفەکانی جافی بابان:

ئیسمی فیرقە: مکایەڵی، شاتری، ڕۆغزادیی، تەرخانی، باشکی، هارونی، صەدانی، کەماڵەیی، بەداخی، عەمەلە، عیسایی، گەلاڵی، نەورۆڵی، یەزدانبەخشی، وەڵیی، نەژوێنیی، مەسۆدی، شێخ ئیسماعیلی، صۆفی وەند، تاووگۆزیی، میراوڵیی، پشتماڵە، سمایل عوزێری، بێسەریی، چووچانیی، تیلەکۆ.

ئەم چەند طایفە لە جافەکانی ئێران جوێ بونەوە و هاتوونە شارەزوور و خاکی بابان کە داخڵی عێراقە و، طایفەکانی جاف کە لە ئێران ماوەتەوە ئەمەیە کە ئەینوسم:

قوبادی، باوەجانی، ئیمامی، یەناخی، قادرمیروەیسی، طایشەیی، کۆییک، نێرژی، دەرویشی، وەڵەدبەگی، دەلەژێری، کۆکۆیی، زەردویی، عەلی ئاخەیی، پەپڵی، تاووگۆزی، دوڕویی، کوێرەکی." *(کەریم بەگ: 124)*

چەند تێبینیەک:

یەکەم: ناوی ئەم هۆزانە یەک جۆر نین. ئەگەرچی هەندێکیان خۆیان لێکدانەوەی جۆراوجۆری بۆ ئەکەن بەڵام قسەکان هیچ بنەمایەکی زانستی - زمانەوانی، مێژویی، بەجێ و باوەڕپێکراویان نیە. هیچ بەڵگەیەکی مێژویی نوسراو لە بەر دەس دا نیە کە ئەو ناوانە لە چیەوە داکەوتون. ئاخۆ ناوەکان هی باپیرە گەورەیانە، یا هی یەکەم گەورەی دەسەڵاتداریان بوبێ، کە ڕەنگە باپیرەیان نە بو بێ، بەڵام کۆی کردونەتەوە، هی شوێن یا هی پیشەکەیان بوە.

بە ڕواڵەت ئەشێ ناوەکان بۆ چەند خانە پۆلێن بکرێن:

- هۆز بە ناوی کەسایەتیەوە وەکو: هارون - هارونی، میکائیل - مکایەڵی، روخ زاد - ڕۆغزایی، کەماڵەیی (کەمالەیی)، بداخ - بداخی، ئیسماعیل عوزێری، شێخ ئیسماعیلی.
- هۆز بە ناوی شوێنەوە وەکو: گۆمەیی، گەلاڵی، شینکی.
- هۆز بە ناوی پیشەوە: کافرۆشی، شوانکارە، عەمەلە، شاتری، تەرخانی.

هێشتا چەند ناوێ ئەمێنێتەوە کە ناچێتە هیچ کام لەم پۆلێنەوە، لەوانە: ناوی جاف، نەورۆڵی، باشکی، سەدانی...

شاتری: شاتر (شاطر) بەوانەیان وتوە کە لە نێوان ناوەندی دەسەلات و شوێنەکانی تردا پۆستەیان هێناوە و بردوە. بەڵام هۆزی شاتری، ئەگەر لە بنەڕەت دا ئەمە پیشەیان بو بێ، ئەوەندەی بەشێ بون لە جافی مرادی ئەو کارەیان نەکردوە و لە لایەن هیچ دەوڵەت و میرایەتیەکەوە ئەو کارەیان پێ نەسپێردراوە، بەڵکو خاوەن ئاژەڵ بون. ئاژەڵدارییان کردوە.

شوانکارە: خێڵێکی گەورە بون. ئەمارەتێکی گەورەیان لە ناوچەی فارسی ئێران دامەزراندوە. سەدان ساڵ فەرمانڕەوا بون چی گەیاندونیەتیە ئەم ناوچەیە و چی لە ژێر ئاڵای جاف دا کۆی کردونەتەوە؟

گەلاڵی: گەلاڵی هۆزێکی کۆنی دانیشتوی ناوچەکە بوە. "معجم البلدان" لە ریزی خێڵە گەورەکانی شارەزوردا ناوی بردون. بەڵام دیارە روداوەکانی ڕۆژگار پەرەوازە و لاوازی کردون.

دوەم: هەمو هۆزێکی ئێلەکە پێکهاتوە لە تیرە و بەرەبابی جیاواز. مەرج نیە هاوخوێن و هاوڕێچەڵەک بو بن، بەڵکو قازانجی هاوبەش و هەندێ جار دوژمنی هاوبەش پێکەوەی بەستون. بەرەبابێکی لاوەکی ڕەنگە بە هۆی نە بونی لەوەڕگا، یان بەهۆی دوژمنایەتی لە گەڵ تیرەیەکی لە خۆی بەهێزتر، بەمەوە نیشت بێتەوە، پاش ماوەیەک بوە بە بەشێ لە هۆزەکەی و، ڕەنگە پێچەوانەکەیشی روی دابێ.

بۆ وێنە هۆزی شاتری کە یەکێ لە هۆزە سەرەکیەکانی پێکهێنەری فیدراسیۆنی جاف بوە، پێک هاتوە لە چەندین تیرەی جیاواز، لەوانە: میروەیسی، پیروەیسی، کەرەموەیسی، وەلی، یوسف جانی. ڕەنگە ئەم تیرانە ڕێچەڵەکی هاوبەشیان نە بوبێ، بەڵام قازانجی هاوبەشیان هەبوە، پێکەوە کۆچیان کردوە، هەواری هاوبەش،

لەوەڕگای هاوبەش، هێزی خۆپاراستنی هاوبەش، کۆمەڵی دەمڕاستی هاوبەشیان هەشبوە. لە بەر ئەوە یەکەیەکی کۆمەڵایەتی پتەویان هەبوە، هەندێ تیرەی لاواز بۆ خۆپاراستن داویانەتە پاڵ ئەمان، ئەمانیش بۆ خۆبەهێزکردن لە خۆیان گرتون. بە تێپەڕینی زەمان تێکەڵاوی یەکتری بون و بون بە بەشێ لە تیرەکە و، هەمان ناویان هەڵگرتوە.

سێیەم: هەندێ لەم هۆزانە دوای دابەش بونی جاف بە سەر مرادی و جوانرۆیی دا لە سنوری ئێران دا بە هەمان ناوەوە ماونەتەوە. هەرچەندە لەوانەیە خۆیان بە خزمی یەکتری دابنێن، بەڵام بون بە دو پێکهاتەی خێڵەکی جیاواز، بە یەک ناوەوە. جگە لە ناوی هۆزەکە لە هەردو دیو هەندێ گوند و شوێنی هاوناوی یەکتریان ئاوا کردۆتەوە.

بۆ نمونە هۆزی شێخ سمایلی بەشێکیان بە هەمان ناوەوە لە ئێرانن بەشێکی تریان لە شارەزوری عیراقن. بون بە دو هۆزی جیاواز. بەڵام ئەو شێخ سمایلەی کە ئەوانی بە ناوەوە ناو نراوە کێ بوە؟ نە خۆیان ئاگاداریەکی باوەڕپێکراویان بە دەستەوەیە، نە مێژوی نوسراویش هیچی لە سەر وتوە.

هەروەها هۆزەکانی تیلەکۆ، زەردویی، کە لە هەردو دیو هەبون.

پێوەندی بەگزادە و هۆزەکانی جاف

پێوەندی نێوان بنەماڵەی بەگزادەی جاف و هۆز و خێڵەکانی و، پێوەندی نێوان سەرانی جاف و ئەندامانی ئاسایی جاف لە سەر بنچینەی هاوخوێنی نە بوە، هەروەها لە سەر بنچینەی زەویداریش نە بوە. سەرانی جاف تا سەردەمی مەدحەت پاشا خاوەنی زەوی نە بون. دەرامەتی ئەوان لە بەروبومی زەوی و کشتوکاڵەوە نە بوە، ئەندامانی هۆز و تیرەکانی جاف جوتیار نە بون تا کار لە زەوی زەویدارەکان دا بکەن و باجی زەوی - دەرەبەگیی بدەن بە سەرۆکەکانیان. سەرچاوەی داهاتی هەمو ئێلی جاف بە بەگزادە و خێڵەکی ئاساییەوە، ئاژەڵداری بوە. هەر کەسەیان بەشی خۆی، کەم یا زۆر، ئاژەڵی هەبوە. لەوەڕگاکان ئەوەی هی خۆیان بوە هاوبەش بوە و، ئەوەی هی خۆیان نەبوە بە کۆمەڵ پوشانەیان داوە بە خاوەنەکانی. پێوەندی نێوان بنەماڵەی سەرۆکایەتی و سەرۆک و ئەندامانی خێڵەکان لە سەر بنچینەی هاوقازانجی - پەتریارکی بوە.

"تەنزیمات" ی عوسمانی کە بۆ چاکسازی لە بەڕێوەبردنی کاروباری دەوڵەت دا دانرا بو، درەنگ گەیشتە ناوچە دورەکانی پایتەخت، یەکێ لەو ناوچانە کوردستان بو. میرایەتیە کوردیەکان ئیتر لە کوردستان کۆتاییان هات بو، دەسەڵاتی فەرمانڕەوایی لە دەس کاربەدەستانی تورک دا بو. تورک نەیتوانی بو ئەو بۆشاییە کارگێڕی، دارایی، سیاسیەی میرایەتیەکان بە جێیان هێشت بو، پڕ بکاتەوە. سەرداری ئەکرەم عومەر پاشا دوای ئەوەی بو بە والیی عیراق سەردانی سلێمانی کرد و سەرانی هەندێ لە خێڵە گەورەکانی بینی، هەندێ لە سەرانی خێڵی هەمەوەندی لە سێدارە دا و، سەرانی جاف، بە تایبەتی محەمەد بەگ (دواتر حەمە پاشا) ی کوڕی کەیخوسرەو بەگی بینی، نەیتوانی لە گەڵیان پێک بێ، لە سەر نیشتەجێکردن و لە سەر سەربازگیری و لە سەر باجگیری. عومەر پاشا زۆر نە مایەوە لێخرا و والیەکی تری لە جێ دانرا.

ئێلی جاف لە روی ژمارەوە گەورەترین ئێلی ناوچەکە بوە، لە روی مەڵبەندی ژیانەوە روبەرێکی فراوانی لە ژێر دەس دا بو. بۆیە والیەکانی عوسمانی لە هەوڵی بەردەوام دا بون بۆ راکێشانی ئەم ئێلە بە لای خۆیان دا.

پشتماڵە

یەکێ لە کۆڵەکە سەرەکیەکانی دەسەڵاتی بنەماڵەی بەگزادە، پشتماڵە بوە. ماڵی سەرۆکەکانی ئێل، کە نەوەی زایەر بەگ بون، لە دەوار دا ژیاون، بەڵام دەوارەکەیان هەمیشە لە هەمو دەوارەکانی تری ئێلەکە رازاوەتر و گەورەتر بوە. بۆ ئەوەی لە ناو هەمو رەشماڵەکان دا دیار بێ و بناسرێتەوە بە "ماڵە گەورە" ناو

براوە. ماڵە گەورە لە دیوی ناوەوە بە چیغ و قاڵی نایاب دابەش کراوە. چەند بەشێکی بۆ ژیانی تایبەتی خێزانی سەرئێل، ژنەکانی و کوڕ و کچەکانی. بەشەکانی تری ماڵەکە شوێنی دانیشتن و کۆبونەوەی ریشچەرمو، دەمڕاست و سەرۆک (رەئیس) ی هۆز و تیرەکان بوە. شوێنی گفتوگۆ و بڕیاردان بوە لە هەمو ئەو پرسانەی پێوەندیيان بە ژیانی ڕۆژانەی ئێلەکە و کێشەکانی و، ڕێگەی خێڵەوخوار و خێڵەوژور و، پێوەندیەکانی لە گەڵ خێڵەکانی دراوسێ و، کاربەدەستانی حکومەتی ناوچەیی و ناوەندی و، کۆکردنەوەی بەرکەوتی سەرۆکایەتی ئێل لە داهاتی ئەندامانی هۆز و تیرەکانی جاف.

ئەوەی ماڵە گەورەی پاراستوە و دەسەڵاتەکەی بە سەر تەواوی ئێلەکەدا سەپاندوە پشتماڵە بوە. ئەم نەریتە لە سەردەمی زایەر بەگەوە پێڕەوی کراوە. سەرۆکی ئێل لە هەر هۆز و تیرەیەکی جاف دە تا بیست خێزانی هەڵبژاردوە کە بە شێوەیەکی هەمیشەیی هاوسەفەری ماڵە گەورە بن. ژمارەیان گەیشتۆتە 500 - 600 ماڵ. ئەوانەی هەڵی بژاردون پیاوەکانیان کەسانی چالاک و جەربەزە بون، لە ناو کۆمەڵەکانی خۆیان دا بە ئازایەتی و چاونەترسی ناسراو بون. دابینکردنی ژیانی خێزانەکانی پشتماڵە و دابینکردنی چەک و تفاقی جەنگی و ئەسپی سواری لە ئەستۆی سەرئێل دا بوە. وەکو هێزێکی تایبەتی و ئامادە لە بەر دەستی سەرۆکی ئێل دا بون. ئەرکی پشتماڵە بریتی بوە لە:

- پاراستنی سەرئێل و بنەماڵەکەی و ماڵ و دارایی.
- پاراستنی ئاسایشی ناوخۆی ئێلەکە و، پاراستنی ئاسایشی دەرەکی ئێلی جاف لە دەستدرێژی ئێلەکانی تر.
- جێبەجێکردنی بڕیارەکانی سەرئێل و تەمێکردنی هەرکەس و هەر تیرەیەک کە سەرکێشی کرد بێ.
- کۆکردنەوەی بەرکەوتی سەرۆکایەتی ئێل لە داهاتی ئەندامانی ئێلەکە.
- بەشداری لە لەشکرکێشیەکانی ئێلەکە چ لە سەر داوای میرەکانی بابان و چ لە سەر داوای والیەکانی عوسمانی.

قادر بەگی کوڕی زایەر بەگ وەچەی لێ نەکەوتۆتەوە.

سلێمان بەگی کوڕی زایەر بەگ دو کوڕی لێ کەوتۆتەوە:

کەیخوسرەو بەگ و قادر بەگ. سلێمان بەگی باوک، قادر بەگی کوڕی بە ناوی مامەیەوە ناو ناوە.

ریچ لە هەواری سەرۆکی ئێلی جاف دا

کەیخوسرەو بەگی کوڕی سلێمان بەگی کوڕی زایەر بەگ هاوزەمانی مەحمود پاشای بابان بوە. لە ڕۆژانی سەردانی ریچ دا بۆ کوردستان (1820 ز) بۆ بەخێر هێنانی ریچ لە سلێمانی بوە و، هەر لەوێ ریچ و هاوسەرەکەی بانگهێشت کردوە لە هەوارگەکانی جاف دا میوانداریيان بکا، ریچ لە ڕۆژی 20 ی ئابی 1820 دا سەردانی کردوە. بەمجۆرە باسی پێشوازیەکەی گێڕاوەتەوە:

"ئەوەندەی نەبرد، توشی چوار لە سەرکردەکانی بەگ بوین، هەمویان قۆز و سوارچاک بون، پەڕی شینەشاهۆیان بە سەروپێچەکانیانەوە کرد بو، فەرشیشیان بە ژێر ئەسپەکانیانەوە دادوری بو، گوڵنکەی زەردیان پێدا شۆڕ بونەوە.

لە نۆ و نیودا گەیشتینە هەوارەکەی کەیخوسرەو بەگ، کە دو میلێک لە خوار زەریاچەکەوە بو. پێش ئەوەش بگەینە هەوارەکەی، بەگ خۆی، بە سواری ئەسپە جوانەکەیەوە بە پیرمانەوە هات بو، بە ڕاستی جوانترین ئەسپێک بو، کە چەند ساڵێکی زۆر دەبو ئەسپی وام نە دی بو، هەر سێ کوڕەکەی و محەمەد بەگی برازای و قادر بەگی سەرۆکی پێشوی جافیشی لە گەڵ بون. کەیخوسرەو بەگ دڵی لەو کاتە خۆشتر بو کە لە

سلێمانی دیبوم. جلوبەرگێکی پۆشتەشی لە بەردا بو، پاڵتۆیەکی ئەستەموڵی بە سەردا کرد بو، قۆپچەکانی زێـڕ بون، ئەوەندەی تر شەنگ و شۆخی کرد بـو، کـوڕە گەورەکەیشـی، کە لاوێکـی یەکجـار جـوان و شـۆخ بـو، جلێکی وەک ئەوەی باوکی بە سەر کراسێکی نایاب دا لە بەر کرد بو، ئاوریشـمی ئەوروپـایی ڕێ ڕێ بـو، بە زیو چنرا بو، دەستەیەکی سوارەی جافیش بە سەروسیمای جوانیانەوە لە تەک بەگ دا بون. ئیتر تا گەیشتنە هەوارەکە، لاوەکان جریدبازییان دەکرد و بەهرەی خۆیان دەنواند. *(ریچ: 180)*

وەلی دێـوانە هاوزەمـانی کەیخوسـرەو بەگ بـوە. وەلـی لەو شـیعرەدا کە بـۆ ئەوی نوسـیوە و داوای کۆمەکی لێ کردوە بە دەنگیەوە بچێ شەمی بۆ بخـوازێ، لە خوێنـدنەوەی شـیعرەکەدا دەسـەڵات و دەبـدەبەی دەزگای سەرۆکایەتی کەیخوسرەو بەگ دەرئەکەوێ.

خوسرەو خەیاڵێ

ئای پەی خانخاسێ، خوسرەو خەیاڵێ
ساحێب سپا و سان، دارا ئیقباڵێ
موهەیا نە گەنج خەزێنە و لاڵێ...

(دیوانی وەلی دێوانە: 41 - 42)

کەیخوسرەو بەگ (؟ - 1244 ک)، پێنج کوڕی لە پـاش بـە جـێ مـاوە: سـڵێمان بـەگ، قـادر بـەگ، عەبدوڵا بەگ، محەمەد بەگ، عەبدوڕەحمان بەگ.

سڵێمان بەگ جێگەی باوکی گرتۆتەوە.

عەبدوڵا بەگ (؟ - 1245 ک) لە شەڕێک دا لە گردەگڕوی، نزیک شـاری سـلێمانی، لـە ریـزی هێـزی بابان دا دژی هێزی ئەردەڵان، بە گەنجی کوژراوە.

قادر بەگ چوە بە دەنگ هەندێ لە تیرەکانی جافەوە کـە کەوتبونـە بـەر هێرشـی هێـزی ئێرانـی، لـەو ئاڵۆزیەدا ئەویش بەر گوللەی وێـڵ کەوتـوە کـوژراوە (؟ - 1248 ک). مەولـەوی "مەرسـیە" ی بـۆ نوسـیوە. *(دیوانی مەولەوی: 371. هەروەها 357)*

سڵێمان بەگ کە سەرۆکایەتی ئێلەکەی لە ئەستۆ دا بوە دوای کوژرانی قادر بەگی برای بـە مـاوەیـەکی کورت ئەویش مردوە (؟ - 1248 ک). لەو کاتەدا محەمەد بەگ (دواتر حەمە پاشا) ی برایان تەمـەنی شـانزە ساڵ بوە. هەندێ لە خزمەکانی، لە بەرەبابێکی تری بەگزادەی جاف کە خاڵوانی ئەحمەد پاشـای بابـان بـون، چاویان بڕیوەتە جێگەکـەی. بە یـارمەتی پاشـای بابـان ویسـتویانە سـەرۆکایەتی جـاف لـە دەس بنەماڵـەی کەیخوسرەو بەگ دەر بهێنن خۆیان سەرۆکایەتی ئێلەکە بگرنـە دەسـت. *(کەریم بەگ: 155)* محەمـەد بـەگ و دەسوپێوەندەکانی کۆچیان کردوە بۆ ناوچەی سنە. بەڵام والیی ئەردەڵان بە دەنگیانەوە نەچوە. بـە ناچـاری گەڕاونەتەوە بۆ نزیک بەغداد. والـیی بەغـداد ناوچـەی قزرابـات (شـاری سـەعدیەی ئێسـتا) ی بـۆ تـەرخان کردون. دوای سێ ساڵ لە گەڵ پاشای بابان ئاشت بونەتەوە و گەڕاونەتەوە ناوچەکەی خۆیان. پێ ئەچـێ لەو کاتەوە ئیتر پێوەندی ڕاستەوخۆ لە نێوان سەرانی ئێلی جاف و والیەکانی بەغدادا دروست بوبێ.

مردنی کەیخوسرەو بەگ و دانانی سڵێمان بەگ لە جێگەی بـاوکی، دیسـان مردنـی ئـەو و دانیشـتنی محەمەد بەگی برای لە جێگەی ئەو، هاوزەمان بوە لە گەڵ کێشـە ناوخۆییـە خوێناویـەکانی پاشـاکانی بابـان: مەحمود پاشا، ئەحمەد پاشا، عەبدوڵا پاشا و، ڕاکێشـانی دەسـتی ئێـران و عوسـمانی چەنـد جـارێ بـۆ نـاو قەڵەمڕەوی بابان و، هاوزەمان بوە لە گەڵ دوا سـاڵەکانی تەمـەنی میرایـەتی بابـان. سـەرانی ئێلـی جـاف لەم کەینوبەینەی نێوان میرەکانی بابان خۆیان دور ڕاگرتوە.

بەشی دوەم:

شێوەی ژیانی جاف

جاف، وەکو ئێلە ڕەوەندەکانی تری کورد، دوای لەوەڕاندنی ئـاژەڵـەکانیان کـەوتون. کـابرای کۆچـەر هەلومەرجی ژیانی خۆی بە پێی هەلومەرجی پێویستی ژیان و بەخێوکردنی ئاژەڵەکەی ڕێک خستوە. لە بەهار دا کە لە گەرمیانەوە بەڕێ کەوتوە بە دوای لەوەڕەوە بوە بۆ ئـاژەڵەکـەی، لـە هـەواری ئێسـتا کـە گیـا بـەرەو تەواوبون چوە گوێزاوێتیەوە بۆ هەواری داهاتو، بەمجۆرە لە جوڵان دا بوە، لـە گـەڕانـەوەش دا هـەمان شـتی کردوە. لە هەوارێکەوە گواستویەتیەوە بۆ هەوارێکی تر، نەک لە بەر ئەوەی کەشی ئەوێ بۆ گوزەرانی خۆی و خێزانەکەی خۆشتر و لە بارتر بوە، بەڵکو لە بەر ئەوەی بۆ مێگەلەکەی باشتر بـوە. پیـاوی کۆچـەر لـە بـاتی ئەوەی ئاژەڵەکەی بۆ خزمەتی خۆی بە کار بهێنێ خۆی لە خزمەتی ئاژەڵەکەی دا بوە. ئەم تێگەیشتنە ئێلەکەی توشی چەندین کێشەی گەورە کردوە.

ماڵی کۆچەر

خێڵ لە شوێنێک دا جێگیر نەبوە، وەکو لادێیی - گوندنشین، لە خانودا نە ژیاوە، نە بەستراوەتەوە بە گوندەوە، نە بەستراوەتەوە بە ڕەز و باخ و کشتوکاڵەوە. دیلی سنوری دێ نە بوە. لـە ڕەشـماڵ دا ژیـاوە، بـە ئاسانی جێگۆڕکێ کردوە. هەرکات ویستویەتی ڕەشماڵەکەی پێچاوەتەوە، ران و ڕەوەکەی داوەتە پێش خۆی و ڕۆیشتوە. شارەزای ڕێگەوبان، چیا و چەم، ناوچـەی جیـاواز، تیـرە و تایەفـەی جیـاواز بـوە. کۆچـەر، بـە پێچەوانەی گوندنشینەوە، هەلی زۆرتری هەبوە بۆ جیابونەوە و یاخیبون.

ڕەشماڵ، لە باتی چادری ئێستا بە کار هێنراوە. پێـک هـاتوە لـە چەنـد تەختـەیـەکی چنـراو لـە مـوی ڕێسراوی بزنی ڕەش. پانیی هەر تەختەیەکی نزیکەی نیو مەتر و درێژیی چەند مەترێ بوە. چەند تەختەیەک بە بەن و سوژن بە یەکەوە دورواوە و، دیرەگێ لە ناوەڕاستی دا لە سەر چەند ئەسـتونێ بـە بـەرزی دو مـەتر هەڵ دراوە، چوار دەوری بۆش بوە بە چیغ دیواری دەرەوەی گیراوە و دیوی ناوەوەی دابەش کراوە. لـە هـەر چوار لایەوە بە پەت و سنگ بە ئەرز دا داکوتراوە.

ڕەشماڵی سەرۆکی خێڵ گەورەتر بوە لە هی خێڵەکی ئاسایی. گەورەیی و پچوکی ڕەشماڵ بـە ژمـارەی ئەستونەکانی دیاریکراوە. بچوکترینیان سێ ئەستون و گەورەکەیان دوانزە ئەستون یا زیاتر بوە.

رەشماڵ، لە ناو رەوەندەکان دا ناوی جۆراوجۆری هەبوە وەکو: سیاماڵ، سیایانە، دەوار، کوین، تاوڵ.
وەلی دێوانە لە یەکێ لە شیعرەکانی دا رو بە خۆشەویستەکەی ئەڵێ: "هەی عەنبەرین خاڵ، سۆسەنی کلاف/ هەی خانی خاسان سیاماڵی جاف".
هەر ئەو، شەمی خۆشەویستی بەمجۆرە بانگ کردوە: "شای سیایانان،.../ شۆخی شیرین شەوق، شای سیایانان/ شەمی شفابەخش، شادی پەروانان/ دەلیلەی قەتار دیدە قەتاران".
مەولەوی لە سەر سیاماڵ وتویەتی: "گۆشەی سیاماڵ هۆرداو دیاوە/ چون مانگ نە گۆشەی هەور سیاوە".
بەڵام شێخ رەزا، کە شارنشین بوە، لە سەر دەوار وتویەتی: "کارێ کە فیراق و خەمی دوریت بە منی کرد/ سەرما بە هەتیو با بە دەواری شڕی ناکا".

ئاژەڵداری

ئاژەڵ بریتی بوە لە مەڕ و بزن. ئاژەڵ بە پێی تەمەن و جۆر و شێوە و رەنگ ناوی جیاوازی هەبوە و، لە وەرزی تێکبەردان و زاین و بڕینەوەی خوری دا بۆنەی تایبەتی هەبوە.
ولاخ بریتی بوە لە گا و مانگا و کەر و ئیستر. ئەویش بە پێی تەمەن و جۆر و شێوە و رەنگ ناوی جیاوازی هەبوە.

- ئەسپ و ماین، ئەویش بە پێی تەمەن و جۆر و شێوە و رەنگ ناوی جیاوازی هەبوە.
- زمانی ئاژەڵداری لە ناو جاف دا زمانێکی دەوڵەمەند بوە.
- جاف جگە لە ئاژەڵ چەندین گیانداری تری راگرتوە:
- گا، بۆ گواستنەوەی بار لە هەوارێکەوە بۆ هەوارێکی تر.
- ئەسپ، بۆ سواری و رمبازێن و هاتوچۆ.
- پەلەوەر، بۆ هێلکە و خواردن.
- سەگ، بۆ پاراستنی ران لە گورگ و، بۆ پاسی ماڵ لە دز.
- تانجی، بۆ راوی مەل، بە تایبەتی پۆڕ، و کەروێشک و ئاسک.
- تولە، بۆ راوی بەراز.

سەگ، ئەگەرچی بە گڵاو دانراوە، بە رۆژ شوان لە گەڵ رانەکەی بردویەتی بۆ لەوەڕگا و شەو لە گەڵ رانەکە هاتۆتەوە بۆ نزیکی رەشماڵی خاوەنەکەی. دوژمنی گەورەی ئاژەڵ گورگ بوە. گورگ ئەگەر کەوت بێتە ناو رانەوە، بە خواردن یا بە کوشتنی تەنیا مەڕێ دانەکەوتوە، بەڵکو چەندی فریا کەوت بێ ملی مەڕەکانی شکاندوە و کوشتونی. سەگ بۆیە راگیراوە رانەکەی لە گورگ پاراستوە و، ئەگەر توانی بێتی گورگەکەی راو ناوە یا پەلاماری داوە بیخنکێنێ. زۆر جار یەکێکیان ئەوی تری کوشتوە یا هەردوکیان بە سەختی بریندار بون. لە گەڵ ئەوەی سەگ ئەم کارە گرنگەی پێ ئەنجام دراوە هەر بە گڵاو دانراوە. هەرچەند دەمی بەر دەفرێ یا شتێ کەوت بێ، بە گڵاویان لە قەڵەم داوە، بۆ ئەوەی گڵاویی دەر بکەن بە قوڕی سور "بیسمیل" یان کردوە. سەگی نێر پێی وتراوە گۆڵ و ئەگەر بە تەمەن بوبێ گەماڵ و سەگی مێ دێڵ و بەچکەکانی توتەڵە. هەمو رۆژ کە نانیان بۆ خواردنی خۆیان برژاندوە، بۆ خۆراکی سەگ "گێتکە" یان برژاندوە.
ئەم گیاندارانە بە جۆرێ تێکەڵاوی ژیانی خەڵک بون لە سەدان پەندی پێشینان و لە دەیان چیرۆکی فۆلکلۆری دا بونەتە بابەتی سەرەکی و، بونەتە بەشێ لە فەرهەنگی زمان. بۆ نمونە: بۆ جیاکردنەوەی دەنگی گیانداری لە گیاندارێکی تر بۆ هەر دەنگە ناوێکی تایبەتی لێ نراوە. وتویانە: مەڕ ئەبارێنێ، بزن ئەقارێنێ، گا ئەبۆڕێنێ، ئەسپ ئەحیلێنێ، کەر ئەزەڕێ، سەگ ئەوەڕێ، گورگ ئەلورێنێ، رێوی ئەواقێنێ، پشیلە ئەمیاوێنێ، کەڵەشێر ئەقوقێنێ، مر ئەگارێنێ، چۆلەکە ئەجریوێنێ، هەڵۆ ئەچریکێنێ...

کەلوپەلی ناوماڵ

کۆچەر بۆ ئەوەی بە ئاسانی ماڵ و کەلوپەلەکانی بار بکا و بگوێزێتەوە بێ ئەوەی بشکێ، زۆری دەفر و کەلوپەلەکانی لە پێست، خوری، مو، دار و تەختە دروست کردوە:

- لە پێستی ئاژەڵ: مەشکە، بۆ ژەندنی ماست.
- لە پێستی مەڕ: هیزە، بۆ هەڵگرتنی رۆن و دۆشاو، هەمانە، بۆ هەڵگرتنی شتومەکی وشک.
- لە پێستی بزن: کوندە، بۆ گواستنەوەی ئاوی خواردنەوە، پێشینان وتویانە: "کەر لە کوێ کەوتوە، کوندە لە کوێ رژاوە؟"، جەوەندە، بۆ گواستنەوەی ئاوی خواردنەوە لە کوندە پچوکتر بوە.
- لە موی بزن: رەشماڵ و گوریس.
- لە خوری: لباد (تەحتی) بۆ دانیشتن و نوستن لە سەر ئەرز راخراوە. کەپەنک، شوان کە بە شەو لە کەژ ماوەتەوە بۆ خۆ پاراستنی لە باران و سەرما لە بەری کردوە، پێشینان وتویانە: "لە پاش باران کەپەنک".
- لە بەنی رێسراوی خوری و مو: بەن، تێر، هۆر، جەواڵ، چنراوە. ئەمانە هەم بۆ پاراستن و هەڵگرتنی شتومەک لە ناو رەشماڵەکەدا هەم بۆ گواستنەوەی لە هەوارێکەوە بۆ هەوارێکی تر لە پێویستیەکانی خێزانەکە بون:

گوریس، بۆ پێچانەوەی کەلوپەل و بارکردن. پێشینان وتویانە: "کەر و جەواڵ و گوریسم داوە، بۆ سوژنێک و تاڵێ بەن کارەکە تێک نادەم"، هەروەها وتویانە: "گوریس بە یەک لۆنە نەهاتەوە، ئینجا نۆرەی دو لۆنەیە".

جەواڵ، دەفرێکی یەکتایی بوە لە بەنی رەنگاورەنگی خوری و مو دروست کراوە دانەوێڵەی تێ کراوە. پێشینان وتویانە: "ئەوی لە مشک بێ جەواڵ ئەدڕێ". هەروەها وتویانە: "تا نەچێتە جەواڵ نابێ بە ماڵ".

هۆر، دەفرێکی دوتایی بوە لە بەنی رەنگاورەنگی خوری دروست کراوە بۆ باربردن، دەرگاکەی لە سەر باری پانی بوە.

تێر، دەفرێکی دوتایی بوە لە بەنی رەنگاورەنگی خوری دروست کراوە بۆ باربردن، جیاوازی لە گەڵ هۆر، دەرگاکەی ئەم لە سەر باری درێژی بوە.

جاف بۆ گواستنەوەی رەشماڵ و کەلوپەلەکانی بە زۆری گای بە کار هێناوە. لە کاتی رۆیشتن دا بۆ پاراستنی مناڵی بچوک، کاری کۆرپە و بەرخی ساوا، خراونەتە ناو تای تێرەوە.

خورج، جۆرێک بوە لە تێر.

خۆراک

خواردنی جاف بە زۆری نان و بەرهەمی شیری ئاژەڵ بوە.

نان رۆژانە کراوە. نانکردن ئیشی ژنی ماڵ بوە. ئارد بە بێژنگ بێژراوەتەوە. کەپەکی لێ جیاکراوەتەوە. کەپەک بۆ خواردن دانراوە بۆ ئەسپ و گا و مانگا. ئاردەکەی لە تەشت دا لە گەڵ ئاو شێلراوە، بۆ ئەوەی هەڵ بێ، ئەگەر ئاردەکەی بێ پێز بو بێ، هەویرترشی تێ کراوە. دوای شێلانی ماوەیەک هێڵراوەتەوە ئەوسا پڕ بە مشت گونکی لێ براوە. بە دەست و تیرۆک لە سەر پنە (دەرخۆنە) بە تەنکیی پان کراوەتەوە. بۆ برژاندن دراوە بە سەر ساجی داخ دا. نان لە سەر ساج برژێنراوە.

لە شیری ئاژەڵ چەند جۆر خۆراک بەرهەم هێنراوە:

پەز (مێ)، لە دوای زانی، ڕۆژی سێ جار دۆشراوە. بەیانی و نیوەڕۆ و ئێوارە. شیرەکەی لە مەنجەڵ (قازان) دا کۆ کراوەتەوە. کراوە بە ماست.

ماست، شیر بە شەو تا پلەیەکی دیاریکراو کوڵێنراوە. هەوێنی تێ کراوە. سەری داپۆشراوە. بۆ بەیانی مەیوە بوە بە ماست. ماست، دوای ئەوەی ئاوی تێ کراوە ڕۆژانە بە مەشکە ژەندویانە، کەرە و دۆی لێ جیا کراوەتەوە.

دۆ، چەوری تێدا نەماوە. بە نانەوە خوراوەتەوە. بۆ ئەوەی تامی خۆش بێ فەریکە قەزوانی تێ کراوە.

دۆکوڵیو، دۆ یا ماست تێکەڵاو کراوە لە گەڵ برنج یا ساوەری کوڵاو، پێکەوە لە سەر ئاگر کوڵێنراون. بۆ خۆشکردنی تامەکەی هەندێ جار گۆشت یا گیای کێوی تێ کراوە.

کەرە، بەشێکی بە ڕوتی یان لە گەڵ هەنگوین، دۆشاوی ترێ، گەزۆ، خورما خوراوە. بەشەکەی تری لە سەر ئاگر قاڵ کراوە بۆتە ڕۆنەزەنگ و لە هیزەدا هەڵگیراوە.

ڕۆن، هەندێکی بۆ لێنانی چێشت و هەندێکی بۆ فرۆشتن دانراوە.

شیرێژ، دۆی خەست کراوە.

کەشک، دۆ لە سەر ئاگر کوڵێنراوە تا خەست بۆتەوە ئەوسا کراوە بە سەلک لە بەر هەتاو هەڵخراوە تا وشک بۆتەوە.

دۆینە، دۆ و بڕوێش تێکەڵاو کراوە. لە سەر ئاگر کوڵێنراوە تا خەست بۆتەوە. کراوە بە سەلک لە بەر هەتاو هەڵخراوە تا وشک بۆتەوە.

پەنیر، لە شیری کوڵاو و هەوێن، کە بە زۆری ڕێخۆڵەی ئاژەڵ بوە، دروست کراوە. بە تازەیی کراوە بە سەلک و خوراوە، بەشێکی لە پایزدا کراوەتە پێستەوە هەڵگیراوە بۆ زستان.

فرۆ، شیری مەڕ، بزن، مانگا، لە سێ ڕۆژی هەوەڵی دوای زاین دا کەمێ گەرم کراوە و خوراوە.

زەماوەند

ئافرەتی جاف بە هۆی سروشتی ژیانی خێڵایەتی و بەشداری لە کاروباری ڕۆژانەدا تا ئەندازەیەکی زۆر سەربەستی تێکەڵاوبونی هەبوە لە گەڵ پیاوانی هۆزەکەی. ژن ڕوپۆشی نە پۆشیوە. کچ و کوڕ یەکترییان ناسیوە. لە هاوسەرگیری دا ئامۆزا بۆ ژنهێنان و شوکردن لە پێش بوە. ژن بە ژن لە ناو هۆزەکانی ئێلی جاف دا شتێکی ئاسایی بوە. هەندێ جار هاوسەرگیری، بە تایبەتی ژن بە ژن، لە نیوان دو تیرە یان دو هۆز دا ئەنجام دراوە، بە مەبەستی دروستکردنی خزمایەتی و هاوپەیمانی. ژنهەڵگرتن و ڕەدوکەوتنی پیاو ڕوداوێکی دەگمەن بوە. ئەگەر ڕوی دابێ مایەی سەرشۆڕی و ڕیسوایی هەردو خێزان بوە. ئەگەر دەستیان پێیان گەیشتبێ بە کوشتن شۆردویانەتەوە. بنەماڵەی بەگزادە کچیان نە داوە بە غەیری بەگزادە بەڵام ژنیان لە غەیری بەگزادە هێناوە.

خێزان ژنی بۆ کوڕەکەی هەڵبژاردوە. سەرەتا ژنان چون بۆ خوازبێنی. ئەگەر کەسوکاری کچ ڕازی بو بن ئینجا پیاوان چون بۆ خوازبێنی. ئەگەر ڕازی بو بن شەکراویان خواردۆتەوە و شیرینیان دابەش کردوە بە سەر دۆست و ناسیاوەکانیان دا. دوای مارەکردنی، زەماوەندی گویزانەوەیان گێڕاوە. هەردو ماڵ، ماڵی هەردو زاوا، خزم و دۆست و ناسیاوەکانیان بانگ کردوە بۆ بەشداری لە ئاهەنگی گوێزانەوە دا. دەهۆڵ و زوڕنا لی دراوە. هەڵپەڕکێ کراوە. کچ و کوڕ، ژن و پیاو، بە جیا و بە ڕەشبەڵەک بەشداری هەڵپەڕکێ بون. هۆرە گۆرانی تایبەتی ئێلی جاف بوە. دەمەو ئێوارە سوارەکانی هەردولا خۆیان ئامادە کردوە. بوک سوار کراوە و تارای بە سەردا دراوە. تیپی سوارە بوکیان بە سواری لە گەڵ خۆیان بردوە. لە نیوەی ڕێگا هەردو

تیپ بە یەک گەیشتون. دوای ماوەیەک خۆنواندن بە ڕمبازێن و نەڕە و هەرا بوکەکانیان گۆڕیوەتەوە. هەر لایەک بوکی خۆی بردوە زاوا لە چاوەڕوانی‌یان دا بوە. بوک ژنێکی لە گەڵ بوە فێری کردوە شەوی یەکەم چۆن ڕەفتار لە گەڵ مێردەکەی بکا. پیاوەکە برازاوای لە گەڵ بوە فیری کردوە شەوی یەکەم چۆن ڕەفتار لە گەڵ بوک بکا.

شەو بوک و زاوا چونەتە پەردەوە. لە دەرەوە بەربوک و برازاوا و هەندێ لە خزم و دۆستەکان چاوەڕێ بون. هەر کات زاوا ئیشەکەی تەواو کرد بێ هاتۆتە دەرەوە بە تفەنگ یا بە دەمانچە گوللەیەکی تەقاندوە. ئەوە نیشانەی سەرکەوتنی زاوا و ڕوسوری کچەکە بوە. بەربوک پەڕۆی خوێناوی وەکو بەڵگەی کچێتی بوک بردۆتەوە بۆ ماڵی باوک. زەماوەن کۆتایی هاتوە، یان ئەگەر ماڵی زاوا زەنگین بو بێ شایی چەند ڕۆژێ درێژەی کێشاوە.

مەولەوی تێکەڵاو بوە لە گەڵ بەگزادە و گەورەپیاوەکانی جاف دا. چەند قەسیدەیەکی بە بۆنەی زەماوەندی جیا جیاوە هۆنیوەتەوە، ڕەنگە خوێندەواری ئەم سەردەمە لە ڕێگەی ئەو شیعرانەوە هەندێ دیمەنی شایی و هەڵپەڕکێ و گۆرانی ئەو سەردەمە و خشڵ و خۆڕازاندنەوەی ژنانی بێتە بەرچاو، لەوانە:

یەکێ لە شیعرەکانی بە بۆنەی ژنهێنانی مەحمود پاشاوە داناوە، سەرەتاکەی بەمە دەس پێ ئەکا: موبارەکت بۆ بەزم نەو وە خەیر/ توخوا تەنخوای من خاس خاس بکەر سەیر. *(دیوانی مەولەوی: 391)*

شیعریکی تری لە وەسفی شاییەکی تردا هۆنیوەتەوە سەرەتاکەی بەمە دەس پێ ئەکا: نامەی نەفتینت یەک ڕۆ باد ئاوەرد/ کڵپەی بڵێسەی کورەم زیاد کەرد. *(دیوانی مەولەوی: 411)*

مناڵبون

مناڵ دیاریەکی بەنرخی خوایی بوە، هەرچەند زۆر بو بێ بۆ باوک هێزێکی گەورە بوە بۆ شەڕ و کار و پایەی کۆمەڵایەتی و دەسەڵات لە ناو خێزانەکانی تردا، بەڵام مناڵ زۆری مردون. هەندێ جار ژن کوڕی نەبوە، پیاوەکە بۆ ئەوەی کوڕی ببێ ژنی تری هێناوە.

لە ناو جاف دا نە پزیشک و نە خزمەتی تەندروستی نە بون. مناڵ لە ژێر سەرپەرشتی مامان دا لە دایک بوە. مامان ژنێکی نەخوێندەوار، بێ ئاگا لە کاروباری تەندروستی و پاک و خاوێنی، بەڵام خاوەن ئەزمون بوە. مامان ناوکی مناڵەکەی بڕیوە و، ئاگاداریی زەیستانەکەی کردوە.

زۆری مناڵی نەوزاد لە تەمەنێکی کەم دا مردون. یان زەیستانەکە بە سەر مناڵەکەوە مردوە. خێزانەکە هۆی مردنەکەیان بە زۆری گێڕاوەتەوە بۆ هەندێ باوەڕی ناڕاست. بۆ مردنی مناڵەکەیان پێیان وا بوە شەوە گرتویەتی و بۆ مردنی زەیستانەکە پێیان وابوە هاڵ کوشتویەتی. بۆ پارێزگاری لە زەیستاکە و مناڵەکەی شەوارەیان بۆ گرتوە.

باوەڕیان وابوە، هاڵ، ژنێکی درێژە دڵی زەیستاکە دەرئەهێنێ ئەی با بۆ سەر کانی و ئاو، ئەی شواتەوە و ئەی خوات. ئەگەر پیاوەکان ئاگایان لێی بێ هاڵ ناتوانێ دزە بکا بۆ ناو ماڵەکە و ئەو کارە بکا، یا تەنانەت ئەگەر دزەشی کرد ئەگەر پیاوەکان فریا بکەون بچنە سەر کانیەکە و بە خەنجەر ئاوەکە بشەڵەقێنن، زەیستانەکە لە مردن ڕزگاری ئەبێ.

بۆ مناڵیش باوەڕیان وا بوە، شەوە، ژنێکی ڕەش و ڕەشپۆشی نەزۆکە، مناڵی نابێ، بەڵام مناڵی زۆر خۆش ئەوێ. هەر کە مناڵێکی تازە لە دایک ببێ خۆی ئەگەیەنێتێ. مناڵەکە ئەکاتە باوەشی لە خۆشەویستی دا ئەوەندە هەڵی ئەگوشێ تا شین ئەبێتەوە و ئەخنکێ.

بۆ ئەوەی ئەو کارەساتانە ڕو نەدەن، هەر کە مناڵ لە دایک بوە، قورئانێ ئەگەر هەبو بێ، یا پارچەیەک نانیان لە ژێر سەری مناڵەکە دا داناوە، باوەڕیان وا بوە ئەوە شەوە ئەترسێنێ ئیتر ناوێرێ لێی نزیک

بکەوێتەوە. هەر بۆ پارێزگاری لە منداڵەکە و زەیستانەکە تا حەفتەیەک شەوانە ماڵەکەیان بە قەڵەبالغی، ژن و پیاو، خزم و دۆستی خێزانەکە لە ماڵەکە دا ماونەتەوە بۆ ئەوەی نە هاڵ و نە شەوە نەوێرن توخنی ماڵەکە بکەون. لە گەڵ ئەمانەش دا زەیستان هەر مردوە و منداڵ مردوە، چونکە هۆی تەندروستی هەبوە بۆ مردنیان نەک هاڵ و شەوە.

ناونانی منداڵ

پاش حەفتەیەک باوکی نەوزادەکە، ئەگەر لەو نزیکانە هەبو بێ، مەلایەک و چەند کەسێکی لە دۆست و ناسیاو بانگ کردوە بۆ ئاینی ناونانی منداڵەکەی. دوای نانخواردنی نانی ئێوارە مەلاکە بە ئامادە بونی میوانەکان بانگی "ئیسلامیی" بە گوێی منداڵەکەدا داوە، ناوی ناوە و ئیتر منداڵەکە بەو ناوەوە ناسراوە. لە نزیکترین هەل دا "دەلاک" خەتەنەی کردوە.

ئەوەی جێگەی تێبینیە لە ناو جاف دا ناوی "حەمە" کە کورتکراوەی ناوی محەمەدی پێغەمەری ئیسلامە و، "وەیس" کە ناوی پیاوچاکێکی ئەفسانەییە، بۆ فەڕ و پیرۆزی، لە گەڵ زۆر ناودا لێک دراوە، بۆتە ناوێکی دوانە. حەمە خراوەتە پێش ناوەکە، وەکو: حەمە کەریم، حەمە رەحیم، حەمە عەزیز، حەمە سەعید، حەمە رەشید.. وەیس خراوەتە دوای ناوەکە، وەکو: حەمە وەیس، با وەیس، شا وەیس، عەلی وەیس، مراد وەیس، میر وەیس، پیر وەیس، ئاغا وەیس... تەنانەت هەندێ لەم ناوانە بۆتە ناوی بەرەباب و تیرەکانیان.

سەرەڕای ناوی راستەقینەی خۆیان و نازناوی هۆز یا تیرەکەیان، چەند جۆرێ ناو و ناتۆرە خراوەتە پاڵ هەندێ لەم ناوانە:

- جۆرێکیان لە بەر نازداری و خۆشەویستی کەسەکە بوە.
- جۆرێکی تریان لە بەر لاساری و بەدرەفتاری، بە قسەی خۆیان لە بەر بێفەڕی، ناتۆرەیان داوەتە پاڵی.
- جۆرێکی تریان لە بەر کەمئەندامی، شەلی، گۆجی، کوێری، لاڵی، کەچەڵی، خێلی، ناتۆرەی پێوە نوسێنراوە.
- هەندێکی تر کە باوکی مردوە بە ناوی دایکیەوە ناوبانگی دەرکردوە.
- هەندێکی تریش کە چونەتە سەر تەریقەتی قادری یا نەقشی بە پێی پلەی پێوەندییان لە گەڵ شێخەکەیان دا پێشناوی: خەلیفە، سۆفی، دەروێش، دێوانە، خراوتە پێش ناوەکانیانەوە. ئەمەش پاراستونی لە ناتۆرەی خراپ.

ترس و ترساندن

یەکێ لە بابەتە سەرەکیەکانی پەروەردەی منداڵ لە ناو خێزانی کورد دا لە لایەن دایک و باوکەوە ترس و ترساندن بوە. منداڵ فێر کراوە لە خوا، لە قەبر و قیامەت بترسێ، لە پاڵ ئەوەدا راهێنراوە لە جنۆکە و شەیتان، لە دێو و درنج، لە خێو و تاپۆ، بترسێ. راهێنراوە لە شەوی تاریک، لە شوێنی چۆڵ، لە قسن و گۆڕستان بترسێ، راهێنراوە لە گورگ و چەقەڵ، لە مار و دوپشک، لە سەگ و پشیلە، لە مارمێلکە و مشک، بترسێ. راهێنراوە لە لافاو و رەهێڵە، لە هەورەتریشقە بترسێ. راهێنراوە لە کارمەند و فەرمانبەری حکومەت، لە پۆلیس و سەرباز، لە شێخ و سەید، لە بەگ و ئاغا، لە کوێخا و گزیر بترسێ.

بە گشتی کورد سڵی لە گۆڕستان کردوە، بە تایبەتی لە شەو دا، سامی هەبوە نەیان وێـراوە هـاتوچۆی پێدا بکەن. هەر لە بەر ئەوە درەختی گۆڕستانی نە بڕیوە و داری ئەوی بۆ سـوتاندن بـە کـار نـە هێنـاوە. گۆڕی پیاوچاک لای جافی کۆچەر جۆرێ لە پیرۆزی هەبوە. هەمو جار کە گەرمیان و کوێستانیان کردوە یـان مەترسی شەڕ و تاڵانی کەوت بێتە سەر هۆزەکە، کەلوپەلی زیادە کە بە ئاسانی بۆیان نە گوێزرا بێتەوە، یان لە ڕۆیشتن دا پێویستیان پێ نە بوبێ، لە گۆڕستانێ لە تەنیشت گۆڕی پیاوچاکەوە دایان ناوە. بـە زۆری ئـەو کەلوپەلە پارێزراو بوە، کەم وابوە دەستی تێوە درا بێ.

پرسە

یەکێ لە نەریتەکانی جاف پرسەی مردو بوە.

ئێلی جاف بە درێژایی ڕێگەی خێڵەوژور و خێڵەوخوار، لـە هەنـدێ جێگـە گۆڕسـتانی تایبـەتی خـۆی هەبوە، کە یەکێکیان مردوە لە نزیکترینیان ناشتویانە. یەکێ لە گۆڕستانەکانیان لە گەرمیان لە گونـدی سـەیـد خەلیل و یەکێکی تریان لە شارەزور لە سەید سادق بوە. ئایینی پرسەی بەگزادەی جاف و سەردار و سەرۆکی هۆزەکان جیاواز بوە لە هی جافی سادە. جافی سادە بە شێوەیەکی ئاسایی، بە پێی ئایینی ئیسلامی، بە خاک سپێردراوە و پرسەیەکی ئاسایی بۆ دانراوە. بەڵام:

قوریان بۆ سەرۆک و سەردارەکانیان پێواوە، لە بەردەم شـوێنی دانـانی پرسـەکە دا پێخوێیـەک قـوڕ گیراوەتەوە، هەرکەس چو بێ بۆ بەشداری لە پرسەکەدا نەختێ قوڕیان داوە لە شانی. چەنـد ڕۆژێ ئـەم قـوڕە بە جلەکانیەوە ماوەتەوە، وەکو نیشانەی خەمگینیی پرسەداری.

کۆتەڵیان بۆ سەرۆک و سەردارەکانیان گێڕاوە، ئەسپی مردوەکەیان هێناوە جلوبـەرگ و چـەکوچۆڵ و کەرەستەی شەڕ و ڕاوی کابرای مردویان کردۆتە بەری قەوارەیەکی دارین و بە سواری ئەسپەکەیـەوە بـە نـاو خێڵەکە دا بە دەم لاوانەوە و گریان و لە خۆدانەوە گێڕاویانە. بە درێژایی ڕۆژانی پرسە ئەم نەریتـە بـەردەوام بوە.

مەولەوی لە یەکێ مەرسیەکانی دا کە بە بۆنەی کوژرانی کـوڕی یەکـێ لە پیـاوە ناسـراوەکانی جـافەوە دایناوە، ئاماژە بۆ کۆتەڵەکەی ئەکا، ئەڵێ: "پەنهانەن سیمای سیمین وارەکەت/ شێوەی کۆتەڵەن یادگارەکەت."

پێ ئەچێ ئەم نەریتە لە ناو هەندێ شـوێنی تـری کـوردەواری دا بـاو بـو بـێ. سـالم لە لاوانـدنەوەی ئاغایەکی شێوەکەڵ دا، هەم باسی قوڕپێوان ئەکا، هەم باسی کـۆتەڵەکەی ئەکـا، ئەڵـێ: "بـو بە زێبـی کۆتەڵـت ساتیرەکەی پادشای ڕۆم/ بۆ نەبەم لەم حەسرەتە ئەنگوشتی حیرەت بۆ دەهان." *(دیوانی سالم: 90 - 91)*

قوڕپێوان و کۆتەڵ دو نەریتن لە گەڵ لێکـدانەوەی ئیسـلام بـۆ ژیـان و مـردن نـاگونجێن، ئەشـێ ئەم دو نەریتە هی پێش ئیسلام بێ لە ناو هەندێ لە خێڵاتی کورد دا بە زیندویی مابێتەوە و پارێزگاریان لێ کرد بێ.

کۆچەری و ڕاووڕوت

کـابرایەکی ڕەمەکـی جـاف، وەک هەر کـۆچەرێکی تـری کـورد، دینـداریی لە دزی و جەردەیـی جیـا کردۆتەوە. توانیویتی هەم دیندار بێ، بە مەعنای بەجێهێنانی فەریزەکانی نوێژ و ڕۆژو و حەج، لە هەمان کـات دا دزی و جەردەیی و ڕاووڕوتیش بکا. کۆچەر دزی ماڵانی بە زیرەکی و جەردەیی ڕێگاوبانی بـە ئازایـەتی و ڕوتکردنەوەی کاروانی بە دەسکەوت زانیوە. لە ناو هەندێ تیرەدا هەرکەس نەیتوانی بێ دزی و جـەردەیـی بکا، کچیان نەداوەتێ، چونکە بە کابرایەکی دەستوپێ سپی و بێدەسەڵاتیان داناوە کە لە لێقـەومان دا نـاتوانێ خێزانەکەی بژێنێ.

کۆچەر بە هەر لایەک دا تێپەڕی بێ ئەگەر هەلێکی بۆ هەڵکەوت بێ، ڕێبوارێ روت بکاتەوە، یا دزی لە ماڵی گوندیەک بکا، کەرێ، ئەسپێ، مەڕێ لە تیرەیەکی تر، یا لە گوندێکی سەرڕێ، لە گەڵ خۆی ببا، هەلی لە دەست نەداوە. هەندێ جار پیرەکان بە شانازیەوە، نەک بە شەرمەوە، چیرۆکی دزیی زیرەکانەی خۆیان یا جەردەیی ئازایانەی خۆیان لە دانیشتنەکانیان دا بۆ کوڕ و نەوەکانیان گێڕاوەتەوە، هانیان داون ئەوانیش چاویان لێ بکەن.

دەماودەم زۆر لەو چیرۆکانە ئەگێڕنەوە. یەکێ لەو کەسایەتی‌یانەی، لە ڕێگەی گێڕانەوەکانی پیرەمێرد و عەلادین سجادیەوە، ناوی چوّتە ناو ئەدەبی کوردیەوە، قسەکانی و کارەکانی بە نمونە بۆ خۆشی نوسراوەتەوە، کابرایەکی رۆغزایی بوە بە ناوی لالە سەرحەدەوە.

ئەگێڕنەوە: "لالە سەرحەدی رۆغزایی تۆبەی کرد بو وازی لە دزی و ڕێگری هێنا بو. رۆژێک لە سەر گردی بێکەسە هەڵیان دا بو. کوڕەکانیشی دەوریان لێ دا بو. رانێکی شارباژێڕی بە وێ دا تێپەڕی، ئەویش بەرماڵی راخست بو لە سەر بەرماڵ نوێژ و تەزبیحاتی ئەکرد. سەیری کرد کوڕەکانی هیچیان لە شوێنی خۆیان نابزون، بە دەم تەزبیحاتەوە وتی: "لا ئیلاهی هی لەڕ نا، سپی بێنن هی رەش نا، بۆ بەرماڵی باوکتانە!" تەماشای کرد کوڕگەل هەر ناجوڵێن. ئینجا چاری نەما وتی: "ئەرێ بێ فەڕینە، کوڕگەل گایینە، من دەستی شێخگەلم گلاو کردگە ئێوە چی؟ ئەوە رانی شارباژێڕی لە کەلەکە چو بەو دیوا، خۆ ئەم دیواخانە وە تڕ راناگیرێ!" *(عەلادین سجادی، رشتەی مرواری، چاپی دەزگای سەردەم: 86/1)*

هەروەها ئەگێڕنەوە: "ساڵێک لالە سەرحەدی رۆغزایی ماڵیان لە پێواز ئەبێ تەماشا ئەکا لە دورەوە کاروانێک رەت ئەبێ و کوڕگەلیش هەرکەس لە ماڵی خۆی دانیشتوە و هیچی ناچێ بۆ راووروت، بانگ ئەکا: "ئای هەتیوەل خۆ من تەوەم کردگە ئێوە بۆ دانیشتگن؟ تەماشا کەن ئەو کاروانە بە خوا رەنگوێ کوتاڵ و وشکە و شتی خاسیان پێ وێ!" کوڕگەل لە گەڵ ئەمەیان بیست بە جارێ تاویان دایە سەر کاروان، لالە سەرحەدیش تەسبیحەکەی بە دەستەوە بو هەر زیکری ئەکرد و چاویشی لە کاروانەکە بو.

کوڕگەل گەیشتنە کاروان هەندێ قسەیان کرد ئیتر بە بێ ئەوەی هیچ بێنن راست گەڕانەوە. لالە سەرحەد هات بە پیریانەوە پرسی ئەوە چی بو، بۆچی هەروا گەڕانەوە؟ وتیان: "بە خوا لالە چوین روتیان بکەینەوە کەچی سوێندیان خوارد وتیان خەڵکی قەرەچێوارین و پیاوی شێخین. ئێمەش لە ترسی ئەوە نەوەک شێخ حەسەن توشی موجیزەیەکمان بکات ئیتر وازمان لێ هێنان". لالە وتی: "بڕۆن بڕۆن هەی عەمرتان نەمێنێ، هەتیوێ ئەوەندە بێ فەڕ وێ بپرسێ ئەرێ زوارەکە لە کوێوە دێن، بۆ کوێ ئەچن و پیاوی کێن؟ هەڵوەت ئەوانیش یەژن پیاوی شێخین، رۆحم وە فیای وێ، جارێکی کە وەمجۆرە وە حیزی بچن و بێنەوە سەری ئەو شێخی قەرەچێوارە لێتان قویل ناکەم، هەرچی خراپە پێتان یەژم!" *(رشتەی مرواری: 100/1)*

هەر لە زمانی لالە سەرحەدەوە ئەگێڕنەوە: "یەکێ لە کوڕەکانی چەرچیەک روت ئەکاتەوە. چەرچیەکە ئەچێ بۆ لای لالە سەرحەد بۆ شکات لە دەس کوڕەکەی، داوای لێ ئەکا کەلوپەلە زەوتکراوەکەی بۆ بسێنێتەوە. لەو کاتەدا لالە سەرحەد زۆر پیر و کەنەفت و چاوی کز بوە، لە ژورێکی نزمی تاریک دا، قەندەیەکی درێژی بە دەستەوە ئەبێ، چەرچی سکاڵاکەی خۆی لە لای ئەو کردوە. لالە سەرحەد بانگی کردۆتە پێشەوە بە دەستی چەپ ملی کابرای گرتوە بە دەستی راست قەندەیەکی سرەواندۆتە ملی، وتویەتی: "کەرانباوگاو شوکری خوا بکە، بەس نیە نەکوژراوی!"

کورد بە گشتی لەم بابەتەوە خۆشناو نیە. هەر گەڕیدەیەک و ڕێبوارێکی بێگانە ڕێگەی کەوتبێتە کوردستانەوە باسی دزیی و ڕێگریی و روتکردنەوە یەکێ بوە لە تێبینیەکانی. تەنانەت هەندێ جار بێگانەکە تا لە ماڵەکەی ئەودا میوان بو بێ ڕێزی لێ گرتوە و دەستی بۆ کەلوپەلەکانی نەبردوە، کە ماڵەکەی بە جێ

هێشتوە و کەوتۆتە ڕێگا، ڕێگەی پێ گرتوە و روتی کردۆتەوە. بە مانە وتراوە: "بە شەو جەردە، بە رۆژ مەردە"، یان خۆی لە گەڵ کاروانەکەدا بوە بەڵام بە نهێنی هەواڵ و زانیاری بۆ دەستە جەردەکانی هاوڕێی ناردوە. بەمانە وتراوە: "رەفیقی قافڵەیە و شەریکی دزە". هەروەها وتویانە: "لە گەڵ گورگ گۆشت ئەخوا و لە گەڵ مەڕ شیوەن ئەکا." کابرای دز هەمو جار بەخت یاری نەبوە بە سەلامەتی و بە دەسکەوتەوە بگەڕێتەوە هەندێ جار کوژراوە، بۆیە وتویانە: "دایکی دز رۆژێ سنگ ئەخوا، رۆژێ سنگ ئەکوتێ."

بۆ نمونە بڕوانە:

تویژەری روسی، ب. لیرخ: دراسة حول الاكرد، ترجمة: د. عبدی حاجی، دمشق 1992. ص 20.

بازرگانی فەرەنسی، رحلة دوبریه الی العراق (1807 - 1809 م)، ترجمة: الاب د. بطرس حداد، بيت الوراق للنشر 2011. ص 31.

ریچ، لە گەشتەکەی دا چەند جارێ ئاماژەی بەوە داوە، تەنانەت دزی لە کاروانەکەی خۆی کراوە.

مارک سایکس، هۆزەکانی کورد، وەرگێڕان و ئامادەکردنی حسین جاف، بەغداد - 1992. سایکس ئەم کارەی داوەتە پاڵ زوربەی ئەو هۆزانەی لە ئەلبومەکەی دا ناوی هێناون.

لە ناو جاف دا لە ئاخافتن دا هەندێ وشە بە کار هێنراوە ئەشێ لایەنێکی روانینی ئەوان بۆ ژیان دەر ببڕێ، بۆ نمونە:

لە باتی وشەی "کڕین" وشەی "سەندن" بە کار هێنراوە. کابرایەکی جاف هەرچیەکی کڕی بێ و بە هەرچەندێکی کڕی بێ و لە هەرکەسێکی کڕی بێ، نەیوتوە فڵانە شتم کڕیوە، بەڵکو وتویەتی فڵانە شتم سەندوە. دیارە کڕین جۆرێ لە ڕێکەوتنی ئارەزومەندانەی دولایەنەی تێدایە بەڵام سەندن جۆرێ لە زۆرلێکردنی تێدایە.

هەروەها لە باتی وشەی "هێنان" بۆ نرخی کەلوپەل وشەی "ژیان" بە کار هێنراوە. کابرایەکی جاف هەرچیەکی کڕی بێ بە تەمەنی کاڵاکەی نرخی بڕیوە، لە بەر ئەوە نەیوتوە ئەوەندە ئەهێنێ بەڵکو وتویەتی ئەوەندە ئەژێ.

جاف و زیانیی

زیانیی ڕادانی مێگەل یا گاگەل بوە بۆ ناو مەزرای جوتیارێ یا گوندێ، مەزراکە ئەگەر وشکەدان بو بێ یا تەڕە کاڵ.

زیانیی یەکێ لە کێشەکانی جاف لە گەڵ گوندنشینەکان بوە، بە تایبەتی لە کاتی تێپەڕینی کاروانی ئێلەکەدا بەرەو کوێستان یان لە گەڕانەوەی دا بەرەو گەرمیان لە گەڵ مێگەلەکانیان بە لای ئاوەدانی و کێڵگە و باخی جوتیارەکان دا. هەمو جار کە زیانییان کردوە ناکۆکی لە نێوان ڕەوەند و نیشتەجێ دا دروست بوە، هەندێ جاریش بۆتە هۆی شەڕ و کوشتنی تێدا قەوماوە.

ئەگێڕنەوە: ڕانەمەڕی کابرایەکی جاف چۆتە ناو پەڵەگەنمی گۆرانێکەوە. گۆرانەکە داوای لە جافەکە کردوە ڕانە مەڕەکەی دور بخاتەوە. جافەکە لە وەڵام دا وتویەتی: "گوڵەکەی بگرە با لاسکەکەی بخوا!"

هەروەها ئەگێڕنەوە: ڕانەمەڕی کابرایەکی جاف چۆتە ناو پەڵەیەک گاڵی گۆرانێکەوە، جوتیارەکە هاواری لە شوانەکە کردوە ڕانەکەی دور بخاتەوە. جافەکە پێی وتوە: "من ڕانەکەم دور ناخەمەوە تۆ گاڵەکەت بگوێزەرەوە!"

خێڵەکی کۆچەر و جوتیاری گوندنشین

خێڵەکی بە چاوی سوک لە گوندیی روانیوە. جوتیاریی بە کاری ترسنۆک و پیشەی بە ئیشی پیاوی بودەڵە داناوە، ئەوانی بە عەشیرەت نە ژماردوە. جاف بە خۆی وتوە کورد و بە دانیشتوانی گوندەکانی وتوە گۆران.

هەندێ قسە بە زمانی جافەوە لە سەر گۆران ئەگێڕنەوە گۆیا:

مناڵە جافێ گریاوە، باوکی پێی وتوە: "مەگری، مەگری! بەچکە گۆرانێکت بۆ تێرم گەمەی پێ بکەی!"

لە مانە هەموی سەیرتر، لە گەرمای هاوین دا کابرایەکی جاف گۆرانێکی راگرتوە وتویەتی: "ئەبێ بە پێوە رابوەستی سێبەرم بۆ بکەی من لە بەری دا بخەوم!"

ئەم جۆرە روانینە پێوەندیی نێوان کورد و گۆران، کۆچەر و گوندنشینی، هەمیشە گرژ و ناساز هێشتۆتەوە. بە چاوی دوژمن سەیری یەکتریان کردوە. زۆر جار زەرەری گەورەی لە بەرهەمی کشتوکاڵ داوە.

جاف و دین

هۆزەکانی ئێلی جاف بە گشتی موسوڵمانی سوننی - شافیعی مەزەب بون. لە هاوسەرگیری، ژنهێنان و تەڵاق، مردن و ناشتن و پرسە، دابەشکردنی میرات و کەلەپوردا، پێڕەوییان لە رێوشوێنەکانی دینی ئیسلامی کردوە. هەندێکیان حەجیان کردوە. تا ئەندازەیەکی زۆر لە ژێر کاریگەریی خورافات و ئەفسانە و ترس لە دێو و درنج، خێو، ئاڵ و شەوە، جنۆکە و تاپۆ دا بون. ئەوەش لە هەلومەرجێکی وەک ئەو ژیانە دا دروست بوە کە بە گشتی نەخوێندەوار و بەشی زۆری کاتی خۆیان لە گەڵ ئاژەڵ دا، بە رۆژ لە چۆڵەوانی و بە شەو لە تاریکی دا، دور لە ئاوەدانی و ناوەندی زانستی، بە سەر بردوە.

هۆزەکانی جاف، بەشی گەورەی رەوەند بون، بەشێکی کەمی نیوە رەوەند و بەشێکی نیشتەجێ بون، بنەیان لە هەندێ لە گوندەکانی مەڵبەندی ژیانی ئێلەکە دا هەبوە. ئەوانەی رەوەند بون، مزگەوت و مەدرەسە و مەلایان نە بوە. بە رەمەزان بۆ بەڕێوەبردنی مەراسیمی رەمەزان مەلا یا فەقێیان راگرتوە، پێشنوێژی بۆ کردون، وەعزی داداون، رابەری تەراوێحی شەوانەی بۆ کردون، بە پێی تێگەیشتنی خۆی لە بیری ئیسلام ئامۆژگاری کردون.

بە زمانی جافێکی رەوەندەوە کە مەلایەتی بە لاوە کارێکی بەڕێز بوە وتویانە: "گام بە بارەوەیە، دۆینەم بە دارەوەیە، مەلا کوڕم فێری مەلایی بکە!"

ئەو بەشەی هۆزەکانی جاف کە نیشتەجێ بون، یان بنەیان هەبوە، مزگەوت و مەدرەسە و مەلایان هەبوە. مەلای ناودار و زانای گەورە و شاعیری رۆمانسییان تێدا هەڵکەوتوە، لەوانە: مەولانا خالیدی نەقشبەندی، خانای قوبادی، مەلا وەڵەد خان، وەلی دێوانە، نالی.

حەج و جاف

لە ناو کەسایەتیەکانی جاف دا لە کۆنەوە کە ناو ئەهێنرێن بە سەدان حاجییان تێدایە. حەجکردن لە سەردەمێک دا کە بە پێ و بە کاروان لە کوردستانەوە رۆیشتون بۆ مەکە و مەدینە لە حیجاز، سەفەرێکی ئاسان نەبوە. حەجکردن جگە لەوەی فەریزەیەکی دینیی بوە، ئەوانەی توانای داراییان هەبوە بە پێویستیان زانیوە بیکەن، لە هەمان کات دا نیشانەیەک بوە بۆ بەرزبونەوەی پلەی کۆمەڵایەتی کەسەکە لە ناو تیرەکەی و

هۆزەکەی دا، بە تایبەتی بۆ ڕاوێژ پێ کردن و پرسوڕا و سوڵح. بۆ ئەوەش وەکو حاجی بناسرێتەوە، خەڵک ڕێزی حاجی لێ بگرێ، هەمیشە سەرپێچێکی زەرد "کەشیدە" ی بە سەری خۆیەوە بەستوە یا کردویەتی بە پشتێن.

دەیان چیرۆکی خۆش لە سەر حاجیانی جاف ئەگێڕنەوە. هەندێکی ڕوداون و هەندێکی هەڵبەستراون. بەڵام هەمویان سادەیی کابرا و بێ ئاگایی لە دنیای دەرەوەی ئێلەکەی دەرئەخەن.

ئەگێڕنەوە: "کابرایەکی میروەیسی جارێک ئەچێ بۆ حەج. نەختێ پەلە ئەکات و زو ئەڕوا کە ئەگاتە کەعبە، خێرا پەلامار ئەدا و قوڵفی کەعبە ئەگرێ و ئەڵێ: خوایە بم وە ساقەت خێرا لە خۆم و باوک و دایکم خۆش بوە تا خێڵ بەرۆکی نە گرتگی." *(رشتەی مرواری: 19/4)*

لە زەمانی میر لیوا مستەفا یاملکیەوە ئەگێڕنەوە: حاجی مسەفا پاشا وتی: "ئەمیری حەج بوم. بە سەر حاجیەکانەوە ئەگەڕام. سەیرم کرد وا لە بەر کەعبەدا کابرایەکی سوری قەڵەوی ریشسپی کەوتوە، ئاو ئەکەن بە سەریا. بە جلوبەرگەکەیا زانیم کوردە. چوم بە لایەوە. ئەو ساڵەش حەج کەوت بوە مانگی تەموزەوە گۆشتی کاڵ ئەخرایە سەر لمەکە ئەبرژا. کابرا چاوی بەرز کردەوە هەناسەیەکی درێژی هەڵ کێشا. لە پاشا سەری بەرز کردەوە و روی کردە ئاسمان وتی: "ئەرێ خوا! تۆ بۆچ چاوت نەبو لەو دەشتی گەلگەی ئاوداری هەوا فێنکەدا ماڵ بۆ خۆت دروست کەی؟ ئەمە شوێن بو تۆ ناوتەوە؟ ئەگەر جارێکی تر روم کردەوە ئەم شوێنە بزانە من کوڕی خلک نیم." وتی: "لە پاشا پێم وت کابرا ناوت چیە و خەڵکی کوێیت؟" وتی: "حاجی قادری رۆغزایی." گەلگە، دەشت و گردێکە لە لای پێنجوین. *(رشتەی مرواری: 79/1)*

هەر لە زەمانی ئەوەوە ئەگێڕنەوە: "کابرایەکی کورد ساڵێک ئەچێ بۆ حەج. لە کاتی تەوافا جامانەکەی لێ ئەدزن. حاجی مستەفا پاشا وتی وا ڕێ کەوت بو من لە پشت ئەو کابرایەوە بوم، گوێم لێ بو هەر ئەیوت: "بینایی چاوان! ئەمجارە هاتم بۆ خزمەتت فەرموت جامانەکەم بدزن. ئەگەر جارێکی کە منت لێرە چاو پێ کەوت بفەرمو هەرچی دەمودگانم هەس بیشکێنن بە سەر یەکا." *(رشتەی مرواری: 21/4)*

جاف و میرایەتی ئەردەڵان

هەڵوێستی والیەکانی ئەردەڵان و کاربەدەستەکانی مەریوان و جوانڕۆ لە جافی مرادی دۆستانە نەبوە. بەشێ لە هەوار و لەوەڕگا هاوینەکانی جافی مرادی کەوت بوە ناو خاکی ئێرانەوە. ئەو سەردەمە پێوەندی ناودەوڵەتی هێشتا لە ئاستێکی دیپلۆماسی و قانونی ئەوتۆدا نەبوە، هاتوچۆی ئێلات لە نێوان ئێران و عوسمانی دا بە جۆرێ ڕێک بخات، لە باتی ئەوەی کێشەی سیاسی و ناکۆکی قانونی لێ دروست ببێ، قازانجی ئابوری لێ بکرێ. ڕەنگە سەرانی ئێلی جاف و، سەرانی هۆزەکانی نەیان زانی بێ ڕێککەوتننامەی ناودەوڵەتی چیە و، دەرەنجامە پێوەندیدارەکانی بەوانەوە چیە. ئەو زەمانە خێڵەکان بە گشتی دەسەڵاتی حکومەتی‌یان وەکو دوژمن سەیر کردوە، چونکە سودێکی ئەوتۆیان لێ وەرنەگرتوە، بە پێچەوانەوە حکومەت هەمیشە بۆ سەندنی باج و گرتنی سەرباز چۆتە سەریان.

جافی مرادی، لە دوای پەیمانی زەهاوەوە پێوەندی هاوڵاتیبونیان لە گەڵ دەوڵەتی ئێران نەماوە، بەم پێیە نە ڕەعییەتی ئێران بون، نە هی والیی ئەردەڵان. بەڵکو ئەوان ئێتر ڕەعییەتی دەوڵەتی عوسمانی بون و، پێوەندی‌یان لە گەڵ میرایەتی بابان هەبوە. سەرانی جاف هاتوچۆی میرەکانی بابانیان کردوە لە قەڵاچوالان و دواتر لە سلێمانی. باجیان بەوان داوە و لە لەشکرکێشیەکانی ئەوان دا بەشداری‌یان کردوە. هۆی سەرەکی دوژمنایەتی لە گەڵ جافی مرادی لەوەوە دەستی پێ کردوە، بەڵام والیەکانی ئەردەڵان کێشەکەیان لە ڕەگەزی سیاسی ڕوت کردۆتەوە، خستویانەتە قاڵبی سکاڵای خەڵک لە گەیاندنی زیانیی بە ئابوری کشتوکاڵی ناوچەی

مەریوان و جوانڕۆ و بانە. جاف خاوەنی ران و ڕەوەی گەورە بون و زەنگین بـون. زۆر جـار کاربەدەسـتان چاویان بڕیوەتە سامانەکەیان. جاف خۆیشی لە کۆچڕەوەکانی دا بیانوی بە دەستەوە داوە. هـەر ئەوەشـیان کردوە بە بیانو بۆ ڕێگرتن لە هاتن و، بۆ تاڵانکردنی ڕەوە و ڕانـەکانیان و گرتنـی پیـاو و خێزانـەکانیان و سەپاندنی سزای سەخت. مێژوەکانی ئەردەڵان لەم بارەیەوە چەندین روداو ئەگێڕنەوە، لەوانە:

ساڵی 1206 ک لە سەردەمی ئەوڕحمان پاشای بابان دا، والی ئەردەڵان چەند گوندێکی لە مـەریوان، کە وەکو ئەوان نوسیویانە، لە ساڵانی ڕابوردو دا خەڵکی شارەزور و بابان داگیریان کردوە و تیـا نیشـتەجێ بون، تاڵان کردوە و سوتاندوە و، چەند کەسێکی لە بەگزادە "شرورەکان" ی کوشتوە و هەندێکی لـێ بـە دیـل گرتون. هەواڵی ناردوە بۆ ئەڕەحمان پاشا کـە ئیتـر ڕێگـە نـادا ئێلـی جـاف و ڕانـەکانی پـێ بنێنـە خـاکی کوردستانەوە.

ئەو ساڵە ئێلی جاف نە چونەتە ناوچەی مەریوان. بەشی زۆریان لە شارەزور ماونەتـەوە. تـەنیا 200 ماڵ لەوانەی خزمیان هەبوە لە مەریوان لە گەڵ ران و ڕەوەی جاف بـۆ لـەوەڕخـۆری چونەتـە کوێسـتانەکانی ئەوێ. خانی ئەردەڵان داوێتی بە سەریان دا مێگەلەکانی زەوت کردون و خێزانەکانی بە گیراوی بردۆتە شاری سنە، هەر چەند خێزانێکی دابەش کردوە بە سەر بنەماڵەیەکی سنەدا. *(میرزا شکرالله سنندجی فخر الکتاب. تحفەی ناصری در تاریخ وجغرافیای کردستان، امیر کبیر، تهران - 1366. ص 175 - 176)*

هەروەها ساڵی 1236 ک ئێلی جاف کە چۆتە کوێسـتانەکانی ئـەردەڵان، ئـەمانوڵا خـان بـە بیـانوی ناکۆکی نێوان مەحمود پاشا و عەبدوڵا پاشای بابانەوە گۆیـا بـە هانـدانی ئـەوان ئێلـی جـاف "شـەرارەت و هەرزەگی" یان کردوە، پەلاماری داون هەندێکی لێ کوشتون و هەندێکی لێ گرتون و نزیکەی دو "کـرور" ران و ڕەوە و دارایی جافی لێ زەوت کردون. هەر بەو بۆنەیەوە هێرشی کردۆتە سەر شارەزور تا نزیکی سلێمانی تاڵان کردوە. وەبا لە هێزەکەی دا بڵاو بۆتەوە ئینجا کشاوەتەوە. *(تحفەی ناصری: 193)*

والیەکانی ئەردەڵان هەڵوێستیان لە جافی جوانڕۆش دۆستانە نەبوە.

ساڵی 1170 ک والی ئەردەڵان بە ناوی ڕاو و شکارەوە سەرانی ئێلی جافی جوانڕۆی بانـگ کـردوە بۆ لای خۆی، خەسرەو بەگ و میـر عەلـی سـوڵتان کە گەورەی جـاف بـون هەردوکیـانی کوشـتوە. *(تحـفەی ناصری: 150 - 151)*

تەنانەت بۆ سوکایەتی پێ کردن ساڵی 1247 والی ئەردەڵان هێزی ناردۆتە سـەر بـارام بـەگ، ئێـل بەگی جافی جوانڕۆ، خۆی و کوڕەکانی و چەند دەمڕاستی جافیان گرتوە. بارام بەگ و چـوار لـە کوڕەکـانی دارکاری کردوە ئینجا هێناویانە سەگێکی ڕەشیان بە پەت بەستۆتەوە بە ملیەوە و بە ناو شاردا گێڕاویـانە. بە پاڕانەوە و تکای گەورەپیاوەکانی سنە و جوانڕۆ دوای ئەوەی چوار هەزار تمەنی لێ سەندوە، ئینجا بـەرەڵای کردوە. *(تحفەی ناصری: 206 - 207)*

لە سیستەمی دەرەبەگایەتی دا خاوەنێتی زەوی، سەرچاوەی بەرهەمی ئابوری بوە. جۆری پێوەندی ئاغا و جوتیاری دیاری کردوە. لە بەر ئەوەی زەوی موڵکی ئاغا بوە جوتیار لە موڵکی ئـەودا کـاری کـردوە، ئاغـا توانیوێتی بە ئارەزوی خۆی مەرجەکانی بە سەر کابرای جوتیار دا بسەپێنێ و، تا ئەندازەیەکی زۆر ئازادی و بەرهەمی لێ زەوت کردوە.

لە سیستەمی خێڵایـەتی دا خـاوەنێتی ئـاژەڵ، سـەرچاوەی بەرهـەمی ئـابوری بـوە. جـۆری پێوەنـدی سەرۆک و خێڵەکی دیاری کردوە. لە بەر ئەوەی هەمو ئاژەڵی خێڵ موڵکی سەرۆک نەبوە بە تەنیا، بەڵکو هـەر یەک لە ئەندامانی خێڵەکـە، کـەم و زۆر ئـاژەڵـی خـۆی هـەبوە، سـەرۆک نـەی توانیـوە بـە ئـارەزوی خـۆی مەرجەکانی بە سەر ئەندامانی خێڵەکەی دا بسەپێنێ و، ئازادی و بەرهەمی لێ زەوت بکا.

بنەماڵەی دەرەبەگ بە چاوی رەعییەت - مسکێن، کرمانج، گۆران، سەیری جوتیارەکانی کردوە، بێگاری پێ کردون، چەوساندونیەتیەوە، بە زۆر گوێڕایەڵی و ملکەچیی بە سەردا سەپاندون، بەڵام بنەماڵـەی سـەرخێڵ بە چاوی هاوعەشیرەت سەیری ئەندامانی خێڵەکەی کردوە، نـەی توانیـوە سـوکایەتی‌یان پـێ بکـا و، بـە زۆر گوێڕایەڵی و ملکەچی‌یان بە سەردا بسەپێنێ.

بەشی سێیەم:

گۆڕانی پێوەندی پاتریارکی بۆ دەرەبەگی

ساڵی 1258 ک دەوڵەتی عوسمانی "ئەرازی قانوننامەسی" دەرکردوە. بە پێی ئەم قانونە بۆ یەکەم جار سەرەتای "تاپۆ" یان هێناوەتە بواری خاوەنێتی زەویوزارەوە. عوسمانیەکان لە جێبەجێکردنی ئەم قانونەدا چەند مەبەستێکیان هەبوە لەوانە:

یەکەم، نیشتەجێکردنی ئێلە کۆچەرەکانی عەرەب و کورد و، ناچارکردنیان بۆ گۆڕینی شێوەی ژیانیان لە ئاژەڵداری و حوشترداریەوە بۆ کشتوکاڵ.

دوەم، بۆ ئەوەی بیانهێننە ژێر دەسەڵاتی حکومەت و، داهاتی حکومەت زیاد بکا و بتوانن سیستەمی سەربازگیری جێبەجێ بکەن.

ئەم قانونە گۆیا بەشێ بوە لە ئەنجامدانی ئەو چاکسازیە سیاسی، کارگێڕی، لەشکریەی کە بۆ بەجێهێنانی "تەنزیمات" دانراوە. تەنزیمات، دەوڵەتانی ئەوروپایی بۆ ئەوەی رێگە لە هەرەسی دەوڵەتی عوسمانی بگرن بە سەر بابی عالیيان دا سەپاند بو. والیەکانی بەغداد تا ساڵانێکی زۆر نەیان توانیوە هیچ کام لە بابەتە سەرەکیەکانی، بە تایبەتی باجگیری و سەربازگیری، جێبەجێ بکەن چونکە سەرەڕای گەندەڵی داوودەزگاکانی کارگێڕیی و بەڕێوەبەرایەتی، سەرانی ئێلەکان نە ئەچونە ژێر باری جێبەجێ کردنیەوە.

لە دوای کۆتایی هاتنی دەسەڵاتی میرایەتی بابان و، هاتنی دەسەڵاتی راستەوخۆی تورک، کاربەدەستانی عوسمانی بۆ ئەوەی ئەو بۆشاییە پڕ بکەنەوە، هەوڵیان داوە ئێلە کوردەکان بە گشتی و ئێلی جاف بە تایبەتی بە لای خۆیان دا رابکێشن. بەڵام پێوەندی نێوان ئێلی جاف و دەسەڵاتی عوسمانی، تا ساڵانێکی درێژ بە گرژی و دانەمەزراوی ماوەتەوە.

دەوڵەتی عوسمانی، لە دوای بڵاوکردنەوەی خەتی شەریفی گوڵخانە (1255 ک/ 1839 ز)، بە نیازی چاکسازیی زنجیرەیەک "تەنزیماتی" ی دەرکردوە بۆ نیشتەجێکردنی خێڵە کۆچەرەکان. لە مەش مەبەستی ئەوە بوە، دەسەڵاتی ناوەندی بچەسپێنێ، سەربازگیری و باجگیری بە جۆرێکی راستەوخۆ لە ناوچەکان دا جێبەجێ بکات.

سەرداری ئەکرەم عومەر پاشا، والی عوسمانی لە عیراق، لە سەردانەکەی دا بۆ ناوچەی سلێمانی (1274 ک) بە نیازی دامەزراندنی دەسەڵاتی ناوەندیی تورکی و، هێنانەژێرباری خێڵە کوردیەکانی ناوچەکە، هەندێ لە پیاوە ناسراوەکانی هەمەوەندی کوشتوە. لە گەڵ سەرانی جافیش، بە تایبەتی لە گەڵ محەمەد بەگ (دواتر حەمە پاشا) ی کوڕی کەیخەسرەو بەگ گفتوگۆی کردوە بەڵام ڕێک نە کەوتون، خۆیشی لە عیراق دا ئەوەندە نە ماوەتەوە تا بتوانێ برێ لە بڕیارەکانی حکومەت بسەپێنێ.

دوای ئەو مستەفا نوری پاشا (1276 ک)، ئەحمەد تۆفیق پاشا (1277 ک)، محەمەد نامیق پاشا بۆ جاری دوەم (1278 ک)، تەقێ دین پاشا (1284 ک) بە دوای یەک دا هاتون و هەریەکەیان بۆ ماوەیەک بون بە والی، بەڵام هەمویان بە هەمان ئەنجامەوە گەڕاونەتەوە.

ساڵی (1286 ک) مەدحەت پاشا، کە بو بە والی، وەکو والیەکانی پێش خۆی هەوڵی جێبەجێکردنی قانونەکەی دا. دەس کرا بو بە تۆمارکردنی ئەرز بۆ تاپۆ. دەس کرا بو بە فرۆشتنی ئەرزی ئەمیری بە "موزایەدە" بۆ تەفویز لە خۆراسان، خانەقین و کفری.. (عزاوی: 14/8)

مەدحەت پاشا کە هاتوە، ویستویەتی "ئەرازی قانوننامەسی"، بە نیازی هاندانی دانیشتن و نیشتەجێبونی ڕەوەندەکان، جێبەجێ بکا. بۆ یەکەم جار فرۆشتنی زەویوزاری ئەمیری و تاپۆ کردنی هێناوەتە کایەوە. ئەویش لە گەڵ ئێلی جاف نەگەیشتۆتە ڕێککەوتن. محەمەد بەگ، سەرۆکی ئێلی جاف، کۆچی کردوە بۆ ئێران، مەدحەت پاشا لە گەڵ زۆری خێڵە کوردی و عەرەبیەکانی تریش توشی شەڕ و لەشکرکێشی بوە.

ساڵی 1289 ک مەدحەت پاشا لابرا. محەمەد ڕەئوف پاشا لە جێگەی دانرا بە والی عیراق. ڕەئوف پاشا درێژەی دا بە هەمان سیاسەتی نیشتەجێکردنی ئێلاتی کۆچەر و فرۆشتنی ئەرزی ئەمیری. فرۆشتنی ئەرزەکان بە "موزایەدە" لە ڕۆژنامەی "زەورا" دا بڵاو کراوەتەوە. ئەوسا بە دەگمەن لە ناو ئێلە کۆچەرەکان دا خوێندەوار هەبوە تا ئاگای لە ئیعلانی ڕۆژنامەی زەورا و قازانج و زەرەری "ئەرازی قانوننامەسی" و تۆماری "تاپۆ" بێ.

ساڵی 1290 ک ڕەدیف پاشا کراوەتە والی.

ئەم هەمو ئاڵو گۆڕە، لەو ماوە کورتەدا، لە لوتکەی دەزگای کارگێڕی عیراق دا خۆی نیشانەی نائارامی و دانەمەزراوی بوە.

ئێلی جاف کە لە لایەن عوسمانیەوە گوشاری بۆ هێنراوە ڕوی کردۆتە لەوەڕگاکانی ئێران و کە لە لایەن ئێرانیشەوە تینی بۆ هات بێ ڕوی کردۆتەوە لەوەڕگاکانی عوسمانی. بەمجۆرە خۆی پاراستوە لە شەڕ و پێکدادانی چەکدار، هەروەها لە دانی باج و سەرباز. کێشەکەیان بە چارەسەرنەکراوی ماوەتەوە.

ساڵی 1285 ک ڕویان کردۆتە ئێران. خەریکی گفتوگۆ بون لە گەڵ کاربەدەستانی سنە. مەحمود بەگ (دواتر مەحمود پاشا) ی کوڕی محەمەد بەگ، لە باتی هەمو ئێلەکەی بەڵێنی داوە بە کاربەدەستانی ئێرانی کە لە کاتی کۆچوڕەوی ئێلەکەیان دا نە هێڵن کەسێ لەوان زەرەر بە دانیشتوانی ئێران بگەیەنێ. *(دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی (1313 - 1271 ه. ق)، گزیدە اسناد سیاسی ایران و عثمانی، جلد دوم، تهران، 1369. سند شمارە 338. 11 ربیعی سانی 1285 ه ق.)*

هەروەها دەربارە نامەکاریی نێوان کاربەدەستانی ئیرانی و عوسمانی دربارەی سکاڵا و گازاندە لە جاف، *(سەنەدەکانی ژمارە: 342، 344، 345)*.

لەو سەردەمەدا میرایەتی ئەردەڵان نەماوە. کوردستانی ئیران ڕاستەوخۆ لە لایەن کاربەدەستانی دەرباری قاجارەوە بەڕێوە براوە. هەڵوێستی کاربەدەستانی ئیران لە سەردەمی میرایەتی ئەردەڵانەوە لە ئێلی جاف دۆستانە نە بوە. لە لایەکەوە هێزی مرۆیی جاف لە خزمەتی میرایەتی بابانی نەیاری میرایەتی ئەردەڵان

دا بوە، لە لایەکی تریشەوە ئێلی جاف هەمو ساڵێ لە کۆچ و ڕەوی هاوینەدا زەرەر و زیانی زۆریان لە کشتوکاڵ و دارایی دانیشتوانی مەریوان و بانە و سەقز و سنە داوە.

ئێلی جاف سەرەڕای هەردو ڕێککەوتنی یەکەم و دوەمی ئەرزڕۆم و دابەشکردنی ناوچەکە، بەردەوام بون لە سەر خێڵەوخوار و خێڵەوژور. لە گەڵ حکومەتی ئێران، وەکو خۆیان ویستویانە و بەو مەرجانەی ئێران بۆی داناون، پێک نەهاتون، رویان کردۆتەوە ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی عوسمانی.

ساڵی 1290 ک ڕەدیف پاشا والیی عیراق، بۆ ئەوەی ئێلی جاف بهێنێتە ژێر ڕکێفی دەوڵەتی عوسمانیەوە چەندین پلە و پایەی بەخشیوە بە سەرۆکی ئێل و کوڕ و خزمەکانی، لەوانە:

حەمەبەگی کەیخوسرەو بەگ پلەی پاشا و ئەمیر لیوای دراوەتێ، لە هەمان کات دا دانراوە بە قایمقامی گوڵعەنبەر (خورماڵی ئێستا). گولعەنبەر لەو سەردەمەدا ناوەندی کارگێڕی و بەڕێوەبەرایەتی ناوچەکە بوە.

لە هەمان کات دا کوڕەکانی: مەحمود بەگ، عوسمان بەگ، سلێمان بەگ، حەسەن بەگ و خزمەکانی: بارام بەگ، قادر بەگ، عەزیز بەگ، محەمەد بەگ... هەمویان پلەی فەرمییان دراوەتێ *(عزاوی، العراق بین الاحتلالین، 20/8. ئەویش لە ڕۆژنامە زەورای وەرگرتوە.)* ڕوتبەی ئەو سەردەمە جگە لە پایەی کۆمەڵایەتی و دەسەڵاتی فەرمی، موچەی مانگانەشی لە گەڵ بوە.

کاربەدەستانی تورک بۆ ئەوەی دەس بگرن بە سەر ناوچەکە و دانیشتوانی دا هەمیشە هەوڵیان داوە ناکۆکی لە ناو بنەماڵە دەسڕۆیشتوەکان دا دروست بکەن و سەرانی ئێلەکان بکەن بە گژ یەکتری دا. هەر بەو شێوەیە گەورەترین ئەمارەتی خواروی عیراق، کە بنەماڵەی سەعدون بوە، بە فیتی والیەکانی عوسمانی، لە سەر نیشتەجێبون و خاوەنێتی زەویوزار، *(بطاطو: 101/1)* کراون بە گژ یەکتری دا. لە گەڵ ئێلی جافیش هەمان کاریان کردوە. *(حنا بطاطو، العراق - الطبقات الاجتماعیة والحرکات الثوریة من العهد العثمانی حتی قیام الجمهوریة، الکتاب الاول، ترجمة عفیف الرزاز، بیروت - 1995.)*

لە بەرامبەر ئەو پلە و ئیمتیازانەی تورک دابویان بە حەمە پاشا، داواکارییان لێ هەبوە، بە تایبەتی دەربارەی نیشتەجێبون، ملدان بۆ دانی سەرباز و باج، بە پێی قانونەکانی دەوڵەتی عوسمانی.

جگە لەو داواکارییانە هاوزەمان لە کاتی گفتوگۆ لە گەڵ سەرۆکی گشتی ئێلەکە دا، کاربەدەستانی تورک لە بەغداد ڕاستەوخۆ لە گەڵ سەرانی هەندێ لە هۆز و تیرەکانی جاف، بە تایبەتی هەندێ لە سەرانی شاتری و هارونی، جیا لە بنەماڵەی بەگزادە، کەوتونەتە پێوەندی و گفتوگۆ بۆ نیشتەجێ کردنیان. بەشێ لە ئەرزەکانی شارەزوریان وەرگرتوە و، بەڵێنیان داوە نیشتەجێ بن و، خۆیان ڕاستەوخۆ باجی ساڵانە بدەن بە حکومەت.

ساڵی 1290 حەمە پاشا لە گەڵ کاربەدەستانی عوسمانی نە گەیشتۆتە ئەو ڕێککەوتنەی خۆی ویستویەتی. لە بەر ئەوە بۆ دەربڕینی ناڕەزایی لە دەوڵەتی عوسمانی بڕیاری داوە خۆی و هەمو ئێلی جاف کۆچ بکەن بۆ ئێران. ببن بە "ڕەعیەت" ی دەوڵەتی ئێران. جاف ئەگەرچی هێزێکی مرۆیی گەورە بوە و، توانای جەنگیی زۆری هەبوە، بە گوێرەی هەڵسەنگاندنی ڕیچ لە کاتی پێویست دا هەزار پیادە و سێ سەد سوارەی پێ ساز دراوە، (ڕیچ، 287) بەڵام هەرگیز ناڕەزایی خۆی بەرامبەر دەسەڵاتی عوسمانی و ئێرانی بە چەک دەرنەبڕیوە و، پەنای نەبردۆتە بەر بەکارهێنانی چەک.

لەم کۆچەدا بەشێ لە تیرەکانی شاتری و هارونی لە گەڵی نەچون بۆ ئێران. لە شارەزور ماونەتەوە. لە گەڵ دەسەڵاتی عوسمانی پێک هاتون، خۆیان ڕاستەوخۆ ڕەفتار لە گەڵ حکومەت بکەن. ئەرزیان لێ وەرگرتون و بەڵێنیان داوە باج بدەن. ڕۆژنامەی زەورا کە ڕۆژنامەی فەرمیی ولایەتی بەغداد بوە هەواڵەکەی بە گرنگ زانیوە بۆ تێکدانی یەکێتی ناو ڕیزی تیرەکانی جاف، بۆیە بەم جۆرە بڵاوی کردۆتەوە:

"بەر گوێمان کەوتوە کەوا سەرۆکەکانی هەردو تیرەی شاتری و هارونی لە هۆزی جاف هـاتون بۆ مەڵبەندەکانی حکومەت بۆ سوپاسگوزاریی تایبەتی بەرانبەر بەو یارمەتی و هەڵاوێـردنەی لە چـاکەی شـاهانەوە پێیـان گەیشـتوە و، بینـا لە سـەر ئەوەی کە داوایـان کـردوە کە لەمەولا ڕاستەوخۆ موراجەعەت بە حکومەت ئەکەن و با لە مەولا مامەڵە لە گەڵ ئەوانیش وەک مـامەڵەی هەمو ڕەعیەتی تر بێ، ئەم داوایەیان لەم بارەوە پەسەند کراوە. جا بۆ ئەوەی کاروبـاری ئەم دو تیـرەیە و دەربڕینـی خسوسـیەتی خۆیـان و کـۆکردنەوەی زەکـاتی ئاژەڵیـان بە ئاگـاداری موتەسەڕیف و قایمقامەکانی ئەو شوێنانە بێ کە ئەمانەیان لێن، فەرمانی پێویست نوسراوە بـۆ موتەسەڕیفیەتی شارەزور و سلێمانی و، فەرمانیش درا بە سەرەکەکانی هەردو تیـرە و زانـیـان کە شاهی مەزن چ یارمەتی و چاودێریەکی کردون و سوپاسی ئەم مامەڵە و بانگکرانەیـان کـرد کە ڕاستەوخۆ مـوراجەعەتی حکـومەت بـکەن و مامەڵەیـان وەک خەڵکـی تـر لە گەڵ بکـرێ. لە کاتێک دا کە زەویوزار بۆ نیشتەجێکردنی جاف بە خۆڕایی دەدرا، سەرەکەکانی ئەم دو تیرەیە گفتیان دا کە لە بەرانـبەری ئەو زەویـوزارەدا پـێـان ئەسـپێردرێ، شـتێ بە گەنجیـنەی دەوڵەت پێشکەش بکەن. ئەم حاڵەتـانە بەشـێکن لە نیشـانەی دیـار و ئاشـکرای دادپەروەری پیـرۆزی شـاهانە کە هەمـو ڕەعـیەت و خەڵکـی خـوای گرتـۆتەوە. کاربەدەسـتی تـایبەتییش دانـرا بـۆ پیشاندانی ئەو شوێنانەی پێویستن بۆ کشتوکاڵ تێداکردنی ئەم نـاوبراوانە و لە چوارچێـوەی دانی سەنەدی تاپۆدا بە هەر کەس بە ناوی خۆیەوە."

(ڕۆژنامەی زەورا، ژمارە 337 ی 10 سەفەری 1290 ی کۆچی بەرامبەر 9 ی 4 ی 1873 ی زاینی. لە تەئریخی جاف وەرگیراوە)

ئەمەش تێکدانی یەکێتی ریزەکانی ئێلی جاف و، دەرچون بوە لە دەسەڵاتی سەرۆکایەتی ئێلەکە، کە تـا ئەو سەردەمە تەنیا لایەنی دەسەڵاتداری ناو ئێلی جاف بوە بۆ پێوەندی لە گەڵ دەسەڵاتی کـارگێڕی دا، چ لـە سەردەمی دەسەڵاتی میرایەتی بابان و ئەردەڵان و چ لە سەردەمی دوای دەسەڵاتی ئەوان لە گەڵ حکومەتـەکانی عوسمانی و ئیرانی دا.

هەمو ئێلی جاف، جگە لە هەندێ تیرەی شاتری و هارونی، هەمویان لە گەڵ حەمە پاشا چون بۆ ئێران. حەمە پاشا روی کردۆتە ناوچەکـانی جـوانڕۆ، سـەر بە ولایەتـی سـنە و، نـاوچەی زەهـاو سـەر بە نـاوچەی کرماشان. کەوتۆتە گفتوگۆ لە گەڵ کاربەدەستانی ئێران. حەمە پاشا خۆی چۆتە تاران و سەردانی ناسـرەدین شای قاجاری کردوە. لەو سەردەمەدا ئێران و عوسمانی هێشـتا پێـک نە هـاتبون لە سـەر دیـاریکردنی هێڵـی سنوری نێوان هەردو دەوڵەت. هەر لایەکیان هەوڵـی داوە بـۆ ئەوەی ئەرزی ئەوی تـر بکەوێـتە نـاو سـنوری وڵاتەکەیەوە، ئێلاتی سنور بە لای خۆی دا رابکێشێ. لە نـاو کاربەدەسـتانی ئێرانـی دا دو بۆچـونی جیـاواز هەبوە لە سەر جۆری ڕەفتارکردن لە گەڵ حەمە پاشا و ئێلی جاف:

بۆچونی یەکەم،

فەرهاد میرزا معتمد الدوله، والی سنە و مـامی ناسـرەدین شـا، نـوێنەرایەتی کـردوە. ویسـتویەتی بە مەرجێ داڵدەی جاف بدرێ کە قبوڵ بکەن وەکو هەمو ڕەعیەتەکانی تری ئێران نیشتەجێ بن، واز لە گەرمیـان و کوێستان بهێنن، خەریکی گوندنشینی بن. باج و سەرباز بدەن. بە پێچەوانەوە، ئەگـەر رازی نـەبون، داڵـدە نە درێن و رێگە نە درێن بێنە خاکی ئیرانەوە بگرە بە زۆر ڕەوانەی خاکی عوسمانی بکرێنەوە. ئێلی جاف لە هاوینان دا بۆ لەوەڕخۆری چونەتە کوێستانەکانی مەریوان و سنە و سـەقز. هەمـو سـاڵێ زیـانیی زۆریـان لە دانیشتوانی ناوچەکە کردوە. خەڵکی ناوچەکە دادوبێدادیان بوە لە دەستیان.

بۆچونی دوەم،

هی هەندێ لە گەورەکاربەدەستی دەربـاری قاجـار بـوە، لەوانە میـرزا حوسـەین خـانی سپاسـالار، کە لایەنگری داڵدەدانی جاف و مانەوەیان بون بە کۆچەری لە ئێران.

کاربەدەستانی دەربار لە چاو کاربەدەستانی سنەدا نەرمتر بون، ویستویانە ئێلی جاف بە لای ئێران دا رابکێشن. بە فەرمانی ناسرەدین شا لە شەعبانی 1290 ک دا حەمە پاشا هـەم نازنـاوی "خـان" ی دراوەتـێ، هەم کراوە بە حاکمی زەهاو. لە داهاتی ناوچەکە کە ئەبو خۆیان کۆی بکەنەوە، موچە بـۆ خـۆی و هەنـدێ لـە بەگزادەکانی خزمی بڕاوەتەوە.

حەمە پاشا لە زەهاو جێگیر بوە. بەڵام مەحمود بەگی کوڕی (دواتر مەحمود پاشا)، لە دیـوی عوسـمانی ماوەتەوە و بە ماڵەوە چۆتە بەغداد نیشتەجێ بوە. مەحمود بەگ خۆی پێشتر چەند جـارێ لـە ئێـران بـوە و سەردانی تارانی کردوە و، شارەزای هەڵوێستی ئێرانیەکان بوە بەرامبەر ئێلی جاف.

دوای ئەوەی حەمە پاشـا کراوەتـە حـاکمی زەهـاو، ناسـرەدین شـا ئینجـا سـاڵی 1292 ک موچـەی ساڵانەی بۆ پاشا و خزمەکانی بڕیوەتەوە. بە پێی هەندی لەو بەڵگانە جگە لە پاشا خـۆی، ئـەم بەگزادانـەش موچەی ساڵانەیان بۆ دیاری کراوە:

- قادر بەگی کوڕی حەمە پاشا 200 تمەن.
- مەحمود بەگی کوڕی حەمە پاشا 60 تمەن.
- کەیخوسرەو بەگ 200 تمەن.
- محەمەد ئەمین بەگی ئامۆزای پاشا 60 تمەن.
- محەمەد ساڵح بەگ 40 تمەن.

حەمە پاشا، مەحمود بەگ (دواتر مەحمود پاشا) ی کوڕی ناردۆتە بەغـداد. لە بەغـداد نیشـتەجێ بـوە. مەحمود بەگ کەسێکی خوێندەوار، شـارەزای کاروبـاری دەوڵەت، ئەدیـب بـوە. لە گەڵ شـاعیر و ئەدیبەکـانی هاوچەرخی خۆی، لەوانە: مەولەوی، کاک ئەحمەدی مەجزوب، سـەید فەتـاحی جەبـاری، شـێخ رەزای تاڵەبـانی، پێوەندی دۆستانەی هەبوە. پاشای باوکی بەردەوام پارەی بۆ ناردوە. لە بەغداد هەم خەریکی گفتوگـۆ بـوە لە گەڵ کاربەدەستانی عوسمانی، هەم خەریکی کڕینی زەویوزار بوە. تەنـانەت بەشـێ لە کەشـکۆڵەکەی، وەکـو لە پەراوێزەکانی دا نوسیوێتی، لە بەغداد نوسیویەتیەوە. چەند جارێ لە نێوان باوکی و کاربەدەستانی عوسـمانی دا پەیام و راسپاردەی هێناوە و بردوە.

ساڵی 1292 ک عەبدورڕحمان پاشا بۆتە والی. لە سەردەمی ئەم والیەدا پێوەندی نێـوان حەمە پاشـا و سەرانی ئێلی جاف و دەسەڵاتی عوسمانی باش بوە و، ئیتر بە یەکجاری جێگیر بوە.

مەحمود پاشا لە پەراوێزی کەشکۆڵەکەی دا چەند هەواڵێکـی بە زمـانی فارسـی لەو بـارەیەوە نوسـیوە لایەنێکی روداوەکان رون ئەکاتەوە:

لە پەراوێزی لاپەڕەیەکی دا، لە 17 ی شەوالی 1291 ک دا نوسـیوێتی: کە خـۆی بە مـاڵەوە مـوقیمی بەغدادە باوکی هیجرەتی فەرموە بۆ ئێران. *(کەشکۆڵی مەحموود پاشای جاف، بەرگی دوەم، بنکەی ژین: 190)*

لە پەراوێزی لاپەڕەیەکی تردا، لە 10 ی رەمەزانی 1291 دا لە بەغداد نوسیوێتی: "خط بماند یادگار: 194"

لە پەراوێزێکی تردا، لە 1292 ک نوسیوێتی: بە ماڵەوە موقیمی بەغداد بوە باوکی هیجرەتـی فەرمـوە بۆ ئێران. داوای لە خوداوەندی عالەم کردوە بە مەرحەمەت ئەو تەفرەقەگیە جەمع بفەرمـوێ. لەم پەراوێـزەی دا باسی نامەیەک و چوار بەیت شیعری مەولەوی ئەکا کە بە تایبەتی بۆ ئەوی نـاردوە. *(کەشـکۆڵ: 244. دیـوانی مەولەوی: 23)*

لە پەراوێزێکی تردا، لە 1292 ک دا نوسیویێتی: لە بەغداد بە ئەمری عەبدوڕحمان پاشا والی بەغداد چوە بۆ زەهاو بۆ لای باوکی. لە گەڕانەوەی دا لە شەکمەیدان لە گەڵ ئەشرەف پاشای موتەسەڕیفی سلێمانی پێکەوە چون بۆ هەڵەبجە. لەوێشەوە چونەتە گوڵپ بۆ سەردانی سەرکار شێخەکەی شێخ محەمەد ئەفەندی. لەوێ لە یەک جیا بونەتەوە ئەشرەف پاشا گەڕاوەتەوە بۆ سلێمانی و مەحمود بەگ چۆتەوە بۆ بەغداد. *(کەشکۆڵ: 172)*

سەرەنجام لە گەڵ کاربەدەستانی عوسمانی گەیشتۆتە پێکهاتن. قەناعەتی بە حەمە پاشای باوکی کردوە کە بە یەکجاری بگەڕێنەوە بۆ خاکی عوسمانی و، هەمویان گەڕاونەتەوە بۆ شوێنی پێشوی خۆیان. سەرزەمینێکی فراوانیان لە نزیکی مەندەلیەوە تا پێنجوین بە تاپۆ وەرگرتوە. بۆیە بە خۆی و هەمو ئێلەکەیەوە گەڕاوەتەوە دیوی عوسمانی. ساڵی 1958 کە ڕژێمی پاشایەتی روخاوە و ڕژێمی جمهوری "قانونی ئیسلاحی زەراعی" دەرکردوە زۆرایەتی ئێلی جاف جوتیار بون و بەگزادەی جاف، یەکێ لە بنەماڵە زەویدارە هەرە گەورەکانی عیراق بون. پێنجسەد و سیونۆهەزار و سێ سەد و سیوسێ (539333) دۆنم ئەرزیان هەبوە. *(حنا بطاطو 1/ 81)*

حەمە پاشا پیاوێکی هەڵکەوتو بوە. سەرۆکی گشتیی هەمو ئێلی جاف بوە. ئەگەرچی لە گەڵ ئێلەکەی گەرمیان و کوێستانی کردوە، لە سەر قەڵای شیروانە، کە کەوت بوە ناوجەرگەی گەرمیانەوە، کۆشکێکی گەورەی دروست کردوە. زستانان لەوێ ژیاوە. حەمە پاشا، سەرۆکی ئێل، خاوەنی سامانێکی زۆر بوە. خاوەنی ران و ڕەوەیەکی گەورە بوە. لە هەمان کات دا بازرگانێکی گەورە بوە. شارەزای کاروباری دەوڵەتی بوە.

حەمە پاشا گفتوگۆی سەرانی شاتری و هارونی بە جیا لە گەڵ کاربەدەستانی بەغداد و، نەچونی خۆیان و هۆزەکانیان بۆ ئێران، بە هەڵگەڕانەوە و، تێکدانی یەکێتیی فیدارسۆنی دێرینەی ئێلی جاف داناوە. تا ئەو سەردەمە سەرۆکی جاف لە باتی هەمو هۆز و تیرە و بەرەبابەکانی فیدراسیۆنی جاف، نوێنەرایەتی جافی کردوە لە بەرامبەر دەسەڵاتی میرایەتی بابان و کاربەدەستانی عوسمانی و ئێرانی دا. هیچ کام لە سەرانی هۆزەکان بۆیان نەبوە لە پشتی ئەوەوە پێوەندی لە گەڵ هیچ لایەک بکەن. ئەوەی سەرانی شاتری و هارونی کرد بویان، دەرچون بو لەو نەریتە. حەمە پاشا، عەزیزی شاوەیس و هەندێ لە سەرانی شاتری گرتوە. گیراوەکان لە زیندان دا مردون. کەسوکاریان پێیان وا بوە لە زیندان دا دەرمانخوارد کراون و کوژراون. بڕیاریان داوە لە تۆڵەی خوێنی سەرۆکەکەیان دا حەمە پاشا بکوژنەوە و، کوشتویانەتەوە (1299 ک).

کوژرانی حەمە پاشا وێستگەیەکی سەرەکی بوە لە گۆڕینی ژیانی سیاسی، ئابوری، کۆمەڵایەتی، ئێلی جاف دا. دوای ئەم روداوە سیستەمی خێڵایەتی - پاتریارکی لە ناو ئێلی جاف دا گۆڕا بەرەو سیستەمی دەرەبەگی - زەویداری.:

یەکەم: سزادانی تیرەی کەرەموەیسی بکوژی حەمە پاشا ئەوەندە سەخت بو، هەموانی چاوترسێن کرد. ئیتر لە ناو ئێلی جاف دا کەسێ یا تیرەیەک نەما پڕکێشی بکا لە فەرمان و ڕێنماییەکانی بنەماڵەی سەرۆک یاخی بێت یان لە پشتی ئەوانەوە پێوەندی لە گەڵ کاربەدەستانی عوسمانی یا قاجاری بکا. بنەماڵەی بەگزادەی جاف، بە تایبەتی سەرۆکەکەیان، کە دوای حەمە پاشای باوک، کوڕەکانی: عوسمان پاشا و مەحمود پاشا جێگەیان گرتۆتەوە، نوێنەرایەتی هەمو ئێلەکەیان کردوە لە لای کاربەدەستانی هەردو دەوڵەت.

دوەم: هەمو زەویوزاری مەڵبەندی ژیانی هۆز و تیرەکانی فیدراسیۆنی جاف و لەوەڕگای ڕەوە و رانەکانیان، کە لە نزیک خالس و سەعدیە و خانەقینەوە تا هەڵەبجە و پێنجوینی گرتۆتەوە، بە فەرمی کەوتۆتە

دەست بنەماڵەی بەگزادەی جاف و، بە تاپۆ بوە بە موڵکی ئەوان و، ساڵ لە دوای ساڵ تیرە و هۆزە کۆچەرەکان ناچار بون گوند ئاوا بکەنەوە، نیشتەجێ بن، دەس لە ئاژەڵداری هەڵبگرن، خەریکی کشتوکاڵ بن. لە خێڵەکیی رەوەندەوە ئەبون بە جوتیاری گوندنشین، بە تایبەتی کە رێککەوتنەکانی ئەرزڕۆمیش کەوت بونە بواری جێبەجێ کردنەوە.

سێیەم: پێوەندی پاتریارکی - خێڵەکی نێوان سەرۆکی ئێل و ئەندامانی خێڵەکەی لە ئاژەڵداری گەڕۆکەوە گۆڕاوە بۆ پێوەندی نێوان دەرەبەگی - زەویدار و جوتیاری - بێزەوی.

پاشکۆ – 1 –

سەرچاوە

چەندین نوسەر باسی هۆز و تیرەکانی ئێلی جافیان کردوە گرنگەکانیان بریتین لە:

کلۆدیۆس جـێمس ریـچ، گەشـتنامەی ریـچ بـۆ کوردسـتان 1820، وەرگێڕانـی لە عەرەبـیەوە مـحەمەد حمەباقی، چاپی ئاراس، هەولێر - 2002. (ل 256 - 257)

مارک سایکس، هۆزەکانی کورد، وەرگێڕان و ئامادەکردنی حسێن جاف، بەغداد - 1992. (ل 27).

مێجەر ئی. بی. سـۆن، چەنـد سـەرنجێک دەربـارەی هۆزەکـانی کوردسـتانی خـوارو، لە ئینگلیـزیەوە وەرگێڕانی نەجاتی عەبدوڵلا، بنکەی ژین، سلێمانی - 2007. (ل 63 - 73)

العشائر الكردية، ترجمه و علق عليه: فؤاد حمەخورشيد. بغـداد - 1979. ئەمە تەرجـومەی راپـۆرتێکە کە دەسەڵاتی داگیرکەری ئینگلیز "دائرة الحاكم المدنى فى العراق" بە ئینگلیزی بۆ ئەفسەرەکانی خۆی نوسیوە بە ناونیشانی: ملاحظات عن عشائر كردستان الجنوبيه (بين الزاب الكبير وديالى)، بغداد - 1919.

ادموندز، كردها، تركـها، عربـها، ترجمه ابراهيم يونسى، تهران - 1367. (ص 154 - 171)

ادموندز، كرد و ترك و عرب، ترجمة جرجيس فتح الله، بغداد - 1971. (ص 129 - 143)

باسيلى نيكيتين، الكرد - دراسة سوسيولوجية وتاريخيـة، ترجمـة الـدكتور نـورى طالبـانى، بيـروت - 2001. (ص 268 - 272)

واسيلى نيكيتين، كرد و كردستان، ترجمه محمد قاضى، تهران - 1366. (ص 367 - 371)

لە ناو عەرەبی عیراقی دا:

عباس العزاوى، عشائر العراق، الجزء الثانى، بغداد - 1947. (ص 28 - 83)

الدكتور شاكر خصباك، الاكراد - دراسة جغرافية اثنوغرافية، بغداد - 1972. (ص 368 - 378)

----، العراق الشمالى دراسة لنواحيه الطبيعبة والبشرية، بغداد - 1973.

جگە لەمان، لە ناو کوردا

کەریم بەگی فەتاح بەگی جاف، تەئریخی جاف، لێکۆڵینەوەی دکتۆر حەسەن جاف، بەغداد - 1995.

محمد امين زكى، تاریخی سلیمانی و وڵاتی، بەغداد - 1939. (ل 176 - 186)

حمزه عبدالله، العشائر الكردية، دەسنوس.

پاشکۆ – 2 –

خەتی شەریف گوڵخانە

سـاڵی 1255 ک (1839 ز) سـوڵتان عەبدولمەجیـدی عوسـمانی (1823 - 1861 ز) لە کۆشـکی گوڵخـانە لە بەردەم وەزیـر و گەورەکاربەدەسـتانی دەوڵەتـی عوسـمانی دا ڕاگەیانـدنێکی خوێنـدەوە وەکـو سەرەتای دەسپێکردنی "تەنزیمات" بۆ ئەنجامدانی چاکسازی لە داوودەزگاکانی دەوڵەتەکەی دا. مستەفا رەشید پاشا (1800 - 1858 ز)، کە چەند جارێ وەزیری کاروباری دەرەوە و چەند جارێ سەدری ئەعزەم بـوە، لە ژێر کاریگەریی سەرەتاکانی شۆڕشی فەرەنسی دا، را گەیاندنەکەی ئامادە کرد بو.

ئەمەی خوارەوە دەقی راگەیاندنەکەیە:

همو دنیا ئەزانێ لە رۆژانی یەکەمی دەوڵەتـی عوسـمانیەوە، کە سـەرەتا بەرزەکـانی قورئـان و ئەحکامەکانی شەریعەت هەمیشە بە تەواوی پێڕەوی کراون. سەڵتەنەتی بەرزی ئـێمە گەیشـتۆتە

بەرزترین پلەی هێز و دەسەلات و، هەمو ئەتباعەکانی گەیشتونەتە خۆشی و ئاسودەیی. بەڵام لە سەدوپەنجا ساڵی رابردودا بە هۆی دژوارییە یەک لە دوای یەک و هۆکاری جۆراوجۆرەوە، نە شەریعەتی غەڕا گوێڕایەڵی کراوە و نە قانونە باشەکان پێڕەویان کراوە، لە ئەنجام دا، بەهێزیی و ئاسودەیی پێشو گۆڕاوە بۆ لاوازی و کڵۆڵی. دیارە هەر وڵاتێ بە قانونەکانی شەریعەت حوکم نەکرێ ناتوانێ بمێنێ.

لە رۆژانی یەکەمی جلوسی ئێمەوە لە سەر تەخت، بیری ئێمە بە تەنیا چوە بۆ گەشەپێدانی ئیمپراتۆری و پتەوکردنی ئاسودەیی خەڵک. لە بەر ئەوە، ئەگەر شوێنی جوگرافی ولایەتەکانی عوسمانی و، پیت و بەرەکەتی ئەرزەکەی و، ژیریی و هۆشی دانیشتوانی رەچاو بکرێ، دەری ئەخا، بە هەوڵدان بۆ دۆزینەوەی رێگەی گونجاو، ئەنجامی ویستراو، بە یارمەتی خوا، لە ماوەی پێنج یا دە ساڵ دا بە دەس ئەهێنرێ. بۆیە، دڵنیا لە یارمەتی خوا و پشتیوانی پێغەمەرەکان، وا ئەزانین پێویست و گرنگە لە ئێستاوە تەشریعاتی نوێ پێشکەش بکرێ بۆ ئەوەی بگەینە بەڕێوەبەرایەتی کارای حکومەتی عوسمانی و ولایەتەکانی. بۆیە سەرەتاکانی تەشریعاتی ویستراو بریتیە لەم سێیە:

1. بەڵێندانی دابینکردنی ئاسایشی تەواوی ژیان، شەرەف و، دارایی.
2. سیستەمێکی رێکخراوی خەملاندنی باج.
3. سیستەمێکی رێکخراوی یەکسان بۆ سەربازگیری هێزی پێویست و ماوەی خزمەت.

لە راستی دا لەم دنیایەدا هیچ شتێ نیە لە ژیان و شەرەف بە نرختر بێ. مرۆڤ چەندە سروشتەکەی دژی توندوتیژی بێ، (چۆن) ئەتوانێ رێگری لە خۆی بکا پەنا بباتە بەر توندوتیژی و، بەوەش حکومەت و وڵاتەکەی بریندار بکا، ئەگەر ژیان و شەرەفی بکەوێتە مەترسیەوە؟ ئەگەر، بە پێچەوانەوە، ئاسایشی تەواوی هەبێ، ئاشکرایە کە دور ناکەوێتەوە لە رێگەکانی دڵسۆزی و هەمو کردەوەکانی بەشدار ئەبێ لە ئاسودەیی حکومەت و خەڵک دا.

ئەگەر ئاسایشی دارایی نەبێ، هەمو کەس بێدەربەست ئەبێ بەرامبەر دەوڵەت و کۆمەڵگاکەی، کەس گوێی خۆی ناداتە ئاسودەیی وڵاتەکەی، بە گرفت و پەژارەکانی خۆیەوە سەرقاڵ ئەبێ. بە پێچەوانەوە، ئەگەر مرۆڤ بەرامبەر داراییەکانی هەست بە ئاسایشی تەواو بکا، ئەوسا خەریک ئەبێ بە کاروبارەکانی خۆیەوە و، هەوڵی فراوانکردنیان ئەدا و، بۆچون و خۆشەویستی بۆ دەوڵەتەکەی و کۆمەڵگاکەی بەردەوام گەشە ئەکا و، بە بێگومان ئەبێتە ئەندامێکی بە کەڵکی کۆمەڵگا..

خەملاندنی باج یەکێکە لە گرنگترین بابەتەکانی کە ئەبێ رێک بخرێ. دەوڵەت، بۆ پاراستنی قەڵەمڕەوەکەی، دیارە پێویستی بە راگرتنی سنورەکانێتی، خەرجی ئەویش هەر بە سەپاندنی باج لە سەر رەعیەتەکانی دابین ئەکرێ. سوپاس بۆ خوا، ئیمپراتۆریتەکەمان رزگاری بو لە پاوانکردن، جێبەجێکردنی زەرەربەخشانەی ئیلتیزام، کە هیچ کاتێ ئەنجامێکی بەرداری نەبوە. لە بەر ئەوە پێویستە لە ئێستا بە دواوە، هەمو رەعیەتێکی سەڵتەنەت بە پێی دەسکەوت و کەرەستەکانی باج بدا، بەوەش رزگاری ئەبێ لە سەرانەی ئیزافی. کەواتە پێویستە بە قانونی تایبەتی خەرجیەکانی وڵاتەکەمان و هێزی دەریاییمان دیاری بکرێ.

بابەتە جەنگیەکان، وەکو ئێستا رون کرایەوە لە کارە هەرە گرنگەکانی دەوڵەتە، ئەرکی ناچاریی هەمو خەڵکە سەرباز ئامادە بکەن بۆ پاراستنی نیشتمان بۆیە پێویستە رێنمایی دابنرێ بۆ هەر گروپێ هەمو ناوچەیەک تاسیسی بکا بە پێی پێویستیەکانی کاتەکە و، بۆ کورتکردنەوەی ماوەی خزمەتی سەربازی بۆ چوار یا پێنج ساڵ. قانونێکی وەها کۆتایی دێنێ بەو رێوشوێنەی پێشو کە هێشتا لە کار دایە بۆ

سەربازگیری بێ گوێدانە قەوارەی دانیشتوان، لە هەر ناوچەیەک دا زۆرتـر سـەربازگیری لە هەنـدێ شـوێن و کەمتـر لە هەنـدێ جـێگەی تـر. ئەم کـردەوەیە کشـتوکاڵ و بازرگـانی خسـتۆتە پشـێویەکی زیانبەخشـەوە.. سەرەڕای ئەوەش، ئەوانەی بۆ هەمو تەمەن کراونەتە سـەرباز بـۆ خزمەتـی سـپایی بـۆتە مـایەی نائـارامی و چۆڵبونی وڵات لە دانیشتوان.

بە کورتی، لایەنی کەم ئەم ڕێنماییە دەرنەچێ، دەسەڵات، ئاسودەیی، ئاسـایش، ئاشـتی، نـابێ چـاوەڕێ بکرێ، سەرەتا بنەڕەتیەکان ئەبێ ئەوانە بێ کە لە سەرەوە ژمێردران.

بۆیە، لە ئستا بە دواوە، هەمـو تاوانبەپاڵـدراوێ ئەبـێ ڕێـگە بـدرێ بـۆ گـوێلێگیرانی گشـتی بە پێـی ئەحکامەکانی شەریعەت، دوای لێکۆڵینەوە و پشکنین، بە بێ وتنی حوکمی قانونی نابێ هیچ کەسـێ بە نهێنـی یا بە ئاشکرا یەکێکی کە، بە ژەهر یا بە شتێکی تر، بکوژێ. نابێ هیچ کەس ڕێ بدرێ دەسدرێژی بکاتە سەر شەرەفی کەسێکی تر. هەمو کەس ئەبێ دارایی پارێزراو بێ و بتوانێ بە ئازادی بە بێ ڕێگـری کەسـێکی تـر، جا هەر کەسـێ بـێ، بە گەڕی بخـا. کەسـانی بـێ تـاوانی خزمـی تاوانبـار، لە ئەنجـامی زەوتکردنـی دارایـی تاوانبارەکەدا، نابێ بێ بەش بکرێن لە مافی میرات. ڕەعـیەتە موسـوڵمان و ناموسـوڵمانەکانی سـەڵتەنەتەکەی ئێمە، بێ جیاوازی، سود لە ئیمتیازە ئیمپراتۆریەکانی ئێمە ئەبینن، لە بەر ئەوە ئـێمە ئاسایشـی تەواوی ژیـان، شەرەف، دارایی، ئەبەخشین بە هەمو دانیشتوانی ئیمپراتۆریەتەکەمان بە پێی قانونی باسکراو.

وەکو بۆ خاڵەکانی تر، بڕیارەکان ئەبـێ بە زۆرایەتـی دەنـگ بـدرێن. بـۆ ئەم ئەنجـامە، ئەنـدامەکانی "مەجلیسی ئەحکامی عەدلیە"، ئەگەر بە پێویست زانـرا، ئەنـدامی نـوێی بـۆ زیـاد ئەکـرێ، بەوانەی لە ڕۆژانـی دیاریکراودا بەشدار بن وەزیرەکانی خۆمان و کاربەدەستانی باڵای ئیمپراتۆری، بڕیار ئەدەین، کۆ ئەبنەوە بۆ مەبەستی داڕشتنی قانون بۆ ڕێکخستنی ئاسایشی ژیـان و دارایـی و خەمڵانـدنی بـاج. هەرکەسـێ بەشـداری مەجلیس بکا بیروباوەڕ و ئامۆژگاریەکانی بە ئازادی دەرئەبڕێ.

خێڵی كوردی
له‌ سایه‌ی ده‌سه‌ڵاتی عوسمانی دا

هەمەوەند (بە نمونە)

لە دوای کۆتایی هاتنی دەسەڵاتی خۆجێیی - کوردی لە قەڵەمڕەوی بابان دا، دەسەڵاتی بێگانەی تورکی جێگەی گرتەوە. ئیسماعیل پاشا، جەنەراڵێکی ئۆردوی عوسمانی، دانرا بە یەکەم قایمقامی سلێمانی و، راستەوخۆ بەسترایەوە بە والی بەغدادەوە. لەوە بەدوا تا داگیرکردنی باشوری کوردستان لە لایەن هێزی بەریتانیەوە لە جەنگی جیهانی یەکەم دا هەمیشە قایمقام و دواتر موتەسەڕیفەکانی لیوای سلێمانی بە دوای یەک دا هەمو تورک بون. *(بۆزانینی ناوی موتەسەڕیفەکانی تورک بڕوانە: زکی، تاریخی سلێمانی، ل 202 - 204)*

بە پێی تەشکیلاتی ئیداریی تورک باشوری کوردستان بەمجۆرە دابەش کرا بو:

- لیوای سلێمانی پێک هات بو لە قەزاکانی: گولعەنبەر (خورماڵ)، بازیان، شاربازێڕ، قەرەداخ، مەرگە، هەڵەبجە.
- لیوای کەرکوک پێک هات بو لە قەزاکانی: رەواندز، ئەربیل، سەلاحیە (کفری)، کۆیە، رانیە.
- لیوای موسڵ پێک هات بو لە قەزاکانی: موسڵ، ئامێدی، زاخۆ، سنجار، دهۆک، ئاکرێ.
- قەزای خانەقین بەسترا بوەوە بە لیوای بەغدادەوە.

(عزاوی، 168/7)

داوودەزگای بابان، سەرەڕای هەمو کەموکوڕیەکانی و، ململانێی خۆبەخۆیان، هەڵگەڕانەوەیان لە دەسەڵاتی عوسمانی و قاجاری و، هێنانی ئوردوی تورک و لەشکری قاجاری بۆ سەر یەکتری، دەسەڵاتێکی کوردی بو، لە لایەن دانیشتوانی ناوچەکەوە قبوڵ کرا بو. بە نەمانی ئەم، بۆشایی دەسەڵات دروست بو. ئەگەرچی شێخانی تەریقەتی نەقشبەندی و قادری هەلیان بۆ رەخسا کەڵک لەم بۆشاییە وەربگرن، بەڵام هەرگیز نە بە ئەوان و نە بە کاربەدەستانی تورک پڕ نەکرایەوە. ئاسایش کە مەرجی یەکەمی گەشەکردنی ئابوری و ئاوەدانکردنەوەی وڵاتە، دابین نە کرا.

لە ڕوداوەکانی نیوەی دوەمی سەدەی نۆزدەهەم دا تا یەکەمین جەنگی جیهانی، یەکێ لەو دیاردانەی کە لە ناوچەی سلێمانی، بە تایبەتی سنوری پێشوی میرایەتی بابان دوبارە بۆتەوە، ڕێگری و جەردەیی و ڕوتکردنەوەی کاروان بوە. زۆری خێڵەکانی ناوچەکە بە ئاشکرا یان بە نهێنی ئەم کارەیان کردوە. لە ناو ئەو خێڵانەدا، ڕەنگە لە هەمویان زیاتر باسی هەمەوەند بکرێت.

هەمەوەند، وەکو خۆیان ئەگێڕنەوە، لە "خوداد" ی باپیرە گەورەیانەوە دەس پێ ئەکا کە چوار کوڕی هەبوە بە ناوەکانی ڕەمەزان، ڕەشید، سەفەر و یادگار، کە بون بە ناوکی پێکهێنانی تیرە سەرەکیەکانی ڕەمەوەند، ڕەشەوەن، سەفەرەوەند، چەلەبی بەگزادە.

هەمەوەند، کە نوسەرانی ئیرانی بە "ئەحمەدەوەند" ناویان بردوە، لە چاو هەندێ ئێلی تری ناوچەکەدا بە ژمارە کەمتربون. ریچ کە ساڵی 1820 سەردانی سلێمانی کردوە و ئاماری ئێلەکانی ناوچەکەی تۆمار کردوە، ژمارەی ئێلی هەمەوەندی بە 200 خێزان داناوە و، لە ڕیزی ئێلە ڕەوەندەکان دا ژماردونی. بە درێژایی گەشتەکەی لە بەغدادەوە بۆ سلێمانی و لە گەڕانەوەی دا لە سلێمانیەوە بۆ بەغداد، باسی مەترسی هەمەوەندی نەکردوە. پێ ئەچێ لەو سەردەمەدا ئارام و هێمن بوبن، هیچ کارێکی ئەوتۆیان نەکردبێ بوبێتە هۆی پەشێوانی ئاسایشی ڕێگاکان.

کە میرایەتی بابان ڕوخاوە و عەزیز بەگی بابان ویستویەتی لەشکری عوسمانی بە شەڕ لە سلێمانی دەر بکا (1266 ک)، بەشێ لە هێزەکەی هەمەوەند بوە و، پێ ئەچێ عەزیز بەگ کە دوای شکانی لە ناوشاری سلێمانی کشاوەتەوە بۆ ناوچەی زەهاو، پشتئەستور بوبێ بە هەمەوەند، کە شارەزای ناوچەی زەهاو بون. *(عبدالقادر ابن رستم البابانی، تاریخ و جغرافیای کردستان موسوم بە: سیر الاکراد، باهتمام محمد رؤوف توکلی، تهران 1366 ش: 169)* عەزیز بەگی بابان سەرەنجام خۆی داوە بە دەست عوسمانیەوە، لە کوردستان دورخراوەتەوە، بەڵام هەمەوەند بە یاخێتی ماونەتەوە. بە دوای ئەوەدا ئیتر بەردەوام لە دۆخی یاخیبون و بەرەنگاری دەسەڵاتی عوسمانی و ئێرانی دا بون. دوای ئەم ڕوداوە ئیتر بەردەوام ناوی ئەم هۆزە وەکو فاکتەری نائارامی و پەشێوانی ئاسایشی ناوچەیەکی فراوان، باس کراوە.

هەمەوەند لە ناوچەیەکی دیاریکراودا نیشتەجێ و جێگیر نەبون. لە نێوان بازیان - خانەقین - قەسری شیرین - کرماشان دا جموجوڵیان کردوە. زۆر جار بۆ ڕاووڕوت و تاڵان پەلیان بۆ ئەم لا و ئەولاش کێشاوە. هیچ نیشانەیەک نیە بۆ ئەوەی کشتوکاڵ یان ئاژەڵداری سەرچاوەی داهات و ژیانیان بوبێ. بەڵکو وەکو شەڕکەری پیشەیی ژیاون. دوای ڕێککەوتنی دوەمی ئەرزرۆم (1263 ک) یەکێ بون لە هۆکانی تێکچونی ئاسایشی سنور و کێشەی نێوان حکومەتەکانی قاجاری و عوسمانی. چەند جارێ لە ئاستی ناوچەیی هەردو حکومەت و لە ئاستی ناوەندی هەردو دەوڵەت دا بابەتی گفتوگۆی نێوان هەردولا بون. کە هێزی عوسمانی چۆتە سەریان کشاونەتەوە ناوچەی زەهاوی کرماشان لە دیوی ئێران و کە هێزی ئیرانی چۆتە سەریان گەڕاونەتەوە ناوچەی بازیانی نێوان سلێمانی و کەرکوک لە دیوی عیراق. کە ئیران تەنگی پێ هەڵچنیون خۆیان بە "ڕەعیەت" ی عوسمانی و، کە عوسمانی تەنگی پێ هەڵچنیون خۆیان بە "ڕەعیەت" ی ئیرانی داناوە.

والیی بەغداد لە سلێمانی

والیی بەغداد ڕەشید پاشا کە نەخۆش کەوت و مرد تەمەنی لە پەنجا تێ نەپەڕی بو. لە جێگەی ئەو لە ئەستەموڵەوە سەرداری ئەکرەم عومەر پاشا دانرا بە والیی بەغداد (1274 ک). عومەر پاشا بە ڕێچەڵەک هەنگاری و ناوی میخائیل بوە، لە تەمەنی بیستوهەشت ساڵی دا موسوڵمان بوە، ناوی خۆی گۆڕیوە بە

عومەر. عومەر چۆتە ریزی لەشکری عوسمانیەوە. لە جەنگی قرم دا ئازایەتی زۆری نوانـدوە بـۆیە گەیشـتۆتە پلەیەکی بەرزی سەربازی. عومەر پاشا کە هاتۆتە بەغداد لە گەڵ خـۆی نـزیکەی چـوار هەزار کەسـی هێنـاوە. هەندێکیان لەوانە بون لە جەنگی قرم دا لە گەڵ خۆی بـون. عـومەر پاشا نێـردراوەتە عیـراق بـۆ سـەپاندنی "سەربازگیری: تەجنیدی ئیجباری". کە ئەوسا پێی وتراوە "عەسکەرنیزام". تەجنیدی ئیجباری بەشـێ بـوە لەو "تەنزیمات" ە کە دەوڵەتی عوسمانی بۆ نوێکردنەوەی خۆی، خەریکی ئەنجامدانی بوە.

سەربازگیری لە ناو خەڵکی عیراق دا، بە تایبەتی لە ناو عەشـائیری عەرەبـی عیـراق دا، زۆر ترسـناک و قێزەون بـوە. رقـی زۆریـان لەم کـارە بـوە و ملیـان نە داوە بـۆ جێبەجێکردنـی. پـێ ئەچـێ عـومەر پاشـا هەوڵی دابێ ئەم ئەرکە بگرێتە ئەستۆ. دوای گەیشتنی بە عیراق، لە بەغدادەوە دەستی پـێ کـردوە. بـۆ ئەوەی کارەکەی ئاسان بکا، پێشەکی پارەی بە سەر زاناکانی بەغدادا بەشیوەتەوە، هەر یەکەیـان بە گـوێرەی پـلەکەی پارەی داونەتێ. ئینجا کۆبـونەوەی پـێ کـردون و فەرمـانەکەی بـۆ خوێنـدونەتەوە. زاناکـان پێشـوازییان لە فەرمانەکە کردوە. بۆ دەربڕینی گوێڕایەڵی و پشتیوانیی جێبەجێکردنی فەرمانەکە، کورەکـانی خۆیـان هێنـاوە کردویانە بە عەسکەرنیزام. لە پێش هەمویانەوە محەمەد فەیزی زەهاوی، موفتی عیـراق، کـورێکی خـۆی داخـل کردوە. ئەوانی تریش چاویان لەو کردوە. بەوجۆرە لە چەند رۆژێک دا لە بەغـداد نـزیکەی 500 کەسـی کـۆ کردۆتەوە.

سەرکەوتنی کارەکەی لە بەغداد هانی داوە لە ناوچەکانی تریش هەمان کار دەست پێ بکـا. وایزانـی لە شوێنەکانی تریش سـەرکەوتو ئەبـێ. بەڵام ئەوەی لە بەغـداد بـۆی چـۆتە سـەر لە شـوێنەکانی تـری عیـراق روبەروی بەرگری و بەرەنگاری بوە. لە ناو خێڵە عەرەبیەکانی دیالە، حلە، نەجەف، کەربەلا، دیـوانیە، سـەماوە، شامیە دا.. یاخیبون و هەڵاتن و مانگرتن دەستی پێ کردوە. عومەر پاشا لە بـاتی هەوڵـی نوانـدنی نەرمـی و رازیکردن پەنای بردوە بۆ بە کار هێنانی زەبروزەنگ و، لەشکرکێشی یەک لە سەر یەک بۆ سەر ناوچەکان و خێڵەکان. ویستویەتی بە زۆر بیانهێنێتە ژێر باری گوێڕایەڵی. عومەر پاشا زەبروزەنگ و تونـدوتیژیی زۆری بە کار هێناوە و، بۆ هەر ناوچەیەک ژمارەیەک عەسکەرنیزامی دیاری کردوە کە پێویست بوە ئامادەی بـکەن. بەڵام کارەکانی ئەنجامی خواستراوی بە دەس نە هێناوە.

لەو کاتەدا کە ئەمان خەریکی ئەمە بون، ناسرەدین شا بـۆ گەشـتوگوزار سـەردانی سـنەی کـردوە. لەم گەشتەدا زیاتر لە پێنج هەزار کەسی لە گەڵ بوە. خەڵکی سنورەکان گومانی ئەوەیان کـردوە ئێـران گەرەکێتـی کەڵـک لە نائـارامی نـاوخۆی عیـراق وەربگـرێ. عـومەر پاشـا بەرەو سـلێمانی چـوە. تـا ئەو گەیشـتوە شـا گەڕاوەتەوە تاران و مەترسیەکەیان رەویوەتەوە.

عـومەر پاشـا چەنـد رۆژێ لە سـلێمانی مـاوەتەوە. لە سـلێمانیش هەوڵـی داوە "تەجنیـدی ئیجبـاری" بسەپێنێ. ژمارەی عەسکەر نیزامی بۆ هەر یەکێ لە ناوچەکان و خێڵەکان دیـاری کـردوە. بـۆ ئـازوقە و پـارە تەنگی بە دانیشتوانی ناوچەکە هەڵچنیوە، بە زۆر لێی سەندون. بۆ نمونە داوای عەسکەر نیزامی لە شێخ عەلـی عەبابەیلێ، مودیری قەزای گولعەنبەر کردوە، شێخ عەلی بۆ چارەسەر چۆتە بیارە بۆ لای شێخ عوسـمان ترسـی خۆی و پەرێشانی وڵاتەکەی دەربڕیوە. *(ریاض المشتاقین: 335)*

هەندێ لە هەمەوەندی گرتوە و بێ رەزامەندی دەزگاکانی سەروی خۆی ئیعـدامی کـردون. دوای چەنـد رۆژێ بە شەو سلێمانی بە جێ هێشتوە. وا بڵاو بۆتەوە کە چۆتە سەر خێڵی هەمەوەند و جـاف. راسـتیەکەی هەواڵی یاخیبونی هەندێ عەشیرەتی عەرەبـی پـێ گەیشـتوە و بە پەلە گەڕاوەتەوە بەغـداد بـۆ سـەرکوتکردنی ئەوان. بەڵام دوای چەنـد رۆژێ فەرمـانی عەزلـی دەرچـوە (1276 ک). کەمتـر لە دو سـاڵ لە والیەتـی دا ماوەتەوە.

لە بارەی هۆی عەزل کردنیەوە قسەی جیاواز هەیە:

هەندێک ئەڵێن: لە سۆنگەی هەڵواسینی گروپێ هەمەوەنـدەوە بـوە کە بـێ وەرگرتنـی ئیزنـی مەقامـاتی بەرزی دەوڵەتەکەی لە سـێدارەی داون. گۆیـا مەترسـییان هەبـوە کە هەمەوەنـد پەنـا بـۆ ئێـران بـبەن و ببـنە هـاووڵاتی ئێـران. لەو سـەردەمەدا هێشـتا کێشـەی جیـاکردنەوەی ناوچە سنوریەکان و یەکلاییکردنەوەی "تەبەعیەت" ی هەنـدێ لەو خـێڵانەی لە نێـوان ئێـران و عوسمانی دا ناکۆک بون، چارەسـەر نە کـرا بـون. بە پێـی مـادەی هەشـتەمی ڕێککەوتننـامەی ئەرزرۆمی دوەم (1263 ک) ئازادی درا بو بەو خێڵانە یەکێ لەم دو دەوڵەتە هەڵبژێرن. ڕەنـگە هەر بـۆ ئەو مەبەسـتەش بـوبێ لە نزیـک مەریـوان لە گەڵ ئەمـانوڵا خـانی والـی ئەردەڵان یەکتریان دی بێ.

(تحفەی ناصری: 264. حدیقەی ناصری: 198)

هەندێکی تر ئەڵێن: لابراوە لە بەر ئەوەی لە ئەرکەکـانی دا سـەرکەوتو نەبـوە. بە هـۆی بەکارهێنـانی توندوتیژیەوە بەرامبەر خەڵکی عیراق، ناڕەزایی و پشێوی و یاخیبون دژی دەوڵەت زیادی کردوە. بە لابردنـی ئەو، ویستویانە ناوچەکە ئارام بکەنەوە.

بۆ ئاگاداری زیاتر دەربارەی ئەم بابەتە بڕوانە:

الدکتور علی الوردی: لمحات اجتماعیة من تاریخ العراق، الجزء الثانی، (ص 224 - 232)

عباس العزاوی: تاریخ العراق بین احتلالین، الجزء السابع، (ص 116 - 127)

شوێنی ژیان و جـوڵانی هەمەوەنـد نـاوچەیەکی فراوانـی گرتـۆتەوە کە گرنگـی بازرگـانی، ئـایینی و سیاسی، هەبوە، چ لە باکوری عیراق دا و چ لە نێوان ئێران و عیراق دا، لەوانە:

- ڕێگەی کاروانە بازرگانیەکانی نێوان سلێمانی - کەرکوک
- ڕێگەی کاروانە بازرگانیەکانی نێوان سلێمانی - بەغداد
- ڕێگەی کاروانە بازرگانیەکانی نێوان کرماشان - بەغداد
- ڕێگەی کاروانەکانی زائیرانی ئێرانی لە نێوان کرماشان - پیرۆزگاکانی شیعە لە کـازمیە، سـامەڕا، نەجەف و کەربەلا.

هەمـو ئەم ڕێگـا و شـوێنانە بەردەوام لە ژێـر هەڕەشـەی تـالانکردن، ڕوتکـردنەوە، کوشـتن دا بـون. نەیانتوانیوە بە هێمنی و بە بێ ترسی پەلاماری جەردەی هەمەوەند بە ڕێگاکانی خۆیان دا بـڕۆن. لە بەر ئەوە هەر والیەک بۆ بەغداد دانرابـێ یەکـێ لە خەمەکـانی، دابینکردنـی ئاسایشـی ئەو ناوچـانە بـوە کە مەترسـی هەمەوەندیان لە سەر بوە و، چارەسەری کێشەی سەلامەتی ڕێگـا و بـان بـوە. بـۆیە هەر والـیەک کە دانـراوە هەوڵی چارەسەرکردنی ئەم کێشـەیەی داوە. هەم بە ڕێـگەی "عەفـو" کـردن و قسـەی خـۆش و هەنـدێ جـار دامەزرانـدنیان بە زەفتـیە و ئەفسـەر لە ریـزی هێزەکـانی عوسـمانی دا و، هەم لە ڕێـگەی بەکارهێنـانی زەبروزەنگەوە، لە ڕێگەی لەشکرکێشی گەورە و پەلاماردان و کوشتن و گرتن و ئیعـدام کـردنەوە، بـێ ئەوەی هیچکامیان ئەنجامی ویستراوی دابێ بە دەستەوە.

ساڵی 1274 ک سەرداری ئەکرەم عومەر پاشا کراوەتە والی بەغداد.

لە کاتی هاتنی دا بۆ سلێمانی هێزی ناردۆتە سەریان چەند کەسێکی لـێ گرتـون و ئیعـدامی کـردون. بەڵام کێشەکەی بۆ چارەسەر نەکراوە بەڵکو بە سەر خۆی دا شکاوەتەوە.

ساڵی 1286 ک مەدحەت پاشا کراوەتە والی عیراق.

مەدحەت پاشا بە باوکی ئازادیخوازان و بە پێشەوای بزوتنەوەی چاکسازی ناسراوە. یەکێ لە کارەکانی دامەزراندنی چاپخانە و دەرکردنی رۆژنامەی الزوراء بوە. الزوراء، یەکەمین رۆژنامەی عیراق، بە تورکی و عەرەبی لە 5 ی رەبیعولئەوەلی ساڵی 1286 ک ەوە دەستی کردوە بە دەرچون. ئەم رۆژنامەیە سەرچاوەیەکی نوسراوی دەستی یەکەمی هەواڵەکانی هەمەوەندە. هەواڵەکانی لە باری سەرنجی حکومەتەوە گێڕاوەتەوە، بەڵام ئەشێ کەڵک لە زانیاریەکانی وەر بگیرێ.

یەکێکی تر لە کارەکانی مەدحەت پاشا هەوڵدان بوە خێڵە کۆچەرەکان نیشتەجێ بکا و بەرەو بە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵ بدا. بۆئەوەی سەرانی خێڵەکان و جوتیارەکان هان بدا، زەوی کشتوکاڵ و لەوەڕگای، بە نرخی هەرزان، بۆ تاپۆ ئەکردن. ئەمەش وەکو سەربازگیری لە لایەن خێڵە کۆچەرەکان و سەرۆکەکانیانەوە بەرەنگاری ئەکرا. پێیان وابو، ئەگەر لە شوێنێک دا جێگیر بن، دەسەڵاتی حکومەت بە سەریانەوە بەهێز ئەبێ، بە ئاسانی ئەتوانرێ راپێچ بکرێن بۆ سەربازی، باجی جۆراوجۆریان لێ بسەنرێ، لە کاتی سەرپێچی دا بە ئاسانی دەستی سزای حکومەتیان ئەگاتێ. لە هەموی گرنگتر لە نیشتەجێ بونی خێل دا دەسەڵاتی سەرانی خێڵەکە و رایەڵەی پەیوەندی ناوخۆی رێکخراوەی خێڵایەتی لاواز و، لە بەرامبەردا دەسەڵاتی کاربەدەستانی حکومەت بە هێز ئەبێ. هەندێ لە سەرانی خێڵەکان تەماع گرتونی زەوی خۆیان و هی شوێنی دورتریشیان بە ناوی خۆیانەوە تۆمار کردوە.

مەدحەت پاشا بۆ پاراستنی ئاسایشی ناوچەکە و رێبڕین لە هەڵاتنی یاخییان بەرەو ئێران، هەندێ قەڵا و بنکەی جەنگی لە سەر سنوری ئێران دروست کردوە. یەکێ لەوانە لە زەنگاباد بوە. بەڵام ئێران بۆ ئەم مەبەستە هاوکاریەکی ئەوتۆیان نەکردوە. ناوچەکە بۆ بەزاندنی سنور بە کراوەیی ماوەتەوە.

مەدحەت پاشا بۆ سەرکوتکردنی هەمەوەند و دانانی سنورێ بۆ دەسدرێژیەکانیان چەند جارێ هێزی ناردۆتە سەریان:

- هێزێک چۆتە سەر محەمەد میکائیل، یەکێ لە سەرانی هەمەوەند. لەو شەڕەدا ئەفسەرێک و دو سەرباز کوژراون. محەمەد میکائیل بە برینداری دەرباز بوە، دواتر مردوە.
- هێزێک چۆتە سەر بەچەی شیرین، یەکێکی کە لە سەرانی هەمەوەند. بەڵام دەرباز بوە.
- هێزێک چۆتە سەر بەچەی ئەمین، یەکێکی کە لە سەرانی هەمەوەند. بەچەی ئەمین و هاوڕێکانی لەو ماوەیەدا کاروانێکیان لە لای خانەقین روت کرد بوەوە. لەم شەڕەدا عەبدوڵا بەگ، سەرۆکی عەسکەری قزرابات (سەعدیە) و سووەیلم لە عەشیرەتی عەرەبیی رەبیعە بریندار بون. بەچەی ئەمین و دو لە پیاوەکانی کوژراون و دو کەسی تر لە پیاوەکانی بە ناوی حەمەڕەش و حەمە ساڵح بە چەکەوە گیراون. شەش ئەسپیان لێ گرتون و تاڵانیەکانیان لێ سەندونەتەوە. گیراوەکان دراون بە دادگا.
- هێزێکی تریش چۆتە سەر تاقمێکی تریان، کە لە دەوری کەرکوک کاروانێکیان روت کردبوەوە. سێ کەسیان لێ گرتون و دراونەتە دادگا.

لە ئەنجامی ئەم هێرشانەدا هەمەوەند ناچار بون ناوچەکە بە جێ بهێڵن رو بکەنە ناوچەی زەهاو لە ئێران کە سەر بە ناوچەی کرماشان بوە.

مەدحەت پاشاش وەکو والیەکانی پێش خۆی توشی هەڵگەڕانەوەی عەشیرەتەکان و شەڕوشۆڕی بەردەوامی نێوان هێزەکانی حکومەت و یاخییانی ئێلەکان بوە، ئەم کێشەیە بە چارەسەرنەکراوی بە میرات بۆ ئەو ماوەتەوە، ئەویش بە میرات بۆ والیەکانی دوای خۆی بە جێی هێشتوە.

کێشەی هەمەوەند یەکێ بوە لە بابەتەکانی گفتوگۆی عوسمانی و ئیرانی.

ساڵی 1289 ک محەمەد رەئوف پاشا لە جێگەی مەدحەت پاشا کراوەتە والی عیراق.

والی عیراق ویستویەتی هەمەوەند تێکەڵاوی هێزەکانی بکا. فەقێ قادری هەمەوەند خۆی بە دەستەوە داوە و چۆتە بەغداد. جوکل و ئەمین پاخڕ و هاوکارەکانیان تاوانبار بون بە راووڕوت و کوشتن. بڕیاری ئیعدامیان درا بو بەڵام والی لێیان خۆش بوە کردونی بە زەبتیە و ئەفسەر.

فەقێ قادر و بەرهەمی زیندان

فەقێ قادر، کە لە تیرەی بەگزادەی چەلەبی بوە، یەکێ بوە لە سەرۆکەکانی هەمەوەند. پیاوێکی خوێندەوار و، لە چاو سەردەمی خۆی دا رۆشنبیر و شارەزا بوە. بۆ ئەوەی هەمەوەند هێمن بکرێتەوە، وەک ئەڵێن، ماوەیەک کراوەتە سەرپەرشتی بازیان. دوایی گیراوە ماوەیەکی درێژ لە زیندانەکانی بەغداد و موسڵ و کەرکوک دا ماوەتەوە. سەرەنجام لە گەڵ ئێلەکەی دور خراوەتەوە بۆ دەرەوەی وڵات. ئەڵێن لە باکوری ئەفەریقا کۆچی دوایی کردوە.

کۆمەڵێ کتێبی لە سەر بابەتی ئاینی و فەلسەفی: میعراجنامە، درودنامە، پەندنامە، جەنگنامەی بەهار و زستان، بە شیعر هۆنیوەتەوە. هەروەها شیعری "ویژدانی" ی جوانی هەیە. هەمو بەرهەمەکانی بە زاراوی گۆران و بەشێکی لە زیندان دا داناوە. جێگەی پرسیارە کەسێ کە لە ناو ئەو هەلومەرجە نائاساییە ئاڵۆزەدا ژیابێ، هەلی خوێندنی بۆ هەڵکەوتبێ. لە شیعرەکانی دا پێڕەوی مەدرەسەی ئەدەبیی گۆرانی کردوە. ئەشێ نوسینەکانی بە ئەدەبی زیندان دابنرێن. لە بەرهەمەکانی دا گلەیی لە بەختی خۆی ئەکا. رەخنە لە جوامێر و هاوتیرەکانی تری ئەگرێ. هێرشی توند ئەکاتە سەر داوودەزگاکانی عوسمانی.

لە هۆنراوەیەکی دا وتویەتی:

ئەر جوامێر مەغرور، ئەر برا بێ ڕا
ئەر کاک عەبدوڵا عەزیز بێ تەبا
ئەر حاکم نەپرس، ئەر قەوم نەشنەوا
ئەر رەعیە رەهزەن نە قەحت و غەلا
بێ تەوفیق حەق، بێ یەد بەیزا
چێش مەیۆ جە دەست یەک فەرد تەنیا
یونس وار جە قەوم وێم کەردم فیرار
بیم بە قوت حوت تورک دەریابار
فیرار بیم جە قەوم چون بەڕە جە گورگ
نەزانام جە گورگ بەتەر مەبۆ تورک (ل 25)

لە هۆنراوەیەکی تری دا لە باسی داوودەزگاکانی عوسمانی دا وتویەتی:

کەس نیەن واچۆ مەر چێشەن گوناش
هەردەم بە رەنگێ مەدەری سزاش
والی موخەنەس، قوماندار ئەحمەق
شێخ عەلی خائیف، دەفتەردار سەرشەق
قازی بەدعەمەل، موفتی بێ کارە
روشدی بەگ بێ روشد، ئەرکان پەتیارە
مودەعیی عموم زەرفش خاڵیەن
رەئیس جەزا لائوبالیەن
غەیر خوداوەند فەرد فەرەیادرەس
حەرف خەیر ئەسڵەن نیەن جە لای کەس (ل 26)

بۆ ئاگاداری زیاتر لە سەر ئەم بابەتە بڕوانە:
فاتح عبدالکریم و عبدالکریم مدرس: کۆمەڵە هۆنراوەکانی فەقێ قادری هەمەوەند، بەغداد.

ساڵی 1290 ک جەردەکانی هەمەوەند چونەتەوە سەر پیشە کۆنەکەیان. والی هێزی عەسکەری ناردۆتە سەریان. کشاونەتەوە بۆ ئێران.

ساڵی 1295 ک قەدری پاشا کراوەتە والیی عیراق.

هەمەوەند لە ئیران گەڕاونەتەوە "دەخالەت" یان کردوە. دەخالەتەکەیان قوبوڵ کراوە. بەڵام ساڵی 1296 ک تاقمێکیان پەلاماری سامەڕایان داوە و، براکەی جوامێر ئاغای هەمەوەند و نەجم عەبدوڵای ئاغای بەیات لە ڕێگەی قزرابات (شاری سەعدیەی ئێستا) کاروانێکیان روت کردۆتەوە.

والیەکانی بەغداد ماوەی درێژ لە ولایەت دا نە هێڵراونەتەوە. دوای محەمەد رەئوف پاشا، عەبدوڕەحمان پاشا دانراوە (1292 ک)، پاش دو ساڵ ئەم لابراوە عاکیف پاشا لە جێی دانراوە (1294 ک). عاکیف پاشا لابراوە، قەدری پاشا لە جێی دانراوە (1295 ک)، قەدری پاشا لابراوە عەبدوڕەحمان پاشا بۆ جاری دوەم دانراوە (1296 ک). ئەم لابراوە تەقیەدین پاشا دانراوە (1297 ک).

لە سەردەمی هەمو ئەم والیانەدا باندەکانی هەمەوەند لە جموجوڵ نەکەوتون، بەڵکو بۆ فراوانکردنی سنوری جموجوڵ و دەسدرێژیەکانیان کەڵکیان لە لاوازیی دەسەڵاتی حکومەت وەرگرتوە. بەردەوام بون لە سەر راووڕوت و رێگری و تاڵان. هەمو والیەکیش چەندی پێ کرابێ، لە رێگەی لەشکرکێشی و بەکارهێنانی زەبروزەنگەوە یان لە رێگەی نواندنی نەرمیی، قبوڵی دەخالەت و چاوپۆشی لە کردەوەکانیان، بۆ یەکلاییکردنەوەی کێشەی هەمەوەند درێخییان نەکردوە. بەڵام سەرەڕای کورتی ماوەی مانەوەیان، کێشە و گیروگرفتەکانی عیراق ئەوەندە زۆر و ئاڵۆز بون، نەیان پەرژاوە، ماوەی تەواو و هێزی تەواو و خەرجی تەواو، بۆ ئەو مەبەستە تەرخان بکەن و هاوئاهەنگی جەنگی لە گەڵ کاربەدەستانی ئیرانی بکەن، تا تەقیەدین پاشا بۆتە والیی عیراق.

ساڵی 1297 ک تەقیەدین پاشا لە جێگەی عەبدوڕحمان پاشا دانراوە بە والیی عیراق.

ساڵی 1299 ک والیی موسڵ، محەمەد مونیر پاشا تەنگی بە هەمەوەند هەڵچنیوە، دەخالەتیان پێ کردوە قبوڵی کردوە. بەڵام دەستیان هەڵنەگرتوە لە تاڵان و راووڕوت. وەکیلی والی چۆتە سەریان جەزرەبەیەکی توندی لێ داون، هەوڵی گرتنی داون. دیسان جوامێر و هەندێ لە پیاوەکانی هەڵاتون بۆ ئیران.

ساڵی 1301 ک والیی بەغداد تەقیەدین پاشا، موشیر محەمەد فازیل پاشای داغستانی راسپاردوە بۆ راونانی تاقمێ لە هەمەوەند کە بە سەرۆکایەتی بەچەی چاوشین و مەحمود خلە پەزە و حەمەی مام سلێمان لە گەڵ عەشیرەتەکانی جبور و کەرەوی لە نزیک مەندەلی کرد بویان بە شەڕ.

بۆ ئاگاداری زیاتر دەربارەی ئەم بابەتە بڕوانە:

عباس العزاوی: تاریخ العراق بین احتلالین، الجزء السابع و الجزء الثامن، (مادة: هماوند فی فهرس الشعوب والقبائل والاسر)

شەڕ بۆ تۆڵەسەندن

هەندێ لە سەرانی زەنگنە بە فێڵ یەکێ لە سەرۆکەکانی هەمەوەندیان کوشتوە. ئەم کارە هەمەوەندی وروژاندوە. لە تۆڵەی ئەوەدا لە خانی ئیبراهیم خانچی (لە ناوچەی کفری) پەلاماری ئێلی زەنگنەیان داوە. زەنگنە لەم شەڕەدا شکاون کشاونەتەوە بۆ شێخ لەنگەر. هەمەوەند شوێنیان کەوتون. زەنگنە بۆ پارێزگاری خۆیان داوای یارمەتییان لە حکومەت کردوە. حکومەت هێزێکی تێکەڵاوی بۆ راونانی هەمەوەند ساز داوە. هێزێک بە سەرکردایەتی عەبدوڵا ئەفەندی خانەقینی کە بریتی بوە لە تابورێک پیادە و 60 سوار و 40 ئێسترسوار و دو تۆپی شاخی چون بۆ شێخ لەنگەر، هێزێکی تریش بە سەرکردایەتی قائیمقامی سەلاحیە کە بریتی بوە لە 750 سوار و 8 ژاندرمە و عەشیرەتی زەند و پاڵانی و هەندێ لە سوارەی تاڵەبانی و باجەڵان. ئەم دو هێزە لە شێخ لەنگەر یەکیان گرتۆتەوە.

هەمەوەند بەرەنگاری ئەم هێزەی کردوە. لە دواوە هەڵی کوتاوەتە سەری. تۆپچی و قوماندانی تابوری پیادە و هەمو سوارەی سەلاحیە (ناوی ئەوسای کفری بوە) ی ئەسیر کردوە. دوای ئەوەی چەکەکانیان لێ سەندون گیراوەکانیان بەرەڵا کردوە. هەمەوەند لە گەڕانەوەدا توشی دو تابور پیادەی تر هاتون کە ئەچون بۆ کەرکوک، هەڵیان کوتاوەتە سەریان و شکاندویانن.

هێزەکانی عوسمانی لە کۆڵ هەمەوەند نە بونەتەوە. لە دوای ئەم روداوانە مەفرەزەیەکی بەهێز لە بەغدادەوە بە سەرکردایەتی ئەدهەم پاشا هاتۆتە سەریان. بریتی بوە لە 8 تابور پیادە، ئاڵا و نیوێک سوارە، تابورێکی تۆپچی شاخی، لە کۆک تەپە توشی هەمەوەند بون، لەو کاتەدا خەریکی پەڕاندنەوەی ماڵ و خێزانەکانیان بون بەرەو ئێران. شەڕێکی قورس روی داوە. هەمەوەند گەمارۆی مەفرەزەکەی داوە و ئەدهەم پاشا ئەسیر کراوە. ماڵەکانیان دەرباز کردوە، ئەدهەم پاشاش بەر دراوە. هەمەوەند کشاونەتەوە بۆ زەهاو. *(زکی: 193)*

لەشکرکێشیی هاوبەش

هەمەوەند، شارەزای تاکتیکی جەنگ بون. هەروەها شارەزای جوگرافیای سروشتی و مرۆیی ناوچەکە بون، بۆیە لە شەڕەکان دا سەرکەوتو بون. وڵاخ و کەلوپەل و چەکیان گرتوە. زۆرجار شەڕکەری زۆریان لە هێزەکانی حکومەتی عوسمانی و ئێرانی و لە عەشائیر بە دیل گرتوە. بە دەگمەن وا بوە کەسێکیان لێ کوشت بن، هەمیشە دیلەکانیان روت کردۆتەوە و ئازادیان کردون. بەڵام تاڵانیەکانیان بە دەسکەوتی خۆیان زانیوە.

هەمەوەند دو ساڵێ لەو ناوچەیەدا ماونەتەوە. بەڵام لە هەردو دیوی ئێران و عوسمانی دانیشتوانی ناوچەکەیان بێزار و هەراسان کردوە. هەردو حکومەت رێک کەوتون پێکەوە لەشکرکێشیەکی هاوبەش ئەنجام بدەن بۆ سەرکوتکردنی هەمەوەند.

ئێران هێزەکانی بەمجۆرە ساز داوە: دو ئاڵای هەمەدان، ئاڵای زەنگنەی کرماشان، ئاڵای کولیایی و گۆران، دو ئاڵای کرند، عەشیرەتی کەڵهوڕ، سنجاوی، ئەحمەدەوەندی بیهتویی، کە بە پانزە هەزار کەس خەمڵێنراوە.

لە لایەن عوسمانیەوە، بۆ هاوئاهەنگی لە گەڵ هێزەکەی ئێران، هێزێکی گەورە ساز و لە دۆڵی سیروان مۆڵ دراوە.

هەمەوەند بە خۆیان و خێزانەکانیانەوە کشاونەتەوە نزیک دۆڵی عەباسان. خێزانەکانیان لەوێ قایم کردوە، چەکدارەکانیان لە حاجیلەر و سەرتاق لە دەشتی باجەڵان، پەلاماری هێزەکانی ئێرانیان داوە، چەند سەد ئێستریان بە بارەوە لێ گرتون. لەشکری ئێرانیان شکاندوە و هەتا ماهیدەشت راویان ناون. خۆیشیان گەڕاونەتەوە بۆ قۆرەتو و قەسری شیرین.

لەشکری تورک گەڕایەوە چونکە عەشائیری مونتەفیک راپەڕی بون. مەترسی شۆڕشی مونتەفیک بۆ سەر عیراق و بەغداد گەورەتر بو لە هی هەمەوەند، بەڵام سەرکردەی هێزەکەی عوسمانی لە ناوچەکەدا بۆ گفتوگۆ لە گەڵ هەمەوەند مایەوە و، سەرەنجام لە گەڵیان پێک هات بە ئاشتی بگەڕێنەوە شوێنەکانی پێشویان لە بازیان. *(زکی: 195)*

شەڕ بۆ پاراستنی داڵدەدراو

حەمە پاشا، سەرۆکی گشتیی هەمو ئێلی جاف، بە هەمو تیرەکانیەوە، نیشتەجێ بونی پەسەند نە کردوە. ویستویەتی بە کۆچەری بمێننەوە. گەرمیان و کوێستان بکەن. بۆ دەربڕینی ناڕەزایی، تیرەکانی جاف بە کۆمەڵ

کۆچیان کردوە بۆ نزیک کرماشان. کەرەمەویسی، هۆزێکی پچوکی تیرەی شاتری بوە، کە یەکێ لە تیرە سەرەکیەکانی جاف بوە، ئارەزوی نیشتەجێ بونیان دەربڕیوە و، خۆیان بە جیا لە گەڵ کاربەدەستانی بەغداد بۆ نیشتەجێ بون لە شارەزور و، وەرگرتنی زەویەکانی ئەوێ، پێوەندی‌یان لە گەڵ کاربەدەستان دامەزراندوە. لەو کۆچەدا لە گەڵ ئێلی جاف کۆچیان نە کردوە، لە شوێنی خۆیان ماونەتەوە. سەرۆکەکەیان، عەزیزی شاوەیس، پیاوێکی ئازا و سەرکێش بوە. گوێی نە داوەتە فەرمانی حەمە پاشا. کە جاف گەڕاونەتەوە گەرمیان، حەمە پاشا گرتویەتی. لە زیندان دا مردوە. هۆزی کەرەمەویسی باوەڕیان نە کردوە بە دەردی خوا مردبێ. پێیان وابوە لە زیندانەکەی حەمە پاشا دا بۆ ئەوەی لە ناوی ببەن دەرمانخوارد کراوە.

کەسوکاری عەزیزی شاوەیس خۆیان ساز داوە بۆ تۆڵە. لە چیمەنی سەمین لە نزیک کفری کە حەمە پاشا بارگەی دانا بو، لە کاتی نوستن دا لە ناو خێوەتەکەی خۆی دا بە خەنجەر کوشتویانە (1299 ک). کوشتنی سەرۆک، تاوانێکی ئەوەندە گەورە بوە بەخشینی نەبوە. کەرەمەویسی خۆیان حەشار داوە. جاف "ئێلجاڕی" ڕاگەیاندوە، واتە هەمو تیرەکان دەستیان داوەتە چەک بۆ تۆڵەی سەرۆکەکەیان و، لە ناوبردنی کەسوکاری عەزیز و هەمو پیاوەکانی کەرەمەویسی.

لەو کاتەدا جوامێر ئاغای هەمەوەند لە دەشتی شیروانە بوە. بکوژەکان ڕویان کردۆتە دیواخانەکەی ئەو. جوامێر خۆی لەوێ نە بوە، کە بیستویەتی بە پەلە براکەی ناردوە تا داڵدەیان نە دەن، دەس بنێن بە رویانەوە، ڕێگەیان نە دەن داخلی دیواخانەکەیان ببن. بەڵام تا براکەی گەیشتوە، بکوژەکان خۆیان گەیاندۆتە ئەوێ و "دەخالەت" یان کردوە. لەم بارەدا نەریتی خێڵ ڕێگەی نە داوە دەربکرێن، بەڵکو پێویست بوە گیانی دەخیلەکان بە هەر نرخێ بێ، بپارێزرێ. ئەگەر بکرێ سوڵحیان بۆ بکرێ، تەنانەت ئەگەر شەڕی خوێناوی گەورەشی لێ بکەوێتەوە. جوامێر بە ناچاری پەنای داون.

جاف کە پێ ئەزانن، بە سەرکردایەتی مەحمود بەگ (دواتر مەحمود پاشا) کوڕی حەمە پاشا، بە لەشکرەوە بەرەو شیروانە ئەڕۆن هەڵبکوتنە سەر جوامێر کە داڵدەی دوژمنەکەیانی داوە. شەڕی قورس قەوماوە. بەڵام لەشکری جاف نەی توانیوە ئامانجەکەی بەدی بهێنێ. لە شەڕەکەدا سەرکەوتو نەبون. جوامێر و پەنادراوەکان دەرباز بون و ڕویان کردۆتە ناوچەی زەهاو.

شێخ ڕەزای تاڵەبانی (1837 - 1910 ز) وێنەی ئەم ڕوداوەی بە چوارینەیەکی کاریکاتێری کێشاوە، وتویەتی:

جەنگ گاهی جوکل و مەحمود بەگ شیروانە بو
ئافەریم مەحمود بەگ شێر وا نەبو
وەقتێ قاسید هات و لێم پرسی: چلۆن بو ئەم شەڕە
وردە وردە بۆی بەیان کردم، کەچی شێرِ وا نەبو

ئەوەی لێرەدا جێگەی تێ ڕامانە، شەڕکەرانی هەمەوەند کە لە ڕاووڕوت و تاڵان و کوشتن دا لە هیچ نەسڵەمیونەتەوە، کەچی پێڕەوی‌یان لە هەندێ نەریتی خێڵەکی کردوە لەوانە "دەخالەت" کە لەوانە بوە فەوتان و لە ناوچون بۆ هۆزەکەیان بە دوای خۆی دا بهێنێ.

چارەنوسی جوامێرئاغا

جوامێرئاغا، کە بە "جوکل" ناوی دەرکردوە، لە ژێر گوشاری جەنگیی هێزەکانی عوسمانی دا، خۆی و ئێلەکەی دەشتی زەهاو و قەسری شیرین یان کردۆتە بنکەی مانەوە و ژیانی خۆیان. جوامێر ئاغا و هەندێ لە

هاوەڵەکانی چونەتە ئەسفەهان بۆ سەردانی مەسعود میرزا "ظل السلطان". "ظل السلطان"، کوڕە گەورەی ناسرەدین شا، ئەوسا فەرمانفەرمای باشوری ئیران بوە. بە موچەیەکی مانگانە لە قەسری شیرین و زەهاو دالدەی جوامێر ئاغا و پیاوەکانی داوە. جوامێر ئاغا قەلایەکی لە قەسری شیرین بنیات ناوە کە بە قەلای جوامێر ناوی دەرکردوە. دوای ئەوەی ناسرەدین شا، "ظل السلطان" ی لە سەر کارەکانی لابرد و کێشایەوە تاران، جوامێر ئاغا پشتیوانێکی نەماوە، دیسان کەوتۆتەوە ڕێبڕین و ڕێگرتن. ئاسایشی ناوچەکەی تێک داوە.

ساڵی 1302 ک چەند کەسێ لە بنەماڵەی شای ئیران بە ڕێگای کرماشان - قەسری شیرین دا بەرەو پیرۆزگاکانی شیعە لە عیراق بە ڕێ کەوتون. جەردەی هەمەوەند کە سەر بە جوامێر ئاغا بون ڕێگایان پێ گرتون و روتیان کردونەتەوە. بنەماڵەی شا درێژەیان بە سەفەرەکەیان نە داوە، بەرەو دواوە گەڕاونەتەوە بۆ تاران. سکالایان بردۆتە بەر ناسرەدین شا. دەربارى قاجار ئەمەیان بە سوکایەتیەکی گەورە زانیوە بۆ ناوبانگ و دەسەلاتیان. لەم بارەیەوە هەندێ نامە لە نێوان وەزارەتی دەرەوەی ئیران و سەفارەتی عوسمانی دا لە تاران ئاڵوگۆڕ کراوە و گفتوگۆ ئەنجام دراوە. ناسرەدین شا فەرمانی داوە بە حیسامولمولک، کچەزای فەتحعەلی شا و، حاکمی کرماشان، کێشەی جوامێر ئاغا یەکلایی بکاتەوە و ئاسایشی ڕێگەی کەربەلا بۆ زائیرانی ئیرانی دابین بکا. حکومەتی عوسمانی‌یش قورد ئیسماعیل پاشای دیاربەکری لە گەڵ ئۆردوی بەغداد راسپاردوە ڕێگەکانی گەڕانەوەی بۆ دیوی عیراق لێ بگرێ.

بۆ ئاگاداری لە ئاڵوگۆڕی نامەکانی نێوان کاربەدەستانی قاجاری و عوسمانی بڕوانە:
دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی، گزیده اسناد سیاسی ایران و عثمانی: دوره قاجاریه، جلد دوم، 1369 - تهران. سند شماره: 376/ 377/ 378.

موشیرئاوا

هەمەوەند ڕێگەی کەرکوک - سلێمانی بەستوە و، شاری سلێمانیشی خستۆتە مەترسیەوە. ئاسایشی ناوچەکەی تێک داوە و، دەستدرێژی کردۆتە سەر کاروان، ڕێبوار، دەوڵەمەند و هەژار. هەر کەسێکیان لێ هەڵکەوتبێ روتیان کردۆتەوە. دەوڵەتی عوسمانی بۆ دانانی سنورێ بۆ ئەم نائارامیە، هێزێکی بە سەرکردایەتی یەکێ لە جەنەراڵەکانی ئۆردوی تورک ناردۆتە سلێمانی، پلەی موشیری هەبوە. موشیر قورد ئیسماعیل پاشا بوە، کە بەڕێچەڵەک کوردی دیاربەکر بوە و، لە بەر دڕندایەتی لە شەڕدا نازناوی "قورد" واتە "گورگ" یان داوەتێ. بە دیوێکی تریش دا بۆ ئەوەی ناوەکەی لە "کورد" بچێ. ئەویش لە دەشتێکی بەردەمی سلێمانی دا ئۆردوگایەکی کاتی دامەزراندوە، کردویەتی بە بنکەی کارە جەنگیەکانی دژی هەمەوەند. لەوساوە ئەو دەشتە کە دوایی بۆتە گەڕەکێکی سلێمانی بە ناوی "موشیرئاوا" وە ناسراوە.

غەدری ئیرانی

ئیرانیەکان پێشینەیەکی دورودرێژیان هەیە لە داڕشتنی نەخشەی "سەرەتا تەفرەدان ئینجا کوشتن" دا. ئەزمونێکی زۆریان هەیە لەوەدا بە سوێند و پەیمان، بە بەڵێن و گفت، بە قسەی شیرین، دوژمن و نەیار تەفرە بدەن، هەڵی بفریوێنن، دڵنیای بکەن تا بیهێننە ناو داوی کوشتنەوە بێ ئەوەی گوێ بدەنە ئەوەی تۆمەتبار بکرێن بە بێبەڵێنی و پەیمانشکێنی، بە بیانوی "مەسلەحەتی دەوڵەت" ەوە.

کاربەدەستانی ئێرانی لە گەڵ جوامێر ئاغاش بە هەمان شێوە ڕەفتاریان کرد.

حاکمی کرماشان سەرانی خێڵەکانی کرماشان بۆ راوێژ دەربارەی چارەسەری کێشەی جوامێر ئاغا و هاوەڵەکانی بانگ ئەکا. شامراد خان، کە یەکێ بوە لە سەرانی ئێلی ئەحمەدەوەندی بەهتویی کرماشان، رائەسپێرێ جوامێر بگرێ یا بیکوژێ. داوای لە سەرانی ئێلەکانی زەنگنە، کەڵهور، کولیایی، سنجاوی و گۆران کردوە هاوکاری شامراد بکەن.

شامراد بۆ ئەنجامدانی کارەکەی، نامەیەکی بۆ جوامێر ناردوە. بە سوێند و بەڵێنی حیسامولمولکەوە، کە بۆ راوێژ و پرسوڕا ئەیەوێ سەردانی ئەو و قەسری شیرین بکات، داوای وەڵامی لێ کردوە. جوامێر پشتئەستور بە سوێندی قورئانی حیسامولمولک، رازی ئەبێ. شامراد گروپێ لە پیاوە جەربەزەکانی خێڵەکان هەڵئەبژێرێ و بەرەو لای جوامێر بە رێ ئەکەوێ. شامراد نیازی کوشتنی جوامێری ئەبێ. بۆ ئەوەی کێشەی جوامێر بە بێ شەڕ و پێکادان یەکلایی بکەنەوە و دەس بگرن بە سەر ناوچەکەدا، نەخشەکەی خۆی بۆ هاوکارەکانی رون ئەکاتەوە. کە لە دانیشتنەکەیان دا لە گەڵ جوامێر، شامراد کشتەکی تەزبیحەکەی ئەپچڕێنێ و دەنکەکانی بڵاو ئەبێتەوە، ئەو کاتە هەمو خەریکی کۆکردنەوەی دەنکەکانی تەزبیحەکە بن بۆ ئەوەی جوامێریش مەشغوڵ بێ، ئەوسا ئەم خەنجەرێ لە جوامێر ئەدا و ئەی کوژێ. هەمویان رازی ئەبن بە نەخشەکە.

کە نزیک کەوتنەوە لە قەسری شیرین ئاگاداری جوامێریان کرد، ئەویش چو بۆ پێشوازییان و لە خێوەتی فەرماندەیی دا کۆبونەوە. دوای نان خواردن کە دانیشتن بۆ حەوانەوە بە پێی نەخشەی داڕێژراو شامراد کشتەکی تەزبیحەکەی خۆی پچڕاند و دەنکەکانی بڵاو بوەوە. هەمو کەوتنە کۆکردنەوەی دەنکەکانی. جوامێریش سەری دانەواندوە بۆ ئەوەی بەشدار بێ لە کۆکردنەوەی دەنکەکانی دا. لەو کاتەدا شامراد بە خێرایی هەڵی کێشاوەتە خەنجەر و داوێتی لە سەر دڵی جوامێر و کوشتویەتی (20 ی ئەسفەند ماهی 1276 ی شەمسی). سەری جوامێریان لە لاشەکەی جیا کردۆتەوە. لە هەمان کات دا هێزێکیان ئامادە کردوە دەوری خێزان و پیاوەکانی جوامێریان داوە. ژن و منداڵ و گەورە و پچوکیان گرتون.

سەری جوامێر و گەورەپیاوەکانیان بڕیوە و کردویانە بە سەری رمەوە. بە سەرکەوتویی گەڕاونەتەوە بۆ کرماشان. حاکمی کرماشان و خەڵک پێشوازییان لێ کردون. کەللەی جوامێریان پڕ کردوە لە کا و بە نیشانەی سەرکەوتن ناردویانە بۆ ناسرەدین شا. شا لە بەرامبەر ئەم کارەدا پلەی سەرتیپی بەخشیوە بە شامراد و ناوچەیەکیشی لە قەسری شیرین بۆ لەوەڕی ئێلەکەی تەرخان کردوە.

بۆ ئاگاداری زیاتر دەربارەی ئەم رواوە بڕوانە:

حیدر بهتویی: کرد و پراکندگی او در گسترە ایران زمین، تهران، فروردین 1377 ه ش. (ص 237 - 253)

ادموندز: کردها، ترکها، عربها، ترجمه ابراهیم یونسی، تهران 1367. (ص 50 - 55)

محمد امین زکی: تاریخی سلیمانی و وڵاتی، بەغداد 1939. (لاپەڕەکانی 189 - 199)

ناوبانگی هەمەوەند

هەمەوەند لە ناو خەڵک دا ناوبانگی باش نە بوە. تەنانەت کەسانێکی وەکو جوامێر و هەندێکی تریان ئاغا و بەگ و لە تیرەی بەگزادەی چەلەبی بون، بەڵام لە بەر بەدناوی بە ناوی جوکل، خلە پەزە، پاخڕ، بەچەی چاوشین و بەچەی ئەمین و بەچەی شیرین، ناو براون. رۆژنامەی زەورائی بەغدادی ئەوەندەی هەواڵی خراپ لە سەر جوامێر ئاغا بڵاو کردۆتەوە لە ناو بەغدادیەکان دا بوە بە باو هەر کەسێ زۆر لاسار و گوێنەگر و شەڕانی بوبێ پێیان وتوە: "فلان صاير جوامير" واتا: "فڵان بۆتە جوامێر".

مەحوی (1252 - 1327 ک) کە خۆی موریدی رابەری گەورەی تەریقەتی نەقشبەندی شێخ عوسمانی سیراجەدین بوە و، مەلایەکی خاوەن خانەقا بوە، لە چوارینەیەک دا بەراوردی کردوە لە نێوان رێبڕینی جەردەیەکی هەمەوەند و دەسبڕینی شێخێکی تەریقەت دا، وتویەتی:

شێخی هەمەوەندێکی ئەدا وەعز و نەسیحەت
ئەو قوربەسەرەی دابوە بە فەحش و فەزیحەت
خۆش هاتە زبان و وتی: تۆ حەقتە فەقەت من
قوتاعی تەریقم، نەکو قوتاعی تەریقەت

دوای ئەم روداوە هەمەوەند توشی شکستێکی گەورە هاتون. دیسان گەڕاونەتەوە بۆ ناوچەی قەرەداغ لە دیوی عوسمانی. بە ناچاری دەخالەتیان بە کاربەدەستانی عوسمانی کردوە. محەمەد فازیل پاشای داغستانی بۆیان تێکەوتوە ببەخشرێن. پێ ئەچێ دەسەڵاتی عوسمانی ئیتر توانیبێتی زەفەریان پێ ببات. بۆ ئەوەی کۆتایی بە کێشە دێرینەکەیان بهێنێ، زۆری پیاوە جەربەزە و ناسراوەکانی گرتون و دوری خستونەتەوە بۆ لیبیا لە سەروی ئەفەریقا.

ئەگەرچی والیەکانی بەغداد چەندین جار لەشکری گەورەیان ناردۆتە سەر هەمەوەند، بەڵام لەشکرکێشیەکانی عوسمانی بۆ سەر هەمەوەند، هیچ جارێ ئەنجامی خواستراوی بە دەس نە هێناوە. هەمو جار چەند کەسێکیان لێ کوشتون یا گرتون یا هەڵواسیون، بەڵام سەرەنجام نەیان توانیوە سنورێ بۆ جموجوڵیان دابنێن، کەسایەتیە سەرەکیەکانیان بگرن یا لە ناو ببەن و، هەمو خێڵەکە بە تەواوی ناچار بکەن بێنە ژێر باری گوێڕایەڵی و ملکەچکردنەوە بۆ دەسەڵاتی حکومەت، لە بەر ئەوەی:

یەکەم، هەمەوەند لە گوند و ئاوایی دیاریکراودا نیشتەجێ نەبون. خۆیان و خێزانەکانیان گەڕۆک بون. ماڵەکانیان بە پشتی وڵاخەکانیانەوە بوە. بە ئاسانی توانیویانە لە بەردەم هێرشی گەورەی سەربازی دا خۆیان لابدەن یا بە وردەشەڕ خۆیان دەرباز بکەن و بکشێنەوە بۆ ناوچەیەکی دەرەوەی سنوری هێرشەکە و سەرەنجام خێزانەکانیان بپەڕێننەوە بۆ دیوی ئیران.

دوەم، رێکخراوی خێڵەکیی هەمەوەند یەکگرتو نە بوە. سەرۆکایەتیەکی تاقانەی بەهێز یا سەرکردایەتیەکی یەکگرتوی گوێلێگیراوی نە بوە. تیرەی جیاواز، بگرە باندی جیاواز بون. سەرۆک و گەورەی زۆریان هەبوە. تاقمێکیان لە گەڵ کاربەدەستانی عوسمانی یان کاربەدەستانی ئیرانی رێک کەوتون، ژیانێکی هێمن و جێگیر دابین بکەن، لە هەمان کات دا تاقمێکی تریان رێگەیان بە کاروان گرتوە. هەمویشیان هەمەوەند بون. هەر تاقمێکیان یا هەر باندێکیان کارێکی کرد بێ، هەمویانی پێ تاوانبار کراوە. بۆیە چەند جار گفتوگۆیان لە گەڵ کاربەدەستانی عوسمانی و لە گەڵ کاربەدەستانی ئیرانی کردوە، نە گەیشتونەتە ئەنجامێکی پەسەند کراو.

بۆچی هیچ والیەکی تری عوسمانی، نە بە خۆشی و نە بە زۆر، نەی توانیوە هەمەوەند بهێنێتە ژێر رکێفی گوێڕایەڵی دەسەڵاتی عوسمانیەوە؟ ئاخۆ ئەوان بۆ ئەم کارە کارامە و لێوەشاوە نە بون، یاخود هەمەوەند هێزێکی ئەوەندە گەورە بوە ئەوان دەرەقەتیان نە هاتون، یاخود هەمەوەند هەر بە سروشت ئەوەندە خراپ بون ئامادەییان تێدا نە بوە ببنە هۆزێکی ئارام و ئاسودە و نیشتەجێ؟

هەمەوەند و بابان

هەمەوەند لەو کاتەوە کە قەڵاچوالان بنکەی حوکمڕانی بابان بوە، لە ریزی هێزەکانی بابان دا بون. هاوکاری میرەکانیان کردون. تا میرایەتی بابان هەبوە ئەوان لە ریزی شەڕکەرەکانیان دا بون. کە ئەوان نەماون ئەمانیش سەرگەردان بون.

هەمەوەند سەرچاوەی ژیانیان کشتوکاڵ، ئاژەڵداری، بازرگانی یا پیشەسازی نە بوە، بەڵکو شەڕکەری پیشەیی بون. لە سەردەمی سلێمان پاشای بابان دا هاوکاری شەڕەکانی ئەو بون دژی والی بەغداد، دوای بنیاتنانی شاری سلێمانی (1199 ک) هاوکاری ئەوڕەحمان پاشای بابان و ئەحمەد پاشای بابان بون. لە شەڕی نێوان عەبدوڵا پاشای قائیمقامی سلێمانی و والی سنەدا (1258 ک) تێوە گلاون. سەرەتا چونەتە زەهاو و پاشان گەڕاونەتەوە بازیان. *(نصیری، اسناد و مکاتبات تاریخی - قاجاریه، جلد دوم، تهران 1368 ش: 194 - 195)* لە ناکۆکی نێوان مەحمود پاشای بابان، کە سەر بە ئیران و، سلێمان پاشای بابان، کە سەر بە عوسمانی بوە، لایەنگری سلێمان پاشا بون. کە مەحمود پاشا بە دەسبەسەری رەوانەی ئەستەموڵ کراوە، لایەنگرەکانی لە دەس سلێمان پاشا هەڵاتون و بەرەو ئیران کۆچیان کردوە، هەمەوەند لە سەر داوای سلێمان پاشا لە زەهاو رێگەیان پێ گرتون و هەندێکیان لێ کوشتون و، کاروانەکەیان روت کردونەتەوە. *(عبدالقادر ابن رستم البابانی، تاریخ و جغرافیای کردستان موسوم بە: سیر الاکراد، باهتمام محمد رؤوف توکلی، تهران 1366 ش: 73.)*

لە دوایین جەنگی بابان - عوسمانی (1266 ک) دا هاوکاری عەزیز بەگ بون. کاتێ میرایەتی بابان دوایی هاتوە و، دەسەڵاتی راستەوخۆی عوسمانی وڵاتی داگیر کردوە و بەڕێوەی بردوە، ئیتر ئەمان بێ ئیشوکار ماونەتەوە، دەزگایەک یا شوێنێکی گونجاو نەبوە بیانگرێتە خۆی. لەناو رێکخراوەی جەنگیی عوسمانی دا ئەم جۆرە گروپانە، کە بێ دیسیپلین و، بێ وەلائی نەگۆڕ بون، جێگەیان نە بۆتەوە.

هەمەوەند چەندین جار دەخالەتیان کردوە بە دەسەڵاتی عوسمانی و، دەسەڵاتی عوسمانی رێگەی پێ داون لە ناوچەی بازیان - چەمچەماڵ جێگیر بن، لە پاش ماوەیەک دەستیان کردۆتەوە بە روتکردنەوەی کاروان و جەردەیی. چەندین جار پاشاکانی عوسمانی ویستویانە تێکەڵاوی هێزەکانی خۆیانیان بکەن، کە چەک و ئەسپیان بە دەس هێناوە هەڵاتون و یاخی بون.

بۆ نمونە: موشیر محەمەد فازیل پاشای داغستانی، کە یەکێ لە جەنەراڵە ناسراوەکانی ئۆردوی عوسمانی بوە لە عیراق، حەمەی مام سلێمان، کە سەرۆکی یەکێ لە تیرەکانی هەمەوەند بوە گرتوە و بردویەتیە لای خۆی. لە خێوەتەکەی خۆی دا جێگەی کردۆتەوە، ئەسپێک و تفەنگێکی داوەتێ، پاش ماوەیەک حەمە هەلی بۆ هەڵکەوتوە چەک و ئەسپەکەی رفاندوە و هەڵاتوە. موشیر شوێنی کەوتوە بە تەقە گرتویەتیەوە. سەرکۆنەی کردوە کە پاش ئەو هەمو رێزلێنانە بۆچی سپڵەیی کردوە و هەڵاتوە. حەمە لە وەڵام دا وتویەتی: "حەمە کە بۆتە خاوەنی ئەسپ و تفەنگی خۆی ئەبێ موشیر چاوەڕوانی چی لێ بکا؟" *(عزاوی: 85/8)*

جەنگی روسی – عوسمانی

ساڵی 1294 ک کەمتر لە ساڵێک بو سوڵتان عەبدولحەمید کاری گرتبوە دەست، روسیا لە سۆنگەی کوشتاری مەسیحیەکان لە بالقان و ترس لە راگەیاندنی دەستور، کە بە تێگەیشتنی ئەوان نفوزی ئینگلیزی و فەرەنسی لە بەرامبەر نفوزی روسی لە ناو دەوڵەتی عوسمانی دا زیاد ئەکرد، جەنگی دژی عوسمانی راگەیاند.

قافقاس و بالقان دو مەیدانی شەڕی قورسی نێوان هێزەکانی هەردولا بون. هێزی عوسمانی لە بەرامبەر هێزی روسی دا لاواز و خۆنەگر بو. شێخەلئیسلام، بەرزترین دەسەڵاتی دینیی ناو دەوڵەتی عوسمانی، بەو بۆنەیەوە دو فتوای دەرکردوە، یەکەمیان دەربارەی پێویستیی بەشداری هەمو موسڵمانێک لەو جەنگەدا، دوەمیان زیادکردنی وشەی غازی بۆ سەر ناوی سولتان لە فەرمانەکانی و لە وتارەکانی مەلاکان دا لە سەر دوانگەی مزگەوتەکانەوە.

کورد و غەزا

شێخەکانی تەریقەت و مەلاکانی کورد بۆ بە دەنگەوەچونی فتوای شێخەلئیسلام دەربارەی بەشداری لە غەزادا دژی روسیا، کوردیان لەم شەڕەوە گلاندوە. شێخ عوبەیدولّای شەمزینی، رابەری گەورەی تەریقەتی نەقشبەندی، بە زمانی فارسی فتوایەکی درێژی دربارەی پێویستی بەشداری لەم غەزایەدا نوسیوە و، هەر خۆیشی سەرکردایەتی غازییانی کوردی لە ناوچەی هەکاری کردوە و، شێخ سەعیدی حەفید، نەوەی کاک ئەحمەدی شێخ رابەری گەورەی تەریقەتی قادری، موجاهیدینی کوردی ناوچەی سلێمانی بردوە بۆ غەزا.

پیرەمێرد (لە دایکبوی 1284 ک/ 1867 ز) لە بیرەوەریەکانی دا ئەگێڕێتەوە: "لە نەوەدو سێی رۆمیەوە شەڕی روس و عوسمانی پەیدا بو. جاڕێ لە پێشەوە رەشبگیر هەرچی ئینسان بو یەعنی لە عومری عەسکەری و ئیحتیات و رەدیفی دا بو بردیان ئەویش کە مابونەوە پیر و بێ کەڵکەکان، یا ئەڵڵا، تەپڵ و بەیداخ و شیر و قەڵغان: "لا اله الا الله - غەزا ئەکەم ئینشاڵڵا" کەوتنە رێ شێخ سەعیدی حەفید سەرلەشکری سپای غەزا بو باوکیشم بەیداخێکی ئاودامانی ئاوریشم و پەرچەم سورمەی دروست کرد بو شوێنیان کەوت قافقاس خۆت بگرە هاتین..." *(ژین، ژمارە 958 رۆژی 17 ی مارتی 1949)*

هەمەوەند بۆ بەشداری لەم "جیهاد" ەدا بەشێکیان بەشدار بون چون بۆ قافقاس بەڵام لەم سەر کە رۆیشتون تەنیا چەکی کۆن و دەمانچە و رمیان پێ بوە، لەو سەر کە هاتونەوە بە تفەنگی روسیەوە گەڕاونەتەوە. بە هۆی ئەم شەڕەوە خۆیان بە تفەنگی تازەی کارا چەکدار کردوە. *(زکی: 192)*

جەنگ چەند مانگێکی خایاند. لەشکری عوسمانی لە بەرەکانی بالقان و قافقاس دا بەرگەی هێرشی روسی نەگرت، بە سەختی لە هەمو شەڕگەکان دا شکستی خوارد. هێزی روسی بەرەو ئەستەموڵ کشا، گەیشتە کەناری دەریای مەرمەڕە کە منارەکانی ئەستەمولّی لێ دیار بو. بەریتانیا بۆ ئەوەی پێش لەوە بگرێ دەولّەتی عوسمانی لە لایەن روسیاوە داگیر بکرێ، دزرائیلی، سەرۆەزیرانی بەریتانیا، ئوستولی ناردە دەردەنیڵ. نزیک بو بەریتانیا لە شەڕەوە بگلێ، گفتوگۆ لە نیوان روسیا و عوسمانی دا دەستی پێ کرا، رێککەوتنی "سان ستیفانۆ" ی لێ کەوتەوە. روسیا بە پێی ئەم رێکەوتنە لە ئەرمەنستان قەڵای قارس و مینای باتوم، کە بەشێ بون لە ئەرزی عوسمانی، دەس کەوت و، عوسمانی دانی نا بە سەربەخۆیی بولغاریادا. *(الوردی: 3/ 19 - 20. عزاوی: 34/8)*

دەربارەی بەشداری لە "غەزا" کانی عوسمانی دا تا ئێستاش دەماودەم چیرۆکی زۆر ئەگێڕنەوە، کە هەر یەکێکیان مەغزایەکی کۆمەڵایەتی گرنگی هەیە. بۆ نمونە:

> "لە شەڕی 1336 ی هیجری - کە شەڕی روس و تورک کرا - چەند کەسێ لە عولەما بۆ ئەوەی خەڵک بنێرن بۆ شەڕ چوبون بۆ ناو عەشیرەتی مەنگوڕ و مامەش. لە دیواخانی حەماغای مامەش، رەئیسی عەشیرەتەکان وەکو هەمزاغای مەنگوڕ و حەمەمین ئاغای بڵباس و هی تریش کۆ ئەبنەوە. یەکێ لە مەلاکان وەعزیان بۆ ئەخوێنێ ئەڵێ: ئەمە غەزایە و پێویستە لە سەر موسوڵمان بیکا. هەر کەس بچێ ئەگەر بکوژرێ شەهیدە. پایەی شەهادەت زۆر گەورەیە. خۆ ئەگەر نەشکوژرێ ئەبێ بە غازی. پایەی غازیش دیسان زۆر گەورەیە.
> کە مەلا لێ ئەبێتەوە کوێخایەکی بڵباس هەڵئەستێ و ئەڵێ: مامۆستا ئەگەر خوا ئارەزو بکا هەرچی روس هەیە بە سەعاتێک ناتوانێ بیانکوژێ؟ مەلا ئەڵێ: بەڵێ ئەتوانێ. کوێخا ئەڵێ: ئینجا خوا کە خۆی پێی ئەکرێ بۆچی خۆی هەمویان ناکوژێ و بۆچ فیتنەکە بە ئێمە ئەگێڕێ؟"
>
> *(رشتەی مرواری: 12/1)*

نمونەیەکی تری هەمان بابەت:

"لە ساڵی غەزا، غەزای عروسەکەی پێشوا سالاری ئابلاخ لە موکریـان حـاجی مەلا عەبـدوڵڵایەک هەبو مەلای گوندەکەی بو ئەچێتە بن دەستیەوە پێی ئەڵـێ: ئەمە غەزایە و بـۆ دینـی ئیسـلامە، هەر کەس بچێت بۆ ئەو غەزایە ئەگەر بکوژرێت شەهیدە و حەوت حۆری لە بەهەشـتا ئەدەنـێ، ئەگەر خۆ نەشکوژرێ ئەوا ئەبـێ بە غـازی و مـاڵ و تـالانێکی زۆریشـی دەسـت ئەکەوێ. بەم قسانە سالار هەڵئەخرێنێ بۆ غەزا و لە گەڵ چەنـد سـوارێکا ئەیـاننێرێ، ئەچـن ئەو سـەرگەرم ئەبێ و عروس زۆر خراپ دەورەیـان ئەدەن جـا سـالار لەو ئـابلۆقەدانەدا ئەیـوت: خـوایە تـۆ ئەمجارەش شەهیدم مەکە تا دەستم ئەگاتەوە بە دەستی حاجی مەلا عەبـدوڵڵا بـزانم ئەگەر غەزا وا شتێ سوک و ئاسانە خۆی بۆچی نەهات و وا بەمجۆرە ملی ئێمەی پێوە کرد؟"

(رشتەی مرواری: 95/4)

ساڵی برسیمە

ساڵی 1297 ک (1880 ز) گرانی و قاتوقڕی و برسێتی ناوچەکـانی بەغـداد و موسـڵی گرتـۆتەوە. مردو لە کۆڵانەکان دا کەوتون. هەژارەکان لە بەر نە بونی کچ و کوڕی خۆیـان فرۆشـتوە. گۆشـتی گیانـداری تۆپیو و مرداریان خواردوە. کوردێکی زۆر رویان کـردۆتە بەغـداد، دەرۆزەیـان کـردوە و کە لێیـان پرسـیون چیتان ئەوێ؟ هەر یەکەیان کە دواوە وتویەتی: "برسیمە". لە بەغداد ئەو سـاڵە بە "سـاڵی برسـیمە" ناسـراوە. هەمان ساڵ لە موسڵ بە "ساڵی لیرە" ناسراوە چونکە وەزنەی گەنم فرۆشراوە بە لیرەیەک. *(عزاوی: 49/8)*

پیرەمێرد لە بیرەوەریەکانی دا ئەگێرێتەوە: "... گرانی نانیش من لە زەمانی زیندویی خۆما، لە پێشـدا، پەنا بە خوا گرانی، ساڵی 1296 بو کە بە راستی پیاو پیاوی ئەخـوارد و ئەمە بیلفیعـل لە موسـڵ روی دا و، داخلی تاریخ بوە. سەرەتای ئەو گرانیە لە شەڕی گەورەی روس و عوسمانیەوە پەیدا بو، کە رەشبگیر هەرچـی دەستی تفەنگی ئەگرت گرتیان و ناردیان بۆ حدودی قافقاس و، بـاقی تـریش لێـرە شـێخ سـەعیدی حەفیـدی مەرحوم هەڵسا فەرموی غەزایە جاڕ درا و دەروێش بە دەفەوە کەوتـنە جـۆش: "لا اله الا اللـه - غەزا ئەکەیـن ئینشاڵا" ئیتر ئەوی مابو بە جاڕێ دوای شێخ سـەعید کەوتـن، "غەزایە هەی غەزایە". بـاوکم، حـاجی مەحمـود بەگی بانەیی بو کە جارێ لە باتی خۆی ناردبویە حەج و کە هاتیشەوە تەداروکی بۆ کـرد و نـاردیە غەزا، ئەو مەحمود و ئەو مەحمود لە گەڵ ئەوەیشدا خۆی راسـتەوە بـو شـوێن شـێخ کەوت خەریـک بـو منـیش بەرێ. ئەیگوت: "ئەتبەم ئەتکەم بە چۆلەکەی بەهەشت!" ئینجا دیتە وڵات کەسی تیا نەبو جوت و گا هەڵگیـرا و تـۆو نەچێنرا ئەو لەو نەوعە گرانیە بو کە پێیان ئەوت قاتی یاخو قڕی... ئەو گرانیە زۆر نفوسـی قـڕ کـرد، مـاڵی وێران کرد، وڵاتی چۆڵ کرد.

بەڵام دوای ئەوە گرانیەکانی تر گرانی بو یەعنی وەک ئێستا دەغڵ هەبو بەڵام کەم بو ئەیان شـاردەوە گرانیان ئەکرد تەنانەت من لە بیرمە گرانیەکیان لە بانە و سەقز و لەم لایشەوە لە هەولێر و مەخمور دەغڵ زۆر بو بەڵام بەفرێکی زۆر باری بو رێبەندان بو وەک ئێستا رێوبان و وەسائیتی نەقلیە نەبـو لێـرەوە بـۆ ئێـران وڵاخ دەرنەدەچو فەقیر و هەژار ئەچون لە ناو بەفرا کەوانەیان ئەبەستە ئەژنۆ و بەکۆڵ لەوێ گەنمیـان ئەهێنـا جەردەی ناوخۆمان لەم نزیکانە لە پێنجوین بەم لاوە روتیان ئەکردن جـگە لە کـۆڵە گەنـمەکە جلوبەرگیشـیان دائەماڵین لەم لایشەوە هەرچـی لە کەرکـوکەوە ئەهـات هەمەوەنـد روتـی ئەکـردن.." *(ژیـن، ژمـارە 931، 19 ی ئاغستۆسی 1948)*

پشێوی لە سلێمانی

جەنگی روسی - عوسمانی چەند دەرهاویشتەیەکی لێ کەوتۆتەوە:

یەکەم، هێزی کار هەموی براوە بۆ شەڕ، هێزێکـی ئەوتـۆ نە مـاوەتەوە مەکینـەی ئـابوری، بە تـایبەتی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵ لەوانە دانەوێڵە، بە گەڕ بخا بە تایبەتی لەو سەردەمەدا کە هیچ جـۆرە تەکنۆلۆجیـایەکی تازە، جگە لە شێوە سەرەتاییەکانی کاری کشتوکاڵ لە بەر دەس دا نە بـوە. هەروەهـا مەکینـەی بازرگـانی، بە هۆی کەمی دەسـتی کـار و زۆری بانـدەکانی جەردەوە لە کـار کەوتـوە. زۆری ئەوانەش بـراون بـۆ شـەڕ نە گەڕاونەتەوە. لە سەرما و لە برسا و لە شەڕدا فەوتاون.

پیرەمێرد لە بیرەوەریەکانی دا ئەگێڕێتەوە: "کاتێ هاتمە ئەم کۆنە جیهانەوە دەورەی منـاڵی لای گشـت رۆڵەیەک خۆشە چونکو غەمی گوزەران نازانێ بەو سـەودایەی منـاڵیەوە دیـارە خۆشـم رابـواردوە تـا گەیـمە دەساڵی بیرم کردەوە و چەنـدوچۆنی زەمـان تـێ گەیشـتم گرانـی و مـاڵوێرانی سـاڵی 96 بە سـەردا هـات (مسلمان نشنود کافر نبیند) تاقانەیش بوم دیسان باوکم ئەو هەمو پیاو و خزمەتکارەی بو بە شەو کوڵی نان و خواردەمەنی پێ هەڵدەگرتم بە دزیەوە ئەچوینە بەر ئەو مـاڵانەی کەوا نەیشـیان بـو و رویشـیان نەدەهـات سواڵ بکەن لە دەرگامان ئەدا دەرکیان ئەکردەوە بە دزیەوە کوڵەکەمان فڕێ ئەدایە ئەو دیو دەرگاکەوە و رامان ئەکرد..." *(ژین، ژمارە 990 رۆژی کانونی یەکەمی 1949/ 1368)*

دوەم، بە هۆی لاوازیی حکومەت و گەندەڵیی دەزگاکانیەوە، باندەکانی دزی و راووروت و، دزی نهێنـی و جەردەیی ئاشکرا لە ناوشار و دەرەوەی دا، ئاسایشی ناوچەکەی بە تەواوی تێکداوە، ژیانی ئابوری وێـران کردوە.

پیرەمێرد لە بیرەوەریەکانی دا ئەگێڕێتەوە: "... ئینجا جەردەی هەمەوەند رێی کەرکوکی لـێ بەسـتین و حکومەت هێندە کز و بێچارە مابوەوە جوامێر هەمەوەند لەشکری کرد هاتە سەر سلێمانی ئەی گوت: شـەریف چەلەبی کوڕی سلێمان پاشا بوە حوکمـداریی بەشـمانە!". لە هەر چـوار لاوە دەوری شـاری دا و عەسـکەریش هیچ لە شارا نەمابو ناچار پیاوماقولەکانی ئەو سایە کەوتنە خۆ. بەر لە هەمویان قادر ئەفەندی گەورە خـۆی و دو زینەی رۆڵەی ئازای گردی سەیوان و فەقێیانیان لێ گرتن. تائیفەی عەزیزی مەسرەفیش ئەوسایە زۆر و بە دەسەڵات بون لە رێی هۆمەرە کوێر و گـۆیژەوە تـا پشـتی کـانی ئاسـکانیان محـافەزە کـرد. ئیتـر کـوڕگەلی شەڕەگەڕەککەری ناو شار دەبۆی میریان شکاند تفەنگی شەشخانەی تیا بـو دابەشـیان کـرد. خـولەی ئەلـی کەوکوژ و دەستەی دەهۆڵژەن وەک بـۆ سـەر شـایی بچـن بە دەهـۆڵ و زورنـاوە پـێش ئەم خەڵـکە کەوتـن هەمەوەندیان شکاند. بەڵام تابوری عەسکەر کە بۆ ئیمدادی سلێمانی ئەهات هەمەوەند تاسـڵوجەیان لـێ گـرتن زۆریان لێ کوشتن..." *(ژین، ژمارە 990 رۆژی کانونی یەکەمی 1949)*

پیرەمێرد ئینجا ناوی هەندێ لە دز و جەردە ناسراوەکانی سەردەمی خۆی باس ئەکـا: "... دیـتە وڵات چۆڵ بو بو و پیاوی تیا نەما بو لاتولوت و عەسکەری فیراری کەوتبونە ناوەوە پیاو پیاوی ئەخوارد. نەک بە قسە و واتە هەر بە راستی گرانییەک پەیدا بو پیاو پیاوی خوارد. ئیتر ئەو پشێوی و ئاشوبە نەنیشـتەوە تـا چوین بۆ ئەستەموڵ شەو دزی و رۆژ جەردەیی: ئەحەی وەسـمان گەردی و عەزە کچـانی و مەیـکە چنگنـی و ئەلی وەیسی ئاخەسوری و مرادە لاڵی هەیاسی و ساڵحی حەمەئایشی رۆغـزادی و نـالە پـێ پـانی هەمەوەنـد، کوشتن و بڕین و تاڵان و بڕۆ بو. خۆ وەقعەی شێخ تەها ناوشارەکەیشی وا لێ کرد بو زەندەقـدار زەنـدەقی ئەچو. لەو زەمانە من لە سیتەک باشکاتبی مەحکەمە بوم..." *(ژین، ژمارە 958 رۆژی 17 ی مارتی 1949)*

کاربەدەستانی تورک بێگانە بون بە وڵات و دانیشتوان و نەریتی کۆمەڵایەتی خەڵکەکەی. دەسەڵاتێکی گەندەڵ و ستەمکار بو. بە کارهێنانی زەبروزەنگ بـۆ سـەربازگیری زۆرەملـێ، بـاجی جۆراوجـۆری قـورس،

بەرتیلخۆری، لە نەریتە باوەکانی بو. خەڵک بە چاوی دوژمن سەیریان کردون. سەرەڕای ئەوەش تەنیا لە ناوەندی شارەکان دا دەستی ڕۆیشتوە. دەستی نەگەیشتۆتە گوندەکان و ناو خێڵە کۆچەرەکان مەگەر بۆ روتاندنەوەیان بە بیانوی کۆکردنەوەی باجەوە.

دەزگای دادوەری کە لە هەر سیستەم و وڵاتێک دا ئەشێ لە هەمو دەزگاکانی تری فەرمانڕەوایی پاکتر بێ، مەحوی، کە خۆی موچەخۆری حکومەتی عوسمانی و خانەقاکەیشی لە لایەن سوڵتان عەبدولحەمیدەوە بۆ دروست کرا بو، دادگای بە کوشتارگا و دادوەری بە قەساب شوبهاندوە، ئەڵێ:

عەوامێ لە عارفیکی پرسی هەواڵی مەحکەمە و نائیب
بە ئەنگوشتی شەهادە، ئیشارەی کرد بۆ مەسلەخ و قەساب

ئەگەر دۆخی دادگا بەوجۆرە بو بێ، ئەبێ هەلومەرجی دەزگاکانی تری کارگێڕی و بەڕێوەبردن چۆن بو بێ؟

شێخ رەزای تاڵەبانی، کە ئەویش موچەخۆری حکومەتی عوسمانی بوە و نیشتەجێی شاری بەغداد بوە، زۆر بە کورتی بە زمانی تورکی، زمانی رەسمی حکومەتی عوسمانی، لە والیەکانی بەغداد دواوە:

ساڵی 1307 ک سری پاشا کراوەتە والیی بەغداد، شێخ رەزا وتویەتی:

"ئەگەر قازی حەقی بێ و والی سڕی بێ
خاک بە سەر رەعیەت، واوەیلا بە حاڵی ئەهالی!"

ساڵی 1314 ک عەتائولڵا پاشا کراوەتە والیی بەغداد لەو بارەیەوە وتویەتی:

"ئەگەر والی پیرێکی پەککەوتە، تەمەنی لە سەد تێپەڕی بێ
ئەبێتە هۆی پەشێوانی ئەحواڵی مەملەکەت
ئەگینا چۆن بە مردو وڵات زیندو ئەبێتەوە و ئیسلاح ئەکرێ؟
ئافەرین بۆ هێزی ئیدراکی بابی عالی!"

بۆ دەقی تورکی شیعرەکانی شێخ رەزا بڕوانە:
(عباس العزاوي: تاريخ العراق بين احتلالين: 114/8 و 126/8)

ئەگەر والیەکانی شوێنێکی گرنگی وەکو بەغداد بەو جۆرە بو بن، ئەبێ موتەسەڕیف و قایمقام و مودیرەکانی کوردستان چۆن بو بن؟

لە غیابی داوودەزگای بەهێزی حکومەتی دا، ڕێکخراوەی کۆمەڵایەتی خێڵ خۆی لە ناو خۆی دا حکومەتێکی بچوک بوە. چەندی دەسەڵاتی حکومەت لاواز بوبێ دەسەڵاتی خێڵ لە بەرامبەردا ئەوەندە بەهێز بوە. چەندی دەسەڵاتی حکومەت بەهێز بوبێ دەسەڵاتی خێڵ ئەوەندە لاواز بوە.

- خێڵ، ڕێگەوشوێنی تایبەتی خۆی هەبوە بۆ دیاریکردن و سەندنی باج و زەکات و زەویانە و مەڕانە و پوشانە، لە ئەندامانی خێڵەکەی.
- خێڵ، نەریت و رەوشت و خوی تایبەتی خۆی هەبوە بۆ چارەسەرکردنی کێشە کۆمەڵایەتی و ئابوریەکانی و، بۆ یەکلاییکردنەوەی ناکۆکیەکانی نێوان کەسانی خێڵەکەی.
- خێڵ، خۆی هێزی چەکداری تایبەتی خۆی هەبوە بۆ پاراستنی سەر و سامانی ئەندامانی خێڵەکەی لە بەرامبەر هێرش و پەلاماری دەرودراوسێ.

دەسەڵاتی حکومەت نەی توانیوە ئەندامی خێڵ، چ رەوەند چ نیشتەجێ، وەکو تاکێکی ئاسایی لە دەستدرێژی بپارێزێ. نەی توانیوە مافە کۆمەڵایەتی و ئابوریەکانی، چ ئەوی شەرعی ئیسلام پێی بەخشیوە

و، چ ئەوەی یاسای دانراو بۆی سەلماندوە، دابین بکا. لە بەر ئەوە بۆ بەجێگەیاندنی داواکانی و بۆ پاراستنی مافەکانی پەنای بۆ سەرۆکایەتی خێڵەکەی و داوودەزگاکانی خێڵەکەی بردوە، نەک بۆ داوودەزگاکانی حکومەت و کاربەدەستەکانی. بە چاوی دوژمن سەیری حکومەتی کردوە. لە کاتێک دا ئەم پێویستی بە حکومەت بوە دەسەڵاتێکی بێدەربەست بوە، و لە کاتێک دا حکومەت پێویستی بەم بوە دەسەڵاتدارێکی ستەمکار بوە.

ئەمە حاڵی عەشیرەتەکانی باشوری کوردستان بوە لە ژێر سایەی حوکمی عوسمانی دا.

لە هەلومەرجێکی وەهادا دەوڵەت و داوودەزگاکانی دروست نابێ.

دەزگای فەرمانڕەوایی تورک کە پێڕەوی سیستەمی "ناوەندێتی بەڕێوەبردنی" کردوە نەی توانی خێڵە کۆچەرەکان نیشتەجێ بکا، نەی توانی دەزگایەکی خاوێن دابمەزرێنێ بۆ رەفتار کردن لە گەڵ هاووڵاتیانی دەوڵەتەکەی بۆ سەربازگیری و باجگیری. نەی توانی هیچ جۆرە چاکسازیەک لە ژێرخانی ئابوری و لە گوزەران و ژیانی کۆمەڵایەتی و فەرهەنگی دا بەدی بهێنێ. مزگەوت تەنیا ناوەندی خوێندن و فێربون بوە. گوێ نە دراوەتە دروستکردنی ڕێگاوبان، قوتابخانە، نەخۆشخانە، پرۆژەی ئاودێری و بەنداو، ژمارەیەکی کەم مزگەوت و خانەقایان دامەزراندوە. "خەتی شەریف گوڵخانە" و تەنزیماتەکەی هەرگیز لەم سنورەدا جێبەجێ نە کراوە. هەمیشە دەلاقەیەکی گەورە لە نێوان دەسەلات و خەڵک دا هەبوە. خەڵک بە چاوی دوژمن سەیری حکومەتی تورکییان کردوە. لە بەر ئەوە نەی توانی نە هەمەوەند و نە هیچ ئێل و تیرەیەکی تری رەوەند یا نیشتەجێ بهێنێتە ژێر باری گوێڕایەڵی حکومەت و بیان کات بە فاکتەری باشی بنیاتنانی داوودەزگاکانی دەوڵەت و پێشکەوتنی ناوچەکە.

گوندنشینی کوردی
لە سایەی دەسەڵاتی قاجاری دا

هەورامی (بە نمونە)

هەورامان ناوچەیەکی شاخاوی سەختە. بەشێکی لە سنوری دەوڵەتی ئیران و بەشێکی لە سنوری دەوڵەتی عوسمانی دا بوە. بەشەکەی ئیران لە روی بەڕێوەبەرایەتیەوە هەندێکی سەر بە سنە و هەندێکی سەر بە کرماشان بوە. بەشەکەی عوسمانی سەر بە لیوای سلێمانی بوە.

هەورامان تایبەتمەندی جوگرافی - سروشتی، مرۆیی، ئابوری، خۆی هەبوە. خەڵکی هەورامان، هەمویان لە گوند و ئاوایی دا نیشتەجێ بون. دابینکردنی پێویستیەکانی ژیان لەو ناوچەیەدا ئەوەندەی شاخەکانیان سەخت بوە. ئابوری ناوچەکە و سەرچاوەی ژیانی دانیشتوەکانی لە سەر سێ پایە وەستاوە: باخداری، ئاژەڵداری، پیشەی دەستی.

بۆ باخداری، زەوی کشتوکاڵی کەمە، بە کۆڵ گڵیان لە ناخی دۆڵ و شیوەکانەوە سەرخستوە بۆ ناو بەردەڵانی لاپاڵی کێوەکان. تەلانیان لێ سازکردوە، دار و سەوزەی تێ دا روێنراوە. سیستەمی ئاودێری باخەکانیان شارەزایانە رێکخستوە. بۆ چاندنی دانەوێڵە: گەنم و جۆ ناشێ و، بۆ باخ و رەز لە بارە.

- لە ئاژەڵداری دا، بزن و بزنی مەرەز و مەڕیان بە خێو کردوە.
- لە پیشەی دەستی دا، وەستای جۆلایی، کارگەچی، دارتاشی، ئاسنگەری بون.

تا رادەیەکی باش "ئیکتیفای زاتی" یان کردوە و، ئابوریەکی داخراو و سروشتییان هەبوە. بەشی زۆری پۆشاک و خۆراک و پێویستیەکانی ماڵداری و ئیشەکانیان، بەرهەمی رەنج و دەستی خۆیان بوە. دەرامەت و داهاتیان کەم بوە، بەروبومی باخداری و ئاژەڵداری و پیشەی دەستی ئەوەی لە خۆیان زیاد بوبێ بردویانەتە ناوچەکانی نزیکی خۆیان، هەندێکیان گۆڕیوەتەوە بە دانەوێڵە و هەندێکیان فرۆشتوە بە پارە پێویستیەکانی خۆیان پێ کڕیوە. لە بەر ئەوە توانای دانی باج و دیاری و پێشکەشیان لاواز بوە. هەورامی جوتیاری ئیشکەر و پیشەگەری دەستڕەنگین و شاخەوانی چاک و شەڕکەری ئازا و نیشانچی دەسڕاست بون. هەورامی بە ماندوبونێکی زۆر بژێوی خۆی دابین کردوە. کەسی تەوەزەل گوزەرانی خۆی پێ رایی نە کراوە.

خەڵکی هەورامان بە بنزاراوی هەورامی ئەدوێن، کە یەکێکە لە سەرچاوە زمانیە گرنگەکانی زاراوی گۆران. زاراوی گۆران یەکێکە لە لەهجە سەرەکیەکانی زمانی کوردی و، خاوەنی سامانێکی دەوڵەمەندی ئەدەبیە. لە مێژوی ئەدەبی کوردی دا جێگەیەکی دیاری هەیە، خاوەنی ناوەرۆک و فۆرمی مەدرەسەی ئەدەبیی تایبەتی خۆیەتی. شاعیری گەورە و، بیرمەندی گەورە و، مەلای گەورەیان تێدا هەڵکەوتوە.

هەورامان زمانی تایبەتی، جلوبەرگی تایبەتی، ئابوری تایبەتی، تەنانەت شێوەی تایبەتی ژیان و ئەندازیاریی تایبەتی بینای خانو و ئاواییان هەبوە.

بۆ ئاگاداری زۆرتر لە سەر هەورامانی تەخت و هەورامانی لهۆن لە سەردەمی ئەو روداوانەدا بڕوانە: (سیر الاکراد: 95 - 101. حدیقەی ناصری: 44 - 46. وقایع نگار: 62 - 66)

گەورەکانی هەورامان پێیان وتون سان (سوڵتان)، سانەکان خۆیان بە نەوەی کەیانیەکانی سەردەمی ئەسکەندەری مەکدۆنی داناوە. "سان" لە ناو هەورامیەکان دا سامێکی زۆری هەبوە. هەم هێزی زۆری هەبوە، هەم دەسەڵات و زەبروزەنگ، قسەیەک باو بوە لە ناویان دا ئەڵێ: "سان جمۆ بەغدا مەگیرۆ!" واتە: سان بجولێ بەغداد ئەگرێ. خۆبەخۆ کاروبارەکانی خۆیان رایی کردوە، نە پێویستیان بە حکومەتی سنە، مەریوان، جوانڕۆ هەبوە، نە حکومەتی ئیران دەسەڵاتی بە سەر ئەوان دا هەبوە.

بەشێکی هەورامان بەشێ بوە لە قەڵەمڕەوی ئەردەڵان. قەڵەمڕەوی ئەردەڵان بەشێ بوە لە دەوڵەتی ئیران.

هەورامانی لهۆن کە هاوسنور بوە لە گەڵ شارەزور ناوەندەکەی دزڵی بوە و، گەورەکەیان محەمەد سەعید سولڵتانی کوڕی عوسمان سولڵتان بوە. ئەم بلۆکە سیوسێ گوند و نزیکەی پێنچ هەزار کەس و باجی ساڵانەی 300 تمەن بوە.

هەورامانی تەخت کە هاوسنور بوە لە گەڵ مەریوان ناوەندەکەی نەوسود و گەورەکەیان حەسەن سولڵتان کوڕی محەمەد سولڵتان بوە. ئەم بلۆکە بیست و دو گوند و پینج هەزار کەس و باجی ساڵانەیان 700 تمەن بوە.

سان بە ناوی جۆراوجۆرەوە باجی لە خەڵک سەندوە، ئەویش لە باتی دانیشتوانی ناوچەکەی، ساڵانە باجی داوە بە کاربەدەستانی ئەردەڵان.

(دەربارەی رێچەڵەک و درەختی بنەماڵەی سانەکان بڕوانە: (المونذر: 139 - 143)

ساڵی 1268 کۆچی حەسەن سولڵتان، گەورەی هەورامانی تەخت و محەمەد سەعید سولڵتان گەورەی هەورامانی لهۆن لە ئەمانوڵاخانی دوەم، والی ئەردەڵان، یاخی بون. یاخیبون بە زۆری لە ئەنجامی گرانی باری باج و، نەتوانینی دابینکردنی بوە لە کاتی داواکردنی دا. دەرباری قاجار فەرمانی لەشکرکێشی داوە بە ئەمانوڵا خان بۆ سەر هەورامان. هێزی ئیرانی هێرشی کردۆتە سەر هەورامان. دو ناوەندی گرنگ: دزڵی و نەوسویان گرتوە. بەڵام هیچ کام لە سەرانی هەورامانیان بۆ نە گیراوە. هێشتا شەڕ کۆتایی نەهات بو هەواڵی هەوڵی کوشتنی ناسرەدین شا بڵاو بۆتەوە. هەواڵەکە ورەی هێزەکانی ئیرانی دابەزاندوە و، ورەی هەورامیەکانی بەرز کردۆتەوە. چەکدارەکانی هەورامی هێرشی پێچەوانەیان بۆ سەر هێزەکانی ئیران کردوە. شوێنەکانی خۆیان گرتۆتەوە. هێزەکانیان ناچار کردوە بە سەرنەکەوتویی بگەڕێنەوە سنە. بەشێ لە دانیشتوانی هەورامان ئاوارەی شارەزور و سلێمانی بون. حاکمی سلێمانی وەفدێکی بۆ ناوبژی ناردۆتە لای والی. والی 3 هەزار تمەنی لە هەورامیەکان سەندوە بەرامبەر بەوەی بە ئاشتی بگەڕێنەوە سەر جێگەورێگەی خۆیان. *(تحفەی ناصری: 193)*

ساڵی 1281 کۆچی سانەکانی هەورامان جارێکی تر تاوانبار کران بە یاخیبون. دەرباری قاجار فەرمانی دا بە والی سنە بچێتە سەریان و، سەرکوتیان بکا. والی بە هاوکاری عەلی ئەکبەر خانی ئەردەڵانی هێزەکانی ساز دا و هێرشی کردە سەریان. هەورامیەکان خۆیان پێ رانەگیرا کشانەوە شارەزور. بۆ ناوبژی، شێخ ئەورەحمانی کوڕی شێخ عوسمانی نەقشبەندی و حەمە پاشای سەرۆکی ئێلی جاف چونەتە لای والی. محەمەد سەعید سوڵتان خۆی هاویشتۆتە تەویلەی والی و 3 هەزار تمەنی داوە بۆ ئەوەی لێی خۆش ببن. کراوەتەوە بە حاکمی هەورامانی لهۆن. (*تحفەی ناصری: 201*)

دەرباری قاجار بە بیانوی نوێکردنەوەی دەزگای حوکمڕانیەوە لە ولایەتەکانی ئیران دا، بەرەو چەسپاندنی سیستەمی ناوەندێتی و کۆتاییهێنان بە دەسەڵاتی میراتیی بنەماڵە حاکم و دەسەڵاتدارەکان چوە. هەوڵی سەرەکی دەرباری قاجار بۆ کۆکردنەوەی زۆرترین باج (مالیاتی دیوانی) و، پێکهێنان و رێکخستنی فەوجە جەنگیەکانی ئەرتەشی ئیرانی بوە.

ساڵی 1284 ک غولامشاخان مردوە. دەرباری قاجار، ئەمەی بە دەرفەت زانیوە، ئیتر کەسی لە بنەماڵەی ئەردەڵان بە والی دانەناوە. بۆ چەسپاندنی دەسەڵاتی ناوەندی و راستەوخۆ ئیتر کەسانێکی داناوە لە دەرەوەی بنەماڵە دەسەڵاتدارەکانی ناوچەکە بە حاکمی ناوچەکە. ئەم سیاسەتە نوێیەی دەرباری قاجار بە دانانی فەرهاد میرزا موعتەمیدولدەولە بە فەرمانفەرمای کوردستان دەستی پێ کردوە.

حکومەتی فەرهاد میرزا موعتەمیدولدەولە (1284 – 1319 ک)

فەرهاد میرزا (1233 - 1305 ک) کوڕی عەباس میرزای وەلیعەهدی فەتحعەلی شای قاجار و، مامی ناسرەدین شا بوە. بە 17 ساڵی بۆتە حاکمی لوڕستان و خوزستان لەو ماوەیەدا نازناوی "معتمدالدوله" ی وەرگرتوە. ماوەیەکیش حاکمی فارس بوە. ناسرەدین شا لە یەکەم گەشتی دا بۆ ئەوروپا (1290 ک) ئەوی داناوە بە "نائب السلطنه". لەو ماوەیەدا کارامەیی و شارەزایی لە کاری دەوڵەتی دا نواندوە. لە رەفتاری دا لە گەڵ نەیارەکانی دڵڕەق بوە. لە هەر جێ فەرمانڕەوا بوبێ زەبروزەنگی دژی یاخی و جەردە و راووروتکەر بە کارهێناوە. رۆشنبیر و ئەدیب و شاعیر بوە، ئینگلیزی باش زانیوە، چەندین کتێبی نوسیوە. بە دەستوری ئەو "سەحنی کازمەین" لە عیراق نۆژەن کراوەتەوە. لە تاران مردوە و لە کازمەین بە خاک سپێردراوە. غلامحسین مصاحب: دایرة المعارف فارسی، ماده فرهاد میرزا معتمد الدوله.

لە دوای کۆتاییهێنان بە دەسەڵاتی میراتیی بنەماڵەی ئەردەڵان لە سنە، شای قاجار فەرهاد میرزا معتمد الدولەی ناردۆتە کوردستان. فەرهاد میزا یەکەمین حاکمی بێگانە بوە کە کراوە بە حاکمی کوردستان (1284 - 1291 ک).

سەرەتای کارەکانی بە کوشتنی سانەکانی هەورامان و بە داگیرکردنی ناوچەکەیان دەستی پێ کردوە. ویستویەتی بەمە دەسەڵاتی خۆی و دەرباری قاجار لە کوردستان دا بە تەواوی بچەسپێنێ.

پاش سێ مانگ چو بۆ سەردانی قەڵای شاهئابادی مەریوان لە گەڵ ژمارەیەکی کەم، یەکێ لەوانە لەگەڵی بو عەلی ئەکبەر خانی نەوەی ئەمانوڵا خانی والی ئەردەڵان و چەند پیاوی ناوداری سنە. لە گوندی بێڵەک دابەزیوە و مزگەوتەکەی کردۆتە شوێنی مانەوەی. حەسەن سوڵتان خۆی و براکانی مستەفا بەگ و بارام بەگ لە گەڵ چەند سەد چەکداری هەورامی هاتون بۆ گوندی بێڵەک بۆ سەردانی. بەم جۆرە بە قەرەباڵغی ئامادە بون، هاتوە بۆ نمایشی هێز و توانای خۆی، یان ئەمەی لە سادەییەوە بوە بۆ بەخێرهێنانی حاکمی تازە و دەربڕینی گوێڕایەڵی و دڵسۆزی بۆ حکومەت. مەبەستی حەسەن سوڵتان هەرچیەک و هەر کامێکیان بوبێ فەرهاد میرزا ئەم نمایشەی بە دڵ نەبوە، کردویەتی بە بەهانەی لە ناو بردنی. پێ ئەچێ پێش ئەوەی بێت بۆ

ئەم گەڕانە بە نهێنی بڕیاری دا بێ حەسەن سوڵتان کە چەند ساڵ بو لاملی ئەکرد و وەکو پێویست ملی بۆ حاکمەکانی ئەردەڵان نەدابو، لە ناو ببا. (*تحفەی ناصری: 282*)

ئەو شەوەی لە مزگەوتی بێڵەک ماوەتەوە، تا بەیان گینگڵی داوە لە بیری ئەوەدا بوە، چۆن حەسەن سوڵتان لە ناو ببا. ئیستیخارەی کردوە "یایحیی خذ الکتاب بقوة..." هاتۆتەوە ئەمەی بە نیشانەی باشی داناوە. بانگی بەیانی گوێ لێ بوە هەستاوە بۆ نوێژ و پاڕانەوەی سەرکەوتن. پاش نوێژ زەینەلعابدینی فەڕاشباشی بانگ کردوە، بێئەوەی بهێڵی هاوڕێکانی لە گەڵی چون بزانێ نیازی چیە، فەرمانی پێداوە لە گەڵ دە فەڕاشی هەڵبژاردە لە قاوەخانە ئامادە بن بۆ ئەو کارە دژوارە. هەر کە حەسەن و هەردو براکەی هاتن، ببرێنە قاوەخانە دەسبەجێ حەسەن بکوژن و هەردو براکەشی زنجیر بکەن.

عەلی ئەکبەر خان و ئەوانی تری بانگ کردوە لای خۆی بە قسەوە خەریکی کردون. کاتی هەتاو کەوتن حەسەن سوڵتان و براکانی بانگ کردۆتە لای خۆی کە بێن خەڵاتەکانیان وەرگرن و بگەڕێنەوە شوێنەکانی خۆیان. حەسەن و براکانی بە بێباکی چونەتە لای، هەندێ دڵنەوایی کردون میهرەبانی لە گەڵ نواندون، بەڵێنی "ئیمتیاز و مەواجیب" ی پێ داون، وتویەتی: "مەریوان ئەوەندەی ئاوایی گەورەی لێ نیە جێگەی ئەو هێزە زۆرەی تێدا بێتەوە، مانەوەی ئێوە بەم ژمارە زۆرە و بە سەر ئەم خەڵکەوە ئەبێتە هۆی زەرەر و زیانی ئەهالی و ڕەعیەت. خەڵاتەکانتان لە چاخانەکە حازرە. بڕۆن وەریان بگرن و بیان پۆشن و بگەڕێنەوە شوێنەکانی خۆتان، خەریکی خزمەت و کۆکردنەوەی مالیاتی دیوان بن."

هەرسێ برا چونەتە قاوەخانە. پاش ئەوەی ئەوان چونەتە قاوەخانە بە دەنگی نزم لە عەلی ئەکبەر و ئەوانی تری بەشدارانی کۆڕەکەی پرسیوە، ئەگەر ئێستا فەرمانی گرتن و بەستنی ئەم ئەشرارە بدەم چی ئەبێ؟ بە شڵەژاویەوە وەڵامیان داوەتەوە ئێستا ئەم کارە بەجێ نیە لە بەر ئەوەی هەزار تفەنگچی لە دەرەوەی مزگەوت دەست بە تفەنگەوە وەستاون، ئێمەش ئامادەیی تەواومان نیە. فەرهاد میرزا وتویەتی ئەگەر خوا بیەوێ ئەوەندە گرنگ نیە. هێشتا ئەوان وەڵامی قسەکانیان تەواو نەکرد بو لە قاوەخانەکەوە دەنگەدەنگ هەڵسا مژدەی ئەنجامدانی کارەکەی دا کە حەسەن کوژراوە و هەردو براکەشی زنجیر کراون.

عەلی ئەکبەر، بۆ دەربڕینی دڵسۆزی خۆی و پاراستنی گیانی فەرهاد میرزا، هەڵی کێشاوەتە شمشێر چۆتە دەرەوە لە بەر دەرگاکە وەستاوە.

فەرهاد میرزا داوای کردوە پەتیان خستۆتە قاچی حەسەنەوە لە مزگەوت بردویانەتە دەرەوە لاشەکەیان فڕێ داوەتە بەردەم تفەنگچیەکانی هەورامی. هەورامیەکان بەو دیمەنە حەپەساون و بڵاوەیان لێ کردوە.

فەرهاد میرزا دو گیراوەکەی تری، بارام بەگ و مستەفابەگ، بە زنجیرکراوی لە گەڵ خۆی بردۆتەوە بۆ ناو شاری سنە. فەرهاد میرزا بەمە هەمو ئەوانەی لە گەڵی چوبون بۆ ئەو سەفەرە و، هەمو سەران و سەرکێشەکانی ناوچەکەی ترساندوە و، گەفەکەی ڕۆژی یەکەمی گەیشتنی کە بە ئامادەبوانی پێشوازیەکەی وتبو: "هەرکەس ڕاستم لە گەڵ بکا بۆی ئەبم بە بەهەشت و، هەرکەس درۆم لە گەڵ بکا ئەینێرم بۆ دۆزەخ!" هێنایە دی.

سەرەڕای کوشتنی حەسەن سوڵتان و گیرانی براکانی، لەو ماوەیەدا هەورامیەکان ئارام بون. ئامادەیی گوێڕایەڵی و ملکەچییان بۆ فەرهاد میرزا دەربڕیوە، هەوڵیان داوە ئەم دو برایە بە دیاری و پێشکەش، بە ڕجا و تکا ئازاد بکەن، کەڵکی نەگرتوە. لە زیندان دا بە گیراوی ماونەتەوە. ساڵ زیاتر تێ پەڕیوە بە سەر مانەوەیان دا لە زیندان ئیتر نائومێد بون لە بەردانیان، ئینجا بیریان لە ڕێگەیەکی تر کردۆتەوە.

یەکێ لە نۆکەرەکانی فەرهاد میرزا، محەمەد باقر خان، کە حاکمی مەریوان و مەئموری ئاوەدانکردنەوەی قەڵای شاهئاباد بوە، هەورامیەکان تەگبیریان کردوە کە ئەو بە زۆر بگرن و بیبەنە هەورامان وەکو بارمتە گلی بدەنەوە لە بەرامبەر ئازادکردنی سانەکان دا ئەمانیش ئەو ئازاد بکەن، ئەگەر ئەوان کوژران ئەمانیش ئەو بکوژن.

محەمەد باقر هەواڵەکەی بیستوە و پەیامەکەی گەیاندۆتە فەرهاد میرزا. فەرهـاد میـرزا چەنـد کەسـێ لە کوردستانیەکان لە گەڵ دەستەیەک سەرباز هەڵئەگرێ و خۆی بە نـاوی سـەردانی قەڵای شـاهئابادی مەریـوان ئەچێ بۆ ناوچەکە لە نزیک گوندی "ئەنجومەنە" خێوەتگاکەی دائەمەزرێنێ.

هەورامیەکان کە بەمە ئەزانن دو هەزار کەسێ چەکدار سـاز ئەدەن شـەوانە پەلامـاری ئـۆردوی فەرهـاد میرزا بدەن. ئەم هەواڵە گەیشتۆتەوە عەلی ئەکبەر و کوردەکـانی تـر. فەرهـاد میرزایـان لـێ ئاگـادار کـردوە داوایان لێ کردوە کە خۆیانی بۆ ئامادە بکەن بەڵام فەرهاد میرزا گاڵتەی بە قسەکەیان کردوە و بە ترسنۆکیی بۆی ژماردون. هەواڵەکە بوە بە راست لە تاریکی شەودا پەلاماریان داون. گوللەبارانیان کردون. هەندێکیان لێ کوشتون. عەلی ئەکبەر، ئەگەرچی خۆی پێی کەمێ برینـدار بـوە، فەرهـاد میـرزای بە سـواری ئەسـپ دەربـاز کردوە. رایان کردوە تا شاری سنە نەوەستاون. هەورامیەکـان کامپەکەیـان تـاڵان و نـزیکەی 40 کەسـیان لە نۆکەرانی فەرهاد میرزا و کوردستانی کوشتوە.

فەرهاد میرزا ئەم شکانەی بە نەنگیەکی گەورە بۆ خۆی داناوە. هەواڵەکەی ناردوە بۆ ناسـرەدین شـا. شا فەرمانی تەمێکردنی هەورامی داوە. هێزیکی گەورەی سازداوە بینێرێتە سەریان.

حـاجی قەنـبەر عەلیخـان سـەعدولدەولە لە گەڵ 10 هەزار پیـادە و 1 هەزار سـوار، مسـتەفا قولیخـانی ئیعتیمادولسەلتەنە لە گەڵ 1 فەوج سەربازی هەمەدان، بیوک خان سەرتیپ لە گەڵ فەوجی ورمـێ و ئەفشـار بە سەرۆکایەتی حاجی سەعدولدولە گەیشتونەتە سنە. هەروەها محەمەد عەلیخان سەرهەنگی فەوجـی زەفەر لە گەڵ چریکی مەریوان و سەقز و بانە و چەند تۆپ.

فەرهاد میرزا هێزەکەی کردۆتە دو قۆڵ:

قۆڵی یەکەم، دو فەوج سەربازی خەمسە و هەزار سوار بە سـەرۆکایەتی سـەعدولدەولە و بە چاوسـاغی میرزا رەزا عەلی بێگی، بەرەو شامیان و هەورامـانی تەخـت تـا لە گەڵ مـحەمەد عەلیخـان و هیـزی زەفەر یەک بگرنەوە

قۆڵی دوەم، ئیعتمادولسەلتەنە و بیوک خان لە گەڵ دو فەوجی هەمەدان و فەوجەکانی ورمـێ و ئەفشـار بە سەرۆکایەتی ئیعتمادولسەلتەنە و چاوسـاغی عەلـی ئەکبەر، بە هاوکـاری تفەنگچـی و سـوارەی جـوانڕۆ و باشکی و کشکی لە لای جوانڕۆوە هێرش بۆ سەر هەورامانی لهۆن بکەن.

هەورامیەکان چەنـد جـارێ هێرشـیان کـردۆتە سـەر لەشـکری ئیـران و، هەنـدێکیان لـێ کوشـتون و، هێرشەکەیان دوا خستون، بەڵام لەشکرکێشیەکە بەردەوام بوە.

هەورامیەکان شاخ بە شاخ و سەنگەر بە سـەنگەر لە هەردوبەری سـیروان شـەڕیان لە گەڵ کـردون. بە چاوساغی هەندێ لە خەڵکی ناوچەکە کە هەندێکیان بە پارە و هەندێکیان لە سۆنگەی دوژمنایەتیەوە چاوساغی ئیرانیەکانیـان کـردوە بە کـوێرەڕێ دا سـەرکەوتونەتە سـەر شـاخەکانی کە روانیـوێتی بە سـەر نەوسـو دا و نەوسـویان گرتـوە. نەوسـو پـاش شـەڕێکی سـەخت کەوتـۆتە دەسـت هێـزی قاجـار و، هەورامیەکـان بە سەرۆکایەتی محەمەد سەعید سوڵتان کشاونەتەوە شارەزور. قۆڵەکەی تر بەرەو دزڵی چون، بە شـەڕی سـەخت گرتویانە.

هەردو هەورامانی تەخت و لهۆن کەوتۆتە دەست هێزەکانی حکومەت. وەکو بەشێ لە پرۆسـەی جەنـگ ماڵ و دارایی هەورامی، هەرچی بە کەڵک هاتبێ تاڵان کراوە و، هەندێکی سوتاوە یـا وێـران کـراوە، تەنـانەت دارە بەردارەکانی باخەکانیان بڕیون.

دیلەکانی هەورامی و سەری بڕاوی کوژراوەکانیان ناردوە بۆ فەرهاد میرزا لە سنە. فەرهاد میرزا سـەرە بڕاوەکانی کردوە بە نوکی رمەوە و بە دیلەکانەوە کردونی بە ناو شاردا و گێڕاونی. *(تحفەی ناصری: 300)*

سانەکان و بەگزادەی هەورامان چونەتە سلێمانی. سلێمانی لە ژێر دەسەڵاتی ڕاستەوخۆی تورک دا بوە. "کارپەردازی" ئیرانی لە بەغداد بوە، ڕاپۆرتێکی لە سەر ڕوداوەکانی هەورامان و ژیانی ئاوارەکانیان بۆ وەزارەتی دەرەوەی ئیران نوسیوە. هەندێ لە هەواڵەکانی لە ڕۆژنامەی زەورا وەرگرتوە.

لە ئەنجامی ئەو شەڕانەدا ژمارەیەکی زۆری دانیشتوانی هەورامان ئاوارە بون، ڕویان کردۆتە شارەزور و سلێمانی. چەند مادەیەکی هەردو ڕێککەوتننامەی یەکەم و دوەمی ئەرزرۆم بۆ چارەسەرکردنی کێشەی داڵدەدان و پەنادان و تێپەڕاندنی سنور و ساخکردنەوەی ناسنامەی خێڵەکان بوە.

هاتنی هەزاران هەورامی بۆ ناو قەڵەمڕەوی عوسمانی، کێشەی داڵدەدانی لە نێوان هەردو دەوڵەت دا دروست کردوە. ئیران داوای لە عوسمانی کردوە ئەوانە ڕادەستی ئەو بکرێنەوە. بە یاخی و جەردە و هەڵگەڕاوەی داناون. بۆ ئەو مەبەستە لە کەناڵی کارگێڕی - ناوچەیی و، دیپلۆماسی - ناوەندیەوە گفتوگۆ و نامەکارییان دەست پێ کردوە.

عەهدنامەی یەکەمی ئەرزرۆم (1238 ک) گرفتی داڵدەدانی هەڵاتوانی یەکترییان بەمجۆرە یەکلاییکردۆتەوە:

مادەی چوارەم: "بە پێی مەرجەکانی دێرین، نابێ هەڵاتوانی یەکتری داڵدە بدرێن و لەوانە عەشایەر و ئێلات، هەر کەسێکیان دوای ئەمە، لە دەوڵەتی... عوسمانیەوە بۆ دەوڵەتی... ئیران و، لە دەوڵەتی... ئیرانەوە بۆ دەوڵەتی عوسمانی بڕۆن، ئەبێ ئەو تێپەڕیوانە داڵدە نەدرێن.."

موعاهەدەنامەی دوەمی ئەرزرۆم (1263 ک). سەرەڕای ئەوەی هەمو مادەکانی ڕێککەوتننامەکەی پێشوی پەسند کردۆتەوە، بۆ ڕونکردنەوەی زیاتری کێشە سنوریەکان و، جموجوڵی دانیشتوانەکەیشی مادەیەکی تری بۆ زیاد کردوە، کە بریتیە لە:

مادەی هەشتەم: "هەردو دەوڵەتی مەزنی موسوڵمان بەڵێن بە یەکتری ئەدەن، بۆ ڕێگرتن لە دزی و پێشگیری لە جەردەیی کە لە لایەن هۆز و کەسانی دانیشتوی سنورەکانەوە ئەکرێ، ڕێوشوێنی پێویست دابنێن و جێبەجێی بکەن، وە بۆ ئەم مەبەستە کەسانی نیزامی لە شوێنانی موناسیب دابنێن.

سەرەڕای ئەوەش بەڵێن ئەدەن، بەرامبەر هەر جۆرە کارێکی دەستدرێژیکارانە وەکو تالان، چەپاو، کوشتن کە لە سنورەکانیان دا بقەومێ، ئیقداماتی جیددی بکەن.

سەبارەت بەو ئێلانەی کە جێگای ناکۆکیین و، دیار نیە لە ژێر دەسەڵاتی کام دەوڵەت دان، هەردو دەوڵەتی مەزن یەک جار بۆ هەمیشە ئازادی تەواوی هەڵبژاردنی شوێنی دانیشتنیان ئەدا بە خۆیان، تا لێرە بە دواوە هەمیشە لەوێدا بژین. ئەو ئێلانەی تابیعییەتیان دیار نیە، ناچار ئەکرێن کە بگەڕێنەوە قەڵەمڕەوی ئەو دەوڵەتەی کە سەر بەون."

بە پێێ ئەم دو ڕێکەوتنە هاتنی ئەوانە و داڵدەدانیان پێڕەوی نەکردنی مادەکانی ئەو دو پەیمانەیە. بەڵام هەردو دەوڵەت نە ئەوەندە متمانەیان بە یەکتری هەبوە، ڕێکەوتنەکان بە تەواوی جێبەجێ بکەن، نە ئەوەندەش توانای جێبەجێکردنیان هەبوە و، لە ماوەی دیاریکردنی هێڵی سنوردا هەردو لایان هەوڵیان داوە فراوانترین ئەرزەکانی سنور بهێننە ناو قەڵەمڕەوی خۆیان و زۆرترین ژمارەی ئێلەکانی سنور بهێننە ژێر تەبەعییەتی خۆیانەوە.

ڕۆژنامەی زەورا و هەورامان

ڕۆژنامەی زەورای بەغدادی کە ڕۆژنامەی فەرمی حکومەتی ولایەتی بەغداد بوە لە ژمارەکانی 5 و 6 و 7 و 12 ی ساڵی 1286 دا هەواڵی کوشتنی حەسەن سوڵتان و پەشێوانی هەورامان و هێرشەکانی ئیران بۆ

سەر ناوچەکە و شەڕ و پێکدادانەکان و، ئاوارەبونی هەورامیەکـان و هەوڵـی عوسـمانی بـۆ گێڕانەوەیـان بـۆ شوێنەکانی خۆیان بە ئاشتی، بڵاو کردۆتەوە.

دەوڵەتی عوسمانی هەوڵی داوە هەردولا رازی بکا. کاربەدەستانی سنوری راسپاردوە بۆ رێکخسـتنەوە و نزیکخستنەوەیان لە یەکتـری، ئیرانیەکـان گوێیـان نەداوەتە ئەوە. بەردەوام بـون لە سـەر شـەڕ و راونـان. *(عزاوی: 185/7 - 189)*

رۆژنامەی زەورا هەندێ بابەتی هەستیاری باس کـردوە، کە مێژونوسـانی ئەردەڵانـی لە گێڕانەوەکـانی خۆیان دا توخنی نەکەوتون، لەوانە:

یەکەم، مێژونوسەکانی ئەردەڵان، سەرەڕای جیاوازییان، دانیشتوانی هەردو هەورامانی تەخت و لهۆنیان، هەر یەکەیـان بە 5 هەزار کەس، کە هەردوکیـان ئەکـاتە 10 هەزار کەس خەملانـدوە. کەچـی زەورا ژمـارەی عەشیرەتی هەورامانی بە 20 هەزار کەس خەملاندوە، هەروەها ژمـارەی پەنـابەرانی هەورامـی لە سـەرەتادا 7 هەزارکەس بون لە بەر زۆری ژمارەیان کاربەدەستانی عوسمانی نەیان توانیوە رێگەیـان لـێ بگـرن، یـا بیـان گێڕنەوە دواوە بۆ ئێران. لە پاش ماوەیەک ژمارەیان بۆتە 20 هەزار ئاوارە.

دوەم، زەورا لە گێڕانەوەی هەواڵەکانی دا باس ئەکا کە هێزی ئیرانی چۆتە ناو شاخەکانی هەورامانەوە قەتڵوعامی خەڵکەکەی کردوە، دەستی لە کەس نە پاراستوە. چەکهەڵگر و گوندنشین، ژن و منداڵیـان کوشـتوە. دەستی هەنـدێک و قـاچی هەنـدێکیان بڕیـوە و، ئاواییەکانیـان سـوتاندون و بـاخە بەردارەکانیـان بڕیـون. داڵدەدانی ئاوارەکانیان خستۆتە خانەی بەزەیـی مـرۆڤپەروەرانەوە. مێژونوسـەکانی ئەردەڵان ئەم زانیارییـانە پشڕاست ئەکەنەوە.

سێیەم، مێژونوسەکانی ئەردەڵان لە گێڕانەوەکانیان دا هۆی پەلاماردانیـان ئەگێـڕنەوە بـۆ "طوغیـان و بەغـی و شـەرارەت"، کە یـاخی بـون لە دەسـەڵاتی ئیرانـی. بەڵام رۆژنـامەی زەورا هـۆی نـاکۆکی نیـوان هەورامیەکان و ئیران ئەگێڕێتەوە بۆ ناکۆکی مەزەبی شـیعی - سـوننی. دەسـەڵاتی ئیرانـی و کاربەدەسـتانی ولایەت لە سەرو هەموویانەوە فەرهاد میرزا شیعە بون و، دانیشتوانی هەورامان سـوننەی شـافیعی بـون. هـۆی وێرانکردنی ئاواییەکانیان و هەڵکەندن و بڕینی باخەکانیان و کوشـتنی شـەڕکەر و گونـدی و ژن و پیـاو و منداڵ و گەورە بەو دڕندایەتیە بە "کینەی مەزەبی" داناوە.

چوارەم، بە قسەی مێژونوسەکانی ئەردەڵان باجی هەورامانی لهۆن 300 تمەن و هی هەورامانی تەخـت 700 تمەن بوە، کە نەیان توانیوە لە کاتی خۆی دا دابینی بکەن، یا نەیان ویستوە بیـدەن، دوای شـەڕەکان و شکانی سانەکان هەمو جار هەریەکەیان 3 هەزار تمەنیان لێ سەندون ئینجـا رێگەیـان داون بگەڕێـنەوە سـەر شوێنەکانی خۆیان. پێ ئەچێ شەڕەکان "گەڕی پارە" بو بن.

بابی عالی بۆ پاراستنی دۆسـتایەتی لە گەڵ ئێـران، داوای لە کاربەدەسـتەکانی خـۆی کـردوە، رەوانەی ئیرانیان بکەنەوە. بەڵام لە بەر ئەوەی ژمارەیان زۆر و سـوننی مەزەب بـون، داوایـان لە ئێـران کـردوە بیـان بەخشن و بە خۆشی رێگەیان بدەن بگەڕێنەوە سەر ئاواییەکانی خۆیان. بەڵام ئێران داوای کـردوە رادەسـتی ئەوان بکرێنەوە. عوسمانی بۆ ئەوەی درێژە بە گفتوگۆ بـدەن بـۆ مـاوەی 3 مانـگ لە شـارەزور و سـلێمانی داڵدەیان داون. تا چارەیەک بۆ گرفتەکەیان ئەدۆزنەوە. سەرەنجام لە نێوان ئەوەی بگەڕێنەوە وڵاتـی خۆیـان، یان دور بخرێنەوە لە دیاربەکر نیشتەجێ بکرێن، بە کەساسی گەڕاونەتەوە وڵاتی خۆیان.

بۆ ئاگاداری لە نامە ئاڵوگۆڕکراوەکانی نێوان کاربەدەستانی قاجاری و عوسمانی بڕوانە:
دفتر مطالعـات سیاسـی و بـین المللـی، گزیـده اسـناد سیاسـی ایرانـی و عثمـانی: دوره قاجـاریه، جلـد دوم، 1369 - تهران. سند شماره: 340/ 341/ 344/ 350.

هاوزەمان لە گەڵ ئەم ڕوداوانەی هەورامان دا هەندێ ئاغا لە سلێمانیەوە هەڵاتون بۆ سنە. فەرهاد میرزا لە بەرامبەر داڵدەدانی هەورامیەکان لە سلێمانی ئەویش داڵدەی ئەوانی داوە لە سنە. ویستویەتی وەکو بـابەتێ لە "ڕەفتاری هاوشێوە" لە پەنادانی سیاسی دا بەکاریان بهێنێ. *(تحفەی ناصری: 301)*

کوڕانی حەسەن سـوڵتان وئامۆزاکـانی، سـاڵێکیان لە سـلێمانی بە پەرێشـانی و تەنگدەسـتی بە سـەر بردوە، لەو ژیانە بێزار بون. ئەحمەد سوڵتان، کە یەکێ لە پیاوە ناسراوەکانیان بوە، پەنای بۆ شێخولئیسـلامی سنە بردوە، بۆی تێکەوتوە، فەرهاد میرزا بەخشیوێتی. ئەوانی تـر بەمە ئومێـدی گەڕانەوەیـان پەیـدا کـردوە. محەمەد سەعید سوڵتان، هاوسەرەکەی پیرۆزە خانم کە لە شێخانی عەبابەیلێ بوە، لە گەڵ ڕۆستەم بەگی کـوڕی ڕەوانەی ماڵی عەلی ئەکبەر کردوە کە لای فەرهاد میرزا عەفـوی بـۆ وەربگـرن و بگەڕێـتەوە خـۆی بهـاوێژێتە تەویلەکەی فەرهاد میرزاوە. فەرهاد میرزا دیسانەوە توانیـوێتی دەسـتی ئەم بنەمـاڵەیە ببـڕێ. شـکۆی پـایەی "سوڵتان" بشکێنێ. بە عەلی ئەکبەر و پیرۆزە خانمی وتوە: ئەگەر شا قسەی من ببیستێ بە دڵنیاییەوە نـایەڵم سەری مویەک زەرەری گیانی یا مـالی بە مێـردەکەت بگـا. بەمجـۆرە نـاردی مـحەمەد سـەعید هـاتەوە لە گەڵ کۆمەڵێ لە دەستوپێوەندەکانی، خۆی هاویشتە تەویلەکەی فەرهاد میرزاوە. عەلی ئەکبەر چو لە پەناگاکەی دەری هێنان و بردنی لە ماڵی یەکێ لە پیاوە ناسراوەکانی سنە دای مەزراندن. بۆ ئەوەی هێمنیان بکەنەوە 3 مـانگێ بەمجۆرە ماونەتەوە. ئینجا فەرمانی کوشتنی مـحەمەد سـەعید و کوڕەکـانی دەرچـوە. هەر لەم مـاوەیەدا بـارام بەگی برای حەسەن سوڵتان لە زیندان دا مردوە. مستەفا بەگی برایان کە پیـاوێکی بێـوەی بـوە، بە کەفـالەتی سنەییەکی کاربەدەست بەردراوە بەو مەرجەی خۆی و خێزانەکەی لە سنە دەر نەچن.

فەرهـاد میـرزا کوشـتنی مـحەمەد سـەعید و کوڕەکـانی بە عەلـی ئەکـبەر سـپاردوە. عەلـی ئەکـبەر بـۆ هەڵفریواندنی سەعید بەڵێنی ئەداتێ کە لای فەرهاد میرزا شفاعەتی بـۆ بکـا و حکـومەتی لهـۆن بەو بـدا، بەو مەرجەی لە گەڵی بچێ بۆ جوانڕۆ. لە وێوە بنێرێ ئەوڕەحمان بەگی کـوڕی بێـتە لای بـۆ ئەوەی ئەوڕەحمـان بەگ وەک بارمتە لای ئەم بمێنێتەوە و سەعید بچێ کاروباری لهۆن بگرێتە دەست. عەلـی ئەکـبەر بەم تەگبیـرە حـوکم و خەلعەتـی بـۆ وەرگرتـوە. پـاش هەفـتەیەک عەلـی ئەکـبەر بە ڕێ کەوتـوە بـۆ جـوانڕۆ. سـەعید خێزانەکەیشی لە گەڵ خۆی بردوە. سەعید دڵنیا نەبوە لە نیازی عەلی ئەکبەر، لە بەر ئەوە بە درێژایـی ڕێگـاکە هەندێ جار ماوەیەک خۆی پێش خستوە و هەندێ جار مەسافەیەک خۆی دوا خستوە. عەلی ئەکبەر بۆ ئەوەی دڵنیای بکا بە درێژایی ڕێگاکە گوێی نەداوەتێ. لە جوانڕۆش ڕێگەی داوە بە ئـارەزوی خـۆی لە هەر جێـیەک خۆی بیەوێ نیشتەجێ بێ. پاش چەند ڕۆژێ ئاگاداری کردوە مانەوە بەوجۆرە لە جوانڕۆ سـودی نـیە داوای لێ کردوە بنێرێ ئەوڕەحمانی کوڕی بێتە لای ئەو بمێنێتەوە و خۆی بڕوا بۆ لهۆن.

سەعید پەیک و پەیامی ناردوە بۆ ئەوڕەحمان و ئەوڕەحمان هاتوە.

نیوەشەو سەیفور بەگ، نایبی حکومەتی جوانڕۆ، کە نۆکەرێکی باوەڕپێکراو و جەربەزەی خـۆی بـوە، بانگ کردوە بۆ ئەوەی پێکەوە نەخشەی کوشتنی دابنێن. وا پێکهاتون:

- ئەم، سـبەی بەیـانی سـەعید و کوڕەکـانی بانـگ بکـا گفتوگـۆی حکـومەتی هەورامـانی لهـۆنی لە گەڵ بکا.
- ئەو، چەند کەسێ لە نۆکەرانی ئازا و زرنگ بە کەرەسـتەی شـەڕەوە لە نـاو قەڵادا خۆیـان مەڵاس بدەن، کاتی نانی نیوەڕۆ سەیفور بێت و سـکاڵا لە نۆکەرەکـان بکـا، ئەو بە بیـانوی تەمێکردنـی نۆکەرەکان لە ژور دەربچێ. سەیفور و نۆکەرە چەکدارەکان بـڕژێنە ژورەوە پەلامـاری سـەعید و کوڕەکانی بدەن و زنجیریان بکەن.
- بە درێژایی شەو خەریکی ئامادەسازی نەخشەکە بون.

ڕۆژی دوایی لە کاتێک دا سفرە ڕاخراوە بۆ نان خواردن. سەیفور دێت ئەڵێ نۆکەرەکان جنێویان پێ داوم. سەعید، بێ ئاگا لەو داوەی بۆی نراوەتەوە، بە سەیفور ئەڵێ تۆ سەرۆکی هەمو نۆکەرەکانی، بۆ تۆ شایستە نیە شکات لە بەردەستەکانی خۆت بکەی. سەیفور سوێند ئەخوا تا عەلی ئەکبەر دارکارییان نەکا نە نان بخوا و ئیتر نە نۆکەری بکا. عەلی ئەکبەر خۆی ئەشڵەژێنێ بە پێی پەتی لە ژورەکە دەرئەپەڕێ، لەو کاتەدا نۆکەرە ئامادە کراوەکان خۆیان ئەکەن بە ژوردا، سەعید و دو کوڕیان ئەگرن و، لە دەرەوەش چەند کەسێکی تریان لێ ئەگرن. دەسبەجێ سەعید ئەکوژن. هەروەها میرزا ئەبوبەکری نۆکەریش بە گولله ئەکوژن. خێزانەکەی کە زانیوێتی بە سەر و پێی پەتی و هاوار و گریان هاتۆتە دەرێ، پاڕاوەتەوە ئەوڕەحمانی کوڕی نە کوژن. عەلی ئەکبەر ئەوڕەحمان و ڕۆستەمی ناردوە بۆ زیندان. ڕۆستەمی لە بەر مناڵی ناردۆتەوە بۆ لای دایکی. بەڵام کەسی ناردوە ئەوڕەحمانیان بە پشتێنەکەی خۆی خنکاندوە و، کابرای بکوژیان فێر کردوە بچێتە بەردەمی دایکی هاوار بکا کە ئەوڕەحمان لە بەر دڵتەنگی ئەیەوێ خۆی بکوژێ من چەندی هەوڵم داوە دەستی بگرم کەڵکی نەبوە پشتێنەکەی خۆی خستۆتە ملی ئەگەر فریای نەکەوی خۆی ئەخنکێنێ. دایکی کە چوە کوڕە گەنجەکەی بە مردویی دیوە، گیسوی خۆی بڕیوە ویستویەتی ئەویش خۆی بکوژێ.

ساڵی 1287 ک لە پاداشتی ئەم کارەدا، لە سەر پێشنیاری فەرهاد میرزا، شای ئیران نازناوی "شرف الملک"، پلەی سەرتیپی و نیشان و حەمایلی بە عەلی ئەکبەر بەخشیوە.

نازناوی ئیرانی

لە سەردەمی بنەماڵەی قاجاردا ژمارەیەکی زۆر نازناوی زل و بێ ناوەرۆک بە سەر کەسانی جۆراوجۆردا دابەش کراوە. لە ناو ئەوانەدا کەسایەتی سیاسی، سەربازی، کارگێڕی، فەرهەنگی، خێڵەکی... تێدایە. هەمو ئەم نازناوانە کە لە لایەن دەرباری قاجارەوە بەخشراون لە پاداشتی خزمەتێک دا بوە کە بەم دەربارە کراوە، یان بە پارە و پێشکەش کڕیویانە. هەندێ لەو کەسانە ڕەنگە شایستەی ناوی لەوە گەورەتر بوبن، بەڵام هەندێکیان بەدناو و بێمایە بون. بەمە پێگەی کۆمەڵایەتی و چینایەتییان لە ناو کۆمەڵگادا بەرز بۆتەوە بۆ پلەی ئەشراف و ئەعیان و، ئیتر خۆیان لە ریزی چینی ئەریستۆکراتی دا ژماردوە.

عەلی ئەکبەر خان (؟ - 1312 ک) کوڕی سادق خانی کوڕی ئەمانوڵا خانی ئەردەڵان بوە. چەند جارێ کراوەتە حاکمی جوانڕۆ. چەند جارێ لە دەزگای حوکمڕانی سنەدا کاری گرنگی دراوەتێ. یەکێ بوە لە پیاوە دڵسۆزەکانی دەرباری قاجار. چەند جار لە کوردستان کاری دەوڵەتی پێ سپێردراوە و چەند جار لابراوە. هەمو جار کە ترسی گیران و دورخرانەوەی بوە، بە بەرتیل (دیاری و پێشکەش) و، (بەستنشینی) لە پیرۆزگاکانی تاران و ماڵی پیاوە دەسەڵاتدارەکان خۆی پەڕاندۆتەوە.

یەکێ لە نەریتە دێرینەکانی فەرمانڕەوایانی ئیران بۆ لە ناوبردنی دوژمن و نەیار و ناحەزەکانیان، بە کارهێنانی تاکتیکی "سەرەتا تەفرەدان ئینجا کوشتن" بوە. زۆرجار قورئانی مۆرکراو، یا سوێندخواردن بە قورئان و، ناوبژیوانی خاوەن پایەی کۆمەڵایەتی، دینی، فەرهەنگییان بۆ دڵنیاکردنی کەسی خواستراو بە کارهێناوە، تا ڕایان کێشاوەتە ناو داوی کوشتنەوە. ئەنجامدانی ئەم کارەیان هەمیشە بە زیرەکی و زرنگی بۆ دانەری پلان و جێبەجێکارەکەی ژماردوە. هەرگیز گوێیان نەداوەتە ئەوەی ئەمە بە غەدر و نامەردی و ناجوامێری و، پەیمانشکێنی دابنرێ، بەڵکو ئەمەیان بە بیانوی مەسڵەحەتی دەوڵەتەوە پاساو داوە.

ئەم نەریتە لە چیەوە داکەوتوە؟

ئەمە حاڵەتێک نیە کەسێ بە ڕێکەوت کردبێتی، بەڵکو یەکێ بوە لە نەریتی حوکمڕانی کە لە لایەن چەندین کەس و لە چەندین شوێن و لە چەندین زەمانی جیاوازدا لە ئیران دوبارە بۆتەوە. نوسەرانی مێژوی

کۆمەڵایەتی و سیاسی و فەرهەنگی ئیران ئەم کارەیان هەمیشە بە ستایشەوە گێڕاوەتەوە. کارەکەیان بە "لطایف الحیل" پاساو داوە.

عەرەب ئەم نەریتە بە "غەدر" دائەنێ، هەرکەس بیکا لە روی کۆمەڵایەتیەوە پێی ئەشکێ و متمانەی خەڵک لە دەس ئەدا و، لە روی دینیەوە بە "وەعدە خیلاف" دائەنرێ کە سزای خوایی بە دوادا دێ.

کورد دەوڵەتی نەبوە. ڕێکخراوەی خێڵەکیی عەشیرەتەکانی، چ رەوەند و چ نیشتەجێ، کاری لەو جۆرەیان بە نامەردی و ناپیاوی لە قەڵەم داوە. هەرکەس کرد بێتی ئیتر بە جۆرێ متمانەی لە دەس داوە جارێکی تر کەس باوەڕی بە بەڵێنەکانی نە کردوە.

ریشەی ئەم نەریتە ئیرانیە بۆ چی ئەگەڕێتەوە؟

ئاخۆ لەو پەروەردە کۆمەڵایەتیەوە فێری بون کە سەعدی شیرازی، حەکیمی گەورەی ئیرانی، لە "گولستان" دا بە شیعر وەکو پەندی گوێلێگیراو دەری بڕیوە، وتویەتی: "دروغ مصلحت امیز، بە است راست فتنە انگیز"؟ واتە: "درۆیەک کە قازانجی تێ دا بێ باشترە لە راستیەک کە فیتنە هەڵبگیرسێنێ."

یاخود لەو پەروەردە دینیەی مەزەبی "شیعە" وەوە کە لە کاتی پێویست دا رەوایەتی بە "تەقیە" کردن داوە؟

زۆر جار نوسەرانی ئیرانی، بە تایبەتی لە بابەتی گێرانەوەی مێژویی و کۆمەڵایەتی دا، پەندێکی عەرەبی‌یان دوبارە کردۆتەوە کە ئەڵێ: "الناس علی دین ملوکهم" بە واتەی خەڵک پێڕەوی لە ئاینی شاهەکانیان ئەکەن. شا بە خۆشی بو بێ یان بە زۆر، دانیشتوانی وڵاتەکەی خۆی هێناوەتە سەر ئاینەکەی خۆی. بە درێژایی مێژوی ئیران راستی ئەم قسەیە سەلمێنراوە. لە نەریتی حوکمڕانی دا هەمان شت دوبارە بۆتەوە. لە ناو کوردیش دا ئەو کەسایەتییانەی بون بە بەشێ لە دەزگای حوکمڕانی قاجار، هەمان نەریتی "تدابیر صائبە" یان کردوە بۆ ئەوەی بە "لطایف الحیل" کەسی ویستراو بخەنە ناو "کمند تدبیر" ەوە.

عەلی ئەکبەر خانی ئەردەڵانی هەمان کاری کرد لە گەڵ محەمەد سەعید سوڵتان و سانەکانی هەورامان (1287 ک).

ئەمیر نیزامی گەڕوسی هەمان کاری کرد لە گەڵ هەمزە ئاغای مەنگوڕ و هاوەڵەکانی (1299 ک).

شامراد خانی بیهتویی هەمان کاری کرد لە گەڵ جوامێر ئاغای هەمەوەند و هاوەڵەکانی (1305 ک).

ڕایەڵەی پێوەندی دەرەبەگایەتی
لە کۆمەڵگای کوردی دا

خۆشناو (بە نمونە)

خۆشناو یەکێکە لە خێڵە گوندنشینەکان کە لە خۆشناوەتی دا نیشتەجێن. ناوچەی خۆشناوەتی شوێنی ژیان و نیشتەجێ بونی خێڵی خۆشناو بوە، بە میر و بەگ و کوێخا و کرمانجەوە. خۆشناوەتی کەوتۆتە ناوچەکانی نێوان رانیە، رەواندز، شەقڵاوە، کۆیە. هاوسنور بوە لە رۆژهەڵاتەوە لە گەڵ خێڵەکانی ئاکۆ و بڵباس لە رۆژئاواوە لە گەڵ خێڵەکانی هەروتی و سورچی، لە باکورەوە لە گەڵ باڵەک، لە باشورەوە لە گەڵ گەردی.

گوندی خۆشناو

خۆشناو رەوەند نە بون، گەرمیان و کوێستانیان نە کردوە، لە ئاوایی دا ژیاون. خانویان هەبوە. هەمو خێزانێ بە گوێرەی توانای دارایی و کۆمەڵایەتی خۆی، خانوەکەی گەورە یان بچوک بوە. پێک هاتوە لە ژورێک یا زیاتر.

گوندی خۆشناوەتی، نمونەیەک بوە لە شێوەی ئەندازیاریی گوندی کوردیی ناوچە شاخاویەکان. گوند لە بناری چیادا لە نزیکی کانیاو دا ئاوا کراوەتەوە. تۆپۆگرافیای ناوچەکە و زۆریی و کەمیی ئاوی کانی و کارێز، فاکتەری سەرەکی بوە لە دیاریکردنی زۆری و کەمی ژمارەی خێزان و خانوەکانی دا. هەر ئەمە بۆتە هۆی بچوکی گوندەکان و دوریی و دابڕانیان لە یەکتری. گوندەکان لە سەر کانی بنیات نراون، نەک لە سەر چەمی گەورە و روباری گەورە. بۆیە هیچ گوندێ نەیتوانیوە گەشە بکا ببێ بە شار یا بە شارەدێ. دێیەک کە ژمارەی خێزانەکانی زیادی کرد بێ، هەندێ لە دانیشتوەکانی، بە ناچاری گوندەکەیان بە جێ هێشتوە. ئەگەر لەو نزیکانە کانیاو و ئەرزی کشتوکاڵی تر هەبوبێ بە هەمان ناوەوە، بە زیادکردنی وشەی سەرو و خوارو، کەون و تازە، گوندێکی نوێیان ئاوەدان کردۆتەوە، یا بە یەکجاری لە گوندی دایکانە دور کەوتونەتەوە و رویان کردۆتە گوند یا ناوچەیەکی تر.

خانوەکانی گوند بە ریز لە تەنیشت یەکتریەوە بنیات نراون. ریـزی یەکـەمی لـە لێـواری دۆڵەکـەدا لـە بناری شاخەکەدا دروست کراوە و، لە سەرو ئەوەوە ریزی دوەم و سێیەم و چوارەم هەڵکشاوە بەرەوە لوتکەی کێوەکە. لە دورەوە کە بۆی بڕوانی وەکو هەرەمێ کە ریزە خانوی ژێرەوە درێژ و دوا ریزە خانوی سەرەوەی کورت بۆتەوە. لە ئاواکردنەوەی دێ دا چەند شتێ رەچاو کراوە:

یەکەم، ناوچەی شاخاوی زەوی کشتوکاڵی کەم بوە. بۆ ئەوەی دێبەرەکان نەبن بە ژێر خانوەوە دێ لـە سەرەوەی کانی و کارێز دا ئاوا کراوەتەوە، بە جۆرێ کە زەوی بەراو کەوتۆتە بەردەمی گوندەکـە بـۆ ئـەوەی ئاوی کانیەکە زاڵ بێ بە سەر زەویەکان دا.

دوەم، گوند هەمیشە لە بەر مەترسی هێرشی دەرەکی دا بوە. تاقمی بەهێزتر هـەوڵی دەسبەسـەرداگرتن و داگیرکردنی گوندی لاوازی داوە. بۆ داکۆکی لە یەکتری و، لە ترسی پەلاماری کتـوپڕ و ناکـاو، لـە شـێوەی هێلّی بەرگری دا خانویان بە تەنیشت خانوی یەکتریەوە دروست کردوە و دیواری پشـتەوەی بـە شـاخەکەوە نوساوە.

سێیەم، بۆ پاراستنی ئاژەڵ و وڵاخەکانیان لە دزی، شوێنی ژیانی خێزان و کادان و ئاژەڵیـان پێکـەوە داناوە.

خانوەکان بە زۆری لە خشتی کاڵ یا خڕکەبەرد و قوڕ دروسـت کـراون. نـزم و تاریـک و دوکـەڵاوی بون. خانوی گوندەکانی خۆشناوەتی، وەکو گوندەکانی تری دێهاتی کوردەواری، پاشەڕۆی ئاژەڵ و وڵاخیـان لە ناو دێکەدا فڕێ داوە. تەوالێت و شوێنی خۆشتنی تێدا نەبوە. بۆ خۆشتن و سەراو چونەتـە گـوێ چـەم و دەشتودەر. تەوالێتیان بە پێویست نەزانیوە. لە باتی تەوالێت گەوڕی وڵاخەکانیان بە کار هێناوە. کـانی ژنـان، شوێنی کۆبونەوە و یەکتربینینی ژنان و کچانی دێ بـوە، ئەگـەر هـەبوبێ ئـافرەت کـوڵی لـێ کـردوە، ئـاوی خواردنەوە و پێویستی خێزانەکەی بە گۆزە یان بە کوندە لێ هێنـاوە. لـە هـاوین دا، لـە تـاو کـێچ و ئەسـپێ و مشک، هەروەها لە تاو تەپوتۆزی ئێواران دوای گەڕانەوەی گاڕان و رانـە مـەڕ لـە لـەوەڕگـا بـۆ نـاودێ، لـە بەر ماڵان و لە ناو ئاوایی، هەندێکیان لە نزیـک گونـدەکانی خۆیـان چونەتـە نـاو باخەکانیانـەوە کـەپرێکی هاوینەیان کردوە، یان بۆ لەوەڕاندنی رانەکانیان چونەتە کوێستانەکانی نزیکی گوندەکانی خۆیان رەشـماڵیان هەڵداوە.

رێچەڵەکی بنەماڵەی میر

بنەماڵەی فەرمانڕەوای خێڵی خۆشناو، وەکو خۆیان ئەڵێن، پێک هاتون لە نەوەی کابرایـەک بـە نـاوی ئینز، کە ئەبێ باپیرە گەورەی سێ بەرەباب بێ بە ناوەکانی: میر یوسفی، میر مەحمەلی، پشتگەلی.

خۆشناو باسی لە شەرەفنامە دا (1596 ز) نە هاتوە. بەڵام ریچ لە سـەردانەکەی دا (1820 ز) باسـی کردون. ریچ لە گەشتەکەی کوردستانی دا لە میانی گفتوگۆیەکی دا لە گەڵ هەندێ لە پیـاوە ناسـراوەکانی ئـەو کاتەی سلێمانی، کـە جـۆری سیسـتەمی کۆمـاری ئەمـەریکـای بـۆ رون کردونەتـەوە، یـەکێ لـە ئامـادەبوانی دانیشتنەکە وتویەتی: "ئەمەیان لە خێڵەکانی خۆشناوەتی دەچێ، کە هەر گوندێکیان سـەرۆکی خـۆی هـەیـە و هەمویشیان بۆ بەرژەوەندی تێکڕای خێڵەکە کـۆ دەبنـەوە و راوێـژ دەکـەن." ئەگـەرچی ئـەو پیـاوە وای تـێ گەیشتوە، بێگومان بەراوردی سیستەمی فیدرالی ولایەتەکانی ئەمـەریکا زۆر جیـاواز بـوە لـە گـەڵ سیسـتەمی فیۆدالی هۆزەکانی خۆشناوەتی، لیکچواندنەکەیان لە جێی خۆی نە بوە.

بەم بۆنەیەوە ریچ لە پەراوێزی یاداشتی ئەو رۆژەی دا باسی خۆشـناوی نوسـیوە ئـەڵـێ: "هۆزەکـانی خۆشناو سیانن: میر مەحمەلی و میر یوسفی و پشدەری (راستەکەی پشتگەلی). دوانەکەی یەکەمیان هەمیشە لە

شەڕدان کە لە بەرژەوەندی میری بابانیە و ئەگەر بە هۆی وریایی خۆیەوە نەبوایە، نەیدەتوانی دەسەڵاتی بە سەریان دا بسەپێنێ و کەڵک لەو دوبەرەکییەی ناوخۆیان وەربگرێ. وەک تورک و ئیرانیەکان بە هەمان هۆ دەسەڵاتی خۆیانیان بە سەردا سەپاندوە. چەمێکی بچکۆلە لە نێوان ئەم دو هۆزەدا هەیە و مزگەوتێکی هاوبەشیان هەیە، رۆژانی هەینی بۆ نوێژکردن تێدا کۆ دەبنەوە و پاش ئەوە بڵاوەی لێ دەکەن و بۆ شوێنی خۆیان دەگەڕێنەوە، لای چەمەکە دیسان دەست بە تەقەکردن لە یەکتری دەکەنەوە، جارێکیان لە مزگەوتەکەدا لێیان ببو بە شەڕ، بیست، یان سی کەسیان لە یەکتری کوشت بو.

جلوبەرگیان وەک هی ئامێدی وایە و زمانیشیان لە شێوەزمانی بابانی و بادینانی تێکەڵە. هەمان سەرنج بە سەر ئەو کوردانەی رەواندزیش دا دەچەسپێ، کە نەمتوانی ناوی هۆزە سەرەکیەکەیان بدۆزمەوە. پێم وایە لە نێوان خۆشناو و رەواندزی دا دێکانی و جوتیار نین." *(ریچ 121)*

دیواخانی میر: ناوەندی فەرمانڕەوایی

ناوەندی فەرمانڕەوایی میرمەحمەلی شاری شەقڵاوە، ناوەندی فەرمانڕەوایی میریوسفی گوندی بالیسان و ناوەندی فەرمانڕەوایی پشتگەلی گوندی بێتواتە بوە. هەر یەکێ لەم ناوەندانە گەورەیەکی هەبوە کە خۆیان پێیان وتوە میر. هەر میرێکیان زیاتر لە 10 گوندی گەورە و بچوکی لە ژێر دەس دا بوە. گوندەکان لە نزیک کانیی ئاو بنیات نران. میر، لە شەڕ و ئاشتی دا، گەورەی هەمو پیاوەکانی بنەماڵەکەی خۆی و کرمانجەکانی گوندەکانی ژێردەستی بوە. بۆ بەڕیوەبردنی کاروبارەکانی مەلا و میرزا و سەرکار و خزمەکار و نۆکەر (پیاو) ی چەکداری هەبوە. دانیشتوانی هەر دێیەکی پێکهاتوە لە چەندین خێزان، کە ناوکی پێکهێنانی چەندین خێزانی فراوان و بەرەباب بون، لە رێگەی کوێخایەکەوە بەڕێوە براوە. کوێخای دێ کە بە زۆری گەورەی بەرەبابی دانیشتوی دێیەکەی خۆی بوە، کەسی پێوەندی نێوان میر و گوندنشینەکان بوە. ئەگەر دێیەک دو بەرەباب یا زیاتری تێدا بو بێ، دو کوێخا یا زیاتر سەرپەرشتییان کردوە. هەر بەرەبابێ بۆ ئەوەی لە بەرەبابەکانی تر جیا بکرێتەوە ناوی تایبەتی خۆی هەبوە. دیواخانی میر جێگەی کۆبونەوەی کوێخاکان و دەمڕاستەکانی گوندەکە بوە. میر لە دیواخانەکەی دا بڕیارە گرنگەکانی داوە دەربارەی: سەندنی باج و سەرانەکانی خۆی، بەلاداخستنی کێشەکانی نێوان گوندیەکانی ژێردەستی بە پێی ئارەزوی خۆی یا عورفی کۆمەڵایەتی یا بنەمای دینی، دەرکردنی فەرمانی خۆسازدان بۆ پاراستنی ئاسایشی ناوەکی و دەرەکی ناوچەکەی ژێر دەسەڵاتی، دەرکردنی فەرمانی هێرش بۆ سەر دەرودراوسێ. نوێنەرایەتی کردن لە بەرامبەر داوودەزگای فەرمانڕەوا و ئێل و هۆزەکانی تر.

بنەماڵەی فەرمانڕەوا، کە بە میرانی خۆشناو ناسراون، دەوڵەمەند و هەژار و دەسەڵاتدار و بێدەسەڵاتیان، هەڵگری نازناوی بەگ و گوندنشینەکان بە گشتی، سەرەڕای پلەی دەوڵەمەندی و هەژارییان، پێیان وتراوە کرمانج. کرمانج نەیتوانیوە ببێ بە بەگ، یا بە یەکێ لە بنەماڵەی فەرمانڕەوا. تەنیا رێگەیەک بۆ گۆڕانی پێگەی کۆمەڵایەتی - چینایەتی کرمانجێ، تەواوکردنی خوێندنی دینیی و وەرگرتنی ئیجازەی مەلایەتی بوە. کوڕە کرمانجێ کە بۆتە فەقێ و سەرەنجام بۆتە مەلا، پایەی کۆمەڵایەتی بەرز بۆتەوە. هەندێ لە گوندەکان مەلا و مزگەوتی تێدا بوە و، لە هەندێکیان دا قوتابی و فەقێ خوێندویانە. مانگانەی مەلا و بودجەی مزگەوت لە لایەن وەقفی مزگەوتەکە و دانیشتوانی گوندەکەوە دابین کراوە. رەنگە لە گوندێک دا تەنیا خوێندەوار بۆ نوسین و خوێندنەوەی نامە و ئەرزوحاڵ هەر مەلا بوبێ. جیا لە حوجرە و مەدرەسەی دینی، قوتابخانە یا جێگەیەکی تر نەبوە بۆ خوێندن و فێربونی نوسین.

مزگەوت و مەلا

مزگەوت لە ژیانی گوندا گرنگیەکی زۆری هەبوە. نوێژی جەماعەت و هەینـی تێـدا کـراوە. بـەیانیـانی جەژنەکانی ڕەمەزان و قوربان بۆ نوێژی جەژن و نانخواردنی بە کۆمـەڵ و گـەردنئازادی تێیـدا کۆبونەتـەوە. میوانی نە ناسراو لە مزگەوت دا ماوەتەوە. مەلا هەم لە لای بەگ و هەم لە لای کرمانج ڕێزی هەبوە. لە هەنـدێ کێشەی کۆمەڵایەتی دا راوێژی پێ کراوە. ئاغا و بەگ ئیشیان بە مەلاکان هەبوە بۆ ڕەوایەتیدان بە هەنـدێ لە کار و بڕیارەکانیان. بانگدان، پێشنوێژی کردن، ئامۆژگاری دینی، مارەکردن و تەڵاقـدانی ژن، کفـن و دفـن و یاسین و تەڵقینی مردو، قورئان خوێندنی ناو کۆڕی پرسە و ماتـەمین، ناونـانی منـاڵ و بانگـدان بـە گـوێی نەوزادی تازە لە دایک بودا. ئەمانە لە ئەرکەکانی مەلا بون. کەم وا بوە مەلا خەڵکی گوندەکە بو بێ، بە زۆری لە شوێنانی ترەوە هێنراوە. هەندێکیان مەلای تـەواو بـون، خوێنـدنی مەلایـەتیان تـەواو کـردوە و، لـە لای مەلایەکی ناسراو "ئیجازەی عیلمی" لە ئاهەنگێکی تایبەتی دا وەرگرتـوە و، مێـزەری مەلایـەتی کراوەتـە سـەر. هەندێکی تریان وەکو کورد ناوی لێ ناون "کۆلکە مەلا" بون. ڕەنگـە هـەر قورئـان و کـەمێکیان خوێنـد بـێ. هەندێ لەم کۆلکە مەلایانە دەوری کاریگەریان هەبوە لە بڵاوکردنەوەی خورافیـات و بـاوەڕی پڕوپـوچ دا. زۆر جار مەلا لە ڕێگەی نوشتە و دوعا و، هەندێ زانیاری ناو کۆنە کتێبـەکان لـە سـەر چـارەی نەخۆشـی، دەوری پزیشکیان دیوە.

خۆشناو، هەندێ مەلای بە ناوبانگیان تێ دا هەڵکـەوتوە، لەوانـە مـەلا عەبـدوڕەحیمی زیـاری خـەڵکـی گوندی زیارەت، کە چەندین زانای ئاینیی لە بەر دەستی ئەودا پێگەیشـتون. هـەروەها مـەلا محەمـەدی خـەتێ، خەڵکی گوندی خەتێ، کە ئەویش سەرەڕای ئەوەی چەندین زانای ئایینی لە بەر دەستی دا پێگەیشتون، هەندێ بابەتی دینیی قوڵی بە زمانی عەرەبی داناوە. مەلای خەتێ پایەی دینیی ئەوەندە بەرز بـوە بـە ڕاسـت بـێ یـا ناڕاست ئۆباڵی کۆتایی میرایەتی میری سۆران، میـر محەمـەد پاشـای ڕەوانـدزی، خراوەتـە ئەسـتۆ (1252 ک/ 1836 ز). *(سـەرچەمی بەرهـەمی حوسـێن حـوزنی، بـەرگی دوەم، مێـژوی میرانـی سـۆران، دەزگـای چـاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر - 2007: 57 - 58)*

نەمانی دەسەڵاتی میرایەتی بابان و نەمانی دەسەڵاتی میرایەتی سۆران، بۆشـایی دەسـەڵاتـی دروسـت کردوە، دەسەڵاتی عوسمانی نەی توانیوە پـڕی بکاتـەوە. لـە هەنـدێ ناوچـەدا سـەرانی خێڵـەکان بەشـێکی و شێخانی تەریقەت بەشەکەی تریان پڕ کردۆتەوە. لە خۆشناوەتیش چەند بنەماڵـەیـەکی شـێخ لـە گونـدەکانی هیران، زیخان، بالیسان، بلێ.. هەبون بەڵام نەیان توانیوە پەرە بسێنن، دەروێش و سۆفی، مورید و مەنسـوبی زۆر پەیدا بکەن. میرانی خۆشناو خۆیان دەسەڵاتیان گرتۆتە دەس. نەیـان هێشـتوە شـێخانی تەریقـەت یـان سادات دەزگایەکی ئەوتۆ دابمەزرێنن بینە هاوبەشیان. دڵسۆزی و گوێڕایەڵی بۆ شێخی تەریقـەت دڵسـۆزی و گوێڕایەڵی بۆ سەرۆکی خێڵ لاواز کردوە. لە بـەر ئـەوە ڕێگـەیـان نـەداوە کرمانجـەکانیان تێکـەڵاوی ژیـانی دەروێشی بین.

خزمایەتی - هاوخوێنیی لە نێوان بنەماڵەی بەگەکانی خۆشناو و گوندنشـینەکانی ناوچەکـەیـان دا نـە بوە. هاوسەرگیری لە نێوان بەگ و کرمانج دا نە کراوە. بنەماڵەی میر لە ناو چینەکەی خۆی و هاوشـانەکانی دا هاوسەرگیری کردوە. بەگ لە پایەی کۆمەڵایەتی دا خۆی بە گەورەتر زانیوە لە کرمانج.

خۆشناو، پێکهاتەیەکی دەرەبەگی بوە. خاوەنی ڕێکخراوەی کۆمەڵایـەتی، سیاسـی، ئـابوری، کـارگێڕی، فەرهەنگی، چەکداری خۆی بوە. پێوەندی نێوان بەگەکان و گوندنشینەکان لە سەر بنچینـەی زەویـداری بـوە. زەوی لە دەس بەگەکان دا بوە و کرمانج لە زەوی ئەوان دا جوتیار بوە. بنەماڵەی میرانـی خۆشـناو بەرامبـەر

جوتیارەکانیان بێبەزەیی و بە زەبروزەنگ بون. دەوڵەت دەسەڵاتی لاواز بوە، ئەوان دەسەڵاتی فەرمانڕەواییان بە کارهێناوە. ئەوان کێشە و ناکۆکیەکانی نێوان کرمانجەکانیان یەکلایی کردۆتەوە. ئەوان لە بەردەم داوودەزگاکانی حکومەت دا نوێنەرایەتی خێڵەکەیان کردوە. دەسەڵاتێکی ئەوەندە بەهێزیان هەبوە، هەندێ جار کرمانجە سەرکێشەکانیان لە تەویلەی وڵاخەکانیان دا زیندانی کردوە. لە سەر سزای سەخت و دەسەڵاتی زۆری میرەکان، بۆ چاوشکاندنی گوندیەکان، دەماودەم ئەگێڕنەوە کە هەندێ جار بە پێی پەتی، بە سەر خەرمانی دڕکەزی دا گێرەیان بە کرمانج کردوە و، هەندێ جار بە زیندویەتی کرمانجیان لە چاڵ ناوە و نەمامی داری گوێزیان لە سەر چاندوە.

خۆشناوەتی ناوچەیەکی شاخاوی سەختە. زنجیرە شاخی بەرز لە یەکی دابڕیون. ڕێگاکانی هاتوچۆی دێهاتەکان کووڕ و دژوارن لەوانە: دەرە شیر، دەرە هەرتەل، دەرە زێوە، سەربار. زەوی تەختی کەمە. کانی زۆرە. ئابوری ناوچەکەی بریتی بوە لە:

- کشتوکاڵ: توتن و گەنم و جۆ، نیسک و نۆک و ماش.
- باخداری: گوێز، میوە بە تایبەتی ترێ، هەنجیر، هەنار، دۆشاو و سرکە و وشکە.
- وڵاخداری: گا، ئێستر، کەر، بەشێ بوە لە سامانی جوتیار، گرنگی تایبەتی‌یان هەبوە هەم بۆ جوت و گێرە، هەم بۆ گواستنەوەی بار.
- ئاژەڵداری: مەڕ و بزن بە تایبەتی بزنی مەرەز.
- پیشەی دەستی: جۆڵایی بە تایبەتی کر.
- ئاشی ئاو: بۆ هاڕینی دانەوێڵە.

خۆشناوەتی یەکێ بوە لەو شوێنانەی لە دێرزەمانەوە مەڵبەندی ژیانی مرۆڤ بوە و، ئاوەدانی تێدا بوە. بێتواتە نیگاری هەڵکەنراوی سەر بەرد و نوسینی مێخیی شوێنەواری گرنگی سەردەمی کۆنی تێدا دۆزراوەتەوە. یاقوتی حەمەوی لە "معجم البلدان" دا باسی شەقڵاوەی کردوە کە میوە و بەشێ لە خواردنی شاری هەولێری دابین کردوە.

باسی خۆشناو و خۆشناوەتی لە شەرەفنامەدا نیە. ئەبێ لەو سەردەمەدا ڕۆڵێکی دیاریان لە ڕوداوەکانی ناوچەکەدا نە بو بێ. تا ئەو سەردەمەی میر محەمەدی ڕەواندز کاروباری گرتۆتە دەست، خۆشناوەتی وەکو بەشێ لە ناوچەکانی حەریر و کۆیە بەشێ بوە لە قەڵەمڕەوی بابان. بەڵام میر محەمەد بە شەڕ لە میرەکانی بابانی سەندوە و خستویەتیە سەر قەڵەمڕەوی میرایەتی سۆران و، دانیشتوانی ناوچەکەشی کردوە بە بەشێ لە هێزی مرۆیی شەڕکەرانی میرایەتیەکەی.

ژێرخانی ئابوری دواکەوتو، سەرخانی فەرهەنگیی دواکەوتو بەرهەم ئەهێنێ. گوندەکانی خۆشناوەتی بە گشتی لە ڕوی ئامرازەکانی بەرهەمهێنان، ئاستی ئاوەدانی، خوێندەواری، تەندروستی، پیشەی دەست و کشتوکاڵ، وەکو شێوەی سەدان ساڵی پێشتر بە دواکەوتویی ماوەتەوە. باوەڕ بە ئەفسانە و ترس لە دێو و درنج و جنۆکە و ترس لە دیاردە سروشتیەکان، کەسایەتی مرۆڤی خۆشناوی ئەوەندە شێواندوە ناحەزەکانیان سەدان نوکتە و سەرگروشتەیان لە سەر هۆنیونەتەوە. تەنانەت ڕیچ لە یاداشتەکانی دا چەند چیرۆکێکی لەو بابەتەی لە سەر تۆمار کردون. میرەکان، بەو هەمو دەسەڵاتەوە کە هەیان بوە، شوێنەوارێکی مێژویی یا ئاوەدانی، ڕێگەیەک بۆ هاتوچۆ، پردێ بۆ پەڕینەوە لە چەمێ، بینایەکی جوان بۆ مەدرەسەیەک یا مزگەوتێ، تەنانەت کۆشکێ بۆ ژیانی تایبەتی خۆیان... دروست نە کردوە. ئەمانیش وەکو زۆر لە سەرانی بنەماڵە دەسەڵاتدارەکان و سەرانی خێڵەکانی تری کورد، نەخوێندەوار بون. هیچ بایەخێکیان بە خوێندەواری، ڕۆشنبیری، فەرهەنگ نەداوە، پەڕەیەک کاغەزی نوسراویان لە دوای خۆیان بە جێ نەهێشتوە لایەنێکی ژیانی ئەو سەردەمە ڕون بکاتەوە.

خۆراک

ناوچـەی خۆشـناوەتی زەوی کشـتوکاڵی کـەم، هەروەهـا لەوەرگـای کەم بـوە. بە کێوەکـانەوە هەنـدێ لێڕەواری هەبوە. داری بەڕو، مازو، دارەبەن، بەلاڵوک، گوێژی.. تێدا بوە. لە چڕۆی داری بەڕو گەڵ و لە گیای دەشت گزرە بۆ ئالیکی زستانەی ئاژەڵ و وڵاخەکانیان، ئامادە کردوە.

گەنم، جۆ، ماش، نیسک، نۆک، گاڵ، هەرزنیان چاندوە. لە سۆنگەی کەمی زەویەوە نەیـانتوانیوە گـەنم بەشی خواردنی خۆیان بەرهەم بهێـنن. تـرێ و میـوەیـان بە بـار بـردوە لـە گـەڵ ناوچـەکانی دەوروبـەریان گۆڕیوەتەوە بە دانەوێڵە. لە گەنم چەندین جۆر خۆراکی سەرەکی دروست کراوە، لەوانە:

- نانی تەنکی ساج، یا کولێرەی ئەستور، کە خواردنی سێ ژەمەی هەموان بوە.
- گەنمە کوتاو، خواردنی سەرەکی ئێواران بوە.
- ساوەر، خواردنی سەرەکی بۆنەی تایبەتی بوە.
- داندۆک، لە تێکەڵاوکردنی ساوەر و دۆی خەستکراوە ئامادە کراوە، بۆ هەڵگرتن کراوە بە سەلکی وشک. شێخ ڕەزا وتویەتی: "شاهی کە نەبێ، ڕادەبوێرین بە فەقیری/ بۆ ئەهلـی قەنـاعەت، لە پـلاو خۆشترە، داندۆک."
- خەپلە، ساڵانی قاتوقڕی و کارەساتی سروشتی، ئاردی بەڕو لە گەڵ ئاردی گـەنم یـا جـۆ تێکـەڵاو کراوە، خەپلەی لێ دروست کراوە.
- هەروەها ئەستورک، لە کاتی کەمیی گەنم و جۆ، لە گاڵ دروست کردوە.
- مەرەزە، لە بەر کەمیی ئاو یا نە کراوە، یا ئەگەر کرابێ زۆر کەم بوە. برنج خواردنی زەنگینەکـان بوە.
- ئـاژەڵ، لە لای جوتیـار خۆشەویسـت بـوە. کـاتێ کـوژراوەتەوە کە نەخـۆش بـوبێ و ئومێـدی چاکبونەوەی لێ نەکرا بێ. ئەگینا گۆشت لە بۆنە تایبەتیەکان دا، بە تایبەتی لە جەژنەکانی قوربـان و ڕەمەزان، لە شایی گواستنەوەی ژنان دا، خوراوە.
- مریشک و قاز و مـراوی، لە لای خێزانـی جوتیـار خۆشەویسـت بـوە، لە بەر هـێلکە و جـوجەڵە، ڕاگیراوە.

لە لاپاڵی کێوەکان دا ڕەزی دێم، بە تایبەتی ڕەزی تـرێی ڕەش، ڕوێنـراوە. بـۆ پاراسـتنی لـە زیـانیی گیاندار بە بەرد، بە بەرزایی مەترێک، چیلەیان لە دەوری هەڵ چنیوە. لە تـرێی ڕەش و سـپی چەنـدین جـۆر خۆراک بەرهەم هێنراوە، لەوانە:

- مێوژ، لە وشککردنەوەی دەنکی ترێ ئامادە کراوە.
- دۆشاو، لە کوڵاندنی گوشراوی ترێ و خەستکردنەوەی ئامادە کراوە. لە هیزەدا هەڵگیراوە. بەشێ بوە لە خۆراکی سەرەکی.
- باسوق، لە تێکەڵاوکردنی دۆشاو و ئارد دروست کراوە. بە پەت کراوە بە ڕست. هـەڵگیـراوە بـۆ زستان.

لە پاڵ بەروبومی کشتوکاڵ دا ئاژەڵداری و وڵاخداری بەشێکی گرنگی ئابوری دێهاتی خۆشناوەتی، بە تایبەتی ئابوری خێزان، بوە. ژمارەیەکی کەم مەڕ، بزنـی ڕەش و بزنـی مـەرەز، گـا و مانگـا، کـەر و ئێسـتر، ڕاگیراون. لە گەڵ مریشک، قاز و مراوی، بەشێ لە سامان و داهاتی خیزانیان پێک هێناوە.

کەر، هەروەکو پێشی ئەڵێن گوێدرێژ، یەکێ بوە لەو وڵاخانەی لە خۆشناوەتی بە زۆری بە خێو کـراوە. کەر ئەرکی بەخێوکردنی بۆ خاوەنەکەی ئاسانتر بـوە لـە هـی ئەسـپ و ئێسـتر و، چـاکتر بەرگـەی سـەختی

گرتوە. بۆ ئیشوکار بە کەڵکتر بوە. لە ناو رەز و باخ و شوێنی سەخت دا جوتی پێ کراوە. لە سەر خەرمان گێرەی پێ کراوە. باری پێ گوێزراوەتەوە. لە بەر ئەوەی لە بەرهەمهێنان و راپەڕاندنی ئیشوکاری جوتیاری دا کاریگەریی هەبوە بەشێ بوە لە سامانی خێزان. بە جۆرێ تێکەڵاوی فۆلکلۆر بوە لە ناو سەدان پەندی پێشینان دا ناوی هاتوە. هەندێ جار دزینی کەرێ لە نێوان دو گوندا کێشەی گەورەی لێ کەوتۆتەوە. بڕینی کلکی کەر بە سوکایەتیەکی گەورە دانراوە بۆ خاوەنەکەی. ئەویش بۆ سڕینەوەی ئەو ریسواییە، ئەگەر توانیبێتی، کلکی کەر یا گایەکی نەیارەکەی بڕیوە و، هەندێ جار ئەم کارە بۆتە هۆی هەڵگیرسانی شەڕی خوێناوی درێژخایان لە نێوان دو خێزان، دو تیرە، دو دێ دا.

یەکێ لەو ئاژەڵانەی لە خۆشناوەتی بەخێو کراوە بزنی مەرەز بوە. بزنی مەرەز سەرەڕای گۆشت و شیر، لە بەر موەکەی راگیراوە. جگە لە رەش و سپی رەنگی سروشتی جیاوازی هەبوە. لە کۆتایی بەهاردا موەکەیان بڕیوەتەوە. لە دڕکوداڵ پاک کراوەتەوە. بە ئاو شۆراوەتەوە. بە تەشی رێسراوە، کراوە بە داوی باریک و داوەکان کراون بە گلۆلە.

پیشەی دەست

جۆلایی پیشەیەکی دەستیی گرنگ بوە. بەشێ لە پۆشاکی دانیشتوانی ناوچەکە و پێویستیەکانی ناوماڵی دابین کردوە. رستن کاری ژنان و، چنین ئیشی پیاوان بوە.

جۆلا لە مەرەز و خوری، بوزو (کر، شاڵ) و جاجم و پۆپەشمین و بەرماڵ (دوگرد) و، لە لۆکە جاوی چنیوە. بوزو رانکوچۆغەی پیاوانی لێ دروست کراوە و، جاو، چ بە رەنگی ئاسایی و چ دوای رەنگکردنی، کراوە بە کراسی ژنانە و پیاوانە.

گوندی بێتواتە و شارەدێی شەقڵاوە جۆلای دەستڕەنگینی تێدا بوە کە پشتاوپشت ئەو پیشەیە فێربون و پاراستویانە و، بوزوی جوان و جۆراوجۆری بەرهەم هێناوە.

سەرژمێریێکی تەواو بە دەستەوە نیە لە سەر ژمارەی خێڵە کوردەکان بەڵام بۆ ئەوەی بیرۆکەیەک لە سەر ژمارەی دانیشتوانی ئەو ناوچانە، بە تایبەتی خۆشناوەتی و دراوسێکانی، لە دوای کارەساتەکانی یەکەم جەنگی جیهانی بە دەس بێ. کاپتن هەی کە خۆی بۆتە حاکمی ناوچەکە (1918 - 1920) بەمجۆرە ژمارەی دانیشتوانی خەملاندوە: *(های: 40)*

- هەولێر	14000	کەس
- رەواندز	1500	کەس
- شەقڵاوە	3000	کەس
- کۆیە	5000	کەس
- ئاڵتون کۆپری	2000	کەس
- مەخمور	1000	کەس

ئەشێ بیرۆکەیەک لە سەر ژمارەی خۆشناو لە ناو دانیشتوانی شەقڵاوە، کۆیە، رەواندز دا، بە دەس بێ. بەم پێیە دانیشتوانی خۆشناوەتی، بەو هەمو ئاوایی و گوندەوە، ژمارەیان لە چاو هەندێ خێڵی تردا زۆر نەبوە.

ناوی گوند و شاخ و کانی و چەمەکانی خۆشناوەتی، هەندێکی وشەی کوردی باو و هەندێکی هی زمانی سەردەمێکە کە ئێستا لە بیر چۆتەوە.

لەناوی شاخەکانی: هەورێ، سەفین، پیرمام، ماکۆک، کەژۆست، شیشار، زینەتیر.

لە ناوی لوتکەی چیاکانی: کـڵاوی دێوانـە، ئـاوی کـۆلان، کڵاوقاسـم، کـەپکی شـیلانە، کـەپکی حەمـەد ئاغا.

لە ناوی گوندەکانی: توتمێ، شکارتە، وەرێ، نواوێ، هەرمک، بێڕۆ، خەتێ، زێنێ، چیوە، سکتان. بێلنگە، بێکێڵ، بێڵاوا، بیرێژ، مەندێر، مەلۆک، قەڵا سـنج، کونەفلوسـە، هیـران، نـازەنین، فریـزەڵـە، کـاوان، سـولاوگ، زیارەت، کانی بەرد، سەردۆڵ، کۆڕێ، شێخ وەسان، مێرگەسەر، شیرە، هەرتەل، زێوە، دەراش، خۆران، حوجران، گەرۆتە.

جگە لە کەمایەتیەکی کلدانی کە لە کۆنەوە لە ناوشاری شەقڵاوەدا ژیـاون و، ژمـارەیـەکی کـەم جولەکـە، هەمو خۆشناو کورد و، موسوڵمانی سوننە، لە سەر مەزەبی ئیمامی شافعی بون. بە توندی پابەندی دین بـون. ڕۆژانی هەینی نوێژی بە کۆمەڵیان لە مزگەوتی دێکەیان دا کردوە، مانگی ڕەمـەزان بـە ڕۆژو بـون، هـەر کـات توانای دارایی ڕێگەی پێ دابێ حەجیان کردوە، بە سەدان حاجی لە گونـدەکان دا هـەبون. پێیـان وا بـوە بـە ئەنجامدانی فەرزەکانی ئیسلامەتی، هەر تاوانێ بکەن خوا لێیان خۆش ئەبێ. لـە بـەر ئـەوە لـە هەنـدێ تـاوان نەسڵەمیونەتەوە.

ئاینی ژنهێنان و شوکردن، مردن و ناشتن، بەگشتی زمانی ئاخاوتن و لـە یـەک گـەیشـتن، گـۆرانی و مۆسیقا، حەیران و بەیت، چیرۆک و پەندەکانیان، تەنانەت جلوبەرگیان لە یەک چون.

کابرایـەکی خۆشـناو، لـە ژێـر چـەتری خێڵەکـەی دا، لـە بەرامبـەر دەسـدرێژی و تـەماعی خێڵـەکانی دەوروبەری دا خۆی پاراستوە. میر خۆی لێ کردۆتە خاوەن و داکۆکی لـێ کـردوە. ئـەویش پـەنای بـۆ میـر بردوە. ئەگەر کێشەیەکی کۆمەڵایەتی ناوخۆیی هەبوبێ وەکو ژنهەڵگرتن و ڕەدوکەتن، یـا ئەگـەر کێشـەیـەکی ئابوری هەبوبێ لە سەر سنوری باخ و زەوی و پشکی ئاوداشتن، لەوەڕگا، یا ئەگـەر تـاوانێکی کردبـێ وەکـو کوشتن، دزی، بە پێی نەریتی باوی خێڵایەتی لە سەر دەستی میرەکەی دا چارەسەر کراوە.

بنەماڵەی میـران خۆیـان بـە دەسـتی خۆیـان کاریـان نـە کـردوە. ئـەوان لـە دیواخانـەوە کاروبـاری بـەڕێوەبەرایـەتی و کـارگێڕی و دارایـی و کۆمـەڵایـەتییان کـردوە. بودجـەی دیواخـانی بنەماڵـەی میـران و پێویستیەکانی ژیانی خێزانەکانیان لە داهاتی جوتیارەکان و لە ڕەنجی کرمانج دابین کراوە. کرمـانج جگـە لـە موڵکانەی زەوی، لە بەرهەمی دانەوێڵە و ڕەز و باخ، مەڕانە و بزنانە لە بەرهەمی ئـاژەڵ، کـە سـاڵانە لـە لایـەن وەکیلەکانی میرەوە لە کرمانج سـەنراوە، بـۆ ئـەوەی داوودەزگـای حکومـەتی لـە میـر ڕازی بـێ لـەوە پشـکی حکومەت دراوە، ئەوی تری بۆ خۆی بوە. چەندین باجی تریان لە سەر بوە کـە تایبـەت بـۆ مـاڵی میـر بـوە. سورانە لە کاتی ژنهێنان و شوکردن دا، بەشێ لـە پـارەی "فەسـڵ" لـە کـاتی دوژمنایـەتی و بەشـێ لـە پـارەی "مەسڵەت" لە کاتی ژنهەڵگرتن دا. بێگار لە کـاتی پێویسـت دا. تەنانـەت بـاج لـە مریشـک و هێلکـە، لـە داری سوتاندن. سەنراوە.

لە دوای یەکەم جەنگی جیهانی، کە ئینگلیز عیراقی بە هەر سێ ولایەتی بەسرا، بەغداد، موسڵەوە داگیـر کرد و، سەرلەنوێ دابەشی کرد بە سەر سیانزە یەکەی کـارگێڕی دا، سـەرەتا کـاپتن هـەی کـراوە بـە حـاکمی سیاسی قەزای هەولێر و، هەر لەو ماوەیەدا کە هەولێر کراوە بـە لیـوا هـەمان کـاپتن هـەی کـراوە بـە حـاکمی سیاسی لیوای هەولێر (1919 - 1920). خۆشناوەتی بە گشتی کەوتۆتە سنوری کاری هەیەوە. لە بنەماڵـەی میران حاکمی بۆ شەقڵاوە و گەورەی بۆ بەرەبابەکانی خۆشناو داناوە.

میرانی خۆشناو هاوکار بون لە گەڵ داوودەزگاکانی حکومەت دا، ئـەوەش پێگـە و دەسـەڵاتـی لـە نـاو خێڵەکەیان دا بەهێزتر کردوە، بە تایبەتی کە پشتئەستور بون بە پشـتیوانی حکومـەت. لـە ڕوداوەکـانی شـێخ مەحمودا ئەوان کەنارەگیر بون.

لە دوای پەنجاکانی سەدەی بیستەمەوە کەسانێکی بنەماڵەی میران بونەتە ئەندام لە ئەنجومەنی گەل دا. بنەماڵەی میرانی قادر بەگ (میر مەحمەلی) بە تەنیا خاوەنی چلویەک هەزار و پێنجسەد و هەشتاوچوار (584.41) دۆنم زەوی بوە. (*حنا بطاطو: 81/1*) هەڵوەشاندنەوەی نیزامی دەعوای عەشائیری و شۆڕشی 14 ی تەموزی 1958 و قانونی ئیسلاحی زەراعی دەسەڵاتی بنەماڵەی میرانی خۆشناوی لاواز کرد. بە تایبەتی کە کاری سیاسی - حیزبی هەردو حیزبی سەرەکی ئەو سەردەمە: حیزبی شیوعی عیراق و پارتی دیمۆکراتی کوردستان، کەوتە ناوچەکەوە.

کە ناکۆکی کەوتە نێوان حکومەتی عیراق بە سەرۆکایەتی قاسم و جولانەوەی کورد بە سەرۆکایەتی مەلا مستەفای بارزانیەوە، بنەماڵەی میرانی خۆشناو و خێڵەکەیان، وەکو جاران، بە یەکگرتویی نە مانەوە. هەندێکیان بە لای جولانەوەی کوردا کەوتن و هەندێکیان بە لای حکومەت دا.

سەرچاوە

بۆ ئاگاداری زیاتر دەربارەی ئەم بابەتە بڕوانە:
دبليو. ار. هی، سنتان فی كردستان 1918 - 1920، نقله الی العربية، حققه، وعلق عليه: فؤاد جميل، الجـزء الاول بغداد 1973. الجزء الثانی بغداد 1973.
المحامی عباس العزاوی، عشائر العراق. الجزء الثانی، بغداد - 1947.
کلاودیوس جەیمس ریچ، گەشتنامەی ریـچ بـۆ کوردسـتان 1820، وەرگێڕانـی لـە عەرەبیـەوە محەمـەد حەمەباقی، سلێمانی - 2012.

ڕایەڵەی پێوەندی دەرەبەگایەتی
لە کۆمەڵگای کوردی دا

میراودەلی (بە نمونە)

سەرانی میراودەلی، وەکو خۆیـان وتویانـە، نـەوەی میرئـاودەلی کـوڕی فـەقێ ئەحمـەدی دارەشـمانەن. دارەشمانە گوندێک بوە لە ناوچەی پشدەر. زادگای فەقێ ئەحمەد بوە. فەقێ ئەحمەد باپیرە گەورەی بنەماڵـەی پاشا و میر و بەگزادەکانی بابان بوە. قسەی خێڵەکان لە سەر رێچەڵەکی خۆیان، بۆ ئەوەی خانەدانیی خۆیان و رەوایەتیی دەسەڵاتەکەیان بسەلمێنن، زۆر جار تێکەڵاوە بە چیرۆکی هەڵبەستراو، لە بـەر ئـەوە زۆر جێگـەی باوەڕ نین، بە تایبەتی ئەگەر هیچ بەڵگەیەکی نوسراوی مێژویی قسەکە پشتڕاست نەکاتەوە.

میراودەلی وەکو بنەماڵەیەکی ناسراو یان وەکو خێڵێکی بەهێز پێ ئـەچێ تـازە بـێ. لـە شـەرەفنامە دا (1005 / 1596) باسی نەکراوە. تەنانەت ئەو ساڵەش (1820) کە ریچ سەردانی کوردستانی کردوە نـاوی نەبوە. ریچ لە گەشتەکەی دا گفتوگۆیەکی درێژی لە گەڵ پیرەمێردێک کردوە کە لە گوندی دارەشمانەوە هاتۆتە سلێمانی و لە هەمان بنەماڵەی میرەکانی بابان بوە. لە زمانی ئەوەوە چیرۆکی فەقێ ئەحمەد و کەیغـانی تۆمـار کردوە. ئەم پیاوە نە ناوی میرئاودەلی هێناوە وەکو نەوەی فەقێ ئەحمەد و نە باسی هۆزی میراودەلـی کـردوە وەکو تیرە و هۆز. ریچ خۆیشی بە ناو و بە ژمارە باسی خێڵە رەوەند و گوندنشینەکانی قەڵـەمڕەوی بابـانی نوسیوە بەڵام ناوی بنەماڵە، تیرە یا هۆزێکی بـە نـاوی میراودەلیـەوە نـە نوسـیوە، بـەڵکـو لـە ریـزی خێڵـە "نیشتەجێ و سەقامگیرەکان... لە ناوچەی پشدەر" دا باسی "هۆزی سەکر و نورەدینی" کردوە و ئەڵـێ: "ئـەم دو هۆزە نزیکەی 100 گوندیان دەبێ و دەشتوانن نزیکەی هەزار کەسێک چەکدار بکەن". *(ریچ: 286)*

ئەمین زەکی، وەزیری سەردەمی حوکمی پاشایەتی و مێژونوسی کورد، نوسـیوێتی: "خانـەدانی ئاغـاوات: بـە گوێرەی ریوایەتی خۆیان لە نەتەوەی (میر عەبدال: میر عەبدوڵا) ناوێکن. لە نەتەوەی ئەم زاتـە (عـاودال ئاغـا) یـەک پەیا بوە کە یا باوکی وە یا باپیری (حەمەداغا: محەمەد ئاغا) ی باپیرە گەورەی روئەسای ئێستایە..." *(زکی: 188)*

ئیدمۆندس، حاکمی سیاسی دەسەڵاتی داگیرکەری ئینگلیز لە سلێمانی (1919 - 1920) کـە تێکـەڵاو بوە لە گەڵ سەرانی میراودەلی لە زمانی خۆیانەوە ئەگێڕێتەوە کە بنەماڵەی میراودەلی هەمویان لـە حەمـە ئاغـا

(حەماغا) ی گەورە کەوتونەتەوە. ڕەنگە ئەم گێڕانەوەیە لە چیرۆکەکانی کە زیاتر جێگەی باوەڕ بێ، بە تایبەتی کە درەختی بنەماڵەکەیان زۆر دور و دێرین نەبردوە، ئەوانەی قسەیان بـۆ کـردوە هێشـتا نـاوی باپیرەکـانی خۆیان لە بیر بوە.

حەمە ئاغا گۆیا حەوت ژن و هەندێک ئـەڵـێن بیسـتوچوار ژنـی هێنـاوە. حەمـە کـورتکراوەی نـاوی محەمەدی پێغەمەری ئیسلامە. بە پێی شەرعی ئیسلام پیاو بۆی نیـە لـە هـەمان کـات دا لـە چـوارژن زیـادتری هەبێ. حەمە ئاغا و میراودەلیەکان هەمو کورد و موسـوڵمانی سـوننەی شـافیعی بـون. نـاوی پیاوەکانیشـیان هەموی ناوی ئیسلامین. هەندێ لە پێشەوا دینیەکان "حیلەی شەرعی" یان بۆ فرە هاوسەری زیاد لـە چـوار ژن دۆزیوەتەوە. هەمیشە چوار ژنیان لە باخەڵی پیاوەکە دا هێشتۆتەوە، تەلاقی هاوسەرەکانی تریـان هـەڵواسـیوە (تعلیـق). هـەر کـات ئارەزویـان کردبـێ تـەلاقـی یـەکێ لـەم چـوارەیـان هـەڵواسـیوە، یـەکێ لـە ژنـە تـەلاق هەڵواسراوەکانیان هێناوەتەوە. لە بەر ئـەوە چەنـدی بۆیـان لـوا بـێ ژنیـان هێنـاوە. نـەریتی ڕەدوکـەوتن و هەڵگرتن لە ناو چینی مسکێن دا شتێکی ئاسایی بوە، بەڵام چینی ئاغا ڕێگەی نەداوە ژنی لێ هەڵبگیرێ. هـەر ژنێکیان ڕەدو کەوتبێ کوشتویانە، لە کاتێک دا خۆیان بۆیان هەبوە ژنی مسکێن رابکێشن.

لە سەردەمی ژیانی دەرەبەگی و خێڵەکیی کورد دا نەریتێکی باو بوە گەورەی خێزان، ئەگـەر دەسـەڵات و دارایی هەبوبێ، ژنی زۆری هێناوە. بۆ ئەوەی کوڕ و کچ و نەوەی زۆری لێ بکەوێتەوە. کوڕ و کچەکانیشی لە سەرەتای تەمەنیان دا ژن بهێنن و شو بکەن بۆ ئەوەی ئەوانیش منالّی زۆریان بێ. منالّی زۆر سـەرچاوەی مرۆیی هێزی جەنگیی بنەماڵەکە و دەستی کاری بەرهەمهێنان بون. کچ جگە لەوەی بۆ ئیشوکاری نـاو مـاڵ و بۆ ئاژەڵداری و کشتوکاڵ دەستی کار بوە، گرنگیەکی تری هەبوە بۆ دابینکردنی هاوسەر بۆ براکانی. ژن بـە ژنی پێ کراوە. کچ تا ئامۆزای هەبوبێ بە کەسی تر نەدراوە. حەمە ئاغـا لـەو چەنـدین ژنـە چەنـدین کـوڕ و چەندین کچی هەبوە. گەڕیدەیەکی ئەوروپایی کلمان ساڵی 1856 لە سەر سـنور، لـە ناوچـەی ئـالان، بابـەکر ئاغای کوڕی حەمە ئاغای دیوە کە تەمەنی سی ساڵ بوە، لەو کاتـەدا هـەژدە بـرا و بیسـت خوشـکی زینـدوی هەبوە.

حەمە ئاغا لە گوندی دەشتێو لە پشدەر دانیشتوە. لەوێ ژیاوە و لەوێ مردوە و لەوێ نێژراوە. پشـدەر و بەردەر دو دەستەواژەی جوگرافیایە خەڵکی ناوچەکە بە کاری ئەهێنن. ئاوی زێ کە لە دیـوی ئێرانـەوە دێ زنجیرەی چیای ئاسۆس و کێوەڕەشی، لە دەربەندی ڕەمکان (دەربەندی ڕانیە) دا لە یەک جیا کردۆتـەوە. ئـەم زنجیرە چیایە وەکو دیوارێکی بەرز ناوچـەی پشـدەری لـە ناوچـەی بـەردەر جیاکردۆتـەوە. شـاری ڕانیـە و گوندەکانی و دەشتی بیتوێن کە مەڵبەندی ژیانی ئاکۆ و بڵباس و پیران بوە پێیان وتوە بەردەر و، قـەڵادزە و گوندەکانی کە مەڵبەندی ژیانی میراودەلی و نورەدینی و هەندێ تیرەی مـەنگوڕ و مامـەش بـوە پێیـان وتـوە پشدەر. سەنگەسەر و گوندەکانی کە مەڵبەندی ژیـانی چەنـد تیـرەیـەکی تـری ئـاکۆ بـوە کەوتونەتـە نێـوان زنجیرەی چیاکانی زێڕنەکێو و قەندیل، پێیان وتوە پشدەرە ڕەقە.

هەشت لە کوڕەکانی حەمە ئاغا کە هەر یەکەیان لـە یـەکێ لـە هاوسـەرەکانی بـوە، خێزانێکـی ناوکیـان پێکهێناوە ئەویش پەرەی سەندوە خێزانێکی فراوانی پێک هێناوە، ئەویش پەرەی سەندوە بەرەبابێکی جیاواز لەوانی کەی پێک هێناوە. هەر بەرەبابێ بە ناوی یەکێ لە کوڕەکانی حەمە ئاغاوە ناوی دەرکـردوە کـە بریتـی بون لە: تایەفەی بابەکر ئاغایی، تایەفەی مەحمود ئاغایی، تایەفەی ئەحمـەد ئاغـایی، تایەفـەی ڕەسـول ئاغـایی، تایەفەی عەلی ئاغایی، تایەفەی ئۆمەر ئاغایی، تایەفەی هەباس ئاغایی، تایەفـەی بـەگزادە. ئەنـدامانی بنەماڵـەی میراودەلی، دەسەڵاتدار بو بن یان بێ دەسەڵات، دەوڵەمەن بو بن یان هەژار، بـە گشـتی نازنـاوی ئاغایـان بـە میرات لە باوکیانەوە بۆ ماوەتەوە. لـە بەرامبـەردا دانیشـتوانی ناوچەکـە سـەرەڕای جیـاوازی تیـرە و هـۆز و

خێڵەکانیان بە مسکێن ژماردوە. خۆیان لە دانیشتوانی ئاسایی بە خانەدانتر و لە پلەی کۆمەڵایەتی دا بە بەرزتر داناوە. میراودەلی پێڕەوی نەریتی هاوسەرگیری ناوخۆیی کردوە. لە ناو خۆیان دا ژن و ژنخوازییان کردوە. ژنیان نەداوە بە دەرەوەی میراودەلی. لە ناو ئاغاکان دا مارەکردنی ئافرەت و گوێزانەوەی بۆ ماڵی زاوا لە هەمان رۆژدا روی داوە. میراودەلی کە هەشت بەرەباب بون و، نەوەی یەکێکیان سەرۆکایەتی هەمویانی کردوە، رایەڵەی خزمایەتی - هاوخوێنیی بە یەکەوەی بەستون. بەڵام رایەڵەی پەیوەندی دەرەبەگی - زەوی سەپاندونی بە سەر دانیشتوانی ناوچەکەدا. رێکخراوەیەکی دەرەبەگیی پتەویان هەبوە، کە خاوەنی زیندان و هێزی چەکداری تایبەت و دەسەڵاتی "عورفیی" بکوژوببڕی یەکلاییکەرەوەی ناکۆکی و کێشەکانی بوە.

بنەماڵەی حەمە ئاغا دوای نەوەی یەکەم و نەوەی دوەم ئەوەندە بە خێرایی زیادیان کردوە، لە پشدەر جێیان نە بۆتەوە بە هەر چوار دەوری خۆیان دا کەوتونەتە پەلهاویشتن. زۆر جار بە شەڕ گوندنشین و خێڵەکانی ناوچەکەیان هێناوەتە ژێر دەستی خۆیانەوە. لەو سەردەمەدا ئەو بۆشاییەی لە ئەنجامی نەمانی دەسەڵاتی میرایەتی بابان و لاوازیی دەسەڵاتی عوسمانی لە دەرەوەی ناوەندی شارەکان دا دروست بوە، لە مەدا یارمەتی داون.

ئاغاکان بە دێهاتەکان دا بڵاو بونەتەوە، هەر یەکەیان چۆتە دێیەک دانیشتوە ئەگەر زۆر بچوکیش بوبێ، دەستی بە سەردا گرتوە، جوتیارەکانی هێناوەتە ژێر باری فەرمانبەریەوە. بەمجۆرە هۆزەکانی نورەدینی لە قەڵادزە و شیلانەیی لە بەری مەرگە و شینکی لە ماوەت و سوێسنییان لە سەردەشت هێناوەتە ژێر دەستی خۆیان و دەستیان گرتوە بە سەر گوندەکانی پشدەر، مەرگە، ماوەت، ئالان، سیوەیل و شارباژێڕ دا.

میراودەلی داوودەزگایەکی جەنگیی کارای دامەزراندوە. نۆکەر و خزمەکار و پیاوەکانی لە ناو مسکێنەکان دا هەڵبژاردوە. لە گەڵ زۆر لە هۆزەکانی ناوچەکەی دا جەنگاوە و، شەڕی خۆسەپاندنی کردوە. لە شەڕەکانی دا ئاغاکانی بەرەبابە (تایەفە) جیاوازەکان گەلەکۆمەکەیان کردوە. هاوکاری یەکتری بون. لەشکریان کردۆتە سەر هۆزی گەورک لە رەبەت (سەردەشت)، سەرۆکەکەیان و پێنج لە کوڕەکانیان کوشتون. لەشکریان کردۆتە سەر ئالان ئاغاکانی شیوەکەڵیان شکاندوە، ماڵ و سامانیان تاڵان و، مەڵبەندەکەیان لێ داگیر کردون. هەر بەو شێوەیە بەری مەرگە و شارباژێڕیان هێناوەتە ژێر دەستی خۆیان.

پیرەمێرد کە لە کۆتایی سەدەی نۆزدەدا کارمەندی عوسمانی بوە لە شارباژێر، لە میانەی گێڕانەوەی بیرەوەریەکانی دا نوسیوێتی: "... خۆم لە شەڕی ئەم عەشائیرە پازدە شازدە شەڕی پشدەر و مەنگوڕ، پشدەر و بانە، پشدەر و گەورک، پشدەر و شیوەکەڵ، پشدەر و خدران، پشدەر و پشدەر، هەمەوەند و جاف، هەمەوەند و شوان، درێژەی پێ ناوی هەمەوەند و جیهان... (م دیوە)" *(ژین، ژمارە 875، 30 ی کانونی دوەمی 1947)*

ئاغاکانی میراودەلی لە ناو خۆیان دا ناکۆک بون. رقەبەریی یەکترییان کردوە. پیلانیان لە یەکتری گێڕاوە. ئەم هەوڵی داوە دەس بە سەر گوند و زەوی و مسکێنی ئەوی تردا بگرێ. ئەویش هەوڵی داوە پەل بۆ ناوچەی ئەم بهاوێژێ. مسکێنەکانیان کردوە بە گژ یەکتری دا. ئەوانیان بە شەڕ داوە، بەڵام دەستیان نەچۆتە خوێنی یەکتری.

لە سیستەمی دەرەبەگایەتی دا، کە دەسەڵاتی ئاغای میراودەلی نمونەیەکی بوە، هیچ قانونێکی نوسراو، یا گرێبەستێ، نە بوە پێوەندی نێوان چینی زەویدار (میر، ئاغا، بەگ، خان، شێخ، کوێخا) لە لایەک و جوتیار (مسکێن، کرمانج، گۆران) و هەژارانی لادێ (شوان، گاوان، سەپان، پاڵە، وەرزێر، ئاشەوان) لە لایەکی ترەوە رێک خست بێ، ئەرک و مافی هەر لایەکیانی دیاری کرد بێ. هەروەها هیچ قانونێکی نوسراو نەبوە بۆ

ڕێکخستنی بوارەکانی تری ژیانی کۆمەڵگا. هەروەکو هیچ دادگایەک نەبوە خاوەنماف لە کاتی خورانی مافەکەی دا، یا مافخوراو لە کاتی پێشێلکردنی مافەکانی دا، پەنای بۆ بردبێ. داوودەزگاکانی حکومەتی عوسمانی دەستی نە گەیشتۆتە ناوچە شاخاوی و دورەکان. نەی توانیوە پارێزگاری زۆرلێکراو بکا و، داکۆکی لە مافی مافخوراو بکا. ئەویش پشتیوانی لە چینی سەرەوەی کۆمەڵ کردوە. ئەوەی دەسەلاتی بو بێ دەرەبەگەکان خۆیان بون، لە دیواخانەکانی خۆیانەوە، بڕیاری یەکلاکەرەوەیان داوە. مەگەر خۆی ویستبێتی راوێژی لە گەڵ ریشسپی و مەلادا کرد بێ، ئەگینا هێزێکی قانونی یا شەرعی نەبوە ناچاری کرد بێ، یا لێپرسینەوەی لە گەڵ کردبێ. لە هەندێ کێشەدا کار بە شەریعەتی ئیسلامی و لە هەندێ کێشەی تردا کار بە عورفی کۆمەلایەتی کراوە. لە هەردوکیان دا بە پێی قازانجی چینی دەسەلاتدار لێک دراوەتەوە، تا ئەو ئەندازەیە پێڕەوی عەدالەتی تێ دا کراوە کە زەرەری نە گەیاند بێ بە دەرەبەگەکە. جوتیار و هەژارانی لادێ پشتیوانێکیان شک نەبردوە داکۆکیان لێ بکا، لە بەر ئەوە گوێڕایەڵی فەرمانی دەرەبەگ و ملکەچی بڕیارەکانی بون. ئەگەر زوڵمێکیان لێ کرا بێ لە بێدەسەلاتی دا حەوالەی خوایان کردوە بۆ ئەو دنیا. یاخیبونی تاک یا کۆمەڵی جوتیار روی نە داوە، ڕەنگە جوتیار ئەگەر لاملی کرد بێ لە گوندەکەی خۆی دەرکرا بێ، یان ئەگەر زوڵمەکەی پێ قبوڵ نە کرا بێ گواستبێتیەوە بۆ گوندێکی تر و بۆ ژێردەستی ئاغایەکی تر، یان سەری خۆی هەڵگرتوە روی کردۆتە چارەنوسێکی نادیار.

ناوچەی پشدەر چەندین چیای بەرز و گوندی گەورە و پچوکی لێ بوە.

چیاکان بۆ هەواری هاوینە و بۆ لەوەڕگای ران و بۆ راوگەی نێچیروان بە کار هێنراون، لەوانە: چیاکانی: بولفەت، دوپەزە، هەرمێن، مامەندە، چواز، چاوناسک.

گلکەند

گوندەکانی: شێنێ، سونێ، هەڵشۆ، هێرۆ، دارەشمانە، دەشتێو، چەکوان، چۆمخڕکە

هەندێکی بە ناوی کەسایەتیەوەیە، وەکو: نورەدین، کە ئەشێ بە مەڵبەندی لە دایکبونی هۆزی نورەدینی دابنرێ، ئۆمەر کاکۆڵ، سەید ئەحمەدان، شێخ ئاودەلان، ئیسێوێ - عیساوا، داودیە.

هەندێکی بە ناوی داری میوەوە، وەکو: توە ڕەشان، سێوەڵە، شیوەڕەز، گوێزیلە،

هەندێکی بە ناوی گوڵی کێویلەوەیە، وەکو: هێرۆ، بنەوشان.

ئەوەی ئەبێ سەرنجی لێ بگیرێ چەند ناوێکە کە ڕەگەکەی ئەگەڕێتەوە بۆ سەر زمانی سریانی، وەکو: دێرێ، دێر ناوی پەرستگای کریستیانەکانە. بێگەلاس، بێناس، بێموش، بێکڵۆ، بێشیر، باوزێ، بێدەلان. پێشگری "بێ" و "بێت"، لە زمانی سریانی کۆن دا هاوواتای پاشگری "ئاوا" ی کوردی ئێستا بوە کە نیشانەیە بۆ دێ و گوند.

هەندێکی وشەی گرد بۆتە پێشگری، وەکو: گرد بداخ، گردی حوسنی، گرد ئێستر، گرد مەیتەر، گرد شێخاڵ. گرد بە هەورازێ ئەوترێ کە چەند مەترێ بە جۆرێکی سروشتی لە تەختایی زەوی بەرزتر بو بێ. گرد ئەشێ تورەکەڕێژ بە دەستی مرۆڤ دروست کرا بێ، هەورەها ئەشێ بە چیای گەورەش وترابێ، بۆ نمونە گردەڕەش چیایەکی گەورەیە نەک بەرزاییەکی بچوک.

خەڵکی ئەم ناوچانە گوندنشین بون، لە خانودا ژیاون. گەرمیان و کوێستانیان نە کردوە. خانوەکانیان لە خشتی کاڵ یا خڕکەبەرد و قوڕ دروست کراوە. هەر چەند ماڵێکیان لە ئاواییەک دا نیشتەجێ بون. ناوچەکە شاخاوی و سەخت بوە. زستان بەفری زۆری لێ باریوە و هەوای سارد بوە. شێوەی دروستکردنی خانوەکانی هەندێ لەم ناوچانە جۆرێ لە تایبەتمەندی هەبوە کە لە گەڵ کەشی شوێنەکەدا گونجاوە، ئەندازە و ئەندازیاریی هەمویان وەک یەک نین:

هەندێکیان، خانوەکانیان بریتی بوە لە ژورێکی گەورەی نزم و تاریک و دوکەڵاوی. بە دار و گەڵا و قورِ سەری گیراوە. هەمو ئەندامانی خێزانەکە و کەلوپەلەکەیان و وڵاخەکانیان و پەلەوەرەکانیان لەو ژورەدا بون. وڵاخ و ئاژەڵ لە گۆشەیەکی دا و پەلەوەر لە گۆشەیەکی دا و، کەلوپەل لە گۆشەیەکی و خێزانەکەش لە گۆشەیەکی دا. لە ناوەڕاستی گۆشەی خێزانەکەدا ئاگردانێکی تێ دا بوە. لە ئاستی ئاگردانەکەدا بنمیچی ژورەکە کلاوڕۆژنەیەکی تێدا کراوە بۆ دەرچونی دوکەڵی ئاگر.

هەندێکی تریان، خانوەکانیان دو نهۆم بوە. نهۆمی سەرئەرز لە زستان دا ئاژەڵ و وڵاخی تێ دا گل دراوەتەوە، نهۆمی سەرەوەی بۆ ژیانی خۆیان بوە.

هەندێکی تریان، بە تایبەتی لە ناوچەی ئالان و سیوەیل و هەڵشۆ گوندی دایکانە هەبوە کە جوتیارەکان وەرزی زستانیان تێدا بە سەر بردوە و ئەو جوتیارانەی توانای دارایییان هەبوە خانویەکی تریان لە نزیک گوندەکە لە سەر پارچە زەویەک دروست کردوە، کە بە دەست خۆیانەوە بوە. بە خانوەکەیان وتوە قۆخ و بە زەویەکەیان وتوە موچە. بە زۆری تەنیا ماڵ بوە. هاوینان خۆیان و ئاژەڵەکانیان گواستویانەتەوە بۆ ئەو قۆخەی کە لە سەر موچەکە دروست کراوە. لە بەر زۆری جرِوجانەوەر، بە تایبەتی ئەسپێ و کێچ و مشک، هاوینان لە خانوەکان دەرچون کەپریان کردوە یان رەشماڵیان هەڵداوە. جوتیارەکان لە ترسی دزین هەمیشە شوێنی ئاژەڵ و وڵاخەکانیان لە ناو ماڵ یا تەنیشت شوێنی ژیانی خێزانەکەی خۆی بوە.

لە هەندێ گوندی گەورەی ناوچەکەدا مزگەوت هەبوە. مەلای تێدا بوە و قوتابی تێیدا خوێندویەتی، نوێژی رۆژانە و هەینی تێدا کراوە. مانگی رەمەزان تەراوێح و نوێژی بەیانی جەژنی تێدا کراوە. ناوەندێکی گرنگی کۆبونەوە و یەکتربینینی خەڵکی گوندەکە و میوان بوە. مارەکردن و تەڵاقدان، کفن و دفن و پرسەی مردو، دابەشکردنی میرات، ناونانی منداڵ، راوێژ بۆ یەکلاییکردنەوەی هەندێ کێشەی کۆمەڵایەتی... ئیشی مەلا بوە. لەو ناوچانەدا ژنهەڵگرتن و رەدوکەوتن زۆر جار روی داوە. بۆ چارەسەکردنی کێشەی هەڵگرتن و رەدوکەوتنی ژنی بە مێرد، هەندێ لە مەلاکان "حیلەی شەرعی" یان دۆزیوەتەوە. مەلا لە ناو ئاغا و مسکێن دا رێزی لێ گیراوە. بۆ ئەوەی پێیانەوە دابنیشێ هەندێ جار خەڵکی گوند جگە لە سەرفترە و زەکات، شکارتەیان بۆ کردوە. دوعا و نوشتەیان پێ نوسیوە و سەرقەڵەمانەیان داوەتێ.

پشدەر و بەری مەرگە مەڵبەندێکی بە پیتی خوڵقاندنی بەیت و حەیران بوە. بەیتی ئەفسوناوی "شێخ فەرخ و خاتون ئەستێ" لە ناوچەی پشدەر هەڵبەستراوە، هەندێ شوێن لە گوندی داودیە ئێستاش بە ناوی ئەوانەوە ناو نراوە. هەروەها بەیتی "کاکە شێخ و کاکە میر" بە پێی گێڕانەوەی بێژەرەکەی لە مەرگە روی داوە. شایەری ناودار، عەلی بەردەشانی کە دانەر و بێژەری چەندین بەیتە، وەکو نازناوەکەی ئەیدرکێنێ، خەڵکی گوندی بەردەشانی بناری ئاسۆس بوە لە بەری مەرگە.

پەیوەندی نێوان ئاغای میراودەلی و مسکێنی پشدەری، نورەدینی، شیلانەیی، ئالانی، سیوەیلی، ماوەتی، شارباژێڕی، تەنانەت هەندێ گوندی مەنگوڕ و مامەش و پیرانی ژێردەستی ئەوان... ریچەڵەکی هاوبەش یا خزمایەتی هاوخوێنی نەبوە، بەڵکو پەیوەندی نێوان ئاغا و مسکێن لە سەر بنچینەی زەویداری بوە. ئاغا بە داگیرکردن یان بە کڕین بۆتە خاوەنی زەوی گوندەکە و، مسکێن بە خۆشی بوبێ یان بە زۆر لە زەوی ئاغادا کاری کردوە. زەویانە، مەڕانە، پوشانە، سورانە، رۆنانە، هێلکانە، بارەدارانە... هەمو جۆرەکانی تری باجی دەرەبەگی لێ سەنراوە. ئەو باجانە رێژەیەکی دیاریکراو نە بوە، هەندێکی عورفی کۆمەڵایەتی ناوچەکە و هەندێکی دەسەڵاتی ئاغا دیاری کردوە. سەرباری ئەوانەش ئەبو هەمیشە ئامادەبێ بۆ بێگار و، بۆ بەشداری لە لەشکرکێشیەکانی ئاغاکەی دا بۆ سەر ئاغاکانی تر. ئاغا لە رێگەی کوێخای دێیەکەوە، کە گەورەی بەرەبابەکەی خۆی بوە، ئەو باجانەی بۆ کۆ کراوەتەوە و وەرگرتوە.

دانیشتوانی قەڵەمڕەوی میراودەلی دابەش بون بە سەر دو چینی سەرەکی دا: چینی ئاغا، کە بە پێی خەملاندنی سەرچاوەیەکی ئاگادار لە 1939 دا بە هەمویان 280 خێزان بون. لە کاتێک دا چینی مسکێن، بە پێی هەمان سەرچاوە 6750 خێزان بون.

ئەمین زەکی لە تەعریفی مسکێن دا نوسیوێتی: "مسکێن ئەم ناوەی کە بۆ بەشی گەورەی پشدەر وە یا بە ڕاستی بۆ هەمو پشدەر دانراوە، باش حاڵیمان ئەکا، کە ئەم بەشە رەعیەتی ئاغاواتن و بە گوێرەی قابیلیەت و قوەتیان ئیدارە ئەکرێن. لە مانە بەعزێکی کە بە قوەت و درن ئەوەندە تەزییق نابینن بەڵام بەشی بێ هێزی بە تەواوی لە ژێر حوکم و نفوزی ئاغاواتایە و حقوقی مەدەنیە و ئیجتیماعیەیان لە جوملەی نەبوانە، زیرۆحی و بێرۆحی ماڵی ئاغایە و بە کەیفی خۆی موعامەلەی لە گەڵ ئەکا." *(زەکی: 187)*

ئەگەر دۆخی ژیانی چینی مسکێن لە کۆتایی سیەکانی سەدەی بیستەم دا بەو جۆرە بو بێ ئەبێ لە ساڵانی سەدەی نۆزدەدا چۆن بو بێ؟ ئەم چەوساندنەوە سەختە رق و قینێکی قوڵی لە دەرونی مسکێنەکان و نەوەکانیان دا خوڵقاندوە تا ئێستاش کاریگەری ماوە لە سەر پێوەندی کۆمەڵایەتی، سیاسی، ئابوری نێوان ئاغایانی میراودەلی و دانیشتوانی پشدەر.

سەرگەرمی میراودەلی

راو

یەکێ لە سەرگەرمیەکانی ئەریستۆکراتی لادێی کوردستان، لەوانە ئاغاکانی میراودەلی، راو بوە. ڕێسایەکی نوسراو نە بوە راو ڕێک بخا، بەڵکو هەر ئاغایەک لە ناوچەکەی خۆی دا راوگەی دیاریکراوی خۆی هەبوە، کە جگە لە خۆی و ئەوی خۆی ویستبیتی کەسی کە بۆی نەبوە راوی تێدا بکا. خۆی بڕیاری کات و جۆری راوکردنی داوە. نەریتی راوی کوردەواری ئەشێ پاشماوەی نەریتی ئەو قۆناغە بێ کە مرۆڤ هێشتا نە گەیشتۆتە قۆناغی بەرهەم هێنانی کشتوکاڵ و رامکردنی ئاژەڵ. بە کۆکردنەوەی بەروبومی داری کێوی و بە راوی گیانداری کێوی ژیاوە. بۆیە گوێی نەداوەتە پارێزگاری رەگەزی گیاندارەکان و، دوایین دانەی هەندێ چەشنی کوشتون. بابەتی راو لە فۆلکلۆردا زۆری لە سەر وتراوە. بەشێ لە حەیران لە سەر راوە. تەوەری سەرەکی بەیتی سەیدەوانە لە دەوری راو ئەخولێتەوە.

- راو چەندین جۆری هەبوە:
- راوی کەو، لە چەند وەرزی ساڵ و بە چەند شێوەی جیاواز کراوە.
- راوی کەروێشک، بە کۆمەڵ بە تانجی راوی کراوە.
- راوی گیانداری کێوی، لەوانە بزنەکێوی و مەڕەکێوی و شور (فیلەگێژە)، ئەم راوە چەند رۆژ و شەوی خایاندوە. راوکەرەکان لە راوگەکەدا ماونەتەوە. بەشێکی خولیا بوە بۆ بەسەربردنی کات، بەڵام بەشێکی بۆ گۆشتە خۆراییەکەی بوە. لە ئەنجامی ئەو راوە نەزانانەیەدا مەڕە کێوی و شور بە تەواوی لە ناو چون، ژمارەیەکی کەم نێری و بزنە کێوی بە شاخە سەختەکانەوە ماون.
- راوی بەراز، بەرازی کێوی کە ژمارەیان زۆر بوە زەرەری زۆری لە کشتوکاڵ داوە. بە کۆمەڵ بۆ خۆشی و بۆ لە ناوبردنی، بە سواریی راوی بەراز کراوە. تولەی سەگی تێدا بە کار هێنراوە. ئەمیش چەند رۆژێکی خایاندوە. موسوڵمان گۆشتی بەرازی نە خواردوە داوێتی بە سەگ. ئەنجامدانی راوی بەراز هاوشێوەی تاکتیکی جەنگی بوە.

گوند بە گشتی سەگەلی تێدا بوە. سەگەل پێویست بوە بۆ ئاگاداکردنەوەی دانیشتوانی دێ لە هەر جموجوڵێکی گومانلێکراو، بە تایبەتی بە شەو. شوانەکانی کوردستان بۆ پاراستنی رانەکانیان لە هێرشی

گورگ، هەموویان سەگیان ڕاگرتوە. هەندێ خێزانی بوەش بۆ پاراستنی خۆیان سەگیان ڕاگرتوە. ماڵی خاوەن سەگ کە نانیان بۆ خۆیان کردوە، "گێتکە" یشیان بۆ سەگەکەیان ئامادە کردوە. گێتکە کولێرەیەکی ئەستوری نیوە برژاو بوە. سەگ لە تێگەیشتنی کوردا بە گڵاو دانراوە. دەستیان تێوە نەداوە. ئەگەر دەستی بەر کەوت بێ یا دەمی سەگ بەر دەفرێ کەوت بێ، بە گڵەسور شۆراوە بۆ ئەوەی گڵاویەکەی دەربکرێ. لە گەڵ ئەوەش دا کوشتنی سەگی خاوەندار بە سوکایەتیەکی گەورە دانراوە. لەوانە بوە شەڕی خوێناوی لە سەر بقەومێ. سەگ ئەوەندە تێکەڵاوی ژیانی خەڵکی دێهات بوە لە سەدان پەندی پێشینان دا ناوی هاتوە.

یەکێکی تر لە سەرگەرمیەکانی ئاغاکانی میراودەلی ڕاگرتنی سەگی دڕ، بە تایبەتی سەگی هەوشار، بوە. سەگی هەوشار ڕەگەزێکی تایبەتی سەگ بوە، بە لەش گەورە و بەهێز بوە، بۆ پاسەوانی ماڵەکانیان ڕایان گرتوە. بە جۆرێکی تایبەتی ڕاهێنراوە. بە ڕۆژ بەستویانەتەوە، بە شەو بەرەڵایان کردوە. شەڕە سەگ یاریەکی باو بوە. سەگی شەڕ تایبەتی بوە، گوێیان بڕیوە بۆ ئەوەی لە کاتی شەڕدا سەگەکەی بەرامبەری نەت وانێ گاز لە گوێی بگرێ.

لە سەردەمی سوڵتان عەبدولحەمیدی عوسمانی دا میراودەلی بەهێز بون، بۆیە ناوەندی بەڕێوەبەرایەتی ناوچەکە لە مەرگەوە گوێزراوەتەوە بۆ شاری قەڵادزەی ئێستا و، شارەدێیەکی تازە بە ناوی مەعمورەی حەمیدی بنیات نراوە.

لە یەکەم جەنگی جیهانی دا بە دەم بانگی غەزاوە، بۆ هاوکاری سپای عوسمانی، چون بۆ بەرەنگاری چەکدارانەی سپای ڕوس لە سەردەشت و موکریان. هەندێکیان لێ کوژراوە. بەرگەی شەڕەکەیان نە گرتوە. بە شکاوی گەڕاونەتەوە.

دوای یەکەم جەنگی جیهانی کە حکومەتی کوردستانی جنوبی لە سلێمانی دامەزراوە سەرانی میراودەلی پشتیوانی‌یان لە شێخ مەحمود کردوە و، بون بە بەشێ لەو بەڕێوەبەرایەتیە. بەڵام کە ئینگلیز ناوچەکەی داگیر کردوە و، شێخ مەحمود بە دیل گیراوە و ڕەوانەی هندستان کراوە، میراودەلی بون بە دو بەشەوە:

بەشێکیان، بە سەرکردایەتی عەباسی مەحمود ئاغا، بە دڵسۆزی بۆ شێخ مەحمود ماونەتەوە بەشدار بون لە بەرەنگاری دەسەڵاتی داگیرکەر دا بە تایبەتی لە شەڕی دەربەندی ڕانیە دا، کە یەکێ بوە لە هۆکانی کێشانەوەی دەسەڵاتی داگیرکەر لە پشدەر و بیتوێن و، سەرەنجام لە سلێمانی.

بەشێکی تریان، بە سەرکردایەتی بابەکری سەلیم ئاغا، بون بە لایەنگری ئینگلیز. بابەکر ئاغا بە کردەوە سەرۆکی هەمو میراودەلی بوە. هەرکەس لە ئینگلیزەکان کە دیویانە، ستایشی هێز و ژیریی و شارەزایی‌یان کردوە لە کاروباری دەرەبەگی و خێڵەکی دا.

لە سۆنگەی لایەنگریی ئینگلیز و دواتر لایەنگریی حکومەتی تازەدامەزراوی عیراقەوە، بەڕێوەبەرایەتی پشدەر و شارباژێر و مەرگە، قایمقام و مودیری ناحیەکانی، سپێردراوە بە سەرانی تیرەی میراودەلی و، تا کۆتایی سییەکانی سەدەی بیستەم ناوچەی پشدەر لە دانی سەرباز و باج بەخشراوە. لە چلەکانی سەدەی بیستەم دا کەسانێکی ئەم تیرەیە کراون بە ئەندامی ئەنجومەنی گەلی عیراق و، تا ڕوخانی ڕژێمی پاشایەتی لە 14 ی تەموزی 1958 دا پێوەندی نێوان ئاغا و مسکێن بە شێوەی کۆن ماوەتەوە.

قانونی ئیسلاحی زەراعی و، بە هێزبونی داوودەزگاکانی حکومەت و، پەرەسەندنی چالاکی سیاسی حیزبی شیوعی عیراق و پارتی دیموکراتی کوردستان دەسەڵاتی ئاغاکانی میراودەلی لەقاند و، لە بەرامبەر دا هۆزەکانی نورەدینی، شیلانەیی، شینکی، ئالانی، سیوەیلی، شاباژێڕی... لە دەسەڵاتی ئاغاکان یاخی بون و، چیتر وەکو جاران نە ئەمان گوێڕایەڵی‌یان ئەکردن و، نە ئەوان ئەیان توانی وەکو جاران ئەمان بچەوسێننەوە.

هەڵگیرسانی شۆڕشی کورد لە 1961 دا سەرەتای قۆناغێکی نوێ لە پێوەندی نێوان ئاغاکانی میراودەلی و مسکێنەکانی پشدەر دا دەستی پێ کردوە. ئەگەرچی سەرەتا هەندێ لە ئاغاکان داویانەتە پاڵ شۆڕشەکە بەلام بەشداری فراوانی جوتیارەکان تەرازوی هێز و پشتیوانی سەرکردایەتی شۆڕشەکە لە جێبەجێکردنی قانونی ئیسلاحی زەراعی، تیرەی میراودەلی لە زۆری دەسەلاتەکانی روت کردۆتەوە، بەڵکو بە گشتی دای بڕیون لە کۆمەڵگای پشدەری و، ئەو دەلاقە دێرینەی بە درێژایی دەیان ساڵ لە نێوان ئاغا و مسکێن دا دروست بوبو قوڵتر بوەوە. ئاغاکانی میراودەلی بەشێکیان رویان کردۆتە خوێندن و دامەزراندن لە کاری حکومەتی دا. پزیشک و ئەندازیار و پارێزەر و مامۆستایان تێ دا هەڵکەوتوە. کەمێکیشیان چونەتە ریزی پێشمەرگەوە. ئەو ڕێکخراوە دەرەبەگیە پتەوەی ساڵانێکی دورودرێژ حوکمی ناوچەکەیان پێ کردوە لە بەر یەک هەڵوەشاوە. جیاوازی بەرژەوەندیەکان دابەشی کردون بە سەر حیزبی جیاواز، کاری جیاواز، ناوچەی جیاواز دا. تەنیا شتی هاوبەش، کە بۆیان ماوەتەوە، نازناوی میراودەلیە کە نیشانەیە بۆ ڕێچەڵەکی هاوبەشی ئەم تیرەیە.

سەرچاوە

بۆ ئاگاداری زیاتر دەربارەی ئەم بابەتە بڕوانە:

دبلیو. ار. هی، سنتان فی کردستان 1918 - 1920. نقله الی العربیة، حققه، وعلق علیه: فؤاد جمیل، الجزء الاول بغداد - 1973. الجزء الثانی بغداد - 1973.

سی. جی. ادموندز، کرد وترک وعرب: سیاسة ورحلات وبحوث عن الشمال الشرقی من العراق 1919 - 1925. ترجمة جرجیس فتح الله، بغداد - 1971: 198 - 200. ترجمه فارسی، ابراهیم یونسی: 239 - 241.

المحامی عباس العزاوی، عشائر العراق، الجزء الثانی، بغداد - 1947: 95 - 98.

محمد امین زکی، تاریخی سلیمانی و ولاتی، بەغداد - 1939: 186 - 189.

حوسێن حوزنی، سەرجەمی بەرهەمەکانی حوسێن حوزنی، بەرگی دوەم، شاری سلێمانی لە 1934 دا. دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر - 2007: 576 - 578.

الدکتور شاکر خصباک، الاکراد، بغداد - 1972: 353 - 368.

ڕایەڵەی پێوەندی ڕۆحی
لە تەریقەتی نەقشبەندی دا

مەولانا خالید بە نمونە

-1-

خالیدی لاو

ساڵی 1193 ک لە گوندێکی ناوچەی قەرەداخ، لە خێزانێکی ئاسایی، کوڕێک لە دایک بو، ناوی نرا خالید.

باوک، ئەحمەد حسێن، کابرایەکی خێڵەکیی - هۆزی مکایەڵی جاف.

دایک، فاتیمە، ئەویش کچی کابرایەکی نەناسراو.

ئەم خێزانە جگە لە خالید دو کوڕی تریان بوە ناویان ناوە مەحمود و حەمەخان.

پێ ئەچێ باوکی زو مرد بێ بەڵام دایکی تا دواچونی بۆ بەغداد (1236 ک) مابێ. لەناو "مەکتوبات"ەکەی چەندین نامەی تێدایە، کە دەربارەی کاروباری خێزانەکەیان، بە تایبەتی بۆ ئەوی ناردوە، لە نامەکانی دا دایکی بە "والیدەی ماجیدە" و خوشکەکەی بە "هەمشیرەی بەرگوزیدە" و هاوسەرەکەی بە "هەمخوابەی زەعیفە" ناو ئەبا. حەمە خان خەریکی دنیاداری و کشتوکاڵ بوە، مەحمود روی کردۆتە خوێندنی مەلایەتی و، دواتر شیخایەتی تەریقەت.

لەو سەردەمەدا، قەڵاچوالان ناوەندی میرایەتی بابان بوە و، یەکێ لە گرنگترین ناوەندەکانی خوێندن لەوێ بوە. کوژرانی سلێمان پاشای میری بابان (1178 ک) بە دەستی یەکێ لە فەقێکان، پشێوی خستۆتە ناو ناوەندی خوێندنەکە و، هەندێ لە مەلاکان و فەقێکانیان پەرەوازەی شوێنانی تر بون. سەرەڕای ئەوەش ململانێی دەسەڵات لە نێوان پێنج لە میرەکان دا، سلێمان و ئەحمەد و محەمەد و مەحمود و عومەر، کە هەر پێنجیان برا بون و کوڕی خالید پاشا بون، هەر جارەی یەکێکیان هێزی رۆم یا عەجەمی هێناوەتە سەر ناوچەکە، ناوچەکەیان توشی وێرانی و هەژاری و نائارامی کردوە.

سەرنجێ لە چارەنوسی ئەم پێنج برایە لایەنێ لە رادەی نائارامیی هەلومەرجی ژیان لە قەڵەمڕەوی بابان دا دەرئەخەن:

ساڵی 1156 ک (1743 ز) خالید پاشای بابان لە دەس هێرشی عەجەم هەڵاتوە لە ئاوارەیی دا لە ئورفا مردوە.

ساڵی 1178 ک (1763 ز) سلێمان پاشا لە سەر تەختی نوستن لە قەڵاچوالان کوژراوە.

ساڵی 1192 ک (1778 ز) ئەحمەد پاشا دوای شکاندن و گرتنی محەمەد پاشای برای لە کاتی چونی دا بۆ بەشداری لەشکری بەغدا لە رێگە لە چیای سەگرمەی قەرەداخ مردوە.

ساڵی 1194 ک (1780 ز) محەمەد پاشا و عومەر بەگ، کە رایان کرد بو بۆ سنە، بە گیراوی هێنراونەوە و لە ژێر دارە گەورەکەی قەڵاچوالان دا کوژراون.

ساڵی 1198 ک (1783 ز) مەحمود پاشا لە دەس وەزیری بەغداد هەڵاتوە بۆ ئێران، لە ئاوارەیی دا لە موکریان کوژراوە.

ساڵی 1203 ک (1787 ز) عوسمان پاشای کوڕی مەحمود پاشا لە بەغداد دەرمانخوارد کراوە و مردوە.

قەرەداخ کە بەشێ بوە لە قەڵەمڕەوی بابان و هەر جارەی کەوتۆتە ژێر دەستی یەکێک لەو میرانە، بە تایبەتی ئەحمەد پاشا و محەمەد پاشا، بەشێ بوە لەو نائارامیە. سەرەڕای نائارامی جەنگیی، چەند جارێ وەبای تاعون لە ناوچەکەی داوە، هەزاران کەسی کوشتوە، ژیانی خەڵکەکەی پەک خستوە.

یەکێ لە شەڕە خوێناویەکانی کە ململانێی نێوان دو لەو برایانەی تێدا یەکلایی بۆتەوە لە قەرەداخ روی داوە (1192 ک). ئەحمەد پاشا و محەمەد پاشا لە جێشانە داویانە بە یەک دا محەمەد پاشا گیراوە و بە دیلی رەوانەی قەڵای سرۆچک کراوە. دواتریش بۆ ئەوەی جارێکی تر چاو نەبڕێتە میرایەتی بابان محەمەد پاشای برای ناردویەتی لە زیندان دا هەردو چاویان دەر هێناوە.

ساڵی 1197 ک وەزیری بەغداد، مەحمود پاشای لابردوە، لە شوێنی ئەو ئیبراهیم پاشای کوڕی ئەحمەد پاشای لە جێگە داناوە، مەحمود پاشایان راوناوە بۆ ئێران، ئەویش لە شەڕێک دا لەوێ کوژراوە.

ساڵی 1199 ک ئیبراهیم پاشا پایتەختی میرایەتی بابانی لە قەڵاچوالانەوە گواستۆتەوە بۆ شارێکی نوێ، کە خۆی بنیاتی ناوە، ناوی ناوە سلێمانی.

یەکێکی تر لەو شەڕانەی کە ململانێی نێوان دو لەو ئامۆزایانەی تێدا یەکلایی بۆتەوە، دیسان لە قەرەداخ روی داوە (1205 ک). والیی بەغداد ئیبراهیم پاشای لە میرایەتی بابان لاداوە ئەوڕەحمان پاشای کوڕی مەحمود پاشای لە جێ داناوە. ئیبراهیم پاشا خێزان و باروبنەی بارکردوە، ویستویەتی بە عەزیز بەگی برای دا رەوانەی بەغدادیان بکات. لە گڵەزەردە سەلیم بەگی برای ئەوڕەحمان پاشا ریگەی بە کاروانەکەیان گرتوە، عەزیز بەگی بە برینداری گرتوە و بە گیراوی رەوانەی بە غدادی کردوە.

خالید لەم هەلو مەرجە ئاڵۆزەدا چاوی هەڵ هێناوە.

ناوەندی خوێندن و زانستی بریتی بوە لە مزگەوت و مەدرەسە، کە لە چەند جێگایەکی کوردستان دا، لە لایەن زانای ئاینیەوە بەڕێوە براوە. یەکێ لەو ناوەندانە لە ناوچەی قەرەداخ بوە. ناوچەی قەرەداخ هەم ناوەندی زانستی خوێندنی تێدا بوە، هەم ناوەندی ئیرشادی تەریقەتی قادری.

خالید بە منالی، لە یەکێ خوێندنگەکانی قەرەداخ دا، خراوەتە بەر خوێندن. خوێندنی سەرەتایی لەوێوە دەس پێ کردوە. خوێندنی مەلایەتی چەند قۆناغێکی هەبوە، هەمو قۆناغەکانی لە یەک مەدرەسە و هەمو زانستەکانی لە لای یەک مەلا تەواو نەکراوە. قوتابی لە دەسپێکەوە تا تەواوبون، تا وەرگرتنی ئیجازەی مەلایەتی چەندین مزگەوت و چەندین مەدرەسە گەڕاوە و، چەندین مامۆستای گۆڕیوە.

خالید چۆتە سلێمانی بۆ لای شێخ عەبدولکەریمی بەرزنجی و شێخ عەبدوڕەحیمی برای.

- چۆتە سورداش بۆ لای مەلا ساڵحی تەڕەماری.
- چۆتە هەورامان بۆ لای شێخ عەبدوڵای خەرپانێ و مەلا ئیبراهیمی بیارەیی.
- چۆتە خۆشناوەتی بۆ لای مەلا عەبدوڕەحیمی زیارەتی.
- چۆتە باڵەکایەتی بۆ لای مەلا محەمەدی ئیبن ئادەم.
- چۆتە بەغداد بۆ لای مەلا سوبغەتوڵای حەیدەری ماوەرانی.
- دواجار، چۆتە سنە بۆ لای شێخ قەسیمی مەردۆخەیی.

ئەمانە زانا بە ناو بانگەکانی ئەوسەردەمەی کوردستان بون. هەر یەکەیان خوێندنگەی تایبەتی‌یان هەبوە. هەر خوێندنگەیەکیش کەوت بوە سنوری حوکمڕانی دەسەڵاتێکی جیاوازەوە. خوێندنگەکانی قەرەداخ و خەرپانێ و بیارە و سلێمانی لە سنوری دەسەڵاتی میرەکانی بابان دا بوە. خوێندنگەکانی باڵەکایەتی و خۆشناوەتی و ماوەرانی لە سنوری دەسەڵاتی میرەکانی سۆران دا بوە. سنە و ناوچەکانی دەوروبەری لە سنوری دەسەڵاتی میرەکانی ئەردەڵان دا بوە. بەغداد، ناوەندی دەسەڵاتی وەزیرەکانی عوسمانی بوە لە عیراق دا.

خالید ساڵی 1112 ک ئیجازەی مەلایەتی لە شاری سنە لە شێخ محەمەد قەسیمی مەردۆخەیی (1143 - 1234 ک) وەرگرتوە و، گەڕاوەتەوە سلێمانی لە یەکێ لە مزگەوتەکانی دا دامەزراوە. وەرگرتنی ئیجازەی مەلایەتی لەو تەمەنەدا بەو گەنجیە نیشانەی زیرەکی و هەڵکەوتنی ئەم پیاوە بوە. کەم وا بوە خوێندکاری دینیی لەو تەمەنەدا بەو پلە زانستیە بگا.

گەڕان بەو هەمو ناوچانەدا. خوێندن لە بەردەس ئەو هەمو زانا ناسراوەدا. ناسیاوی و تێکەڵاوی لە گەڵ ئەو هەمو مەلا و فەقێ و قوتابیە دا، ئەبێ کاریگەری زۆری لە سەر پێکهاتەی کەسایەتی خالیدی لاودا هەبو بێ.

نەخۆشیی تاعون لە دانیشتوانی سلێمانی داوە. ئەوسا هێشتا چارەسەری نەدۆزراوەتەوە. ژمارەیەکی زۆر خەڵکی کوشتوە. یەکێ لەوانەی بەم وەبایە مردوە، زانای گەورەی ئەو کاتە، مامۆستای پێشوی خالیدی لاو، شێخ عەبدولکەریمی بەرزنجی بوە. شێخ عەبدولکەریم مامۆستا بوە لەو مزگەوتەدا کە ئەورەحمان پاشای بابان لە گەڕەکی سەرچیمەن دروستی کرد بو. لەو ماوەیەدا کە ئەورەحمان پاشا حاکمی بابان بوە، مەلا خالیدی لاوی لە جێگەی شێخ عەبدولکەیمی مامۆستای، لە هەمان مزگەوت دا، بە مودەڕیس دامەزراندوە. بە پێی زانیاریەکانی ریچ دانیشتوانی سلێمانی لە ساڵی 1820 ز (1236 ک) دا بریتی بوە لە دو هەزار خێزانی موسوڵمان، سەدوسی خێزانی جولەکە، نۆ خێزانی دیان و کلدانی، پێنج خێزانی ئەرمەنی و، پێنج کاروانسەرا و پێنج حەمامی تێدا بوە.*(ریچ 125)* ژمارەی مزگەوتەکانی سلێمانی ئەوەندە کەم بون بە پەنجەی دەست ژمێردراون.*(بۆ مزگەوتەکانی سلێمانی بڕوانە: قزلجي: التعريف بمساجد السليمانية)* ئەمە هەنگاوی یەکەم بوە بەرەو دەرکەوتنی خالید و سەرکەوتنی بە پەیژەی ناسراوی دا، چونکە سلێمانی ناوەندی حوکمڕانی میرایەتی بابان و، ناوەندێکی گرنگی خوێندەواری و رۆشنبیریی ئەو سەردەمە بوە. مزگەوتەکانی سلێمانی ژمارەیان کەم و، مەلاکانی دیاریکراو بون. ئەو کە چۆتە ریزی مەلاکانی سلێمانیەوە ئەوە هەڵکشانێکی گرنگ بوە لە پایەی کۆمەڵایەتی دا. پایەیەک کە لە باوک و باپیریەوە، وەکو پایەی میر و ئاغا و بەگ و شێخ و سەیدەکانی کۆمەڵگاکەی، بە میرات بۆی بە جێ نەما بو، بەڵکو خۆی بە رەنجی شان و ماندویەتی مێشکی خۆی بە دەستی هێنا بو.

خالید و شیعر

خالید بە شیعرەکانی دا دەرئەکەوێ لە تەمەنێکی زوەوە دەستی کرد بێ بە دانانی شیعر و، تا دوا ساڵەکانی تەمەنیشی بەردەوام بوە. زۆری شیعرەکانی بە زمانی فارسین، چەند قەسیدەیەکی بە زمانی عەرەبی و، چەند شیعرێکی کەمی بە کوردی هۆنیوەتەوە.

خالید وەکو لە نامەکانی دا دەرئەکەوێ، شارەزاییەکی باشی لە ئەدەبی فارسی دا هەبوە. سەرەڕای ئەوەی کە خۆی فارسی کردۆتە زمانی هۆنینەوەی شیعرەکانی و نوسینی زوربەی نامەکانی، لە شوێنی گونجاو دا، نمونە بە شیعری حافز، سەعدی، نیزامی گەنجەوی، جەلالەدینی رۆمی، عەبدورەحمانی جامی... ئەهێنێتەوە.

بە گشتی شیعرەکانی بە فارسی هەڵبەستوە و، زۆری دیوانەکەی فارسیە. وەکو شاعیرێکی پیشەیی رەفتاری کردوە. بابەتی شیعرەکانی جۆراوجۆرن. هەر لە بابەتی دڵداریەوە تا بابەتی دینیی گرتۆتەوە. ئەگەر پۆلێن بکرێن ئەشێ بەمجۆرە جیا بکرێنەوە:

- بەشێکی شیعرەکانی بە بۆنەی سەفەرەکەی بۆ حەج داناوە.
- بەشێکی شیعرەکانی بە بۆنەی سەفەرەکەی بۆ لای شاە عەبدولای دیهلەوی داناوە.
- بەشێکی موناجاتە.
- بەشێکی تری تێکەڵاوە لە بابەتی جۆراوجۆری دنیایی، لەوانە:
- غەزەلی دڵداری، مەدحی میرەکانی بابان. مەرسیەی مامۆستەکەی و میرەکانی بابان، سەیران و وەرزش، سۆزی نیشتمان.

لە دیوانەکەی دا لە ئەلفەوە هەتا یائی جێ کردۆتەوە. غەزەل و قەسیدە و موخەمەس و موسەدەس و روباعی و فەردی داناوە. زۆری بە کێشەکانی عەروز داناوە، بەشێکی شیعرە درێژەکانی بە تایبەتی هەندێ لە "موناجات" ەکانی بە شێوازی مەسنەوی هۆنیوەتەوە.

دوای خۆی بە دەیان رونوس لە دیوانەکەی نوسراوەتەوە و ساڵی 1260 ک بۆ یەکەم جار لە ئەستەموڵ چاپ کراوە و، دوای ئەوەش چەند جارێ چاپ کراوەتەوە. لە دیوانە چاپکراوەکانی دا بۆنەی دانانی شیعرەکان نە نوسراون و، شیعرەکان بێ گوێدانە دیاریکردنی کات و بۆنەی دانانی بە پێی حەرفەکانی ئەلفباء "هیجا" ریز کراون، لە بەر ئەوەی بابەتە جیاوازەکانی، قۆناغە جیاوازەکانی ژیانی خالید تێکەڵاوکراون، سەر لە خوێنەر ئەشێوێنێ. بایەخدانی زۆر بە دیوانی شیعرەکانی زیاتر لە بەر گرنگیی کەسایەتی خالید خۆی بوە، تا گرانیی نرخی ئەدەبی شیعرەکانی. رەنگە رەخنەگرێکی شارەزای ئەدەبی فارسی، بتوانێ هەلسەنگاندنێکی بابەتیتر بۆ پایەی ئەدەبیی شیعرەکانی بکا.

پیرەمێرد، زۆری شیعرە فارسیەکانی تەرجومەی کوردی کردوە و، لە چلەکانی سەدەی رابوردو دا لە رۆژنامەی ژین دا بە دوای یەک دا بلاوی کردونەتەوە. لە هەندێکیان دا پابەندی وەرگێرانی دەقاودەقی مەعناکەی نەبوە، رۆحەکەی وەرگرتوە و، لە هەندێکیان دا مەبەستی مەولانای بە دەستەوە نە داوە.

تەرجومەی شیعرەکان کۆ کراونەتەوە و هەر یەکەیان ژمارەیەکیان بۆ دانراوە و لە کتێبێک دا بە ناوی "رۆحی مەولانا" چاپ کراون.

خالید و مەدحی میرەکانی بابان

گەشتێ بە ناو دیوانەکەی مەولانا خالیدا دەرئەکەوێ، دوای "نەعت" ی پێغەمەر و "مەدح" ی شاە عەبدولا، لە بواری مەدح و ستایش دا، پشکی گەورە بەر میرەکانی بابان ئەکەوێ. خالیدی لاو ستایشی چەندین کەسایەتی لە میرەکانی بابان کردوە، لە کاتێک دا هەندێ لەوانە زۆر دژی یەکتری بون.

مەدحی ئیبراهیم پاشا

پێ ئەچێ لە ناو میرەکانی بابان دا لە هەمویان زیاتر بە ئیبراهیم پاشا سەرسام بوبێ. ئیبراهیم پاشا کوڕی ئەحمەد پاشا، ساڵی 1197 بۆتە حاکمی بابان. ساڵی 1199 شاری سلێمانی بنیات ناوە. تا ساڵی 1217 کە بۆ بەشداری لە سەرکوتکردنی ئیزیدیەکان، لە گەڵ لەشکری وەزیری عیراق، بە لەشکری بابانەوە چۆتە سنجار، لە گەڵ ئەوڕەحمان پاشای ئامۆزای دا مونافیس و مێملی یەکتری بون. سلێمانی هەر جارەی بە دەس یەکێکیانەوە بوە. لە کاتی ئەو لەشکرکێشیەدا نەخۆش کەوتوە و مردوە. لە نزیک نەبی یونس لە موسڵ ناشتویانە. خالید لە ستایشی ئیبراهیم پاشادا زیاتر لە قەسیدەیەکی داناوە. لە یەکێکیان دا ئەڵێ:

خـــواهم از نظـــم ده سلســـله لیـــلو نهـــار
مـــدد مـــدحت شـــه گـــرچه نیایـــد به شـــمار
انـــکه در رزم دلـــش خنـــده بفـــولاد کنـــد
وانکه در بزم کفـش طعـنه زنـد بـر ابحـار
انکه در منقبتش ایـزد همچـون گویـا اسـت
شـــاهد حـــال بـــود ایـــت: قلنـــا یـــا نـــار

تا ئەگا بەوەی نزای چاکە بۆ خۆی و منداڵەکانی و، توک لە نەیارەکانی ئەکا، ئەڵێ:

به ابـد ان داور دیـــن بـــا هـــمه اولاد کـــرام
ایمـــــن از قـــــاطبه صـــــدمه چـــــرخ دوار
بایـد خـرم و فرمـان ده و اورنـگ نشـین
دشمنش بد دل و محروم و ستمدیده و زار

(رۆحی مەولانا: 20)

تێبینی: بۆ خوێندنەوەی دەقی تەواوی شیعرە فارسیەکانی ئەتوانرێ لە رێگەی دواحەرفی قافیەکـانی لە هەر چاپێکی "دیوانی مەولانا خالید" دا بدۆزرێتەوە.

بۆ خوێندنەوەی دەقی تەواوی تەرجومەی کوردی شیعرەکانی ئەتوانرێ بە ژمارەی شیعرەکە لە "رۆحی مەولانا" دا بدۆزرێتەوە.

لە یەکێکی تریان دا ئەڵێ:

از پـــــس حمـــــد ملـــــک ذوالجـــــلال
بعـــــد درود مه بـــــرج کمـــــال
به که به اوصـــــاف شـــــه دادگـــــر
خـــــامه کـــــنم رشـــــک ده نیشـــــکر

لە دوا بەیتی دا ساڵی بنیاتنانی سلێمانی بە حسابی ئەبجەد بۆ مێژو تۆمار ئەکا و، ئەڵێ:

کـــرد خیـــرد خـــتم ســـخن ایـــن چنـــین
"انـــــک فیهـــــا لمـــــن الخالـــــدین"

(رۆحی مەولانا: 81)

مەدحی حەسەن بەگ

حەسەن بەگ کوڕی ئەورەحمان پاشا بوە، لـە گـەڵ مـەحمود پاشـا و عوسـمان بـەگ و سـلێمان بـەگ باوکبرا بوە. دایکی ئەمان خوشکی خالید پاشا واتە لە بنەماڵەی بابـان بـوە، بـەڵام دایکـی حەسـەن بـەگ لـە بەگزادەکانی جاف بوە. ریچ لە گەشتەکەی دا کە گەیشتۆتە سلێمانی باسی حەسـەن بـەگ ئـەکا کـە بـە فیتـی تورک فریوی خواردوە، هەڵاتوە بۆ بەغداد، لە سەودایەک دا کە مەحمود پاشا، میری ئەو کاتەی بابان، لە گـەڵ داود پاشای والی بەغداد کردویەتی، "هەرزانفرۆش" ی کرد بو، بە کەساسی و بە گیـراوی لـە بەغـدادەوە بـە پاسەوانیی 100 چەکداری گورجیەوە نارد بویەوە سلێمانی و رادەستی پاشـای بـرای کـرد بـوەوە. ریـچ کـە خۆی لە دانیشتنەکانی دا چەند جارێ دیوێتی بە "گێل" وەسفی ئەکا. *(ریچ: 148)* ئـەوەی لـە بـەر دەس دایـە

خالید دو شیعری بۆ ستایشی ئەو تەرخان کردوە، بە پێچەوانەی ریچەوە ئەم بە "شەجیع و عالم و عادل" و بە "ژیریی" پەسنی ئەدا و، ئەڵێ:

بحمـدالله که از اقبـال و بخـت خسـرو ثـانی
در درج مـــروت، اختـــر بـــرج جهانبـــانی
چراغ دودمان شـیر شـیران شـاه گـردون جـاه
حسن بیگ انکه زیبد نور چشم عالمش خـوانی... تاد

(ڕۆحی مەولانا: 74)

زهـــی شاهنشـــه عـــالی و ظـــل یزدانـــی
قـــرین دولـــت و شـــوکت، خلیـــل رحمـــانی
کـــف ســـخای تـــرا بحـــر گفـــتم و دل گفـــت
قیـــاس بحـــر زکـــف میکنـــی ز نـــادانی... تاد

(ڕۆحی مەولانا: 73)

مەدحی سلێمان بەگ

سـلێمان بەگ یەکـێ بـوە لە کوڕەکـانی ئەوڕەحمـان پاشـا و، یەکـێ بـوە لە ملۆزمەکـانی مەحمـود پاشای برای. دوای ڕۆیشـتنی خالیـد لە سلێمانی. کـاتێ مەحمـود پاشـا لە وەزیـری بەغـدا هەڵ ئەگەڕێـتەوە رو ئەکاتە ئیـران و پەنـا ئەبـاتە بەر عەبـاس میـرزای کـوڕی فەتحەلـی شـا، سـلێمان بەگ هاوکـاری لە گەڵ داود پاشا ئەکا دێتە سلێمانی. چەند جـارێ ئەم دو بـرایە ئەویـان بە یـارمەتی عەجەم و ئەمیـان بە یـارمەتی ڕۆم دەس ئەگـرن بە سـەر سـلێمانی دا و، ململانێیەکـی خوێنـاوی لە سـەر دەسـەڵات لە گەڵ یەکتـری ئەکەن. جارێک لە قەرەگۆل (1243 ک) لە دەشتی شارەزور و، جارێک لە گردەگـڕوێ (1244 ک) لە نزیـک شـاری سـلێمانی و، جـارێکی تـر لە ناڵپـارێز (1247 ک) لە نزیـک پێنجوین، داویـانە بە یەک دا.(بابـانی: 148. زکی: 155).

خالید، کاتێ لە سلێمانی ژیاوە، لە مەدحی سلێمان بەگ دا قەسیدەیەکی داناوە، ئەڵێ:

کیسـت ایـن کـز نگهـی رهـزن صـد جـان باشـد
هـــر زمـــان جلوەکنـــان بـــر ســـر میـــدان باشـــد
خســـروانه چـــو پـــی گـــویی دوانـــد گلگـــون
ســـر صـــد کـــوهکنش در خـــم چوگـــان باشـــد
حور از عکس رخش دسـت ز حسـن خـود شسـت
وای بـــر حـــال اســـیری که از انســـان باشـــد... تاد

(ڕۆحی مەولانا: 57)

لە دیوانەکەی دا چەند شیعرێکی تری تێ دایە کە دیارە لە ستایشی کەسێکی گەورەدا دای نـاون، بەڵام لە بەر ئەوەی ناوەکانیان دیار نین، ئاماژەیان پێ نەدراوە.

هەڵسەنگاندنی "مەدح" ەکانی خالید، چەند بابەتێکی لـێ ئەخوێنرێتـەوە کـە ئەشـێ چەنـد سـەرنجێکی ڕەخنەیی‌یان لێ بدرێ، لەوانە:

یەکەم، دارِشتنی مەدحەکان، کە بۆ پیاوی ناسراو هەڵبەستراون، لە گەڵ ستایشکردنی ئافرەتی نەناسراو دا جیاوازیەکی ئەوتۆیان نیە. هەمان شیعر ئەگونجێ بۆ مەدحی کەسێکی تریش بە کەمێ دەسکاریەوە بە کار بهێنرێ. لە ئەدەبیاتی فارسی دا نمونەی لەم شیعرانە زۆرە.

دوەم، لە ئەندازەبەدەر موبالەغەی لە ستایشی میری "مەدح" کراودا کردوە.

سێیەم، لە هەمو شیعرەکان دا کە باسی ئازایەتی، دادپەروەری، کابرای کردوە، باسی بەخشندەیی دارایی میری "مەدح" کراو لە هەمو شیعرەکان دا بابەتێکی سەرەکیە، کە ئەشێ پێوەندی لە گەڵ هەلومەرجی سەختی گوزەرانی خەڵکی ئاسایی دا هەبو بێ.

بە پێی لێکدانەوەی سەردەمی ژیانی میرە مەدحکراوەکان و، ناوەرۆکی شیعرەکان، ئەبێ ئەو شیعرانە هەمویان بەرهەمی پێش سەفەری هیندستان بن. دوای ئەو سەفەرە هیچ شیعرێکی لەو بابەتە، لە دیوانەکەی دا، بەدی ناکرێ.

خالید و مەرسیە

خالیدی لاو لە ناخۆشی و پرسەی کەسایەتیەکانی ناوچەکەی دا بەشدار بوە. بۆ چەند کەسێکیان مەرسیەی هۆنیوەتەوە و، لە کۆتایی شیعرەکەی دا ساڵی مردنی بە حسابی ئەبجەد دیاری کردون. ئەمەش جۆرێ بوە لە وەستایەتی لە پیشەی هەڵبەستنی شیعردا.

ساڵی 1213 ک وەبای تاعون لە سلێمانی بڵاو بۆتەوە. چەندین کەسی کوشتوە یەکێ لەوانە کەسایەتی زانستی و مامۆستاکەی خۆی، شێخ عەبدولکەریمی بەرزنجی، بوە، بەو بۆنەیەوە بە زمانی فارسی، مەرسیەیەکی هۆنیوەتەوە:

لە سەرەتاکەی دا ئەڵێ:

پی گلگشت در فصل بهاری
گنشتم بر بساط جویباری
نگه کردم که مرغ گلستانی
نوا سنجد در مرثیه خوانی

لە ستایشی زانایی شێخ عەبدولکەریم دا ئەڵێ:

کسی چون او به فن حق پرستی
نگشته ثبت در دیوان هستی
کلام و زیج و حکمت با نجومش
بدی یک قطره از بحر علومش

بۆ تۆمارکردنی ساڵێ مردنی بە حسابی ئەبجەد نوسیویێتی:

"بنی تاریخهم ربی الرحیم
کفاکم خالدا داری النعیم: ١٢١٣"

مەرسیەیەکی تری بۆ مەلا ساڵح داناوە. رەنگە مەلا ساڵحی تەرِەماری بوبێ، کە یەکێ بوە لە مامۆستاکانی سەردەمی فەقێیەتی و، دوای ئەوەش لە گەڵ خۆی و لە گەڵ کورِەکانی، کە ئەوانیش مەلا بون، بە نامە درێژەی داوە بە دۆستایەتی‌یان. ئەڵێ:

فریـــــد دهـــــر مـــــلا صـــــالح زاد
که تـــا بـــد داد علـــم و فضـــل میـــداد
روانـــش بـــود مـــرغ گلشـــن قـــدس
روان شـــد ســـوی نزگتگـــاه خـــود شـــاد
ســـتون علـــم و عمـــان معـــانی
هـــمه اســـتادها را بـــود اســـتاد
رقـــم زد خـــامه تـــاریخ وفـــاتش
"که از پـــا ان ســـتون علـــم افتـــاد"

له هۆنینەوەی "مەرسیه" یش دا دیسـان پشـکی گەورە بەر کوژراوەکـانی بنەمـاڵەی بابـان کەوتـوە. له شەڕی زرێباردا کە هێزی هاوبەشـی بابـان بە سـەرکردایەتی ئەوڕەحمـان پاشـا و ئەردەڵان بە سـەرکردایەتی ئەمانوڵاخان دژی هێزی هاوبەشی بابان بە سـەرکردایەتی خالیـد پاشـا و وەزیـری بەغـداد بە سـەرکردایەتی سولەیمان کەهیە، روی داوە. شەڕەکە بە سەرکەوتنی ئەوڕەحمان پاشا کۆتایی هاتوە. خالید پاشا دەربـاز بـوە. سولەیمان کەهیە بە دیل گیراوە. ئەوڕەحمـان پاشـا بـۆتەوە بە حـاکمی بابـان. بەڵام لەو شـەڕەدا دو کەس لە فەرماندە ئازاکانی هێزەکەی ئەوڕەحمان پاشا کوژراون، کە یەکێکیان سەلیم بەگـی بـرای و ئەوی تریـان میـر عوسمانی ئامۆزای بوە. مەلا خالید بۆ هەردوکیان "مەرسیە" ی نوسیوە و، ساڵی کوژرانی بە حسـابی ئەبـجەد دیاری کردون.

مەلا خالید بۆ شینی سەلیم بەگ، ئەڵێ:

هزبـر بیشـەی مـردی سـلیم ابـن محمـود آنکـه
بنـوک نیـزەاش بـس عقـده واناشـده، وا شـد

له کۆتایی دا ئەڵێ:

ز مـرگ او بسـی اه و دریـغ انـدر جهـان افتـاد
همین تاریخ سال مرگ او "اه و دریغا: ١٢٢١" شد

بۆ شینی میر عوسمان، ئەڵێ:

آه ازیـــــن گـــــردون دون صـــــد داد ازیـــــن
نیســـت جـــز مـــردان حـــق را در کمـــین

ئینجا ئەڵێ:

مـــاه ذی الحـــجه بـــود، و بیســـت و یکـــم
رخـــش همـــت کـــرد در یکشـــنبه زیـــن

له کۆتایی دا ئەڵێ:

از پـــی تـــاریخ ســـالش گفـــت دل
"بـــاد صـــد بـــاره بمـــرگش افـــرین: ١٢٢١"

بۆ یەکێکی کە لە کوژراوەکانی شەڕی دەربەندی بازیان، کە ئەویش دیسان لە نێوان هێزی بابان بە سەرکردایەتی ئەوڕەحمان پاشا و هێزی وەزیری بەغداد بە سەرکردایەتی خودی وەزیر بوە. بە شکستی خوێناوی ئەوڕەحمان پاشا و کشانەوەی لە قەڵەمڕەوی بابان تەواو بوە. لە مەرسیەی یەکێ لە کوژراوەکانی دا ئەڵێ:

داد از تظلم فلک حقەباز داد
چندین هزار خرمن هستی بباد داد

لە دوا بەیتی دا بۆ تۆمارکردنی ساڵی کوژرانی ئەڵێ:

تاریخ رحلتش ز خرد جستم و ز غم
"اول "دریغ" گفت و پس انکه بگفت "داد": ١٢٢٣"

خالیدی لاو، وەکو هەمو گەنجێکی ئاسایی، سەرەڕای نائارامی هەلومەرجی سلێمانی، ڕۆژانە لە تەک ئەنجامدانی کاروباری مزگەوت و مەدرەسەکەی دا، لە بوارەکانی ژیانی کۆمەڵایەتی سلێمانی دا بەشداری کردوە: چوە بۆ سەیران. وەرزشی کردوە. وەکو بە شیعرەکانی دا دەرئەکەوێ یاری تاوڵە و شەترەنجی زانیوە. تا ئەو کاتەی بە یەکجاری کۆچی کردوە بۆ بەغداد قلیانی کێشاوە *(الخانی: 304)*. لە پرسەی کوژراو و مردوەکانی دا بەشدار بوە، ستایشی گەورە کاربەدەستەکانی کردوە، بە ڕێبازی شاعیرەکانی ئێران دا غەزەلی نوسیوە.

خالید و سەیران

خالید یەکێ لە قەسیدە درێژەکانی بۆ باسی سەیرانێکی خۆی و چەند هاوڕێیەکی بۆ گوندی عەودالان تەرخان کردوە. عەودالان مەڵبەندی زنجیرەیەک شێخی تەریقەتی قادری بوە، هەر بەو هۆیەوە پڕی بوە لە باخی خۆش و بێستانی ئاوەدان. لە شیعرەکەی دا سەرەڕای ستایشی داردرەخت و گوڵ و گیا و کانی و ئاوی عەودالان و باڵندە و گیاندارەکانی ئاماژەیەکی تێدایە بۆ مەڵبەندێکی دینیی، ئەڵێ:

گوش باید کرد ازین سرگشتەی اندوهگین
شمەی از صنعت خلاق گیتی آفرین
چند تن روزی زهمزادان ز جام عیش مست
بهر گشت گلستان گشتیم با هم همقرین
ده به ده، صحرا به صحرا تا به گلزار ارم
یعنی باغ عبدالان ان "معدن ارباب دین"
ناگهان هاتف زهر سو بانگ زد کی بیدلان
هذه جنات عدن فادخلوها خالدین
چون فرو بردیم سر بهر تماشای چمن
از دل ما محو شد سودای فردوس برین.. تاد

(ڕۆحی مەولانا: 44)

خالید و وەرزش

گۆبازی یاریەک بوە بە گۆچان و گۆ کراوە. گۆ تۆپێک بوە لە چەرم یا لە تەختە دروست کراوە بە گۆچان لێی دراوە و گیراوەتە نیشانەیەکی دیاریکراو. هەندێ جار بە سواری کراوە و هەندێ جار بە پیادەیی. کوردی لە یەکێ لە شیعرەکانی دا ئاماژە بۆ ئەم یاریە ئەکا و ئەڵێ: "گۆی سەرم چەوگانی میحنەت دایە بەر خۆی رایفڕاند/ ئەلعەجەب بۆ شەهسواری خانەی زینم نەهات؟". گۆبازی وەرزشێ بوە تایبەت بە چینی سەرەوەی کۆمەڵ، خەڵکی ئاسایی توانای دارایی و بواری ئەنجامدانی ئەم وەرزشەی نەبوە. خالیدی لاو چۆتە مەیدانی ئەم یاریەوە. یەکێ لە جارەکان لە باتی ئەوەی نیشانەی دیاریکراو بپێکێ بە هەڵە ناوچاوانی یەکێ لە هاوڕێکانی بەشداری یاریەکەی ئەنگاوتوە و شکاندویەتی و خوێنی پێدا هاتۆتە خوارێ. خالیدی لاو بە شیعر، بە زمانی فارسی، داوای لێبوردنی لە هاوڕێکەی کردوە،

بچوگان قضا بادا شکسته دست چوگانم
که بر هم زد هلال ابروی خورشید تابانم

لە دوا بەیتی دا ئەڵێ:

شفق شد خالد از خون مشرق پیشانی جانان
قیامت خاست، تا کی زنده؟ زین نکته حیرانم.. تاد

(رۆحی مەولانا: 33)

ئەم بەشەی شیعرەکانی دیوانەکەی ئەشێ هی خالیدی سەردەمی لاوی بن. هی سەردەمی گەنجێکی بەهرەداری خاوەن هیوای گەورە بوە. خاوەن هیوای هەڵکشان بەرەو ئاستێکی کۆمەڵایەتی بەرزتر. خالیدی پیری تەریقەت، خۆیشی لە نامەیەکی دا کە بۆ یەکێ لە دۆستەکانی کۆیەی نوسیوە، دانی بەوەدا ناوە. لە نامەکەی دا، کە پێشەکیەکەی بە پەخشانێکی ئەدەبیی دەس پێ کردوە، ئەڵێ:

"دگر اطناب چه ضرور؟ قطعەی لطیفەرا، کە در ایام قدیم، در حالت ذوقی گفته بودیم، اورا وصف الحال دانسته، در رشتەی تحریر کشیده و روانەی حضور گردید، باقی بیت:

گر بمانیم زنده بردوزیم   جامەء کز فراق چاک شده
ور بمردیم عذر ما بپذیر   ای بسا که ارزو خاک شده
در پناه پیران و مورد عنایت فقیران، باشند. والسلام"

خالید دوای ئەوەی دۆستەکەی بە "پەنای پیران و عینایەتی فەقیران" سپاردوە، تەواوی غەزەلەکەی رۆژگاری زوی بۆ نوسیوەتەوە، کە ئەڵێ:

چنان ببریدی اخر رشتەهای اشنائی را
که نتوان داد داد شکوەء روز جدائی را

لە دوا بەیتی دا ئەڵێ:

بود بس ناروا در ناز و نعمت ناسپاسیها
چە سان هرگز روا دارد خدا این نا‌روائی را

(دەسنوس: 159)

بــابەتی شــیعرەکانی، ســاڵی دانــانی هەنــدێکیانی، دەری ئەخەن، کە نەک هەر هــی پــێش ســەفەری هیندستان، بەڵکو بەشێکی هی پێش سـەفەری حەجـن. لە مـاوەی سـەفەری حەج دا، کـۆمەڵێ شـیعری دانـاوە هەمویان ئەناسرێنەوە. هەروەها لە ماوەی سەفەری سەحرانەوەردی دا بۆ هیندستان بەرەو "کەعـبەی ئامـاڵ" ی بۆ لای شاە عەبدوڵاهی دیهلەوی کۆمەڵێ شـیعری دانـاوە ئەوانـیش هەمویـان ئەناسـرێنەوە. هەنـدێ شـیعری تریشیان، کە شیعری "موناسەبەت" ن ئەناسرێنەوە. شیعرە "ویجدانی" یەکانیشی بە ئاشـکرا دیـارن. قۆنـاغە جیاوازەکانی ژیانی، لە سەفەر و لە حەزەردا، وە لە غوربەت و وەتەن دا، وەکـو خـۆی لە نوسـینی نامەکـانی دا ئاماژەی پێ داون، زادەی ژینگەی کۆمەڵایەتی و ئابوری و سیاسی جیاواز بون.

خالید و زمانی کوردی

لەو سەردەمەی خالیدا هێشتا سلێمانی وەکو شار تازەدامەزراو بو. لە ئەنجامی جەنگی بابانی - بابانی، جەنگی رۆمی - عەجەمی، لە ئەنجامی تێوەگلانی سەرجەم دانیشتوانی ناوچەکەوە، بە میر و گزیر، دەوڵەمەن و فەقیرەوە، بەو جەنگانەوە، هێشتا ئارامیەکی سیاسی، کۆمەڵایەتی، ئابوری، فەرهەنگـی ئەوتـۆ لە نـاوچەکەدا نە گەیشتۆتە پلەیەکی پێشکەوتن، تا ئەم پایتەختە تازەیە، ببێتە ژینگەیەکی ئەوتۆ پێویسـتی بە زمـانێکی تـازەی ئەدەب و نوسـینی فەرمـی کاروبـاری دەزگـای کـارگێڕی بـێ. زمـانی کـوردی - زاراوی سـلێمانی بە جـۆرێ نەخەملی بو، ببێتە زمانی دانانی شیعر و نوسینی پەخشان.

سەردەمی خالید و پێش ئەو چەند هەوڵێ هەبوە:

- شاعیرێ "موناجات" ێکی بۆ خالید پاشا داناوە.
- مەلا محەمەدی ئیبن ئەلحاج (؟ - 1189 ک) "مەهدی نامە" ی بە شیعر هەڵبەستوە.
- مەلا محەمەدی سێوچی (؟ - 1192 ک) "تەزکەرەتولعەوام" ی بە شیعر هۆنیوەتەوە.

ئەمانە هیچ کام نەیان توانیوە ببنە خۆشکەری زەمینەی داهێنـان و دامەزرانـدنی مەدرەسـەیەکی تـازەی شیعری کوردی بە زمانێکی جیاواز لە لەهجەی گۆران، کە ئەوسـا لە باشـور و رۆژهەڵاتـی کوردسـتان زمـانی باوی هۆنینەوەی شیعر و، دارشتنی داستان و مەلحەمە بوە، یا بە زمـانێکی جیـاواز لە لەهـجەی کرمـانجی، کە ئەوسا لە باکوری کوردستان زمانی باوی هۆنینەوەی شیعر و داستان و مەلحەمە بوە. چەند ساڵێ دوای خالید ئەم پرۆسەیە: پرۆسـەی خەملینـی زاراوی سـلێمانی ئینجـا خەملـی و، مەدرەسـەی ئەدەبـی شـیعری بابـان لە سەردەستی سێ کوچکەی شیعری کوردی: نالی، سالم، کوردی، دامەزرا و گەشەی کرد.

خالید نوسینێکی کوردی دەربارەی "عەقاید" لە پاش بە جێ ماوە کە هاوشێوەی "عقائـد" ە فارسـیەکەی خۆیەتی. هێشتا تەواو ساخ نەبۆتەوە، هی خۆیەتی یا تەرجومەی "عقائد" ە فارسـیەکەیەتی و کەسـێکی کە بـۆ کارئاسانی تێگەیشتنی کردویەتی بە کوردی. جگە لەمە نوسینی بە کوردی لە پاش بە جێ نەماوە.

بە کوردی خالید چەند شـیعرێکی لە پـاش بە جـێ مـاوە. لەوانـە هەنـدێ شـیعری بـە زاراوی گـۆران هۆنیوەتەوە. لە دەسپێکردنی شیعرەکە و کێشی پەنجەیی و جۆری قافیەکانی دا، پێڕەوی هەمان شێوازی باوی دارشتنی شاعیرەکانی گۆرانی کردوە. ئەمەش نیشانەیە بۆ ئاگاداری خالیدی لاو لە ئەدەبی گـۆران. سـەرەتای یەکێ لە شیعرە هەورامیەکانی بەمجۆرە دەس پێ کردوە:

وە ئەوداڵ نەکەم
تا کەی خۆم چـون قەیـس وە ئەوداڵ نەکەم
بـــازوی دەروێشـــیم پـــڕ خڕخـــاڵ نەکەم
پۆشـاکێ جە لۆنـگ شـا دەسـماڵ نەکەم.. تاد

لە شیعرێکی تری دا ئەڵێ:

قیبلەم فیراقت
ئـــارام لـــێم ســـەندەن ســـەودای فیراقـــت
دڵ قەقنـــەس ئاســـان جـــە ئیشـــتیاقت
تاقـەت تـاق بیـەن پـەی ئـەبرۆی تاقـت.. تاد

شیعرێکی تریشی بەمجۆرە هۆنیوەتەوە:

میزام وەفاتەن
قـــەدەم رەنجەکـــەر وادەی وەفاتـــەن
شەهنشـــای شـــادیم مـــات ئاماتـــەن
بتپەرســـت ئاســـا ئـــەروام جـــە لاتـــەن

لە دوا بەیتی دا ئەڵێ:

وەرنـــە هـــا تـــەمام نـــایرەی دوری
وە کـۆی نـورە کـەرد سـەرتاپای نـوری

لە شیعرێکی تری دا کە بۆ ناسینی محەمەد، پێغەمەری ئیسلام، داینـاوە و، ئەچێتـە خانـەی هـۆنراوەی فێرکاریەوە، ئەڵێ:

هامسەران نەسەب
مەحبوبیوم هەن شای عالی نەسەب
ئیسمش موحەمەد قورەیشی و عـەرەب   ئـەداش ئامینـەن کناچـەی وەهـەب
تەمامی عومرش شەست و سێ سـاڵەن   باب و باپیرش بەی تەرز و حاڵـەن
عەبـــدولاّ و عەبدولموتـــەلیب هاشـــم   عەبدولمـــەنافش بزانـــاش لازم
نە کۆتا و نە بەرز، سپی و گەندم گون   نەکەوتەن سایەش نە ڕوی دنیـای دون
بـە وەلـەد بیـەن جـە مەکـەی ئـەنوەر   چل ساڵ جاکە مەند بی وە پەیغەمبـەر
وە سـێزدە هـەنی ئـەو خۆرجەمینـە   ڕاهی بی کۆچ کەرد شـی وە مەدینـە
جەوکە موقیم بـی تـا مـودەی دە سـاڵ   مەرگش بی ئاما جە لای بـێ زەوال
بەر شی جە دنیـای فـانی بـێ بونیـاد   ئەبلەە کەسێوەن دڵ پێش کەرۆ شاد
سەدوبیسـت و چـار هـەزار پێغەمبـەر   سێ سەد و سێزدە رەسـول و رەهبـەر
ئیبـراهیم و نـوح، موسـان ئولولعـەزم   عیسا و موحەمەد بزاناش وە جـەزم
سەیدولکەونەین خەتمولمورسەلین
جە ماسیوای حەق بیهتەر جە گردین.

"موناجات" ەکەی کە زیاتر لە سەد بەیتـی مەسـنەویە، بە گرنگتـرین شـیعری کـوردیی ئەو دائەنـرێ. سەرەتاکەی بەمجۆرە دەس پێکردوە:

یا فەردی ئەعزەم
یا حەی، یا قەیوم، یا فەردی ئەعزەم

یـا شـنەوەندەی نـاڵەی سـوبحدەم	نە پای بەندییان، بەندیخانەی غەم
یـا فەرازنــدەی چەرخــی مـوعەللەق	یا نیگارندەی نـۆ تـاقی ئەزرەق.. تاد

بەم بەیتە کۆتایی پێ هێناوە:

نیــازم ئێــدەن یــا حەی، یــا قەیــوم	خالید جە دەرگـات نەکەری مەحـروم

لەم موناجـاتە دا، هەردو زاراوی هەورامـی و بابـانی تـێکەڵاو کـردوە و، کەڵکـی لە رێزمـانی فارسـی وەرگرتوە بە سەدان وشەی دارِشتەی ئەو زمانەی کوردانوە، ناوەرۆکی موناجاتەکەی پێ رازاندۆتەوە.

لە یەکێکی تریان دا کە بە زاراوی کوردی بابان هۆنیویەتەوە و، دو رستەی عەرەبی "تـەزمین" کـردوە، زەمانێ بوە کە ئەم زمانە هێشتا نەبۆتە زمانی شیعر و، هێشتا مەدرەسەی شیعری بابان، لە سەر دەسـتی نـالی و سالم و کوردی دا نەخەملی بو، رەنگە لە حیجاز لە رۆژانی حەج دا گوتبێتی، ئەڵێ:

دیســـــان دیـــــاری دولبـــــەری	وەک مەشعەلســـــتان دای دیـــــار
نــور بــون لــە سـەر کێـوی ئوحـود	تۆمـــار بـــە تۆمـــار ئاشـــکار
خــۆش، خــۆش نەسـیمی عەنبـەرین	بۆنخـــۆش دەکـــاتن ســـەرزەمین
وەک رائیحـــــەی گوڵعەنبـــــەرین	یـــا نافـــەیی موشـــکی تـــەتار
بـــێ وادە ئەمشـــەو رۆژهـــەڵات	یـا نـوری جانـان سـات بـە سـات
رونـــــی کـــــردوە روی بســـــات	فـــی اللیـــل یـــولج النهـــار
پـــڕ بـــو لـــە نـــور دەشـــتی نقـــا	گوایـــە حـــەبیبی خـــۆش لیقـــا
لـــــیلا علـــــی الســـــمع ارتقـــــی	مـــن نـــور القـــاع اســـتتار

پێ ئەچێ ئەم شیعرانەی لە سەرەتای لاوێتی دا هەڵبەست بێ، کە تازە دەستی کردوە بە دانانی شـیعر. ئەشێ هەر یەکەیانی بە بۆنەیەکەوە دانابێ. شیعرەکانی لاوازن لە ئاستی شیعرە فارسـیەکانی دا نـین. ئەوسـا "نوری" کردۆتە نازناوی ئەدەبی. دواتر وازی لەم نازناوە هێناوە بە ناوەکەی خۆیەوە کۆتایی بـە شـیعرەکانی هێناوە.

-2-
خالیدی حاجی (1220 – 1224 ک)

حەج جگە لەوەی فەریزەیەکی دینیە هەر موسڵمانێ توانای دارایی هەبێ ئەبێ ئەنجامی بدا، هەندێ گرنگی تری هەبوە بۆ ئەو کەسەی چۆتە حەج:

یەکەم: لە کوردەواری دا پایەی کۆمەڵایەتی ئەو کەسەی پێ بەرز بۆتەوە. حاجی بون نیشانە بوە بۆ ئەوەی کابرا توانای دارایی هەیە و، ئەگەر نازناوی هەبو بێ دەستەواژەی حاجی بۆ نازناوەکەی زیاد کراوە، ئەگەر هیچ نازناوێکی کۆمەڵایەتی نە بو بێ، حەجکردن نازناوی حاجی پێ بەخشیوە و، لە ناو کۆمەڵگادا ڕێزێکی بۆ زیاد کردوە و، پلەی کۆمەڵایەتی باشتر بوە.

لە کۆمەڵگای کوردی دا حەج روداوێکی گرنگ بوە لە ژیانی ئەو کەسە دا و، هۆیەک بوە بۆ بەرزبونەوەی پایەی کۆمەڵایەتی. سەرەڕای ئەو هەمو نائارامیەی بە سەر قەڵەمڕەوی بابان دا هاتوە وەکو ریچ لە یادداشتەکانی 20 ی ئایاری (1820 ز/ 1236 ک) دا نوسیویێتی: "هەر ئەمڕۆ پیرەپیاوێکی کورد سەردانی کردم، کە لەم دواییەدا لە مەکە گەڕا بوەوە. هەر کوردێکیش کە لە حەج بگەڕێتەوە، مێزەرێکی سپی لە سەر دەنێ. لەم سێ ساڵەی دوایی دا نزیکەی دو هەزار کەسێک لە ناوچەی سلێمانی حەجیان کردوە." *(ریچ:121)*

دوەم: لە سەرانسەری وڵاتانی ئیسلامیەوە موسوڵمانان رو ئەکەنە مەکە و مەدینە بۆ حەج ئەمەش هەلێکی گەورەی رەخساندوە بۆ تێکەڵاوی و ئاڵوگۆڕی بیروڕا و یەکترناسینی موسوڵمانانی ناوچە جیاوازەکانی جیهانی ئیسلامی.

حەج هەر وەک روداوێکی گرنگ بوە لە ژیانی کەسەکە دا هەروەها روداوێکی ساڵانەی گرنگیش بوە لە ژیانی دانیشتوانی ناوچەکە دا. پاشا و میرەکان بە دەگمەن خۆیان چون بۆ حەج. هەندێکیان بە پارەی خۆیان مەلا و خەڵکی تریان ناردوە بۆ حەج. ئەوانەی چون بۆ حەج بە زۆری لە چینی ناونجی کۆمەڵگا بون. حاجی‌یانی هەر شار و ناوچەیەک، بۆ خۆپاراستن لە ڕێگر و جەردەی ڕێگاوبان، بە کۆمەڵ لە گەڵ کاروانی گەورە رۆیشتون. لە گەڵ خۆیان توێشوی سەفەرەکەیان بردوە، خەڵک و خزم و کەسوکارەکانیان بە ئاڵا و دەف و موناجاتەوە لە رۆیشتن دا ماوەیەک لە گەڵیان رۆیشتون تا بە رێیان کردون و لە هاتنەوەیشیان دا بۆ پێشوازی‌یان بە هەمان شێوە ماوەیەک بەرەو پیریان چون. چون و گەڕانەوەیان دو روداوی گرنگ بون هەمو کۆمەڵگاکەیان بە خۆیانەوە خەریک کردوە.

مەلا خالید ساڵی 1220 ک (1805 ز) ڕێگەی حەجی گرتۆتە بەر. لە ڕێگەی موسڵەوە چۆتە شاری حەڵەب. لە ڕۆژی 4 ی شەوالی ساڵی 1220 دا لە حەڵەبەوە نامەیەکی بۆ مەلا ئەحمەدی باوزێ نوسیوە. لە نامەکەی دا داوای لێ کردوە:

یەکەم: دڵنیایی بداتە دایک و کەسوکاری کەوا ئەو سەلامەتە لە گەڵ کاروانی حاجیـان دا بەرەو شام بە ڕێ ئەکەوێ.

دوەم، نیگەران نەبن، ئەگەر لە هاتنەوە دواکەوت. بە تەمای ئەوە بوە ساڵێک بمێنێتەوە و لە گەڵ کاروانی حاجیانی ساڵی داهاتو دا بگەڕێتەوە.

سێیەم، داوای کردوە ئەگەر ئەو ساڵە نەگەڕایەوە هەواڵی "دەعوا" ی عەجەم و فەڕەنگی بۆ بنوسێ.*(مەکتوبات، نامە: 26)*

مەلا ئەحمەد، خەڵکی گوندی باوزێی ناوچەی پشدەر بوە، یەکێ بوە لە شاگردە دڵسۆزەکانی مەلا خالید.

حەجنامە

مەلا خالید سەرەتای سەفەرەکەی بە هەڵبەستنی تەرجیعبەندێک، لە سەر شێوازی تەرجیعبەندەکەی عەبدورەحمانی جامی دەست پێ کردوە. هەڵبەستەکەی حەوت بەندە. بەندی یەکەمی بەمجۆرە داڕشتوە:

ساربانا رحم کن بر ارزومندان زار
وعده شد نزدیک و نبود بعد از این جای قرار... تاد

(ڕۆحی مەولانا: 21)

لە بەندی دوەم دا ئەڵێ:

چون منش بیخود کن از ذوق حدی بهر
دل ز جا شد، تا بکی محمل نمیجنبد زجای
گوش بر بانگ حدی جان سوی جانان
تن بخاک شام، دل با یاد یثرب در هوای
مهبط وحی خدا و مشرق نور هدی
مغرب مهر سپهر رحمت و صدق و صفای.. تاد

(ڕۆحی مەولانا: 2)

لە بەندی سێیەم دا ئەڵێ:

من که سرگردان جانانم چ باک از خان و
یا مرا کی در دل اید فکرت سود و زیان
در دل تنگم چنان سودای یثرب زد علم
جای گنجایش کجا دارد در او یاد جنان.. تاد

(ڕۆحی مەولانا: 40)

لە بەندی چوارەم دا ئەڵێ:

السـلام ای چهـرەات شـمع شبسـتان وجـود
السلام ای قامتت سـرو بهارسـتان وجـود.. تاد

(ڕۆحی مەولانا: 12)

لە بەندی پێنجەم دا ئەڵێ:

ای پنـــاه عاصـــیان ســـویت پنـــاه اوردەام
کـــردەام بـــی حـــد خطـــا و التجـــا اوردەام
بـــودەام سرگشـــته تیـــه ضـــلالت ســـالها
این زمان رو سوی خورشـید هـدی اوردەام.. تاد

(ڕۆحی مەولانا: 66)

لە بەندی شەشەم دا ئەڵێ:

ســـرور عـــالم مـــن دل دادە حیـــران تـــوام
واله و سرگشـــته ســـودای هجـــران تـــوام
شاه تخت قـاب قوسـینی تـو، مـن کمتـر گـدا
کـی بـود یـارای ان گـویم که مهمـان تـوام.. تاد

(ڕۆحی مەولانا: 38)

لە بەندی حەوتەم دا، کە دوایین بەشی تەرجیعبەندەکەیەتی، ئەڵێ:

حـق انـانی که تـا در قیـد هسـتی بودەانـد
دم بـدم در جسـتجوی خواهشـت افزودەانـد
هوشـیارانی که در امـر خـرد زو خیـره انـد
لب بتصدیق تو از روشـن دلـی بگشـودەاند.. تاد

(ڕۆحی مەولانا: 60)

مەلا خالید کە نزیک کەوتۆتەوە لە کێوەکـانی مەدیـنە قەسـیدەیەکی درێـژی تـری دانـاوە، سـەرەتاکەی بەمجۆرە دەس پێ کردوە:

عجایـب نشـئەیی زیـن دامـن کهسـار مـی ایـد
تـو گـویی بـا نسـیم صـبح بـوی یـار مـی ایـد
ز خـاکش یافـت تسـکین زخمهـای سـینه ریشـم
تعالی الله چه سان از مشک این کردار می اید... تـــاد

(ڕۆحی مەولانا: 69.

(بۆ خوێندنەوەی دەقی تەواو بڕوانە کۆتایی بابەتەکە)

مەلا خالید لەم سەفەرە، جگە لە بەجێهێنانی فەریزەی حەج، بە چەند مەبەستێ گەیشتوە:

یەکەم: ئەو شارانەی پێیدا تێپەڕیوە هەوڵی داوە سەردانی ناوەندە زانستیەکانی بکا و، لە گەڵ زاناکانی ئەوێ ئاشنایی و ناسیاوی پەیدا بکا، گفتوگۆی زانستی - دینییان لە گەڵ دابمەزرێنێ.(ریاض المشتاقین: 85)

لە شام سەردانی شێخ محەمەد کەزبەری، کە زانایەکی ناسراوی گێڕانەوەی "حەدیس" بوە، کردوە. ئیجازەی گێڕانەوەی حەدیسی لێ وەرگرتوە. هەروەها لە گەڵ شێخ مستەفای کوردی ناسیاوی پەیدا کردوە کە ئەویش لە زاناکانی گێڕانەوەی حەدیس بوە. لە ساڵانی دواتریش دا، لە سەفەرەکانی دا، پێڕەوی ئەم شێوەیەی کارکردنی کردوە.

دوەم: گەڕان بە دوای "مورشیدی کامیل" دا کە ئیرشادی بکات و ئەمیش "تمسک" ی پێوە بکا.

ئەوەی لەم سەفەری حەجە دا گرنگە ئاماژەی پێ بکرێ ئەو گفتوگۆیەیە کە لە نێوان ئەو و یەکێ لە پیاوانی خوا دا روی داوە و، دواتر خەلیفە و موریدەکانی لە قاڵبی چیرۆکێکی ئەفسانەیی دا دەماودەم لە ناو خۆیان دا گێڕاویانەتەوە و، دایان ڕشتۆتەوە. نوسەرانی بیۆگرافی خالید، هەندێکیان چیرۆکەکەیان لە زمانی خۆیەوە، گێڕاوەتەوە کە لەوێ گوایە توشی بوە. ئەگەر روداو یاخود دروستکراو بێ، لە هەردو بار دا گرنگیەکی زۆری هەیە.

کاتێ کە لە مەدینە گیرساوەتەوە، رۆژانە پرسیاری لە هاتوچۆکەرانی کەعبە کردوە و، داوای ئامۆژگاری و رێنمونی رەفتار و هەڵسوکەوتی لێ کردون. توشی پیاوێکی نورانی خەڵکی یەمەن بوە. پرسیاری لەویش کردوە، ئەم وەکو "جاهیل" ێ ئەو وەکو "کامیل" ێ هەندێ ئامۆژگاری بکا دەربارەی هەڵسوکەوت لەو شوێنە پیرۆزە. ئەویش چەند ئامۆژگاریەکی پیرانەی کردوە و، فێری کردوە کە کاروبار لەو شوێنەدا پێویستە چۆن بێ. یەکێ لەو مۆچیارییانە ئەوە بوە:

"ئەگەر گەیشتیتە مەکەی موعەزەمە شەرەفی دابەزینی ئەوێت پێ برا، کە مایەی دروەشانەوەی حەزرەتی تەعالایە، موشەڕەف بوی بەرامبەر نیشتەجێکانی و زائیرانی ئەو شوێنە ئاساری ئیعتیراز بە کار مەهێنە، ئەگەر لە کەسێ کردەوەیەکت بینی پێچەوانەی رواڵەتیی شەرعی شەریف بو، ئەوە بە بێ حیکمەتی مەزانە و بە بێهودەی مەژمێرە. بە تەوازوعەوە سەیری بکە. عاقل نابێ عیلم و عەقل و ئیدراکی خۆی بە جۆیەک نەژمێرێ."

کە چۆتە مەکەی موعەزەمە و بەوە دڵخۆش بوە. بەیانی رۆژی هەینی بەرامبەر کەعبە دانیشتوە. کەوتۆتە خوێندنەوەی کتێبی "دلائل الخيرات". لە گەورەیی خوا سەرسام بوە، کتوپڕ کابرایەکی دیوە ریشێکی درێژی هەبوە و جلوبەرگی خەڵکی ئاسایی لە بەردا بوە. پشتی کردۆتە کەعبە و روی کردۆتە ئەم. دەریای غیرەتی جۆشاوە، ئامۆژگاری پیری یەمەنی لە بیر چۆتەوە. لەو بێ ئەدەبیە دڵی گۆڕاوە. پیری یەمەنی بەمەی زانیوە و، دڵی ئەوی خوێندۆتەوە. بە شێوەی گلەیی پێی وتوە:

"فلان ئەوەندە نازانی کە حورمەتی مەردی موئمین لە لای حەق سەروی حورمەتی حەرەمە و شەرەفی ئەهلی دڵ لە شەرەفی کەعبەی موعەزەم زیاترە:

دڵ بە دەستهێنان کە حەجی ئەکبەرە
دڵی لە هەزاران کەعبە باشترە
کەعبە بنیادی خەلیلی ئازەرە
بەڵام دڵ روانگەی جەلیلی ئەکبەرە

کەواتە بۆچی ئەم ڕەفتارەی منت ئینکار کرد و ئامۆژگاریەکەی پیری یەمەنی لە مەدینەی منەوەرە فەرامۆش و دەرگای ئیعترازت کردەوە؟"

خالید کە ئەم کەرامەتەی لەو پیاوە دیوە، بە سۆز و پاڕانەوە، روی کردۆتە ئەو پیاوە و، وتویەتی:
"ئەی گەوهەری دورجی ولایەت دیارە تۆ یەکێ لە پیاوان و ئاگاداری ئەسراری مەبدەئو مەئالی. یەکەم، ئەم موستەمەندە ببەخشە لەو سوئی ئەدەبە و، دوەم، ئەم گومبوەی بیابانی غیوایەت بە روی نەجات و هیدایەت دلالەت بکە. ماوەیەکە شۆر و هەوەسێ لە سەرم دایە و، تەمەسوک بە کەسێکی وەکو تۆ لە بیرم دایە، ئەگەر بە لوتف قبولم کەی و کلۆمی دەرگا داخراوەکانم بە کلیلی هیمەت بۆ بکەیتەوە."

کابرا وتویەتی:

"ئەی عاشقی سەرگەردان، تۆ هی ئەوە نیت لە گەڵ هەمو قەل و داڵێ بی و، پەروەردەکردنی گوڵێکی وەکو تۆ هی هەمو چیمەنێ نیە، تۆ شایستەی چەمەن و گولزارێکی تری. بەم ئیشارەتە بەشارەتت ئەدەمێ کە لەم سەفەری خەیرولئەسەرە گەڕایتەوە بۆ وڵاتی خۆت، کەسێ لە هیندستانەوە دێتە سەردانت، پەیامت بۆ ئەهێنێ.".

(ریاض المشتاقین: 89 - 91.
اصفى الموارد: 51. الحدائق الندية: 33)

خالیدێ لە کوردستانەوە، ئەو ڕێگا دورە پڕ مەترسیەی تەی کرد بێ، بۆ سەردانی پیرۆزگاکانی ئیسلام و، ئەو هەمو شیعرەی لە ستایشی ئەو شوێنانەدا هۆنی بێتەوە، ئێستا کابرایەکی ریشداری چڵکن بە جلوبەرگی کەسێکی هەژاری ئاساییەوە پێی بڵێ: "لە لای یەزدان مرۆڤ لە کەعبە، کە پیرۆزترین روگەی موسوڵمانانی جیهانە، بەرزترە!" ئەبێ چ "ڕاچڵەکین" ێکی لە ناخی دەرونی خالیدا قەوماند بێ؟ ئەم قسەیە کە بابەتێکی فەلسەفی کۆنە، ئاخۆ لە گەڵ قسەی ئەوانە یەک ناگرێتەوە کە وتویانە: "مرۆڤ بە نرخترین سەرمایەیە"؟

ئەو کابرایەی پشتی کرد بوە کەعبە و روی کرد بوە خالید، خالیدی تێ گەیاندوە کە "فتوح" ی ئەو لەوێ نیە بەڵکو لە لای کەسێکی ترە کە لە هیندستانە. حاجی مەلا خالید بەو ئومێدەوە گەڕاوەتەوە بۆ کوردستان.

مەلا خالید چۆن بە سۆز و پەرۆشەوە بەرەو مەکە و مەدینە چو بو، بە داخ و خەمێکی زۆرەوە ماڵئاوایی لە پێغەمەر و پیرۆزگاکانی ئیسلام کردوە. بەڵام بە پەیامێکەوە کە بەرەو گەورەبونی ببا. بەم بۆنەیەوە ئەڵێ:

وا حسرتا جدا شدم از خانەیی خدا
از غصە وقت گشتە شود دل ز تن جدا.. تاد

(ڕۆحی مەولانا: 3)

هەروەها لە خواحافیزی دا وتویەتی:

ای جلوەگاه ایزد دادار الوداع
ای قبلەگاە احمد مختار الوداع

لە دوایین بەیتی دا ئەڵێ:

خالــد چــو دیــر امــدی و زود میــروی
بــا شــادی کــم و غــم بســیار الــوداع

لەم سەفەرەدا ئەگەرچی کانیی شیعری مەلا خالید تەقیوەتەوە. بە دەم رێگـاوە گەیشـتۆتە هەر مەنزڵـێ، چەندین شیعری لە "نەعت" ی پێغەمـبەر و ستایشـی داروبەردی مەکە و مەدینـەدا هۆنیـوەتەوە. لە هەمویـان دا خۆی بە گوناهبار دائەنێ و لە خوا ئەپارێتەوە لێی خۆش بێ و، لە پێغەمەر ئەپارێتەوە "شفاعەت" ی بـۆ بکـا. بە بۆنەی ئەم حەجەیەوە زنجیرەیەک شیعری هۆنیوەتەوە کە هەمویان تایبەتن بەم سـەفەرە، بـە سـەر یەکـەوە نیمچە دیوانێکە. ئەشێ لە دیوانەکەی دا وەکـو "حەجنامـە" پـۆلێن بکـرێن. بابەتەکـانی شـیعرەکان داهێنـانی تازەیان تێدا نیە زۆرتر دوبارەکردنەوەی هەمان بابەتن کە پێش ئەو زۆر شاعیری تر وتویانە.

حاجی مەلا خالید دوای گەڕانەوەی لە حەج چۆتەوە سلێمانی. پـێ نـاچێ وەکـو خـۆی بە تەمـا بـوە لە گەشتەکەی دا بۆ حەج ساڵێکی پێ چو بێ. لە حیجـاز پیـری تەریقەتـی نە دۆزیـوەتەوە، بەڵام بەرچـاوی رون بۆتەوە. لە سلێمانی چۆتەوە مەدرەسەکەی خۆی و، دەستی کردۆتەوە بە کاری مەلایەتی. مەلای مزگەوت ئەشـێ چەند کاری بو بێ: پێشنوێژیکردنی موسوڵمانانی ئامادەی مزگەوت لە هەر پێنج فەرزەکەدا، ئەگەر مـزگەوتەکە خۆی جگە لە مەلا پێشنوێژێکی تری نە بو بێ. دەرس بە قوتابی و فەقێ و هەندێ جار بە پـلەی موسـتەعید. وەڵامدانەوەی پرسوڕای موسوڵمانانی هاتوچۆکەری مزگەوتەکە و کێشەی رۆژانەی خەڵک.

کاروباری سلێمانی لەو ماوەیەدا ئاڵۆز و نائارام بوە. ململانێیەکی سەخت، لە نێوان ئەوڕەحمان پاشای کوڕی مەحمود پاشا و ئیبراهیم پاشای کوڕی ئەحمەد پاشا، کە ئامۆزا بـون، هەبـوە. دوای ئەویـش ململانـێی سەخت لە نێوان ئەوڕەحمان پاشا و خالید پاشای کوڕی ئەحمەد پاشا دا، ئەوانیش هەر ئـامۆزا بـون، هەبـوە. چەند جارێ ئاڵوگۆڕی دەسەڵات لە رێگەی هێنانی لەشکری ئێران یا تـورکەوە بـوە. لە گەڵ گـۆڕانی ئەوان دا گۆڕان لە دەزگای کارگێڕیی میرایەتی بابان دا روی داوە. هەمو جار بە سەدان کەس و خێزان دەربەدەر بـون. ئەوەش نائارامی زۆری خوڵقاندوە. مەلا خالید تا ئیبراهیم پاشا، بنیاتنەری شاری سـلێمانی، زینـدو بـوە بەو سەرسام بوە. بە چەند شیعر کە تایبەت بۆ "مەدح" ی ئەوی داناوە تا رادەی "موبالەغە" ستایشی کـردوە، بەڵام دوای مردنی ئیبراهیم پاشا (1217 ک) لە موسڵ، ئیتر روی کردۆتە دۆسـتایەتی لە گەڵ ئەوڕەحمـان پاشـا و کوڕەکانی؛ مەحمود بەگ، عوسمان بەگ، حەسەن بەگ، سلێمان بەگ،... سەرەتای نامەکانی کە بۆ ئەوڕەحمـان پاشای نوسیون بە: "صاحبا" ئەی خاوەن، "امیدگاها" ئەی جێگەی ئومێد، "داعیان پناها" ئەی پەنای داواکاران، "عدالت پناها" ئەی پەنای دادپەروەری، دەستی پێ کردوە.

بنەماڵەی میرانی بابان لە ناو خۆیان دا ناکۆک و ناتەبا بون. والییەکانی بەغداد یارییان پێ کردون. چەند جارێ ئەوڕەحمان پاشایان لابردوە، یەکێ تریان لە ئامۆزاکانی لە جێ دانـاوە. چەنـد جـارێ گیـراوە و دور خراوەتەوە.

ساڵی 1220 ک والیی بەغداد ئەوڕەحمان پاشای لاداوە، ئەوڕەحمان پاشا ملی نەداوە. خـۆی ئامـادە کردوە بۆ بەرگری. لە دەربەندی بازیان دامەزراوە. لەشـکری بەغـداد، بە هاوکـاری ئامۆزاکـانی ئەو، خالیـد و سلێمان، هێرشی کردۆتە سەری. هێزی بابـان بەرگەی نەگرتـوە شـکاوە. کوشـتارێکی زۆری لـێ کـراوە. ئەم شەڕە هاوزەمان بوە لە گەڵ حەجی مەلا خالید. ئەوڕەحمان پاشـا هەڵاتـوە پەنـای بـردۆتە بەر ئێـران. چـۆتە تاران بۆ سەردانی فەتحعەلی شای قاجار. شا رێزێکی زۆری لێ ناوە. وێـنەی ئەوڕەحمـان پاشـایان لە ریـزی پیاوە گەورەکانی ئەو سەردەمەدا لە سەر یەکێ لە دیوارەکانی ناو "کاخی نیگارستان" کێشـاوە. مەحمـود بەگ (دواتر مەحمـود پاشـا) ی کـوڕی بە بـارمتە لە ئێـران گـل دراوەتەوە. شـا فەرمـانی داوە بە ئەمـانوڵا خـانی

ئەردەڵان والیی کوردستان هاوکاری سپایی پاشای بابان بکا بۆ ئەوەی بگەڕێتەوە سەر دەسەڵات لە میرایەتی بابان دا. شەڕێکی خوێناوی لە مەریوان لە نێوان لەشکری عوسمانی لە لایەک و هێزی هاوبەشی بابان و ئەردەڵان دا لە لاکەی تر قەوماوە. ئەوڕەحمان پاشا شەڕەکەی بردۆتەوە. سەرکردەی هێزی عوسمانی بە دیل گرتوە. بەڵام چەند کەس لە برا و کەسە نزیکەکانی لەو شەڕەدا کوژراون.

حاجی مەلا خالید دانیشتوی شاری سلێمانی بوە. لە نزیکەوە شایەتی ئەم روداوانە بوە. "مەرسیە" ی بۆ کوژراوەکانی شەڕەکە داناوە. شەهید کە لە ئیسلام دا تێگەیشتنێکی دیاریکراوی - دینیی هەیە. مەلا خالید شەڕکەرانی بابانی بە "شێری بێشەی مەردی" و "مەردانی حەق" و کوژراوەکانی، کە لە شەڕ دا دژی هێزی بەغداد کە بەشێ بون لە هێزەکانی دەوڵەتی عوسمانی، بە "شەهید" داناوە. مەلایەکی سوننی کوژراوی شەڕی دژی خەلیفەی ئیسلام بە شەهید دابنێ فتوایەکی ئاسان نەبوە. شارەزاییەکی زۆری ویستوە لە فیقهی ئیسلام و ئازایەتیەکی زۆری ویستوە لە بەردەم خەڵک دا.

دوای شەڕی مەریوان ئەوڕەحمان پاشا کاروباری میرایەتی بۆ جاری چەندەم گرتۆتەوە دەست. زۆری نەخایاندوە دیسان نێوانی لە گەڵ والیی بەغداد تێک چۆتەوە. دیسان لەشکری کراوەتە سەر، ئەمیش دیسان خۆی ساز داوە بۆ بەرگری. حاجی مەلا خالید پشتیوانیی لە ئەوڕەحمان پاشا و هێزی بابان کردوە. ئەوڕەحمان پاشا ئامادەکاریی کردوە بۆ شەڕ. مەلا خالید ئەم "قیتعە" شیعرەی لە ستایشی خۆی و تۆپەکانی دا هەڵبەستوە، ئەوڕەحمان پاشای بە شێر و تۆپەکانی بە هەژدیها چواندوە و، مێژوەکەیشی بە حسابی ئەبجەد تۆمار کردوە، ئەڵێ:

عبد رحمان، شیر میدان، شاه گردون جاودان
با عموم شهرتش مهر است مانند سها
طوب اژدرواررا چون بر عراده تکیه داد
پاره شد خمپارەوش قلب عدو زین اعتنا
حسب حال خصم ملهم گشت تاریخش بدل
"دشمن بد چون رهد از شیر یا از اژدها: ١٢٢٣"
عبد رحمان، شیر میدان، شاه گردون جاودان
با عموم شهرتش مهر است مانند سها
طوب اژدرواررا چون بر عراده تکیه داد
پاره شد خمپارەوش قلب عدو زین اعتنا
حسب حال خصم ملهم گشت تاریخش بدل
"دشمن بد چون رهد از شیر یا از اژدها: ١٢٢٣"

بە پێچەوانەی پێشبینیەکەی حاجی مەلا خالیدەوە "دوژمنی بەد" بە سەر "شێر" ەکە و "هەژدیها" کەدا زاڵ بوە. ئەوڕەحمان پاشا لەو شەڕەدا شکاوە. بۆ یەکێ لە کوژراوەکانی ئەم شەڕەش "مەرسیە" ی داناوە و، بە حسابی ئەبجەد مێژوەکەی تۆمار کردوە.

ئەوڕەحمان پاشا کە بە یارمەتی ئێران گەڕاوەتەوە سەر دەسەڵاتی بابان پاش ماوەیەک پەیوەندیەکانی لە گەڵیان تێکچوە. ئێران لەشکری هێناوەتە سەری. مەحمود بەگی کوڕی کە دەسبەسەر بوە لای ئێرانیەکان مەترسی کوشتنی لە سەر بوە.

شەڕ قەوماوە. ئەوڕەحمان پاشا شکاوە. لە بەردەم هێزی ئێرانی دا کشاوەتەوە کۆیە. زیاتر لە مانگێ لە کۆیە گەمارۆیان داوە. سەرەنجام هێزی ئێرانی بە ناچاری گەڕاونەتەوە دواوە.

ساڵی 1224 ک، حاجی مەلا خالید خەریکی کاروباری دینیی مزگەوتەکەی و وتنەوەی دەرس و ئامۆژگاری بوە لە پڕ، لە لایەن شاە عەبدوڵاوە، دەروێشێ لە هندستانەوە پەیدا بوە. لە مزگەوتەکەی ئەم دا نیشتەجێ بوە و ماوەتەوە. لێرەوە ئیتر "سەحرانەوەردی خالید" دەستی پێ کردوە.*(ریاض المشتاقین: 105. اصفی الموارد: 54. الحدیقة الندیة: 34)*

پیرەمێرد قەسیدە فارسیەکەی مەلا خالیدی لە ستایشی پێغەمەر دا بەمجۆرە تەرجومەی کوردی کردوە:

شنۆی نەشئەی نیشانەی شەئنە وا بۆ من لە کۆهسار دێ
لەگەڵ بای بەربەیانا بۆم دەرکەوت کە بۆی یار دێ
هەمو ئێشی دڵی ڕێشم ئەوا بەو خاکە ساڕێش بو
خودایە، ئەم دەوایە، چون لە بۆی موشکی تاتار دێ؟
بە مانگی یەکشەوەی جەژنی ویسالی دۆست ئەشوبهێنم
لە ڕێما ناوبەناو شوێنی سمێکی پەیکی ڕەهوار دێ
لە جێیێکی نەدیوی وا کە نازانم چە شوێنێکە
دەمادەم بۆنی خۆشی دڵکەشی دوکانی عەتار دێ
نیشانەی ڕۆژ و شەو گوم بو، جیهان یەکسانە روناکە
ئەمەندە دوابەدوای یەک پرتەوی پڕتاوی ئەنوار دێ
بەلێ ئەم شوێنە جێی جیلوەی یەکێکی وا بلند جێیە
خەیاڵی عەکسی وێنەی، کەی لە دەست تەسویری ئەفکار دێ؟
ئەگەر پێیەک بەسەر خاکا بنێ و بڕوا لە شوێن پێی ئەو
هەتا ڕۆژی حەشر لەو خاکە بۆنی خۆشی گوڵزار دێ
ئەگەر تۆزێ لە تۆزی پێی بکاتە چاوی نابینا
ئیتر ئەو چاوە زۆر تیژتر لە چاوی ئەهلی ئەبسار دێ
بە جارێ سەروی ئازاد ئەبنە بەندەی سەروی باڵای ئەو
نەهەنگانێ کە هەنگاوی خەرامی تەرزی ڕەفتار دێ
تنۆکی سوری فرمێسکم نقێمی موری جەمشیدە
لە شەوقی لەعلی ئاڵی ئەو، لە ئاوی چاوی خوێنبار دێ
دڵە وشیار بە! ناوی پرتەوی حوسنی ئەزەل لێرە
تەجەللی دەم بەدەم بۆ هەمەدەمی قەلبێکی وشیار دێ
ئەوەی هیوام نەبو بێتە خەوم، بۆم هات بە بێداری،
تەماشاکەن چ فەیزێکە لە سایەی بەختی بێدار دێ
ئەرێ ڕازی نیهان تاکەی لەگەڵ بای بەر بەیان خالید
بە کوردی بێنی خاکی ئەحمەدی موختارە جار جار دێ

ئەمینی "لی مع الله" مەحرەمی ئەسراری "ما اوحی"
هەتا حەزکەی بەرەوژور تر لە قوەی هۆش و پەندار دێ
شەهی تەختی "لعمرک" شاسواری ساحەیی "لولاک"
سرودی پڕ درودی تا ئەبەد لای ڕێی دادار دێ
بە پێ ماچکردنی ئەم فەرشە بە سەر عەرشا برەو دێنێ
بە چ ڕویێکەوە لەم کارە بۆ بێکارە ئینکار دێ
لە ئەیوانی جەلالی ئەو بە شانازی بە هەر لادا
سەدای دورکەونەوە، لاچن! لە دەوری دار و دیوار دێ
چە ئەیوانی کە کەمتر پاسەوانی ئاستانی ئەو
ئەگەر بێتو بڵێن شای ڕوی زەمین تۆی ئەو لە لای عار دێ
لە بەر پێی پایەیا شانازی فیکرەت تا کەناری عەرش
کە ناگاتە مەرام ماندو ئەبێ خوێنی لە مینقار دێ
ئەگەر لەم ڕێیەدا چقڵی عینادان هەڵ چەقێتە پێم
چە باکمە! گوڵ وەچن دڕکی گوڵی کەی لا بە ئازار دێ
ئەگەر دەستم کەوێ تایێ لە تاری تورەیی موی ئەو
ئیتر هەرگیز لە لای من کەی خەیاڵی مشکی تاتار دێ
چە شاهێکە کەوا نابێتە ڕوشتەی وەسفی ئەو هەر چەند
لە گەنجی عەرشی ئەعزەم گەرچی هەرجێ دوڕی شەهوار دێ
سەنای ئەو لای خیرەد هێند قورسە بۆی نایەتە جێ هەرگیز
پەنا بەخوا چ کاری وا لەدەست ئەفکاری ئەفکار دێ
ئەگونجێ چەرخ بچێتە دانەیی خاشخاشەوە ئەمما
لە کوێ مەدحی لە قوەی ڕشتەی تەقریر و گوفتار دێ
کەسێ هەردوجیهان شاباشی ئەو بو بێ بە سەربەرزی
ئیتر دەربارەی ئەو زاتە چۆن تەعبیری سەردار دێ
لە ئەسراری دەرونی، جوبرەئیل داماوە نازانێ
ئەگەر بۆ شەققی سەدری سافی ئەو لای خواوە سەد جار دێ
ئەوەند ڕێی دوری کەعبە تەی مەکە حاجی بە بێهودە
کە بەیتولڵا ئەوا خۆی بۆ تەوافی قەلبی دڵدار دێ
کەریمێکە لە سایەی ئەو، وجودی "فائز الجود" ە
لە دەریا دوڕ، لە بەرد گەوهەر دەردێت و گوڵ لە ناو خار دێ
دەمادەم لێوی غونچەی پێکەنینی دێتە دەم گاهێ
لە حوسنی خولقی ئەو بایێ، شنوییێکی لە گوڵزار دێ
ئەگەر مەیلێکی ئەو ڕو بکاتە تۆ ئەتوانی ڕستگار بی
کە لەم گەردن فرازانە لە ڕۆژێک ناڵەیی زار دێ
لە تاوانا دولەت بو مانگ، کە ئەو ئەنگوستی بۆ ڕاهێشت،
لە فەیزی ئاوی دەستنوێژی لە دەشتا دەنگی روبار دێ
بە سەودای موی سەری هەودای تەشبیهم لە دەست دەرچو

بە نەعتی کەی کەمالی حوسنی! تا ئەشعار و ئەشعار دێ
لە ڕاستی ئافەرینی ئافەرین بادی هەوایێکە
مەگەر گیان ئافەرین هەر خۆی لە عەهدی ئافەرین کار دێ
نەوەک هەر ئاسکی سەحرایی کەوا هاتە زوبان بۆ ئەو
لە سنگی سەنگەوە بۆ موعجیزاتی بانگی ئیقرار دێ
بە چاوقوچاندنێک چو هاتەوە لەو ڕێگە دورەی وا
لەلای پەیکی خیرەد لێکدانەوەی ئەو ڕێیە دیشوار دێ
فریشتەی ئاسمان تا سیدرە ریزیان بەست لە سەر ڕێیدا
بە خۆشی خۆشی مزگێنییان ئەدا تەشریفی موختار دێ
لە ڕاستی موشتەری، خورشیدی روی تیشکێکی خۆی دەرخا
مەهی کەنعان بە نەقدی گیانی، بۆ بازاڕی، بازاڕ دێ
لە دەردی دوریا دار هاتە ناڵە و تۆ کەچی نامری
ئەگەر تۆ مەردی ناچار لەم ژیانەی دوای ئەوت عار دێ
بەبێ نیسبەت ئەشوبهێنن قەد و ڕوی ئەو بە سەرو و گوڵ
ئەوی ئەربابی زەوق و نەزمە ئەم نەزمەی لە لا خوار دێ
بڵێ ڕۆژ پرتەوێکی روی ئەوە رونـاکی ئەنوێنێ
بڵێ گوڵ ئارەقی ڕوی ئەو تنۆکێکی لە ڕوخسار دێ
تەجەللی ئەو بو، کەوتە سەر درەختی وادیی ئەیمەن
بەچاو لێکەرییە موسا وا لە تورا خواستی دیدار دێ
غروری قەدری ئەو بو بایەزیدی نـاردە سەر دۆزەخ
لە دەم مەنسورە وە بانگی ئەنالحەق وا لە سەردار دێ
ئەمە واتەی بە فائیدەو کورتە لام بۆ هێزی بازوی ئەو
لە پەردەی قوڵە فەقیانەی ئەوا بە دەستی قەهار دێ
لە دەست دەستی سەخای ئەو هەور ئەگەر بگریو بگرمێنێ
کەفی دەستی لە جودا سەد هەزار گاڵتەی بە ڕوبار دێ
لە بیری ئەو ئەگەر بەڕ قەترەیێکی بەر کەوێ جارێ
لە وشکیدا بە وشکی قوڵزومو دەریایی زەخار دێ
لە تۆی ئەو سینگە پاکە ئەو بەزاخاوی "الم نشرح"
وەکو کانی گوهەر، یا زیو و زەڕ گەنجینە ئەسرار دێ
ئەگەر پشتیان بەوە قاییم نەبێ ئەو پێشەوایانە
لە مەحشەردا هەمو پێغەمبەران ترسیان لە سەر، بار دێ
بەوە ناموسی ئەکبەر، ئەکبەرە! غاشیەی ئەوی هەڵگرت
بەسەر خێڵی فریشتەیشا بەڵێ بەم نیکتە سالار دێ
گەلێ لەم پایەیە بالاترە و وەسفی بەڵام چی بکەم؟
ئەگەر زیاتر بڵێم بۆ نائەهل، سەر مایەی ئینکار دێ
لە بەزمی قودسیان دا کاتێ تەعریفی بەشەر دەکرێ
لەپێشانا موهاجیر، دوای ئەوان تەوسیفی ئەنسار دێ

له بێشەی شێری دوشمن شکێنیو مەردیو ئازایی
که بدوێین شیمەیی پێغەمبەرە نەعتی بە تۆمار دێ
له بەخشین دا بلێ شەرمەندەییت بۆ مایەوە حاتەم!!
که کاتێ ناوی ئەو گەردنفرازانە بە گوفتار دێ
نەوەک وەک پێشڕەوی ئازادەکان سەر دەفتەری ئیمان
که ناوی هاتە ناو سەر قافڵەی دەستەی کەرەمکار دێ
سەدیقی سەروەر و سدیقی ئەکبەر بوی لە قورئان دا
سەنای "ثانی اثنین" از "هما فی الغار" لە دادار دێ
فریشتە کۆنەپۆشی حورمەتی خەرقەی شڕی ئەو بون
بەوە موژدەی ڕەزای خوایی لە شەئنی ئەو سزاوار دێ
دەمی ماری بە پێی خۆی بەست مەبادا ژاری بۆ یار بێ
مەپەندار! یاری یاری وا لە دەست هەر تیرەیی یار دێ
مەگەر کیشوەرستێنێ تاجبەخشێ خەرقەپەشمینێ
که عەدل و عەزم و ڕەزم و جەزمی وا تەنها لە قەهار دێ
لە دەست ئەو ڕا دەکەن دێو میسلی مێشولە بەدەم باوە
ئەمە لەو دێ!! ئەگینە کردەوەی وا چۆن لە دەییار دێ
له عیلم و حیلم و عەقڵ و فەزڵ و عیرفان و کەماڵاتی
عەقڵ سەر گەشتەیە گەردوخولی زۆرتر لە پەڕگار دێ
لە هەردو سەر کەوا هەردو سەرا سەریان لە ڕێ دایە
دەلیلی بەختیاری دیارە هەر بۆ یاری موختار دێ
ئیتر تۆ داستانی ڕۆستەمی دەستان لە ناو دەرکە
لە کۆڕیکا کە ناوی پەیکەری پەیکاری کەڕاڕ دێ
ئەگەر جێی ڕەوگە ئاسکی ناوکی موشکین نیە بۆچی؟
لە خاکی پاکی ڕێگەی بۆنی خۆشی میسکی تاتار دێ
لە تۆی ئەم خاکەدا هێندە شەهیدی عەشقی نێژراوە
وەکو لالە بە خوێنی سورەوە جەرگی بریندار دێ
لە جێی توڕڕەی خەتی میشکی، خەتا ویستن خەتاییێکە
کە ئەم دەرمانی مانە بۆ نەخۆش و ئەو بە ئازار دێ
کەمێکی جەزبەی عیشقی پزیشکێکە ئەسوتێنێ
نیاز بۆ بێدڵانە و ناز هەمو کاتێ لە دڵدار دێ
حەکیم، دڵ کوێر بو وا مەعنای نەزانی بو بە سەهوا چو
کە ئەم واسیتەیا، لای ئەو لە دەوری چەرخی دەووار دێ.
(ڕۆحی مەولانا: 69)

–3–

خالیدی سەحرانەوەرد (1224 – 1226 ک)

حاجی مەلا خالید ماوەیەکی درێژ لە چاوەڕوانی دا نەماوەتەوە تا ئەو پەیامەی پێ بگات کە لە حیجاز لە کابرای یەمەنی بیست بوی. هێشتا دو ساڵ تێ نە پەڕی بو بە سەر گەڕانەوەی دا لە حەج، ساڵی 1224 ک کابرایەک لە هیندستانەوە گەیشتۆتە سلێمانی بە ناوی دەروێش محەمەدەوە بۆ گەیاندنی پەیامی پیرەکەی بە خالید. *(ریاض المشتاقین: 95)*

هەڵبژاردنی خالید لە ناو هەمو مەلاکانی کوردستان دا، بە تایبەتی لە ناو مەلاکانی سلێمانی دا، لە لایەن دەروێش محەمەدەوە رێکەوت نەبوە، بەڵکو لە ئاگاداری و شارەزاییەکی پێشوەوە بوە. پیری تەریقەتی نەقشبەندی، شاە عەبدوڵا غولامعەلی (1158 - 1240 ک)، کە خۆی نیشتەجێی هیندستان بوە، لە ناو وڵاتانی ئیسلامی دا، بە تایبەتی لە ناو وڵاتانی سوننەنشین دا، تۆڕێکی فراوانی پەیوەندی لە باوەڕپێکراو، خەلیفە و مورید و مەنسوب هەبوە. دور نیە کابرای یەمەنی و پیاوچاکەکەی ناو کەعبە کە خالیدیان ئاڕاستە کردوە بۆ دۆزینەوەی "مورشیدی کامیل" بچێتە هیندستان و، دەروێش محەمەدی تایەن، کە بە دوای خالیدا هاتۆتە سلێمانی، بەشێ بوبن لەو تۆڕە.

دەروێش محەمەد، ماوەی چەند لە سلێمانی ماوەتەوە، باس و گفتوگۆی لە سەر چی لە گەڵ حاجی مەلا خالید کردوە، وا بە خێرایی قانیعی کردوە، لە گەڵ ئەو رێگەی هیندستان بگرێ بە نیازی گەیشتن بە شاە عەبدوڵا، بە نەزانراوی ماوەتەوە. خالید کاتێ کەوتۆتە "سەحرانەوەردی" خۆی نەداوەتە دەست رێکەوت، وێڵ و بێ مەبەستی دیاریکراو نەبوە، زانیوێتی بۆ کوێ ئەچێ و بۆ لای کێ ئەچێ و بۆ چی ئەچێ. بەڵام رەنگە نەی زانی بێ ئەنجامەکەی چی ئەبێ.

لەو قەسیدەیەدا کە لە مەشهەد بۆ ئیمام رەزای داناوە، ئاماژەیەکی لەو بارەیەوە کردوە، ئەڵێ:

پیکی فرست بهر من بینوا به هند
سوی کسی که خاک درش مسک انفر است

لەو قەسیدەیەیش دا کە لە ماڵئاوایی ئارامگای ئیمام رەزا دا دای ناوە، رونتر ئاڕاستەی رێگەکەی و دوامەنزڵی سەفەرەکەی باس ئەکا و، بە ئاشکرا دان بەوەدا ئەنێ، کە گرێی کارەکەی لە شام و مەکە نەکراوەتەوە، بۆیە لە خاکی قەندەهار و هیرات تێ ئەپەڕێ رو ئەکاتە جام، سەرەنجام خۆی ئەخاتە بەرخاکی پێی غولامعەلی، واتە شاە عەبدوڵای دیهلەوی، پیری تەریقەتی نەقشبەندی، ئەڵێ:

خالـد بیـا و عـزم سـفر زیـن مقـام کـن
بـر روضـه رضـا بـدل و جـان سـلام کـن
از گفتگـوی خـام روافـض دلـم گرفـت
بـر بنـدوبار قطـع سـخنهای خـام کـن
بدعت سرای طـوس نه جـای اقامـت اسـت
برخیـز و روی دل بـدر پیـر جـام کـن
از خـاک قنـدهار و هـرات نیـز درگـذر
مقصود دل چو خاص بـود تـرک عـام کـن
در شـام و مـکهات گـره از کـار وا نشـد
مـن بعـد صـبح راه بـره هنـد و شـام کـن
خـودرا بخاکپـای غـلام علـی فگـن
محـو هـوای روضـه دارالسـلام کـن
در کـار خـواجگی هـمه عمـرت بیـاد رفـت
خـودرا دمـی بخـدمت ان شـه غـلام کـن
خالد چـو هـیچکس بسـخن مـرد ره نشـد
بگذر ز هر چه هست و سخن را تمـام کـن

(ڕۆحی مەولانا: 34.

پیرەمێرد لە تەرجومەی کوردی ئەم شیعرەدا مەبەستی بە دەستەوە نەداوە)

هەواڵـی سـەفەری خالیـد لە سـلێمانی بـڵاو بـۆتەوە. دیـارە خۆیشـی پێشـتر زەمیـنەی بڵاوبـونەوەی هەواڵەکەی سـاز کـردوە. خالیـد، وەکـو خـۆی لە قەسـیدە عەرەبـیەکەی دا باسـی کـردوە، کەسـوکار، دۆست و ناسیاو، مەلا و زانا ئاینیەکـان، لە گەڵـی خەریـک بـون لەم سـەفەرە پەشـیمانی بـکەنەوە. بەڵام ئەو گوێی نەداوەتە ئەو ئامۆژگارییانە بڕیاری کۆتایی داوە ئەم سەفەرە، کە لەوانە بو سەفەری هات و نەهات بێ، ئەنجام بدا. لە گەڵ دەروێش محەمەدی هیندی و حاجی عەبدوڕەحمانی سلێمانی، بە ڕێ کەوتـوە. سـەفەرەکەی خالید سەفەری کابرایەکی "سەیاح" نەبوە، بەڵکـو سـەفەرێکی بەرنـامەدار بـوە. لەم سـەفەرەدا چەنـد کـارێکی کردوە:

یەکەم: ناسین و خۆناساندن

خالیـد شـێوازێکی تـایبەتی هەبـوە لە کـارەکەی دا. چـۆتە هەر شـارێ نە چـۆتە دیـوانی فەرمـی فەرمانڕەواکان، بە دوای کاربەدەستی شارەکە و دەسەڵاتدارانی ناوچەکەدا نە گەڕاوە، بەڵکو چـۆتە مـزگەوت و مەدرەسە و ناوەنـدەکانی زانسـتی دینیـی، پرسـیاری زاناکـانی ئەوێی کـردوە و هەوڵـی داوە بچێـتە لایـان، ناسیاوییان لە گەڵ پەیدا بکا و، "گفتوگۆی فکری" یان لە گەڵ دابمەزرێنێ. زمـانی ئاخـافتن هـیچ کۆسـپێکی دروست نە کردوە، چونکە لەو سەردەمەدا، زمانی فارسی لە سەرانسـەری نـاوچەکەدا زمـانی بـاوی نوسـین و گفتوگۆ بـوە. بـۆ ڕونکـردنەوەی شـێوازی کـارکردنی خالیـد بـۆ "ناسـین و خۆناسـاندن" ی لێـرەدا دو لە چیرۆکەکانی سەفەرەکەی ئەگێڕینەوە:

چیرۆکی یەکەم،

ئەگێڕنەوە لە یەکێ لە شارەکانی خوراسان چۆتە ناو کۆمەڵێ خەڵکەوە. لێی پرسیون، ئاخۆ لە شارەکەیان دا کەسانی عالم و فازیل هەیە کە عیلم یا سەلاحیان هەبێ تا ئەم قسەیان لە گەڵ بکا. بە ستایشەوە ناوی کەسێکیان هێناوە. مەلا خالید لە دەروێش محەمەدی هاوڕێی پرسیوە بچن بۆ سەردانی یا نە؟ دەروێش لە ترسی ئەوەی نەوەکو بکەوێتە ژێر کاریگەریی یەکێکەوە پەشیمانی بکاتەوە لە سەفەرەکەی وتویەتی:

"تۆ کە پادشای کیشوەری عیلم و مەعریفەتی چە پێویستت بەوە هەیە لە گەڵ گەدایەکی بێ سەروپا قسە بکەی؟"

خالید لە ناو ئاپۆرەی خەڵکەکەدا لە گەنجێک ئەپرسێ:

"تۆ ئەڵێی چی؟"

گەنجەکە لە وەڵام دا وتویەتی:

"تۆ کە دڵت ئاوێنەی ئەنواری غەیبە، بەم هەمو فەزڵەوە ئەگەر بچیتە لای کەسێکی لە خۆت کەمتر چە عەیب و نوقسانیەکی تێدایە!"

خالید قسەی گەنجەکەی بە لاوە پەسەند ئەبێ. بە دەروێشی هاوڕێی ئەڵێ:

"ئەبو تۆ ئەو قسەیەت بکردایە کە ئەو کردی!"

(ریاض المشتاقین: 100)

چیرۆکی دوەم،

کابرایەکی هیراتی، کە بە قسەی ئەو خالید لە چونی بۆ هیندستان و لە گەڕانەوەی دا لە شاری هیرات لەماڵەکەی ئەودا ماوەتەوە، گێڕاویەتیەوە:

"زاناکانی هیرات کردویانە بە عادەت هەمو رۆژێ لە "مەسجیدی جامیع" کۆبونەتەوە، کۆڕی گفتوگۆی بابەتە دینیەکانیان بەستوە و، هەرجارەی یەکێکیان باسێکی زانستی یا هونەری دامەزراندوە و کردویانەتە بابەتی گفتوگۆ. کاتێ خالید گەیشتۆتە شاری هیرات چۆتە کۆڕەکەیانەوە. لە ناو ئەوان دا ئەم تازە بوە.

لێیان پرسیوە: "لە کوێوە هاتوە و چ کارەیە؟"

خالید وتویەتی: "غەریبێکم لە دیاری عیراقی رۆمەوە، بە دوای رزقی مەقسوم دا، هاتومەتە ئەم مەرزوبومە."

لێیان پرسیوە: "لە عیلم هیچ بەهرەیەکت هەیە؟"

وتویەتی: "کەم و زۆر".

لێیان پرسیوە: "لە چ هونەرێ بەهرەی تەواوت هەیە؟"

وتویەتی: "لە هەر هونەرێ بە ئەندازەی توانا".

لێیان پرسیوە: "لە نحو، صرف، معانی و بیان ئەزانی؟"

وتویەتی: "بەڵێ کەمێ".

لێیان پرسیوە: "لە منطق و اداب و کلام و حکمت؟"

وتویەتی: "بەڵێ کەمێ".

لێیان پرسیوە: "لە اصولی فقە، اصولی دین؟"

وتویەتی: "کەمتر"

لێیان پرسیوە: "لە حساب و هیئات و علومی ریاضی؟"

وتویەتی: "نەختێ"..

سەیریان کردوە ئەم کابرایە لە هەمو زانست و هونەرە ئیسلامیەکان دا شتێ ئەزانێ. بە زانایی و شارەزاییەکەی سەرسام بون. بەڕێز و خۆشیەوە ڕێگەیان داوە بەشداری کاری کۆڕی گفتوگۆکانیان بێ. دواییش بە ڕۆیشتنی لە شارەکەیان دڵگران بون. *(ریاض المشتاقین: 104)*

دوەم: دەربڕینی ناڵەی دەرونی بە دانانی شیعر

خالید یادداشتی ڕۆژانەی سەفەرەکەی بە جێ نە هێشتوە. بەڵام بە درێژایی ڕێگاکەی گەیشتوتە هەر مەنزڵێ سەردانی ئارامگای سۆفیە گەورەکانی کردوە و، بە بۆنەی هەندێکیانەوە قەسیدەی درێژی هەڵبەستوە و موناجاتی هۆنیوەتەوە. هەست و نەستی خۆی دەربڕیوە. ئەو چەپکە شیعرەی بە جێ هێشتوە کە ئەشێ لە دیوانەکەی دا وەکو شیعری "سەحرانەوەردی" ی پۆلێن بکرێن. لە کۆتایی یەکێ لەو شیعرانەی دا، خۆی وتویەتی:

ئەی خالید!
ئەگەر تۆ دێوانە و سەحرانەوەرد نیت،
تۆ لە کوێ و کابول و غەزنەین و خاکی قەندەهار؟

لە ئازەربایجان سەردانی گڵکۆی بایەزیدی بوستامی کردوە. بەو بۆنەیەوە "موناجات" ێکی داناوە، ئەڵێ:

یا رب! به حق تربت سلطان بایزید
یا رب به قاطعیت برهان بایزید

(ڕۆحی مەولانا: 13)

لە مەشهەد لە ستایشی بارەگای ئیمام ڕەزا دا قەسیدەیەکی درێژی داناوە، بەمجۆرە دەستی پێ کردوە:

این بارگاه کیست که از عرش برتر است
و ز نور گنبدش همه عالم منور است

(ڕۆحی مەولانا: 50.
تەرجومەی کوردی قەسیدەکە لە کۆتایی باسەکەدا نوسراوەتەوە)

مەشهەدی بە جێ هێشتوە بەرەو جام، لەماڵئاوایی ئارامگای ئیمام ڕەزا دا وتویەتی:

خالد بیا و عزم سفر زین مقام کن
بر روضەی رضا به دل و جان سلام کن

لە شاری جام سەردانی گڵکۆی شێخ ئەحمەدی جامی کردوە، ئینجا چوتە هیرات، غەزنەین، کابول، قەندەهار، ڕەنگە گەشتەکەی لەو ناوچانەدا ڕێکەوتی ڕۆژی جەژنی کرد بێ، یادی نیشتمان و دۆستەکانی هەستی ئاوارەیی تێ دا بزواندوە، باسی سەرچنار و بەکرەجۆ ئەکا، کە دو سەیرانگای سەوز و ئاوداری سلێمانی بون. یەکێ لە شیعرە "ویجدانی" یەکانی بەو بۆنەیەوە هۆنیوەتەوە، وتویەتی:

موسم عید است ما و نومید از دیدار یار
عالمی در عیش و نوش و ما دو چشم اشکبار
هرکسی با یار در گشت گلستان است و من
ز اشک سرخم شد کنار از داغ هجران لالەزار

جــان نثــار مقــدم جانـــان نكــرده دم بـــدم
چيســت بهــره از تفرجهــاى تخــت جــان نثــار
بــی نــوا و دل پــر از خــار و غريــب و دردمنــد
دست بر دل، سر بزانو، چشـم در ره، دل فگـار
سینه سوزان، دل فروزان، كوچه كـوچه در بـدر
كــس مبــادا همچــو مــن اواره از يــار و ديــار
بكرەجويى شد زهـر چشـمم روان از خـون دل
عاقبـــت كـــردم دوا داغ فـــراق ســـرچنار
خالــدا گــر نيســتى ديــوانه و صــحرانورد
تــو كجـا و كابــل و غـزنين و خـاک قنـدهار

(رۆحی مەولانا: 16.

تەرجومەی کوردی شیعرەکە لە کۆتایی باسەکەدا نوسراوەتەوە)

دوای ئەفغانســتان، ســەردانی خوێنــدنگە دینیەکــانی شــارەکانی لاهــور و پیشــاوەری کــردوە و، ڕۆیشــتۆتە ناوچەی پەنجاب. لە نزیک پنجاب چۆتە سەردانی گڵکۆی ئەبو عەلی شەرەف، یەکێکــی تــر لە ڕەمزەکــانی تەســەوف. بە شیعرێ ئەویشی بە سەر کردۆتەوە، ئومێدی لێ کردوە "شفاعەت" ی بۆ بکا لای شاە عەبدوڵا، وتویەتی:

از روم تــا به هنــد گــرفتيم جــان به كــف
بهــر نثــار مرقــد شــه بــوعلى شــرف
بــر وى قســم بجــان عزيــز مبــاركش
كانــدر وفــاش كــرد جــوانى خــود تلــف
هست ايــن غلامــرا بــدرش حــاجتى عظيم
لطفــى كننــد بــاز رهـــاننش از اســف
باشـــد در اســـتانش اميـــد شـــفاعتى
در حضرتى كه هند ازو يافـت صـد شـرف
...
در چشـم اهـل ديـده مسـماش همچـو اسـم
ايينەايســت عكــس نمــاى شـــه نجــف
خالد خموش، هرچه تو گـويى بطـرز شـعر
بــى دولتـــان مبـــالغه داننـــدش و صـــلف

(رۆحی مەولانا: 27)

سێیەم: گەیشتن بە مەبەست

حاجی مەلا خالید تا گەیشتۆتە جیهانئابادی دیهلی، کە دوا قۆناغی سەفەرەکەی بوە، چەند مانگێکی پــێ چــوە. بە وڵاتانی ئێران، خوراسان، ئەفغانستان، پاکستانی ئێسـتا، هیندسـتان، دا تێپەڕیـوە. لە شـار و ناوچەکـانی: تـاران، خەرقان، سەمنان، نیشاپور، بوستام، توس، مەشهەد، جـام، هێـرات، قەنـدەهار، کـابول، پیشـاوەر، لاهـور.. لای داوە و ماوەتەوە. سەردانی مزگەوت و ئارامگا و گڵکۆی پیاوچاکان و ناوەندەکانی زانستی کردوە. (الحدیقة الندیة: 34)

ئەو زەمانەی حاجی مەلا خالید گەیشتۆتە هیندستان، هیندستان لە ژێر دەسەڵاتی "کۆمپانیای هیندی شەرقی" دا بوە. بەشێ بوە لە کۆلۆنیەکانی بریتانیا. گەلانی هندستان، لەوانە گەلە موسوڵمانەکانی، لە ژێر دەستی ئینگلیز دا بون. دەزگای بەڕێوەبەرایەتی جیاواز بوە لە دەزگای بەڕێوەبەرایەتی عوسمانی و قاجاری. یەکێ لەو شتانەی ئینگلیز برد بویە ئەو وڵاتەوە چاپخانە بوە. شارەکانی کەلکەتە و بەمبای و لەکنهو چاپخانەی گەورەیان تێدا دامەزرێنراوە. هەندێ لە کتێبە گرنگەکانی زمان و ئەدەبی فارسی لەو چاپخانانە دا چاپ کراون، لەوانە: شاهنامەی فیردەوسی، دیوانی حافز، گولستان و بوستانی سەعدی، هەندێ لە دانراوەکانی جامی. هەروەها چەند رۆژنامەیەک بە دو زمانی فارسی و ئینگلیزی دەرچون. یەکەم رۆژنامە بە زمانی فارسی لە هیندستان دەرچوە، نەک لە ئێران. دەسەڵاتی بریتانی هەوڵی داوە زمانی ئینگلیزی ببێتە جێگرەوەی زمانی فارسی، بە تایبەتی لە کاروباری دیوانی و فەرمیی حکومەت دا.

بە پێی نامەیەک، کە دوای حەوت مانگ لە مانەوەی لە خانەقاکەی شاە عەبدوڵا، بۆ یەکێ لە نزیکەکانی خۆی لە سلێمانی نوسیوە، رۆژی 26 ی زیلحەجەی 1224 ی کۆچی، گەیشتۆتە دوایین مەنزڵی سەفەرەکەی. *(نامە: 29)* کە وەکو خۆی لە قەسیدە عەرەبیەکەی دا ناوی ناوە "کەعبەی ئامال"، واتە بەر دەم خانەقاکەی شاە عەبدوڵا، لە شاری دیهلی.

سەرەتای نامەکەی بەم چوارینەیە دەس پێ ئەکا:

واله‌ء شوق جمال دوستان
بی نصیب از گشت باغ و بوستان
بندەء وامندە از وصل حبیب
خالد درماندە در هندوستان

خالید بە بۆنەی گەیشتنیەوە بە دوا مەنزڵی سەفەرەکەی و، لەپێناوی گەیشتن دا بە دیداری ئەو پیرەی ئەم لە کوردستانەوە ئەو رێگا دورە پڕ مەترسیەی پێواوە، دو قەسیدەی درێژی داناوە. هەردو قەسیدەی ناردوە بۆ شاە عەبدوڵا. قەسیدەیەکیان بە فارسی و قەسیدەیەکیان بە عەرەبی.

قەسیدە فارسیەکەی بەم جۆرە دەس پێ ئەکا:

دهید از من خبر ان شاە خوبانرا بە پنهانی
کە عالم زندە شد بار دیگر از ابر نیسانی
صف نظارەگان در انتظارش چشم در راهند
پری رویان همە جمعند و مطرب در غزل خوانی
...

لە بەشێکی تری قەسیدەکەی دا ئەڵێ:

بسی توبیخ کردند اهل توران و خراسانم
بدار الکفر رفتن چون پسندی گر مسلمانی
بدهلی ظلمت کفر است گفتند و بدل گفتم
بظلمت رو اگر در جستجوی اب حیوانی
...

لە کۆتایی قەسیدەکەی دا نوسیوێتی:

تمنـــــای قبـــــولش دارم و دانـــــم که نـــــاأهلم
مـــدد یـــا روح شـــاه نقشـــبند و غـــوث گیلانـــی
سگم، از سگ بسی کمتر تو نجم الدین صـفت جانـا
بدین سـگ بنگـر از روی کـرم زانسـان که میـدانی
گریـزان از نهیـب بـاز نفسـم صـعوه سـان سـویت
زهـی دولـت بلطـف ایـن صـعوەرا گـر بـاز گردانـی
بخـود کـن اشـنا چـون کـردیم از خـویش بیگـانه
عطـای احمـدی فرمـا چـو مـا کـردیم سـلمانی
بدانسان مظهـری شـد جـان پاکـت جـان جانـان را
بچشـم اهـل بیـنش ایـن زمـان خـود جـان جانـانی
ز جـام فـیض خـود کـن خالـد درمانـدەرا سـیراب
که او لب تشـنەء تـیه اسـت و تـو دریـای احسـانی

(ڕۆحی مەولانا: 75.
تەرجومەی کوردی قەسیدەکە لە کۆتایی باسەکەدا نوسراوەتەوە.)

قەسیدە عەرەبیەکەی بەم بەیتە دەس پێ ئەکا:

کملـــت مســـافة کعبـــة الامـــال
حمـــدا لمـــن قـــد مـــن بالاکمـــال
دیـــــدەنی شـــــاه عەبـــــدوڵا

لە سەر دیداری خالید و شاه عەبدوڵا و مانەوەی ئەو ساڵەی خەریکی سلوک بوە، زانیاریەکی ئەوتۆ بە دەســتەوە نــیە، جــگە لە هەنــدێ چیرۆکــی کە نوســەرانی بیــۆگرافیەکەی بە دوای یەک دا گێراویــانەتەوە و، هەندێکیشی زۆرتــر لە دروســتکراو ئەچــن تــا ڕوداو. یەکــێ لەو چیرۆکــانەی کە گێڕاویــانەتەوە و، ڕەنــگە لە ڕاستیەوە نزیکتر بێ، ئەمەیە:

"بۆ ئەوەی لە گەڵ خەڵکی ئاسایی هیچ جیـاوازیەکی نەبـێ و ڕەفتـاری تـایبەتی لە گەڵ نەکـرێ خالید داوای لە پیرەکەی کردوە:

یەکەم، نازناوی مەلایەتی لە سەر هەڵبگرێ و، وەکو هەر کەسـێکی ئاسـایی بە نـاوی خالیـدەوە بانگی بکا و لە گەڵی بدوێ.

دوەم، لە خواردن و نوستن و ژیانی ناو خانەقادا وەکو خادمەکانی تری خانەقا ڕەفتاری لە گەڵ بکرێ.

سێیەم، پاککردنەوەی ئاودەستەکانی خانەقای پێ بسپێرێ."

پیرەکەی داوای یەکەم و دوەمی لێ قوبوڵ کـردوە، بەڵام لە بـاتی پـاککردنەوەی ئاودەسـتەکان، ئەرکـی ئاوکێشان "سەقایی" ی خانەقای پێ سپاردوە. *(ریاض المشتاقین: 114)* خالیـد مـاوەی پێـنج مانـگ بە سـەری ڕوت و بە پێی پەتی ئاوی کێشاوە. هەمو ڕۆژێ لە بەیانیەوە تا ئێوارە چەند جـارێ چۆتە سـەر ئەو بیـرەی ئاوی لێ هەڵێنجاوە. بۆ ئەوەی ئەم ئازار بدەن و گاڵتەی پێ بکەن هەمو ڕۆژ دەوری بیرەکەیان پـیس کـردوە،

ئەمیش، بێ ئەوەی هیچ بڵێ، دەوری بیرەکەی پاک کردۆتەوە و خەریکی کارەکەی خۆی بوە. هەمو ڕۆژێ بایی پڕکردنی چل گۆزەی گەورەی خانەقا ئاوی کێشاوە و حەوشەی خانەقاشی ئاوڕشێن کردوە. ئەگەرچی شان و ملی هەموی بوە بە برین بەڵام نە بۆڵاندویەتی و نە ناڵاندویەتی و نە گلەیی کردوە، تا ئەو کاتەی پیر داوای دەسلێهەڵگرتنی لێ کردوە، بە دڵێکی خۆشەوە درێژەی بە ئەنجامدانی ئەرکی رۆژانەی داوە.

دوای ئەم قۆناغە پیری تەریقەتی نەقشبەندی، شاە عەبدوڵا، ئیتر خالیدی لە سەقایی بەخشیوە و لەوانی تری جیا کردۆتەوە. ماوەی دە مانگ لە "خەڵوەت" دا هێشتویەتیەوە، دەرسی داداوە. نهێنیەکانی تەریقەتی فێر کردوە. پاش ئەوەی هەمو قۆناغەکانی "تەسەوفی" بڕیوە، ئینجا "ئیجازە" ی داوەتێ. شاە عەبدوڵا ئیجازەنامەکەی بە زمانی فارسی بۆ خالیدی نوسیوە. ئەمە دەقەکەیەتی:

ئیجازەنامەی مەولانا

"بسم الله الرحمن الرحیم - بعد حمد و صلوات، فقیر عبدالله نقشبندی مجددی - عفی عنه - گزارش می نماید که سرامد علمای دین و گزیدهء طالبان راه حق الیقین، حضرت مولانا خالد - سلمه الله تعالی - برای طریقهء نقشبندی از ملک کردستان نزد این فقیر رسید. تا ده ماه در خلوت ترک به انکار و اشغال به کمال جد و جهد پرداختند. الحمدلله که به عنایت الهی - سبحانه - به واسطهء پیران کبار - رحمة الله علیهم - به مدارج طریقه، ترقیات کردند و به حضور و یادداشت و تهذیب لطایف عالم امر فنا و بقا و بیخودیها فایض شدند و انوار سیر لطایف عالم خلق و کیفیات و حالاتی که بر هیأت وحدانی سالک در طریقه حضرت مجدد - رحمة الله علیه - فایض می شوند، باطن ایشان را منور ساختند و از کمال طریقه به تکمیل ان رسیدند.

پس ایشان را به اجازه و خلافت و تربیت طالبان ممتاز فرمودیم و در طرق قادریه و چشتیه و سهروردیه و کبرویه - رحمة الله علیهم - نیز مجاز و مأذون ساختیم چنانکه معمول این طریقه است. دست ایشان دست من است و ایشان نایب و خلف الصدق پیران منند. رضای ایشان رضای من و خلاف ایشان خلاف من. به دوام ذکر و توجه و مراقبات و اتباع سنت سنیه و اجتناب از بدعت رویه و صبر و توکل و تسلیم و رضا و شغل علوم تفسیر و حدیث صوفیه و هدایت طالبان مشغول باشند. اللهم اجعله للمتقین اماما وصلی الله علی سیدنا محمد و اله و صحبه و سلم."

(ریاض المشتاقین: 129)

لە ئەم ئیجازەنامەیەدا ئەشێ چەند تێبینیەک تۆمار بکرێن:

شاە عەبدوڵا شایەتی بۆ حاجی مەلا خالید داوە:

لە خاکی کوردستانەوە بۆ وەرگرتنی تەریقەتی نەقشبەندی چوە بۆ لای ئەو.

ماوەی دە مانگ لە بەر دەستی ئەودا لە خەلوەت دا سلوکی کردوە. قۆناغەکانی راهاتن و فێربونی نهێنیەکانی تەریقەتی نەقشبەندی، بە پێی تێگەیشتنی خۆیان، لەوانە: خەلوەت، مەداریجی تەریقەت، حضور، یادداشت، تەهزیب، فەنا، بەقا، بیخودی، باتین، بە سەرکەوتویی بڕیوە تا گەیشتۆتە پلەی "کەمال".

هەروەها لەو ماوەیەدا بە ئەندازەیەک شارەزایی لە تەریقەتەکانی: قادری، چەشتی، سوهرەوەردی و کوبرەوی دا، پەیدا کردوە مامۆستاکەی لە هەمو ئەو تەریقەتانەدا "موجاز و مەئزون" ی کردوە.

شاە عەبدوڵا کە گەورەترین پیری تەریقەتی نەقشبەندی ئەو سەردەمە بوە، لە ئیجازەنامەکەدا خالیدی بە "سەرامەدی عولەمای دین و گوزیدەی طالیبانی رێگەی حەقولیەقین،" ژماردوە و، بە "حەزرەتی مەولانا

خالید"، ناوی بردوە و، وتویەتی "دەستی خالید دەستی ئەوە، رەزای خالید رەزای ئەوە، خیلافی خالید خیلافی ئەوە."

حەزرەتی مەولانا خالیدی داناوە بە جێگرەوەی خۆی و جێنشینی راستاڵی پیرەکانی تەریقەتی نەقشبەندی و، دەسەڵاتی ئیجازە، خەلافەت، پەروەردەکردنی خوازیارانی تەریقەتی داوەتێ. بەوەش ئیتر خالیدی کوردی شارەزوری، لە خەلیفەیەکی خۆجێیی تەریقەتەوە بۆتە پیری تەریقەتی نەقشبەندی لە ئاستی جیهانی ئیسلامی دا، لە سنوری چینەوە تا سەروی ئەفریقا.

لێرەوە ئیتر ئەستێرەی خالید کەوتۆتە درەوشانەوە. لە حاجی مەلا خالیدەوە بۆتە "حەزرەتی مەولانا خالید" و، خۆی ئامادە کردوە بۆ گەڕانەوە بۆ کوردستان.

– 1 –

پیرەمێرد قەسیدە فارسیەکەی حاجی مەلا خالیدی لە ستایشی ئیمام رەزا و ئارامگاکەی لە شاری مەشهەد، بەمجۆرە تەرجومەی کوردی کردوە:

کـــــام بارەگـــــایە، بەرزی لەگەڵ عەرش بەرامـــــبەرە؟
لەو نـــــوری گــــومەزەوە هەمــــو عـــــالەم مــــونەووەرە
رۆژ مــــۆری تـــــاوڵەیەکە لە شـــــەوقی قـــــوببەی زەڕی
لای تەختـــــە نەردی چەرخــــی چـــــوارەم لە شەشـــــدەر
عەکســــــی گوڵئاتەشـــــــی ئەو دەرکەوتــــــــوە بەوە
ســـــەر بەردەکـــــانی شـــــوێنی خلیســـــکی ســـــەمەندەرە
نوعممــــــــان خەجـــــاڵەتە لە نمــــــونەی خەوەرنەقــــــی
کیســــــرا بە کەســــــری تــــــاقی دڵیشــــــی موکەسســـــــەرە
بــــۆ خـــاکی ڕێ، کە کەوشــــی میـــوان دابنـــێن بە ڕیــــز،
دەرگـــــانەکەی بە ڕیـــــز ســــــەفی خاقـــــانو قەیســــــەرە
ئەم بارەگــــــایە جــــێ ســـــیڕی ســــــەرداری ئەولیـــــا
یــــــا خوابگـــــاهی نــــــوری دو دیـــــدەی پێغەمــــــبەرە
بگــــــرە لە ڕۆژهەڵاتەوە تــــــا خۆرنشـــــــین بە ڕیــــــز
ئەم زاتە فەیـــــزی بـــــۆ ســـــەر هەمـــــوان بە ســـــێبەرە
ڕەوزەی ڕەزایە ئێــــــــرە، کە فەرزەنــــــدی کــــــازمە،
تــــــازەگوڵێکی گەش لە گولســـــــــتانی جەعـــــــفەرە
ســــــەروی ســـــپی لە گوڵشـــــەنی ســـــوڵتانی ئەنبیـــــا
نەوبـــــــاوەی حەدیــــــقەی زەهــــــرا و حەیـــــــدەرە
ناگـــــاتە قـــــافی قــــودرەتی، ســــیمورغی عەقڵــــی کەس
کەی کەعــبە شــوێنی فـــڕینو فــڕەی بـــاڵی کـــۆترە؟
ئەم خـــــاکە جیســــــمی پـــــاکی ئەوی وا لە باوەشـــــا
وا بـــۆی لـــاوە فەخـــری لەســـەر چەرخـــی ئەخـــزەرە
ســــیڕێ لە ئەهلـــــی بــــــاتینەوە ئاشـــــکرا دەبــــێ
تێکــــڕا هەمــــوی لە ســــوچی دڵــــی پاکیـــا مــــوزمەرە

ئەم شەوقی ڕۆژە نوری جەمالی ئەوە بەڵێ
وایە جەزا موافیقی ئیحسان موقەڕەڕە
هەرچی لە دو جیهانە کە کەمەر بەستەی ئەوە
لای نەنگە پێی بڵێن ئەمە شای حەوت کیشوەرە
حاجی! ئەچیتە کوێ وەرە مەشهەدێ کەوا
ئەم شوێنە وەقفەیەکی وەکو حەجی ئەکبەرە
بێ زوڵمەت ئاوی خزری لە دەرگا بخۆرەوە
گەنجێکی وایە حەسرەتی گیانی سکەندەرە
ئەی زائیرینە! لێرە بە هێواشی پێ بنێن
فەرشی زەوی لە باڵی مەلەک پڕ لە شاپەڕە
کاکۆڵی بەستوە بە گەسک خادمی بەهەشت
غافڵ نیە هەمیشە لە ماڵینی ئەم دەرە
شاها! ستایشت بە زوبانو بەعەقڵی من
نابێژرێ ئەو سەنایە لە عەقڵم بڵندترە
بێتو گەدایەکی وەکو من وەسفی تۆ بکا
وەک مشتومالی ئاوێنەی میهری ئەنوەرە
گیانە! بە شاهی مەسنەدی لەولاک کە ناوی ئەو
بۆ سەر، سەری نەبێی ئولولعەزم ئەفسەرە
ئینجا بە حەقی ئەو کەسە تەئریخی ڕۆژگار
بابی لە دەفتەری هونەری بابی خەیبەرە
ئینجا بە نوری عیسمەتی ئەو ناوە نامیە
قوفڵی زوبانو حیرەتی عەقڵی هونەروەرە
ئینجا بە سۆزی سینەی ژارچەشتوەکەی کەوا
ئێستایش بەشینو ماتەمی چاوی جیهان تەڕە
ئینجا بە خوێنی ناهەقی سوڵتانی کەربەلا
تەئریخی ئەم جیهانە بە خوێناوی ئەحمەرە
ئیتر بە هۆی ئەوەی کە لە بەحری مەناقیبی
ئینشایی بوفیراس لە تنۆکێکی کەمترە
ئیتر بە ڕوحی ئەقدەسی باقیر کە ناو دڵی
خەزنەی خودایە پڕ لە دوڕی سیڕ و گەوهەرە
ئیتر بە حەقی موسای کازم کە ناوی ئەو
لای خوا لە ریزی مەردی بەسەندی سەبتی دەفتەرە
ئیتر بە نوری تەلعەتی تۆ کاتێ دەرکەوی
میحرابی مانگی چواردە و شەمسی خاوەرە
ئیتر بە تەقیەی تەقیو پاکی نەقی
ئینجا بە عەسکەرێ کە هەمو جیسمی جەوهەرە

ئینجا بە عەدلی ئەو شەهە وا دادی حوکمی ئەو
بۆ، بەرخی کۆرپە، گورگ بە جگەر سۆزیی، مادەرە
ڕوحمیێ بە خالیدت بکە وەک بیی کەناری ئاو
لەرزانی ترسی زەمزەمەی ڕۆژی مەحشەرە
تۆ پادشای دادگەریو ئەو گەدای هەژار
مەغلوبی دێوی سەرکەشی نەفسی ستەمگەرە
تۆ سایەداری لوتف و ئەویش بەزاری عەفو
دەستێکی بگرەو ڕایکێشە بفەرمو: کوڕە وەرە!
نا ئەهلمو سزای ئەوە نیم ڕو بکەیتە من
چاک و خراپ لە لای کەرەمی تۆ بەرامبەرە
پەیکیێ بنێرە بۆ منی بیێ خانومان بە هیند
بۆ لای ئەوەی کە خاکی دەری موشکی ئەزفەرە
دێوی موریدی لە پێش نەزەری هەر موریدی ئەو
مێشولەیەکە موعەڕەزی بایەکی سەڕسەڕە
سەر قافڵەی قەتاری تەریقی هیدایەتە
ئاگای لەسەر بەندەگی حەیی ئەکبەرە
ئاسودە وەرە رەو بکە لە سەر مەنزڵی بەقا
بۆ مەملەکەتی سەرووی حەرەمی قودسی ڕەهبەرە
چاوم لە چاوی پڕ فەنی ئەو ڕەحمەتی ئەویێ
من موفلیسم، نیگاهی ئەویش کیمیاگەرە
یاخود مسی شکستەمو هیوام هەیە بە ئەو
بم کا بە زێڕ، کە مس، بە نیگای ئەو هەموی زەڕە.
(رۆحی مەولانا: 50)

– 2 –

پیرەمێرد شیعرە فارسیەکەی حاجی مەلا خالیدی لە دەربڕینی هەستی ئاوارەیی دا بەمجۆرە تەرجومەی کوردی کردوە:

جەژنە وا من ناهومێد و بیێ بەشی دیداری یار
خەڵکی خوڕەم، من بە خوڕەم، ئاو لە چاوم دێتە خوار
گشت لە گەشتی دەشتە داوێن پڕ گوڵاڵەی ئاڵ و من
ئەشکی سوری، داخی دوری، دەوری کردمە لالەزار
بیێ نەوا و، دڵ لە خەم کەیل و، غەریب و بیێ نسیب
دەست لە سەر دڵ، سەر لە ئەژنۆ، چاو لە ڕێگەی پرسیار
دڵسوتاو و، چەرگبڕاو، کۆڵان بە کۆڵان دەربەدەر
کەس بە دەری من نەچیێ، دورکەوتەیی یار و دیار
خوێنی دڵ وا هات بە چاوما، بو بە جۆگەی "بەکرەجۆ"

هەردو سەرچاوەی چەمێکن کردمە تاسەی "سەرچنار"
باوەمردەی "باوەمردە" م، "ئالْبولاغە" چاوەکەم
خۆزگە ئەم دی پێم بلێن وا "باوەگێلدی" گەیە شار
پێم بلێ: خالید، ئەگەر تۆ وا ڕەهەندە و شێت نەبی
تۆ لە کوێ و غەزنەین و کابول، خاکی هیند و قەندەهار؟
(ڕۆحی مەولانا: 16)

– 3 –

پیرەمێرد قەسیدە فارسیەکەی مەلا خالیدی لە ستایشی شاە عەبدوڵای دیهلەوی دا بەمجۆرە تەرجومەی کوردی کردوە:

تو خوا سا بۆم بلێن بەو شاهی جوانانە بە پەنهانی:
کە زیندو بونەوە، عالەم، بە فەیزی هەوری نیسانی
هەمو دەستەی پەرستشکاری ئەو، چاویان لە ڕێ دایە
پەریڕویان لەوێن، وا موتربیش کەوتە غەزەلخوانی
بە لەنجەولارەوە سەروی چەمەن دێنو دەچن یەکسەر
بەپیر ئەو پیرەوە وا دێتە ناو بەزمی گولستانی
قدومی مەرهەمی داخی دڵی لالەی جگەرسۆزە
نیگاهی داخە بۆ ڕویی لالەڕویانی غولامانی
ئەبا ئاوی لەتافەت لەو گولی تازەی نەپشکوتو
ئەدا ئاوی خەجالەت بەو نیهالانی خەرامانی
لە ڕاستی قەددی ڕاستی سەروی ئازاد سەر فرۆ دێنێ
بە چاوپێکەوتنی، شمشاڵ ژەنە، شمشاد بە گۆرانی
هەمو جوانان لە ڕویا ڕو بە خوێنی دڵ ئەکەن سوراو
پەڕی تاوس پەرێشانە لە تاو جیلوەی پەرێشانی
گزنگی چاویە وا داویە لە نەرگس چاوی ڕوناکە
بە خاکی پێی ئەوە سونبول دەکا ڕەیعانی ڕەیحانی
بە یەک دا دێن هەرایانە بە دەعوای دولبەری دولا
لە نەوزادانی بوستانیو دلارامی شەبوستانی
پەچەی لادا بە ئارایشتەوە دولبەر لە شکڵی دا
کە لەو نەقشی خودایە، دڵشکستی حەسرەتە، مانی
لە یەکی تریش ڕەنگێکی وا دەنوێنێ باغچەی گوڵ
کە وەسفی نایەتە تەحریر، وا کەوتومە حەیرانی
بە دەستی سنعەتی خوا خامەیی قودرەت کە نوسیویە
لە سەر سەحنی چەمەن شیعری بەدیعو خەتی ڕەیحانی
وەنەوشە مل کەچە بۆ خالی جانان، سوجدەیە پیشەی
لە شەرمی ڕووی، گوڵ وا ئارەقی خەجلەتیە پێشانی

دەمــی خــونچە بە مەدحــی ئەو دەمە ئەکــرێتەوە هەردەم
بە تیلای چاوی نیرگس ڕەنگی زەردە حەددی خۆی زانــی
ڕەشــە ڕەیحــانە خەتــی لێــوە، ســونبول زوڵفــی مەحبــوبە،
قەدی سەرویش، لە گەڵ بــاڵای جوانــان، کەوتە هاوشــانی
بە ڕوی پەڕەی گــوڵا شــەونم کە ئەدرەوشــێتەوە هەروەک
بە ســەر لەعلــی یەمــانی دانە مــرواری بەحــری عوممــانی
بە فەرشی سەوزی خوا پێداو لە زەمڕوت جوانترە چیمەن
لە ڕاســـــتی لالە، لاڵە، کەمــــــڕوە، یــــاقوتی ڕوممـــــانی
دەمــێ عیســاو دەمــێ بــای بەربەیــانی هــاودەمن دەمدەم
پەیــــامی مــــردو زینـــــدوکردنەوەی دا هەوری نیســــــانی
بە گریەی هەورەوە گوڵ پێکەنی، ئەم گــریەو ئەم خەنــدە،
وەکــو مەعشــوقی بــێ پەروا لە نــاڵەی عاشــقی فــانی
بە بــۆنی گــوڵ هەزاران چــاوی کــوێر کەوتــونەوە بینــین
وەکــو یەعقــوب بە بــۆنێکی کراســی مــاهی کەنعــانی
سەمەندەر هاتنە سایەی، گوڵئاتەش ئاوی گوڵیان چەشــت،
بە جارێ هــاتنە ژێــر بەیــداخی بــاخ، وەحشــیو بیابــانی
هەزاران گــوڵ کە پشــکوتون بە بــایەکی بەیــان هەروەک
دڵــی دەســـتەی موریـــدانو نیگـــاهی قـــوتبی ڕەببـــانی
چــرای ڕێی ئــافەرینش، ڕوژی بــورجی دانــشو بیــنش،
کلیلــی گەنجــی حــیکمەت، خەزنەی ئەســراری ســوبحانی
دەلیــلو ڕێ نیشــاندەر، شــەمعی جەمعــی ئەولیــای ئــایین
پەنـــــاهی پێشــــەوایان، قیــــبلەی ئەعیــــانی ڕوحـــــانی
ئەمینـــــی قودســــــی عەبـــــدولا شــــەهێکیوا نیگــــاهێکی
گەیشــتە بەردی ڕەش ئەی کــا بە لەعلێکــی بەدەخشــانی
ئیمـــامی ئەولیـــا، ســــەییاحی ئیقلیمــــی خـــــودا بینــــی،
نەدیمــــی کیبریـــا، غەواســــی نـــاو دەریـــای خـــودادانی
لە یــــومنی مەقــــدەمی ئەمنــــی یەمەن هیندوســــتانێکە
وەکــو وادیــی ئەیــمەن جــێی تەجەللی فەیــزی ڕوحــانی
لە ژور خەتــــی خەتـــاوە تـــاکو ڕۆژئـــاوا نـــیە ئەمـــڕۆ
یەکێکـــی تـــر ببـــێ لەو پـــایەدا تـــا بێـــتە مەیـــدانی
ئەگەرچـــی مەنبەعـــی شــوعلەی جیهانئابــادە دونیــایەک
بە جــــارێ نــــوری تــــێ دایە بــــوەتە مەشعەلســــتانی
لە تیشــکی ڕۆژی فەیــزی شەمشــەمەکوێرە نەبــێ، کــوێرە
بە غەیری خێڵ کە دو بینــە ئیتــر نەی دیــوە کەس ســانی
لە دوای مەزهەر لە دونیا دا ئەوە بــۆ ســیڕی حەق مەزهەر
کەمـــالاتی زهـــوری کـــرد لە لای قەییـــومی ڕەببـــانی

چلۆن نازێ ببێ بـۆ ڕۆژ تـا بڵـێ وەک ئەو جیهـانگیرەم
لە کێـویش نـایە وەک ئەو هـیممەتە دەعـیەی گرانجـانی
ئەگەر پێشـــکەوتوانی پێشـــو، ئەم ئەیـــامە بونـــایە
لە مەجلیسـیا ئەبـون، بـێ فاسـیلە، هەر بـۆ سـەبقخوانی
ئەوانەی وان لە بەر دەرگـای سـەفەریان شـوێنی خۆیـانە
لە خەڵوەتیان، لە خزمەتیان، وەر ئەگـرن فەیـزی ڕوحـانی
بوزرگـانی لە سـەد دەفـتەر لە سـەد مەعنـا لە بەریـانە
کە ئەو دەرکەوت هەمویـان دەبـنە منـداڵی دەبوسـتانی
گەلێکـــی وا هەیە لای بوســـتامە وە یـــا مەنســـور
بە تەمکیـنن "ئەنـالحەق" نـابیەی یـا جۆشـی سـوبحانی
لە ئەقتـابی جیهـان دا کەس نـیە هاوشـانی ئەو بـڕوا
لەگەڵ ڕۆژا سوها چۆن بـۆی دەگـونجێ لافـی ڕەخشـانی
بە ڕوحـــی ئەو کە دەهلـــی بـــاغی ڕوحـــانیـیە ئیتـــر
قەڵایـــێکە گـــوزەر ناکـــا بە لایـــا فیکـــری نەفســـانی
ئەگەر چـــی کافرەســـتانە بەڵام فەیـــزی وجـــودی ئەو
ئەوێی کردوە بە جەننەت نەک خیلافی نەسسی قورئـانی
گولسـتانی هیـدایەت. سـیسو ژاکـاو بـو لە دنیـا دا
بەجـارێ فەیـزی ئەو خستیەوە سـەر سـەوزیو شـادانی
ئەگەر میعمـاری لـوتفی قەسـری ئیمـانی لە سـەر نوێـوە
نەی هێنـا بێـتەوە مەیـدان لە نـاو چـو بـو بە وێرانـی
هەتـا نەم دی بـو بەرقـاپی سـەروکارم لە گەڵیـا بـو
کە دیـم فەرقـی نەما خەڵکی عیـراق و پیـر و میللەتـانی
گەلـێ تـوانجی ئەدا لـێم ئەهلـی تـورانو خوراسـانی
کە بـۆچی ئەچـیە "دارولکـوفر" هوە گەر تـۆ موسـڵمانی
ئەیان گوت: دیهلی زوڵماتێکی کـوفرە. مـن: وتـم ئەی دڵ
سـکەندەر کەوتە نـاو زوڵمـاتەوە بـۆ ئـاوی حەیـوانی
لە تـولی سـوحبەتی نـاو ئەولیـای بەتحـا و یەثـروب دا
نەکەوتە دەسـت، ئەوەی لێـرە وەرم گرتـوە، بە هەرزانـی
بە گیـانو دڵ بـبە بەنـدەی ئەگەر پێویسـتە ڕسـتگار بـی
لە تەفـرەی نەفسـی ئینسـانی، لە مەکـرو فێڵـی شـەیتانی
ئەگەر چنگ ئەهریمەن کەوتایە، موری عەهدی ئەو ڕۆژێک
بە مێـــرولەی نە دەکـــڕی حاســـڵی مـــولکی ســـلێمانی
لەبەر بەد بەختـی خـۆی شـایانە بکـرێ ئەو سیابەختەی
لەوێ دایە کەچـــی مەیلـــی دەگـــاتە عـــالەمی فـــانی
لە ئێمـێ پـێی وتـم وا مـن لەوێـدام بـۆچی نایناسـم
وتـــم ڕاســـتە ئەبـــوجەهلی، (محمـــد) بـــۆیە نـــازانی:

ئەوانە گەسکی بەردەرگای ئەدەن پێیان ئەڵێم ئامان
لەدەست خۆتانی مەدەن ئیکسیری ئەعزەم وا بە ئاسانی
نیازی بەندەگی ئەو وا لە دڵما ئاه!! کە نا ئەهلم
مەدەد یا روحی شاهی نەقشبەندو غەوسی گەیلانی
لە تاوی بازی نەفسم هەر وەکو پاسارێ دێم بۆ لات
چ خۆشە گەر لەچنگ بازی دەرێنی وا بە ئاسانی
سەگم کەمتر لە سەگ!! سا تۆیش وەرە بۆم بە بە نەجمەدین
تەماشایەکی حاڵم کە بە ئینسانی کە دەیزانی
بە ئاشنایی قبولم کە. بێگانەم لە خویش‌و خۆش
تەجەللی ئەحمەدیی بنوێنە وە بزانە کە سەلمانم
بەڕەنگێکی وەها گیانت نمونەی جانی جانانی
بەچاوی ئەهلی بینایان بەوێنەی جانی جانانی
لە پیاڵەی لوتفی تۆ با خالیدی لێوتینو تێر ئاو بێ
کە ئەو لێو وشک هەڵاتوی تینوەتی‌و، تۆ بەحری عوممانی
(رۆحی مەولانا: 75)

-4-
خالیدی پیری تەریقەت (1226 – 1230 ک)

سەفەرەکەی مەولانا خالید بۆ هیندستان، لە چونیەوە هەتا گەڕانەوەی، نزیکەی دو ساڵی خایاندوە. لە گەڕانەوەدا وەکو چونەکەی زۆری پێ نەچوە، چونکە ئەمجارەیان لە یەکێ لە بەندەرەکانی هیندستان سواری کەشتی بوە، بە ڕێگای دەریادا ڕۆیشتۆتە بەندەری مەسقەت لە خەلیج و، لە وێوە بە ڕێگای وشکایی دا بۆ شارەکانی شیراز، یەزد، ئەسفەهان، بەرەو هەمەدان، ساڵی 1226 ک (1811 ز) گەیشتۆتە شاری سنەی پایتەختی میرایەتی ئەردەڵان. *(الحديقة الندية: 39)*

بڵاوکردنەوەی تەریقەتی نەقشی لە ناو شیعەدا زەمینەی فکری نەبوە. لە بەر ئەوە نەیتوانیوە کەسێ لە زاناکانی شیعە رابکێشێ بۆ سەر تەریقەتەکەی، بەڵام کە گەیشتۆتەوە کوردستان، لە شاری سنەوە دەستی کردوە بە بانگەوازی تەریقەتەکەی و، هەر لەوێ یەکەم هەنگاوی ناوە و یەکەم سەرکەوتنی بە دەس هێناوە. شێخ محەمەد قەسیمی مەردۆخەیی، کە مامۆستای خۆی و کەسایەتیەکی ناسراوی بنەماڵەی شێخانی مەردۆخەیی و، یەکێ لە زانا بە ناوبانگەکانی ئەو سەردەمە بوە، چۆتە سەر تەریقەتەکەی. هەروەها چەندین مەلا و کەسایەتی تر.

مەولانا خالید لە سنەوە چۆتە گوندی سەرگەت. ماڵی حەمەخانی برای لەوێ بوە. سەرگەت گوندێکی گەورە بوە سەر بە ناوچەی گوڵعەنبەر (شاری خورماڵی ئێستا). ئەو کاتەی ئەوڕەحمان پاشا، خالیدی بە مەلای مزگەوتەکەی خۆی لە سلێمانی دامەزراندوە، بۆ دابینکردنی پێویستیەکانی ژیانی مەلا خالید و براکانی داهاتی گوندی سەرگەتی بۆ تەرخان کردون. *(نامە: 159. دەسنوس: 129)* بنەماڵەکەی مەلا خالید هەر ئەو کاتە گوێزاویانەتەوە بۆ ئەوێ و، لەوێ نیشتەجێ بون و، خەریکی کشتوکاڵ بون.

نزیکەی سێ حەفتە لە سەرگەت ماوەتەوە لەو ماوەیەدا، هەم پێشوازی کردوە لەوانەی چون بۆ بەخێرهاتنەوەی، خزم و دۆست و ناسیاوەکانی بە سەر کردۆتەوە. هەم سوسەی دەنگدانەوەی هەواڵی گەڕانەوەکەی خۆی کردوە لە ناو خەڵک دا، بە تایبەتی لە ناو خەڵکی سلێمانی دا. لە گوندی سەرگەتەوە چۆتەوە شاری سلێمانی. بەڵام وەکو شاە عەبدوڵا لە هندستان ئامۆژگاری کرد بو، لە سلێمانی نەماوەتەوە، سەرەتا روی کردۆتە بەغداد بۆ سەردانی ئارامگای شێخ عەبدولقادری گەیلانی.

مزگەوتی گەیلانی لە بەغداد ناوەندی ئیرشادی تەریقەتی قادری بوە، لە هەمان کات دا ناوەندی خوێندنی زانستی - دینیی بوە. مەولانا خالید ماوەی پێنج مانگ لە بەغداد لە مزگەوتی شێخ عەبدولقادری

گەیلانی دا جێگیر بوە. لەوێ لە گەڵ فەقێ عوسمانی هەورامی، دواتر شێخ عوسمانی سیراجودین (1195 - 1283 ک)، ئاشنایەتی و دۆستایەتی پەیدا کردوە و، بۆتە هاورێ و باوەرپێکراوی و، لە پاشەرۆژدا بوە بە یەکێ لە ناسراوترینی خەلیفەکانی لە ناوچەکەدا.

تەریقەتی نەقشبەندی

خالیدی سەحرانەوەرد لە هیندستانەوە چی لە گەڵ خۆی هێناوەتەوە بۆ کوردستان؟

تەریقەتی نەقشبەندی، پێش هاتنەوەی خالیدی سەحرانەوەرد، ئەگەر خەلیفە و موریدیشی هەبو بێ، لە کوردستان، لە ناو خەڵک دا، تەریقەتێکی نەناسراو بوە، هیچ نفوزێکی مادی یا مەعنەوی نەبوە. لە گەڵ گەرانەوەی خالیدا ئیتر تەریقەتی نەقشبەندی بڵاو بۆتەوە، لە ناو خەڵک دا بە تایبەتی لە ناو مەلاکان دا لایەنگری پەیدا کردوە و، پەرەی سەندوە.

تەریقەتی نەقشبەندی تەنیا لە ناو ئەهلی سوننەت و جەماعەت دا بڵاو بۆتەوە. لە ناو مەزهەبی سوننەش دا پێرەوی رێبازی ئەشعەری کردوە، بە پێچەوانەی موعتەزیلەوە ئەمان پێیان وا بوە: نەقڵ حاکم و ئەقڵ خادمە. شیعەیان بە "رافزی" زانیوە. خالید لە سەفەرەکەی دا ئەوەی نە شاردۆتەوە. لە شیعرەکانی دا رەنگی داوەتەوە. کاتێ چوە بۆ مەشهەد بۆ سەردانی ئارامگای ئیمام رەزا و گفتوگۆی لە گەڵ زانایانی شیعە کردوە، لەماڵئاوایی دا ئەڵێ:

خالد بیا و عزم سفر زین مقام کن
بر روضە رضا بدل و جان سلام کن
از گفتگوی خام روافض دلم گرفت
بر بندوبار قطع سخنهای خام کن
بدعت سرای طوس نە جای اقامت است
برخیز و روی دل بدر پیر جام کن..

لەو قەسیدە عەرەبیەدا کە دوای گەیشتنی بە دەروازەی جیهانئاباد بۆ شاە عەبدوڵای هۆنیوەتەوە باسی "رافزی" یەکان ئەکا و ئەڵێ:

وأعاذنی من فرقة أفاكة
وأجارنی من امة جهال
أعنی روافض انربیجان التی
هم أشنع المخلوق فی الافعال

شاە عەبدوڵاش هەمان باوەری هەبوە. لە گەرانەوەدا بەرەو کوردستان خالیدی راسپاردوە سەردانی، مەولانا عەبدولعەزیزی حەنەفی، نوسەری کتێبی "تحفەء اثناعشریە" بکا، کە لە دژی شیعە نوسیویەتی. تەریقەتی نەقشبەندی، لە سەر دەستی مەولانا خالیدا، خەلیفە و موریدی لە ناو ئەهلی سوننەت دا، لە سەرانسەری جیهانی ئیسلامی دا، پەیدا کردوە. بەڵام نەی توانیوە، یا نەی ویستوە، تەنیا یەک کەسی سەر بە مەزهەبی شیعە، کورد بێ یا نەکورد، بۆ سەر رێبازی تەریقەتی نەقشبەندی رابکێشێ.

پەروەردەکردنی خەلیفە و مورید لای خالید رێوشوێنێکی تایبەتی هەبوە. لایەنێکی پەروەردەی ئایدیولۆجی و، لایەنێکی تری راهێنانی سایکۆلۆجی بوە. مەولانا هەوڵی داوە، لە هەر شار و شارەدێیەک

کەسێ بدۆزێتەوە بیکا بە خەلیفەی خۆی بۆ ئیرشادی تەریقەت و، ریزی یەکەمی خەلیفەکانیشی لە ناو مەلا زانا و ناودارەکان دا هەڵ بژاردوە. ڕێنمایی کردون شەریعەت و تەریقەت پێکەوە گرێ بدەن. لە قورئان و سوننەت لا نەدەن. خۆی دەرسی داداون و فێری ڕێوشوێنەکانی تەریقەتی نەقشبەندی کردون، خۆی پەروەردەی کردون و تاقی کردونەتەوە و، دوای ئەوەی لێیان دڵنیا بوە، ئینجا ئیجازەی ئیرشادی پێ داون، هەر خۆیشی بەردەوام ڕێنمایی و چاودێری کردون و، هەمویان ڕاستەوخۆ بەستراون بە خۆیەوە. لە ژیانی خۆی دا چەند خەلیفەیەکی، کە لە ڕێنماییەکانی ئەو لایان داوە، لە تەریقەت دەرکردوە. تا خۆی زیندو بوە، جگە لە خۆی کەسی کە بۆی نە بوە ئیجازەی ئیرشاد و پلەی خەلیفایەتی بە کەس ببەخشێ. لە هەرجێیەک خەلیفەیەکی دانا بێ، خەلیفەکانی تری ئەو جێیە ئەبو گوێڕایەڵی ئەو بن. لەم بارەیەوە نامەیەکی بۆ یەکێ لە خەلیفەکانی نوسیوە، ئەم پرنسیپە ڕێکخراوەییەی بە ئاشکرا ڕون کردۆتەوە. نوسیوێتی:

"نوسراوی سەراپا سەرزەنشتی ئێوە بە حزوری ئەم مەهجورە گەیشت، مامەڵەی ئێمە لە گەڵ مەلا عەبدوڕەحمان نە لە ئاوڕدانەوەی زیاترەوەیە، یاسای تەریقەتی بەرز ئاوایە: هەر کەسێک، لە جێیەک، دابنێین پێویستە هەمو یاران هاودەنگ و گوێڕایەڵی بن، ئەگەرچی لەویش گەورەتر بن، نابینی عەبدوڵا ئەفەندی لە گەڵ مەلا محەمەدی جەدید و هیدایەتوڵا لە گەڵ مەلا محەمەدی بێتواتەیی مامەڵەی موریدانە ئەکەن؟ وێڕای ئەوەی کە هیچ کامیان بە تۆزی داوێنی یەکێک لەو دوانە ناگات. خەڵکی تر بەم شێوەیە زۆرن. بە تایبەتی من لەو ڕۆژەوە کە تۆم هەڵبژاردوە، بە تەرازوی هیچ کەسێک هەڵت ناسەنگێنم، جگە لە عەبدوڕەحمانی برات جاروبار."

لە برگەیەکی تری نامەکەی دا پرنسیپێکی تری تەریقەتەکەیان ڕون ئەکاتەوە، ئەڵێ:

"بڕیاری هەمو ئەولیایە هەرکەس بە پیرەکەی بڵێ: بۆچی؟ ئەوە قەت ڕزگار نابێ. کەچی لە نوسراوەکەی ئێوەدا حەفتا بۆچی زیاتر هەبو. عەبدولقادری بەغدادیمان بە هۆی ئەو کاغەزانەوە کە ئەی نوسین و ئەو شەفاعەت و تکایانەی بۆ مەلا عەبدوڕەحمانی ئەکرد کە بۆ ئەوێ نارد بو، لە خەلافەت بەرکەنار کرد."

(سەباح بەرزنجی، نامە: 160)

خەلیفەکانی ڕاسپاردوە مورید و مەنسوبەکانی لە ناو توێژەکانی تردا بدۆزنەوە و، لە ڕێگەی "تەوەجوهـ" و "ڕابیتە" وە پەروەردەی تەریقەتییان بکەن. ڕابیتە (الرابطة)، یەکێ لە ڕێگە سەرەکییەکانی پەروەردەکردنی خەلیفە و موریدەکانی بوە. خالید لە نامەیەکی دا کە بۆ هەندێ لە موریدەکانی ئەستەموڵی نوسیوە، ئەڵێ:

"... وقرع سمع هذا المسكين، ان بعض الغافلين عن اسرار حق اليقين، يعدون الرابطة بدعة فى الطريقة، ويزعمون انها شئ ليس له اصل ولا حقيقة، كلا انها اصل عظيم من اصول طريقتنا العلية النقشبندية، بل هى اعظم اسباب الوصول، بعد التمسك التام بالكتاب العزيز وسنة الرسول..."

(الرقعة: 4)

"... بە گوێی ئەم مسکینە گەیشت، هەندێ بێئاگا لە نهێنیەکانی حەقولیەقین، ڕابیتە لە تەریقەت دا بە "بیدعەت" ئەژمێرن، ئەڵێن ئەمە شتێکە نە ئەسڵی هەیە و نە حەقیقەت، نەخێر ئەمە بنەمایەکی گەورەی بنەماکانی تەریقەتە بەرزەکەی نەقشبەندیمانە، بگرە گەورەتری هۆی "وصول" ە، لە دوای دەسگرتنەوە بە کیتابی عەزیز و سوننەتی پێغەمەر..."

مەولانا خالید ئیتر ئاشکرا بوە کە بانگەوازی زیندوکردنەوەی تەریقەتی نەقشبەندی گرتۆتە ئەستۆ و، بە کردەوە کەوتۆتە ئەنجامدانی ئەو کارەی کە پیرەکەی لە هندستان پێی سپارد بو. لە گەڵ فەقێ عوسمان و

چەند کەسێکی تر لە هاوبیرەکانی گەڕاوەتەوە بۆ سلێمانی. بە تەما بوە سلێمانی بکاتە ناوەندی کاری خـۆی. لەو نامەیەدا کە لە جیهانئابادەوە ناردویەتی بۆ سلێمانی، ئەو کاتە ئاگاداری کردون کە چاوەڕوانی رەزامەنـدی پیرەکەیەتی بۆ ئەوەی بگەڕێتەوە و، داوای کردوە تا خۆی ئەگـاتەوە پەیـامەکەی بە "دۆسـتان و هەواداران" ی رابگەیەنن. هەر زو خەڵکێکی زۆری لێ کۆ بۆتەوە. لەو کاتەدا ئەوڕەحمان پاشا حاکمی بابـان بـوە. خالیـد لە گەڕانەوەی دا بۆ سلێمانی بە تەما بوە، ئەوڕەحمان پاشای میری بابان، نەک هەر بۆ بەخێرهێنانەوەی بچـێ بە پێشوازیەوە بەڵکو ئەویش خۆی بە دەستەوە بدا بچێتە سەر تەریقەتە تـازەکەی و ببێـتە موریـد و پشـتیوانی ئەو. (ریاض المشتاقین: 140)

هەڵوێستی ئەوڕەحمان پاشا

ئەوڕەحمان پاشا لە گەڵ مەلاکانی سـلێمانی تـێکەڵاو بـوە. چەنـدین مزگەوتـی لە سـلێمانی و دەرەوی دروست کردوە. بە دەیـان کتێبـی گرنگـی بە نوسـینەوە داوە و وەقفـی مـزگەوت و مەلاکـانی کـردوە، وەکـو ئەگێڕنەوە خۆیشی هەندێ جار سەردانی مزگەوتی کردوە دەرسی بە فەقـێ وتـۆتەوە. (قزلجی: 52) مەلاکـانی سلێمانی، بە تایبەتی شـێخ مـارفی نـۆدێ، کە هەم مەلای مزگەوتـی گەورەی سـلێمانی و هەم شـێخی تەریقەتـی قادری بوە، ئەم ملۆزمە نوێ‌یەی پێ قوبوڵ نەکراوە. بە توندی کەوتۆتە دوژمنایەتی خالید. ئەوڕەحمان پاشای لێ هان داوە، هەروەها ویستویەتی زاناکانی سلێمانی و موسڵ و بەغداد بکاتەوە بە گژی دا. بـۆ ئەو مەبەسـتە خۆی نامیلکەیەکی لە سەر نوسیوە و نامەی تایبەتی بۆ زاناکان ناردوە. یەکێ لەو زانایانەی کە ئەم نـامەی بـۆ نوسیون مەلا یەحیای مزوری (؟ - 1250 ک) بوە.

لە یەکێ لە نامەکان دا نوسراوە:

"... علامة الدنیا علی الاطلاق والدین، حجة المسـلمین مولانـا وشـیخنا، الشـیخ یحیـی المـزوری العمادی، متع الله المسلمین بطول حیاته، اما بعد:

فقد ظهر عندنا خالد وادعی الولایة الکبری والارشاد، بعد عوده من الهنـد الـی هـذه الـبلاد، وهـو رجل قد ترک العلوم بعد تحصیلها علی وجه الکمال، واختار سبیل الضلال، ونحن قد عجزنـا عـن الزامه وافحامه، فیجب علیک ان تتوجه الی طرفنا لافحامه ودفع ضـلاله ومـرامه، والا فقـد عـم... وعلیکم السلام و رحمة الله وبرکاته."

(الرسائل المغنیة: 22)

مەلا یەحیای مزوری یەکێ بوە لە زانا ئاینیە ناسراوەکانی کوردسـتان و عیـراق، تەمەنێکـی درێـژی بە مەلایەتی بە سەر بردوە، لە بادینان و لە بەغداد دەرسی وتۆتەوە و مامۆستایەتی کردوە، ئیجازەی مەلایەتـی بە دەیان زانای کورد و عەرەب داوە. کاتێ مەلاکانی سلێمانی سـکاڵا لە دەس مەولانـا ئەکەن و تاوانبـاری ئەکەن بە دەرچـون لە دینـی ئیسـلام و داهێنـانی دینێکـی تـازە. مەلا یەحیـا و چەنـد مەلایەکـی تـر راسـپێردراون لێکۆڵینەوە لە دروستی و نادروستی ئەو پرسە بکەن و دوا بڕیار بـدەن. مەلا یەحیـا چـۆتە سـلێمانی روبەڕو خالیدی دیوە و گفتوگۆی لە گەڵ کردوە. لە ئەنجامی لێکۆڵینەوەکەدا ئەوەندە بە مەولانا خالیـد سەرسـام بـوە، هەر ئەو کاتە مەلا یەحیا بۆتە موریدی مەولانا و بـۆتە یەکـێ لە سەرسـەختترین داکۆکیکارەکـانی مەولانـا لە بەرامبەر ئیدیعاکانی شێخ مارفی نۆدێ و هاوبیرەکانی دا. بە نامە و بە نوسین بەرپەرچی هەمـو ئیتیهامەکـانی شێخ مارفی داوەتەوە.

مەلا یەحیا لە یەکێ لە نامەکانی دا بۆ شێخ مارف نوسیوێتی:

"وان انکارهم علیه، قدس سره العزیز، من حیث احواله واقواله وادابه وخصاله، فیا اخی ما صاحبتموه ولا خالطموه، فان کل من صاحبه وعلم احواله وخصاله، وسمع اقواله، سلم ولایته الکبری. انه من المقربین والصدیقین، وانه قطب الطریقة، وکل من خالطه ندم من انکاره والتعصب معه. کیف وهو، قدس سره العزیز، یامر المریدین بجمیع مامورات الشرع الشریف، وینهاهم عن جمیع منهیاته..."

(الرسائل المغنیة: 46)

لە نامەیەکی تری دا نوسیوێتی:

"اعلم ایها الاخ الشقیق!

انک قد کتبت الینا اعتراضات واشکالات لا یقع فیها من له خبرة بکتب الشرع، فضلا عن کتب السلف الصالحین الجامعین بین علمی الظاهر والباطن العالمین بهما. فکتبنا الیک اجوبتها الماخونة من کلام من یعتد باقواله فی الشرع والتصوف، فلا نعیدها فی هذه الورقة. لکن نرجو العفو ان وقع منا سوء ادب فیما کتبنا.

یا اخی الشفیق! موصوله ماکتبت الینا ظاهر فی التعصب والمیل عن سبیل الاستقامة، فهذا هو الانکار المنهی عنه، والایذاء المضر المشار الیه فی الحدیث القدسی: "من اذی لی ولیا فقد اذنته بالحرب"."

(الرسائل المغنیة: 51)

نامەکانی مزوری کاری لە شێخ مارف نەکردوە و نەبۆتە هۆی ڕاستکردنەوەی هەڵوێستەکانی لە مەولانا خالید، هەر سور بوە لە سەر دوژمنایەتی کردنی.

ئەوڕەحمان پاشا جگە لەوەی هەندێ لە مەلاکان و ساداتی سلێمانی هانیان داوە جێگەی مەولانا نە کاتەوە خۆیشی تەجروبەی پێشوتری هەبوە لە گەڵ هەندێ بزوتنەوەی دینیی دا. لە عێراق ئاگاداری کێشەی سوننە لە گەڵ بزوتنەوەی "وەهابی" و لە ئێران ئاگاداری کێشەی شیعە لە گەڵ بزوتنەوەی "شەیخیە" بوە، لە سەر داوای دەوڵەتی عوسمانی، جارێک بە لەشکری بابانەوە نێردراوە بۆ سەر وەهابیەکان. لەو لەشکرکێشیەدا سەدان کەسی هێزەکەی فەوتاون. ئەوڕەحمان پاشا نەی ویستوە کێشەیەکی دینیی لەو بابەتە لە وڵاتەکەی ئەمیش دا دروست بێ.

ئەوڕەحمان پاشا نەک نە چۆتە سەر تەریقەتە تازەکەی مەولانا خالید، وەکو بە هیوا بوە، بەڵکو زۆر بە ڕونی بە مەولانای ڕاگەیاندوە: کە ئەگەر وەکو جاران مەلایەتی ئەکا و خەریکی وتنەوەی دەرس و پێگەیاندنی قوتابی و فەقێ ئەبێ، ئەوا باشە و بەخێر بێتەوە، ئەتوانێ لە سلێمانی لە شوێنەکەی خۆی دا بمێنێتەوە، خۆ ئەگەر خەریکی ئیرشاد و بڵاوکردنەوەی تەریقەتەکەی ئەبێ، عالمەکانی سلێمانی ڕازی نابن، ئەبێ لە سلێمانی نە مێنێتەوە بڕوا بۆ لایەکی تر. *(ریاض المشتاقین: 141)*

لەو ماوەیەدا لە سلێمانی ئاڵوگۆڕێ لە دەسەڵات دا ڕوی داوە. والی بەغداد ئەوڕەحمان پاشای لاداوە، خالید پاشای کوڕی ئەحمەد پاشای لە جێی ئەو کردۆتە میری بابان، خالید پاشا، ماوەیەکی کورت لە دەسەڵات دا ماوەتەوە، بەڵام هەمان هەڵوێستی ئەوڕەحمان پاشای هەبوە لە مەولانا و تەریقەتەکەی و مانەوەی لە سلێمانی. مەولانا نە چۆتە ژێر باری داواکەی ئەوڕەحمان پاشا و خالید پاشاوە. ڕێگەی دوەمی هەڵ بژاردوە. سلێمانی بە جێ هێشتوە ڕوی کردۆتە بەغداد. لەو سەردەمەدا سەعید پاشا والی بەغداد بوە. باڵدەی مەولانا خالیدی داوە مزگەوتێکی داڕوخاوی بە یارمەتی هەندێ دەوڵەمەندی بەغدادی بۆ ئاوەدان کردۆتەوە. خالید لەوێ دا دامەزراوە. هەم ئیرشادی کردوە، هەم دەرسی وتۆتەوە. بە زیرەکی و لێوەشاوەیی خۆی سەرنجی زۆرێک لە زانا گەورەکانی بەغدادی ڕاکێشاوە. هەندێکیان لە سەر دەستی ئەودا تەریقەتیان وەرگرتوە و، بون بە خەلیفە و مورید و مەنسوبی ئەو.

شێخ مارف و هاوبیرەکانی لە بەغدادیش لە کۆڵ مەولانا نە بونەتەوە. لە سلێمانیەوە مەزبەتەیان نوسیوە، بە مۆری چەندین زانای ئەو کاتەوە، مەولانایا تاوانبار کردوە بە کافری و جادوگەری و دەستێکەڵاوکردن لە گەڵ جنۆکە، ناردویانە بۆ سەعید پاشا کە لە بەغداد دەری بکا. سەعید پاشا ئەم کێشەیەی ڕوبەڕوی چەند زانایەکی عیراق کردۆتەوە، زاناکان لە سەر مەولانا خالید بە دەنگ هاتون، داکۆکیان لێ کردوە، ئەو توهمەتانەیان بە درۆ خستۆتەوە، یەکێ لەوانە محەمەد ئەمین ئەفەندی موفتی پێشوی حیللە، مامۆستای مەدرەسەی عەلەویە بوە، نامیلکەیەکی لە وەڵامی توهمەتەکانی ئەوان دا نوسیوە و بە مۆری زاناکانی بەغدادەوە بۆیان ناردونەتەوە. *(سل الحسام الهندي: 65)*

هەر لەو ماوەیەدا ئەوڕەحمان پاشا جارێکی تر کاروباری گرتۆتەوە دەست، بەڵام ساڵی 1228 ک (1813 ز) نەخۆش کەوتوە. پێشتریش چەند جارێکی تر بە سەختی نەخۆش بوە، تەنانەت جارێکیان کە والی بەغداد زۆری لێ کردوە بچێتە بەغداد بە سواری وڵاخ لە تەختەڕەوان دا بردویانە بۆ بەغداد. ئەمجارەیان نەخۆشیەکەی کاری تێ کردوە مردوە. کوڕەکانی و سەرانی وڵات کۆبونەتەوە دوای مردنی ئەوڕەحمان پاشا، مەحمود بەگی کوڕیان بە جێنشینی باوکی هەڵبژاردوە. بۆ ئەو مەبەستە بە کۆمەڵ مەزبەتەیەکیان بۆ وەزیری بەغداد نوسیوە. والیی بەغدادیش پلەی میری میران و پاشایەتی پێ بەخشیوە. مەحمود پاشا بۆتە میری بابان. مەولانا لە نامەکانی دا چەندین جار منەتی بە سەر مەحمود پاشادا کردوە و داویەتیەوە بە چاوی دا کە بە هیمەتی ئەو بۆتە حاکمی سلێمانی. *(نامە: 61 و 62 و 63، دەسنوس: 145)* ڕەنگە لەم پرسەدا کە ئەویش لە بەغداد بوە و، جۆرێ پەیوەندی لە گەڵ سەعید پاشا و نفوزی لە بەغداد هەبوە، قسەیەکی هەبوبێ لەو دانانەدا.

مەولانا خالید لە گەڵ ئەوڕەحمان پاشا و کوڕەکانی دا، بە تایبەتی لە گەڵ مەحمود پاشا و عوسمان بەگ و حەسەن بەگ، پەیوەندی بە هێزی هەبوە. لە ساڵانی ڕابوردودا چەندین نامەی دۆستانەیان ئاڵوگۆڕ کردوە. ئومێدێکی زۆری بە مەحمود پاشا هەبوە، ببێتە هاوباوەڕ و هاوکاری.

ساڵی 1228 کاتێ مەحمود پاشا بۆتە میری بابان، پێ ئەچێ مەولانا خالید، کە هێشتا نیشتەجێی بەغداد بوە، نامەیەکی، بۆ پیرۆزبایی مەحمود پاشا، بە بۆنەی دانانیەوە بە پاشای بابان، نوسی بێ، کە ئەمە بەشێکێتی:

> "ئەگەرچی دەربڕینی خۆشی لە ڕوانگەی فەقیرانی بێ مورادەوە، لە سۆنگەی دەوڵەتێکی ناپایەداری دنیاوە، پێچەوانەی مەشرەبی ئەربابی فەنایە، بەڵام چونکە سروشتی مرۆڤ وەها ڕاهاتوە کە بە خۆشیی دۆستانی وەفاداری خۆی و بە شادیی یارانی مروەتشوعاری خۆی شادمان ئەبێ، لە بیستنی "ئیالەتی" ئەو یارە وەفادارە، جەلادەت کردارە، کە مایەی دڵخۆشی لایەنگرەکانی و، دڵتەنگی حەسودانی بەدنیژاد بو، ئەوەندە شادمان بو کە بە هیچ کارێکی دنیایی تر ئەوەندە خۆشحاڵ نەبوە..."

لە بڕگەیەکی تری نامەکەی دا، "ئومێدی لە خوا بۆ ئەخوازێ کە لە ڕێوشوێنی پاشایەتی و دابینکردنی ئاسودەیی ڕەعایا و بەرایا سەرکەوتو بێ."

ئینجا کەوتۆتە دادانی وەعز و نەسیحەت و داوای لێ ئەکا:

> "فریوی شەیتان نەخوا و بە جوانیی دنیا لیقای مەحبوبی حەقیقی فەرامۆش نەکا...
>
> لە گەڵ ژێردەستان نەختێ مروەت و، جاروبار بیری ئاخیرەت و، لە گەڵ مەولای خۆیا ئەدنا مەحەبەتی هەبێ، ئەوسا دەستی ئەو و داوێنی دۆست. ئومێد لە بەندە و بەخشین لە خوا."
>
> *(دەقی فارسی نامەکە لە کۆتایی باسەکەدا نوسراوەتەوە)*

یەکێ لەوانەی چۆتە سلێمانی بۆ پیرۆزبایی لە مەحمود پاشا، مەلا یەحیای مزوری بوە. مەولانا خالید لە بەغداد بوە، بەڵام نامەیەکی بـۆ مەحمـودی بـرای نوسـیوە، داوای لـێ ئەکـا ئەو دوسـێ ڕۆژەی مەلا یەحیـا لە سلێمانی ئەمێنێتەوە، ئەو لە خزمەتی دا بێ و، ژورە تایبەتیەکەی خۆی بۆ چۆڵ بکا. لە نامەکەیشی دا ئامـاژەی کردوە بەوەی مەلا یەحیا نامەی پیرۆزبایی زوبێر پاشای میری بادینانی پێیە بـۆ مەحمـود پاشـا، بە بـۆنەی دانانیەوە بە میری بابان. *(دەقی فارسی نامەکە لە کۆتایی باسەکەدا نوسراوەتەوە) (دەسنوس: 90)*

– 1 –

دەقی فارسی نامەکەی مەولانا خالید بۆ مەحمود پاشا

"مسکین بینوا، مصدع رای عقدەگشا می گردد:

که اگرچه بحمدالله حاصل کون و مکان در نظر فقرای بیمراد قدر ذرەء و خسی و مقـدار پـر مگسـی ندارد، و سرور و ابتهاج را سبب بدولت ناپایدار دنیـا منـافی مشـرب اربـاب فنـا مـی نگـارد. نهایـت چونکه طبیعت بشری مجبول است بر اینکه بسرور دوسـتان وفـادار خـود مسـرور و بابتهـاج یـاران مروت شعار خود قرین بهجت و حبور گردد، از استماع ایالت ان یار وفادار جلادت کردار، که مسـرت فزای قلوب هواخواهان، و تبرکی بخش فؤاد، کدورت نهاد حساد بدنژاد است، نه چندان مسـرور شـد که به هیچ امری از امور دنیویه محصول رسد. امید بخدای مفیض التوفیق والهدایه و امداد روحانیـت یکەتازان عرصەء ولایت، اینکه رسم سامی پاشائی و نام نامی (مربـان!) زمـانرا، بـر وجـود شـریف انعزیز کامل عیار میمون، و برفاهیت کافەء رعایا و برایا مقرون، لسان الغیب شیرازیرا گفته است:

جهان و کار جهان جمله هیچ در هـیچ اسـت

هـزار بـار مـن ایـن نکـته کـردەام تحقیـق

دوستان این زمانه همەرا (همزبان!) شاهراه رییند و، دام کید و خدعەء شیطان لعینند، بفریـب انهـا از راه نروند، و بتبلیس نفس خسیس، و بمکر و اغوای ابلیس، بزینت بیهودەء دنیای دنیه، لقای محبوب حقیقـی را، فراموش نمودن از عقل دوراندیش دور، و از شیوەء ارباب استقامت مهجور است، مامول این مسـکین از شما (نروش!) پدر سبکتکین است بلکه با زیردستان اندک مروتـی، و گـاه گـاهی فکـر اخرتـی، و بـا مولای خود ادنی محبتی، پس انگاه دست ما و دامن دوست، امید از بنده و عفو از خداوند.

(دەسنوس: 75 و 76)

تێبینی: هەندێ وشەی دەسنوسەکە ساخ نەکرانەوە، لە بەر ئەوە تا بەراورد ئەکرێن لە گەڵ نوسخەیەکی تر، وەکو خۆی رونوس کران.

– 2 –

دەقی فارسی نامەکەی مەولانا خالید بۆ مەحمودی برای:

"محمود برادر خودرا با همه انحراف و بی استقامتها سلام رسانیم!

جناب قدوة الانجاب، وقرة عیون الاحباب، مولانا یحیی افندی، از طرف مخلص خانندان، زبیـر پاشـا، بتبریک و تهنیت مخلص قدیم، محمود پاشا، وارد انولا شـدند، دوسـه روز که در انسـامان میباشـند، چنانکه شیوەی این مهجور است، بقدر مقدور در ابابدانی و غایـة شـروط میزبـانیرا معمـول داشـته، ظاهرا و باطنا حسن رفتار را بایشان عین رضای این مسکین دانسته، حجرەی خـودرا در ان دوسـه روز برای انجناب خالی نموده، تا بسلامت بصوب مقصد راهی میشوند والدعا.

وعرض دستبوسی والدەی ماجده با غایت انکسار بذمه شما معول است."

(دەسنوس: 90)

-5-
مەولانا لە سلێمانی (1230 – 1236 ک)

سـەعید پاشـا لە بەڕێـوەبردنی کاروبـاری ولات دا گەنجێکـی کەم ئەزمـون بـوە، گەنجێکـی جـوانی بەدناویش هاودەم و هاوکاری بوە. هاورەگەزبازیيان داونەتە پاڵ. زۆری کاربەدەسـتەکانی بەغـدادی لە خـۆی رەنجاندوە. هەندێکیان لە ترسی کوشـتن هەڵاتـون. یەکـێ لەوانە داود پاشـای زاوای بـوە. داود هەڵاتـوە بـۆ سلێمانی بۆ لای مەحمود پاشا. کەوتۆتە کۆکردنەوەی هەمو دوژمن و ناحەزەکانی سـەعید پاشـا. سـەرەنجامی روداوەکان نادیار بوە. پێ ئەچێ لەو هەلومەرجە ئاڵۆزەدا خالید بەغـدادی بە جـێ هێشـت بـێ و گەڕا بێـتەوە سلێمانی.

کەسایەتیەکی زۆر و هێزێکی زۆر لە داود پاشا کۆ بونەتەوە. داوایان لە بابی عالی کردوە سەعید پاشـا لا ببـا و ئەم دابنـێ لە جـێگەی. سـەرەنجام داواکەیـان گیـرا بـوە. فەرمـانی دانـانی داود پاشـا دەرچـوە، بە لەشکرەوە بەرەو بەغداد بە رێ کەوتوە کاروبار بگرێتە دەست. سەعید پاشا ملی نەداوە. سـەرەنجام سـەعید پاشا کوژراوە (1231 ک) داود بۆتە والیی عیراق (1232 ک). مەحمود پاشا، کە هاوکاری داود پاشـا بـوە بۆ وەرگرتنی دەسەڵات بۆ پشتیوانی و پیرۆزبایی لە داود چۆتە بەغداد.

نوسەرانی بیۆگرافی مەولانا ئەڵێن، کە مەحمود پاشا چۆتە بەغداد، پلە و پایەی بەرزی مەولانای لە نـاو کەسایەتیەکانی بەغدادا دیوە، داوای لێ کردوە بگەڕێتەوە سلێمانی، بەڵام روداوەکان دەری ئەخەن مەولانا پێش چونی مەحمود پاشا بۆ بەغداد گەڕاوەتەوە بۆ سلێمانی. جا مەحمود پاشا داوای لە مەولانا کرد بێ بگەڕێتەوە سلێمانی یان مەولانا خـۆی داوای لە مەحمـود پاشـا کـرد بـێ رەزامەنـدی دەربـڕێ بـۆ گەڕانەوەی، مەولانـا گەڕاوەتەوە سلێمانی. مەولانا پێش کـوژرانی سـەعید پاشـا و پـێش دانـانی داود پاشـا بە والـی، گەڕاوەتەوە سلێمانی. مەحمود پاشا بۆ رێزنان لە مەولانا، پێش ئەوەی داود پاشـا ببـێ بە والـی، مزگەوتێکـی تـازەی بـۆ دروست کردوە (1230 ک)، کە مەولانا کردویەتی بە خانەقای ئیرشاد و شـوێنی خوێنـدن. بـۆ دابینکردنـی پێویستیەکانی خانەقا و ژیانی خۆی چەردەیەک داهاتی بۆ تەرخان کردوە. *(ریاض المشتاقین: 147)*

ئەستێرەی خالید رۆژ بە رۆژ لە درەوشانەوەدا بـوە. رۆژ بە رۆژ موریـد و مەنسـوبی لە زیـاد بـون دا بوە. خەڵکێکی زۆری لێ کۆ بۆتەوە. هێزێکی مەعنەوی و روحانی گەورەی پەیدا کردوە، بـۆتە بزوتنەوەیەکـی کۆمەڵایەتی فراوان.

ریچ لە گەشتەکەی دا بۆ سلێمانی لە 24 ی حوزەیرانی (1820 ز/ 1236 ک) دا نوسیویێتی:

"سلێمانی سۆفیەکی گەورەی لێیە، ناوی شێخ خالیدە، کوردەکان پێیان وایە ئەگەر لە حەزرەتی مەولانا کەمتری پێ بوترێ، نەنگیە و وتەکانیشی بە فەرمودە دادەنێن، لە خێڵی جافە و لە سەر رێبازی نەقشبەندیە، لە دەهلی لە سەر دەستی سۆفی بە ناوبانگ سوڵتان عەبدوڵادا بۆتە سۆفی. لە سەراسەری تورکیا و وڵاتە عەرەبەکان دا دوازدە هەزار موریدی هەیە. کوردەکان هەمویان بە وەلی دەزانن، زۆری تریشیان لە ریزی پێغەمەرەکەیان دا دای دەنێن. عوسمان بەگ پێی وتم: خۆی و مەحمود پاشا و زوربەی سەرانی کورد موریدی ئەون، چونکە بە لای کەمەوە لە گەڵ شێخ عەبدولقادری (گەیلانی، وەرگر) بە ناوبانگ دا لە یەک پلەدان."

(ریچ، 142)

لێرەدا پرسیارێ دێتە پێشەوە:

بۆچی تەریقەتی نەقشبەندی لەو ماوە کورتە دا لە سەر دەستی کوڕی خێزانێکی نەناسراوی چینی جوتیار دا بە چەشنێ پەرەی سەندوە بڵاوبونەوەکەی بۆتە "دیاردە" و دیاردەکەش بۆتە بزوتنەوەیەکی کۆمەڵایەتی؟

بۆچی تەریقەتی نەقشبەندی وا بە خێرایی لە کوردستانی عوسمانی دا قەڵەمڕەوی بابان، سۆران، بادینان و بۆتان و، لە کوردستانی قاجاری دا قەڵەمڕەوی ئەردەڵان و موکریانی گرتۆتەوە. مەولانا لە هەر هەمویان دا بە سەدان خەلیفە و مورید و مەنسوبی دڵسۆزی لێ ئالاوە؟

بۆچی تەریقەتی نەقشبەندی بۆتە جێگەی مەترسی بۆ تەریقەتی قادری و، بۆ مەلاکانی سوننە و، لە دوایی دا بۆ دەسەڵاتی میرەکانی بابان؟

سەرچاوەی داهاتی مەولانا

مەلا موچەی دیاریکراوی مانگانە یا ساڵانەی نەبوە. داهاتی مەلایەک، بە گوێرەی پلەی زانایی مەلاکە و گرنگیی مزگەوتەکە و، دەوڵەمەندی ناوچەکە، لە یەکێکەوە بۆ یەکێکی تر جیاواز بوە.

سەرچاوەی داهاتی مەلای مزگەوت بریتی بوە لە:

داهاتی ئەو وەقفانەی کە بۆ دابینکردنی خەرجی مزگەوت و ژیانی مەلاکەی، لە لایەن خێرومەندان و حاکمی ناوچەکەوە، تەرخان کراوە. داهاتی زەوی و گوند و کاریز و ئاشی ئاو و خان و خانو و دوکان و کتێب کراون بە وەقفی مزگەوت و مەلا.

زەکات و سەرفترە. برێکی دیاریکراو بوە، بە پێی شەرعی ئیسلامی، خراوەتە سەر سامانی گوێزراوە و نەگوێزراوە. ساڵانە وەرگیراوە.

سەرقەڵەمانەی نوشتە و گرێبەستی نیکاح و تەڵاق و خوێندنی یاسین و تەڵقین و، دابەشکردنی میرات.

مەولانا لە خێزانێکی زەنگین نەبوە. میراتی زۆری لە باووباپیریەوە بۆ بە جێ نەماوە. خۆی لە پەیجوری دابینکردنی پێویستیەکانی ژیانی خۆی و بنەماڵەکەی دا بوە. مەولانا کە بۆتە مودەرپیسی مزگەوت لە جێگەی شێخ عەبدولکەریمی مامۆستای، ئەورەحمان پاشا، گوندی سەرگەت، کە سەر بە مەڵبەندی گولعەنبەر (خورماڵی ئێستا) بوە، بەرەو روی کردۆتەوە. حەمە خان و مەحمودی برا و دایکی چونەتە ئەوێ. خەریکی کشتوکاڵ بون. ئەم گوندە بە دەس حەمەخانی برایەوە ماوەتەوە، تا مەولانا کۆچی کردوە بۆ شام، وەکو مەولانا لە نامەکەی دا بۆ شێخ عەلی قازی ئاماژەی پێ داوە، ئەوسا لێیان سەنراوەتەوە. *(دەسنوس: 124 و 129)*

دوای گەڕانەوەی مەولانا بۆ سلێمانی باری دارایی مەولانا قورستر بوە. ئەرکی بەڕێوەبردنی خانەقاکەی سلێمانی و، قوتابی و خوێندکار و، میوانەکانی، کەوتۆتە سەر. ناچار بوە خۆی دەس بخاتە ناو کاروباری دارایی بنەماڵەکەی و، چەردەی داهات و جۆری دابەشکردنی.

بە پێی نامەکانی مەولانا، کە بۆ کەسانی پێوەندیداری نوسیوە، جگە لە داهاتی سەرگەت، داهاتی گوندەکانی هاڵە و دارتوی بۆ تەرخان کراوە. هاڵە و دارتو دو گوند بون سەر بە ناوچەی بازیان. دانەوێڵە و چەڵتوک و پەموی تێ دا بەرهەم هێنراوە. خۆیشی بە پارەی خۆی کارێزێکی لە وڵوبە هەڵکەندوە.

کارێزی وڵوبە

یەکێ لە سەرچاوەکانی ئاو، کە دانیشتوانی شاری سلێمانی، چ بۆ پێویستی ناوماڵ و، چ بۆ کشتوکاڵ و گێڕانی ئاش، بە کاریان هێناوە، ئاوی کارێز بوە. کارێز دەستکردی مرۆڤ بوە. نزیکی پەنجا کارێز لە سلێمانی هەبوە. بە گونج راکێشراوە بۆ ماڵە زەنگینەکان و حەوزی لە بەردەم دا دروست کراوە. حەمام و مزگەوتەکانی سلێمانی لە سەر رێی ئاوی کارێز دروست کراون. خەڵک ئاوی کارێزی بە خۆڕایی لە مزگەوت و حەمام بۆ پێویستی ماڵەکانیان بردوە. بەو بۆنەیەوە وتویانە: "فلان پیاوەتی بە سەر ئاوی حەمامەوە ئەکا!"

کارێز لە لێژایی دا لێ دراوە. لە بناری شاخی گۆیژەوە بیر بە ریز، چەند مەترێ دور لە یەکتر بە دوای یەک دا، هەڵکەنراوە تا دامێنی خوارەوە. بیرەکان، بۆ ئەوەی ئاوەکانی کۆ بکرێتەوە، لە ژێرەوە بە تونێلێکی درێژ پێکەوە بەستراون. لە نزیک دوایین بیری لێژاییەکە دەرگای تونێلەکە بە بەرد هەڵ چنراوە و، ئاوەکەی بە جۆگە، یا بە گونج راکێشراوە بۆ شوێنی مەبەست، یان ئەستێڵێ لە بەر دەم دا کراوە ئاوەکەی تێدا کۆکراوەتەوە بۆ بەکارهێنانی. پرۆژەی کارێزکەنی پێویستی بە توانای دارایی و کەسی لێزان و وەستای شارەزا و کاری پشودرێژ هەبوە.

مەولانا لە سەر کیسەی خۆی کارێزێکی لە گوندی وڵوبە هەڵکەندوە. وڵوبە گوندێ بوە لە لای خواروی شاری سلێمانی. لە سەر خاوەنێتی زەویەکانی بەردەمی ئەم کارێزە توشی کێشە بوە. پێ ئەچێ نەیارەکانی کەسانێکیان لێ هان دابێ گێچەڵی پێ بکەن. کێشەکە براوەتە بەردەم قازی بۆ ئەوەی بە پێی شەرع یەکلایی بکاتەوە. قازی هەقی داوە بە مەولانا. مەحمود پاشا بڕیارەکەی قازی شەرعی پەسند کردوە، زەویەکانی بە "اقطاع الرقبە" بۆ رەزای خوا داوەتە مەولانا. لە بەڵگەیەکی نوسراو دا (*دەسنوس: 134*) ئەو کێشەیە بەمجۆرە رون کراوەتەوە:

مەولانا، لە پاینی شاری سلێمانی، لە دەوری کێڵگەکانی گوندی وڵوبە، کارێزێکی "احداث و حفر" کردوە. وا باو بوە کە ئاو سوڵتانە. واتە ئاوەکە موڵکی کێ بێ ئەو ئەرزانەی کە ئەکەوێتە ژێر ئاوەکەوە، لە دێمەوە ئەبێتە بەراو، دەسەڵاتی بە کارهێنانی ئەکەوێتە ژێر دەسەڵاتی خاوەنی ئاوەکە. واتە دوای هەڵکەندنی کارێزەکەی وڵوبە، ئەو ئەرزانەی کەوتونەتە بەردەمی ئاوی کارێزەکە، چاندن و کێڵان و بەرهەمهێنانی کەوتونەتە ژێر دەسەڵاتی مەولانا و کرێکارەکانی. ئەویش داوێتی بە ئیجار.

کەسێ بە ناوی عەلی قەساب ئیدیعای خاوەنێتی ئەو زەویانەی کردوە. زەویەکان پێش هەڵکەندنی کارێزەکە دێم بون و، دوای ئەوە بونەتە بەراو، عەلی قەساب ئیدیعای خاوەنێتی ئەو زەویانەی کردوە، لای سەرکارەکانی گوندەکە شکاتی کردوە، گێچەڵی بەردەوامی بە مەولانا و کرێکارەکانی کردوە.

بۆ یەکلاییکردنەوەی کێشەی دەسەڵاتی بە کارهێنانی زەویەکان لە نێوان مەولانا و عەلی قەساب دا، مەولانا پێی باش بوە بۆ بەجێهێنانی: "مروەت و عەدالەتگوستەری و شێوەی دیانەت و صیانەت و

ڕەعیەتپەروەری" واپێویستی کردوە "بێ هیچ تێبینی و تەرەفداری کەسێک نەبێتە مانیعی مورافەعەی شەریعەتی غەڕا" پرسەکە "حەواڵەی شەرعی ئەنوەر" بکرێ.

"پاش ریعایەتی مەسەلەی شەرعی مەعلوم بو"، کە عەلی قەساب، "دەعوای ناحەق ئەکا، ئەو هەمو لایە و ئیزتیراب و بێ قەراری و عەجولی‌یەی کە نواندویەتی تەنیا لە سۆنگەی مەکرئەنگێزی و حیلەئامێزیەوە بوە" بەوەش ویستویەتی "بێ وەجهی شەرعی بە فریب و خدعە و تەلبیس" زەویەکانی کە هی مەولانا بون بکا بە هی خۆی. دەرکەوتوە کە ئەو زەوی‌یانە "ئەسڵەن وە لا قەتعەن پێوەندی‌یان بە عەلیەوە نیە" و "ئیعلامی قازی موشتەمیل بە بوطلانی دەعوای ناوبراوە و بەرائەتی ئەستۆی" مەولانا "لە ئیفتەرایەک کە عەلی دابویە پاڵ مەولانا" دەرکەوتوە.

لە سەر ئەو بڕیارە زەوی‌یەکان بە "عینوانی اقطاع الرقبە و تملیکی ابدی" براوەتەوە بۆ مەولانا. سنورەکانی لای سەروی و خواروی و ڕۆژهەڵاتی و ڕۆژئاوای دیاری کراون. کاربەدەستانی گوندی وڵوبە و ناوچەکەش ڕاسپێردراون بڕیارەکە بە قازانجی مەولانا جێبەجێ بکەن. و، ڕێگە نەدەن لەوە بە دواوە کەس توخنی ئەو زەوی‌یانە بکەوێ." *(دەسنوس: 135)*

چەند تێبینیەک:

لەم بەڵگەیەدا لە هەرجێ ناوی مەولانا هاتبێ، بە "حەزرەتی مەولانا زیائەدین - قدس سرە یا قدس سرە العزیز -" ناو براوە. ئەمە نیشانەیە بۆ بەرزی پلەی دینیی و پایەی کۆمەڵایەتی مەولانا لەو کاتە دا.

گێچەڵی عەلی قەساب بە مەولانا، وەکو لێکۆڵینەوەی دادگا دەری خستوە بێ بنەما بوە. دروستکردنی ئەو گیروگرفت و کێشانە، ئەشێ لەو چوارچێوەیەدا بو بێ کە نەیارەکانی مەولانا لە سلێمانی سەرومڕ دروستیان کردوە بۆ ئەوەی هەمیشە ئازاری بدەن تا لە سلێمانی دەری پەڕێنن.

لەو سەردەمەدا، کە دەسەڵاتی میرایەتی بابان بوە، کار بە سەرەتای "اقطاع الرقبة" کراوە بۆ خاوەنێتی زەویوزار. هێشتا ڕێوشوێنی "تۆماری تاپۆ" نەبوە و کاری پێ نەکراوە.

بە هۆی ئەم کارێز و زەوی‌یانەوە مەولانا لە گەڵ چەندین کەس سەودا و ڕەفتاری کردوە ناوەکان و نازناو و پیشەکانیان جێگەی سەرنجە، لەوانە:

لە نامەیەک دا کە بۆ یوسف زێوەیی، باوکی هاوسەرەکەی - خەزوری، نوسیوە، بە توڕییەوە پێی ئەڵێ:

"لە ناوماڵی خۆت دا دەسبردن بۆ نێچیر و بە زۆر ڕاکێشانی قەتا زۆر نامەعقولە. بەڵام لە بێ ئەقڵی ئێوە ئەم جۆرە ڕەفتارانە رو ئەدەن.

دوەم، فەرمانم دابو بە ئیسماعیلی زەنبورەرکچی کارێزەکە هەڵ بکەنێ، ئێوەش لە بەرهەمی کارێزەکە پارەکەی بدەنێ. ئیستە نازانم ئێوە پارەکەتان نەداوەتێ یا ئیسماعیل درێخی کردوە؟ وەڵام ڕەوانە بکەن.

سێیەم، حەمە خانم تەمێ کردوە بڕواتە لای کەیخوسرەو بەگ. ئەو لە کاغەز و موریدەکان باشترە. والدعا"

(دەسنوس: 130)

لە نامەیەکی تر دا کە بۆ عەلی چاوەش، سەرکاری گوندی وڵوبەی نوسیوە، ئەڵێ:

"پارچە زەویەکی کەوتۆتە ژێر ئاوی کارێزەکەی ئەو "مسکین" ە، مەبەستی خۆیەتی، کە بە تەنیشت ئاشی مەحمود کەچەڵەوەیە، بە گرێبەستی کرێ لە "عالی جەناب مەلا ئەحمەد" ی وەرگرتوە. ئەگەر بە ئاوی کارێزەکەی ئەو کشتوکاڵی تێ دا کرد، لە وەرزی هەڵگرتنی بەروبومی ساڵەکەدا "بیست مەن گەنمی بازاڕ" ی بدرێتێ، ئەگەر بە ئاوی کارێزەکەی ئەو شینایی تێ دا نەکرێ، خۆیان ئازادن لە بەکارهێنانی ئەرزەکە دا.

ئەم گرێبەستە لە غورەی ڕەبیعەلئەوەلی 1231 دا کراوە. ئەمەش بەڵگەیە بۆ ئەوەی کە لەو ساڵەدا کارێزەکە تەواو بوە و، بە کارهێنراوە و، مەولانا بۆ گوزەرانی خۆی سودی لە داهاتەکەی وەرگرتوە.

(دەسنوس: 128)

لە نامەیەکی تری دا کە بۆ ئیسماعیل زەنبوەرکچی نوسیوە، ئەڵێ:

"جەنابی.. مەلا ئەحمەد، پێش ئەوە گورونی مەنزڵچی یەک پارچە زەوی لە ئەرزەکانی گوندی وڵوبەی دابو بەو. ساڵی پار ڕەسولی تۆپچی باشی، کە داروغەی وڵوبە بوە، ئەرزی مەزبوری لە ناوبراو سەندۆتەوە و، هەڵبەتە بە هەر جۆرێ بێ ڕەعیەتەکانی گوندەکەی ڕازی کردوە. پارچە زەوی مەزبور لە گەڵ پارچەیەکی تر کە لە خوار ئاشی میرزا ئاغادایە بە عالی جەنابی ناوبراو بسپێرن. مایەی خۆشنودی ئەم مسکینە و سەوابی ئاخیرەتی ئێوەیە. والسلام والاکرام".

(دەسنوس: 119)

نازناوی کەسانی پێوەندیداری ئەم نامەیە: زەنبوەرکچی، مەنزڵچی، تۆپچی باشی، داروغە.. پلەی سپایی چەکدارەکانی پاشای بابان بون. یەکێ لە شێوەکانی بەڕێوەبەرایەتی پاشاکانی بابان، بریتی بوە لەوەی لە جیاتی موچەی مانگانە یا ساڵانە بدەن بە فەرمانبەر و کاربەدەستەکانیان، ئەوانیان کردوە بە برابەشی داهاتی جوتیارەکان، ئەوەش چەوساندنەوەی کۆمەڵایەتی و ڕوتاندنەوەی ئابوری، هەم دارایی و هەم بەروبومی، جوتیارەکانی لێ کەوتۆتەوە.

لە نامەیەکی دا کە بۆ حەمەخانی برای نوسیوە، ئەڵێ:

"لەم کاتەدا ڕەئی ئەم مسکینە لە سەر ئەوە گیرساوەتەوە، کە ئێوە هەقتان بە سەر زەکاتی ڕەعیەتەکان و کوردەکانی هاڵەوە نە مێنێ. دەروێش حسێن مان ناردوە زەکات و سەفترە لە عالەم کۆ بکاتەوە.

زەکاتی "ئەغنام" بۆ تۆیە،

جگە لەوەی ئێوە، بە پێی شەرعی شەریف هەموی دوای کۆکردنەوەی ڕادەستی نەقیبی خانەقای موتەبەڕیکە، مەلا عەبدوڵای هیرەوی، بکری. هیچ موخالەفە و خودداریەکتان لێ قوبوڵ ناکەم."

(دەسنوس: 129)

مەبەست لە ڕەعیەت جوتیاری گوندنشین و مەبەست لە کوردەکان دەوارنشینەکانی ناوچەکە بوە.

زەکات لە بەروبومی کشوکاڵ و ئاژەڵ بەشێ بوە لە سیستەمی باجگیری، جوتیار و ئاژەڵدار ئارەزومەندانە نەیان داوە، هەمو ساڵێ لێیان سەنراوە.

لە نامەیەکی تری دا کە دیسان بۆ حەمەخانی برای نوسیوە، ئەڵێ:

"ئەگەر دۆستی خوا بن هەمو کارەکانی دنیا و دینی ئێوە بە موراد ئەبێ.

وە ئەگەر هەرچی ئارەزوی نەفسانی خۆتان بێ بەوجۆرە بکەن، گیانی پیرانی مەزن ئازار ئەدەن.

ئەگەر بتەوێ بگوێزیتەوە بۆ ئەردەڵان لەم لایەنەوە ڕێ پێ دراون.

برایەتی و دۆستایەتی ئەم مسکینە بە بێ وازهێنان لە هەوا و فەرمانبەریی خودا و ڕەسول بە جێ نایەت. والسلام"

(نامە: 127)

لە نامەیەک دا بۆ مەحمود قاپی و ئیسماعیل زەنبوەرکچی نوسیوە، ئەڵێ:

"گامێشەکانیان سەعاتی یەکەم لە گوندی هاڵەوە هێناوە هەمویان فرۆشتوە. پارەکەیان بە تەواوی بردوە. بیهێنن بۆ ئێرە. زۆر زەروریە. دەفتەری بەروبومی گوندی هاڵە بە تەواوی لە دانەوێڵەی نیوەکارەکان و چەڵتوک و پەمو تۆمار بکەن و لە گەڵ خۆتان بیان هێنن. هەموی تەسلیمی موسای حاجی رەحیم بکەن. قبوڵ ناکەین دەنکێکی و پەڕە کایەکی بدرێ بە حەمەخان و، هەڵبەتە بە حەمەخان بڵێن کە بەو چەشنەی ماڵەکەی خۆی گوێزاوەتەوە بگەڕێتەوە سەرگەت، ئەگینا بۆ ئەو باش تێ نا پەڕێ."

لە بڕگەیەکی تری نامەکەی دا بە گلەییەوە نوسیویّتی؛

"حسێن پاوەیی چ جۆرە خزمەتکارێکە کە بێ فەرمانی ئەم لایەنە بەروبوم ئەدا بە حەمەخان. ئەگەر ژیانە چاو بە چاو ئەکەوێتەوە." والدعا.

لە بەشەکەی تری نامەکەی دا تەگبیری بۆ کردون، چۆن ولاّخ لە دۆستەکانی: شێخ ئیسماعیل و شێخ ئەحمەدی سۆڵە بخوازن و، مەحمود و یوسف زێویەیی و محەمەد حەسەن ئەفەندی و بایەزید و مەحمود شێخە و دەروێش محەمەد، لە گەڵ بەهادینی کوڕی، کە لەو کاتەدا مناڵ بوە، و خێزانەکەی بگوێزنەوە بۆ لای ئەو.

ڕەنگە ئەم نامەیەی دوای بەجێهێشتنی کتوپڕی سلێمانی لە بەغدادەوە نوسی بێ. *(دەسنوس: 121 - 122)*

لە نامەیەک دا بۆ موسای حاجی رەحیم، سەرۆکی بازرگانەکانی سلێمانی، نوسیوە ئەڵێ:

"دۆستانی وەفادارم بە دو کەلیمە یاد و شادمانیان کردوم و دەریان خستوە کە هەندێ قەرزیان داوەتەوە زۆر خۆشنود بوم. بەڵام ئەم مسکینە کاتێ ئامادە بوم مبلغی پازدە کیسەم لەوێ حەواڵەی ئێوە کرد و، بەروبومی ئەمساڵم بە ئێوە سپارد کە کەسێ دەخلی تیا نەکا، ئێستا ئەبیستین حەمەخان بە خودسەری، بێ ئیزنی ئەم فەقیرە، ئەیەوێ پەموی گوندی هاڵە ببا. هەرگیز ئەم خودسەری و بێ دەربەستیە، نە لە ئێوە و نە لە حەمەخان، قبوڵ ناکەین. هەڵبەت قۆزاخەیەک پەمو بە حەمەخان نەدەن. ئەم ڕەفتارە گەوجانەیە پەسەند ناکەین و ئەگەر مویەک سەرپێچی بکەن ئەنێرم ماڵی حەمەخان دوبارە ببەنەوە بۆ سەرگەت.

پێویستیی زۆرم بە برێ پارە هەیە. والدعا.

(دەسنوس: 107)

لە نامەیەکی تری دا، کە پێ ئەچێ لە سەردەمی دورکەوتنەوەی لە سلێمانی، بۆ ئوستاد یوسف و ئەسەدولاّی نوسی بێ، ئەڵێ:

"لە دانەوێڵەی دارتو، میقداری بیست تەغار دانەوێڵە بە "چارەک بالمناصفه" هەمو ساڵێ، بدەن بە دڵسۆزانی فەدەوی، حاجی ئەحمەد و ئەورەحمان کوڕانی حاجی سلێمان و، خۆت لە خزمەتی فەقر و، کۆکردنەوەی دانەوێڵە و بەروبومی ئەملاکی فەقیر دا کۆتایی نەکەن، خۆتان لە سەرکێشی و بێ ئەدەبی لابدەن و سەری مویەک زاهیر و باتین سەرپێچی ئێمە نەکەن. بۆ ئێوە مەترسی تەواوی هەیە، دوریی زاهیریی ئێمە ئێوە غەڕا نەکا.

ئیتر هەر ساڵێ ئەبێ زەکاتی دانەوێڵەی کارێزی پایینی شار بە تایبەتی بە ئەحمەد بدەن، تا ئیمتیازی خۆی بزانێ. والسلام."

(دەسنوس: 135)

لە نامەیەکی دا کە بۆ مەلا ئەحمەدی باوزێی نوسیوە، ئەڵێ:

"هەلگری نامە ئیدیعای نوێنەرایەتی و، پەشیمانی لە کارە ناپەسەندەکانی ئەکا و، ئەڵێ لە وەرزی زستان دا گواستنەوە گیروگرفتی هەیە و، ئەگەر مەلا ئەحمەد تا وەرزی وشکی بە تەواوی لە کرداری ئێمە رازی نەبو، ئێمە خۆمان بار ئەکەین. لە بەر ئەوە ئەگەر متمانەت بە بەڵێنی کابرا ئەکەی وازیان لێ بێنن."

لە هەمان نامەدا داوای لێ ئەکا:

"بە زویی ئەسپەرە و کلکی بێڵەکان بنێرێ." *(دەسنوس: 131)* ئەسپەرە و کلکی بێڵ بۆ راکێشانی جۆگا و جۆماڵ و ئاودانی کشتوکاڵ، بە کار هێنراوە.

لە نامەیەکی تر دا کە بۆ مەحمودی برای نوسیوە، ئەڵێ:

"هەندێ لە خۆشەویستانی ئەوێ پێیان باشتر بو کە بەروبومی ئەمساڵ لە گوند نەهێڵرێتەوە، لە شار، لە خانویەکی نشیمەن دا، کە چۆڵ بێ، کۆ بکرێتەوە پارێزراوترە، تا بە خاوەنی مافەکانی ئەگات. لەم بارەیەوە بۆ محەمەد حەسەن جەژنانی م نوسیوە. دوژمنایەتی و کێشەی لە گەڵ دروست مەکەن."

لە بەشێکی تری نامەکەی دا نوسیوێتی:

"قەرزەکانی ئێرە زیادی کردوە ئاگاتان لەم لایەش بێ خراپ نیە."

لەم نامەیەدا بێزاری خۆی دەربڕیوە لە دەس کێشمەکێشی کەسە پێوەندیدارەکان، کە گەیشتۆتە رادەی بێ ئەدەبی و، داوا ئەکا ئەو بەزمانە بەرەورووی "ئەو فەقیرە" نەکەنەوە بۆیە "بۆ محەمەدی نوسیوە، سی تەغاری لادێ دانەوێڵە، بدەن بە حەمەخان. ئەگەر بە باشی نەزانی خۆی بێتە کارەکەوە، با کەس و وڵاخ بنێرێ بی بات.."

(دەسنوس: 89)

لە نامەکانی مەولانا خالیدا دەرئەکەوێ:

یەکەم، ئەو کاتەی لە سلێمانی بوە و دوای ئەو کاتەش کە کۆچی کردوە بۆ بەغداد، هەمیشە کێشەی لە گەڵ حەمەخانی برای دا هەبوە. حەمەخان ناوی مەولانای بۆ قازانجی خۆی بە کار هێناوە و، دەستی بردوە بۆ بەشی مەولانا و خەڵکی تر لە داهاتی ساڵانە.

دوەم، باسی دەسکورتی و هەندێ جار قەرزاری خۆی کردوە، بەڵام ئامۆژگاری خێزانەکەی و خەلیفەکانی و موریدەکانی کردوە، سەربەرز بن و بۆ "جیفەی دنیا" خۆیان سوک نەکەن.

سێیەم، مەولانا لە کاروباری دارایی خۆی و بەڕێوەبردنی بەرژەوەندیەکانی دا ناوی ژمارەیەکی زۆر کەسانی جیاوازی هێناوە، کە پێوەندی‌یان لە گەڵ ئەو بابەتە هەبوە، لە ناو ئەوانەدا خەلیفە و مورید و وەستای تێدایە. کە ئەو رای سپاردون بۆ ئەنجامدانی کارەکانی. بەڵام لە ناو ئەوانەدا موسای حاجی رەحیم، سەرۆکی بازرگانەکانی سلێمانی، کە موریدێکی دڵسۆزی خۆی بوە لە هەمویان زیاتر، جێگەی متمانەی بوە. چەندین جار ناوی هاتوە.

چوارەم، جۆری ژیانی شێخی تەریقەت و جۆری پەیداکردنی سەرچاوەی داهات بۆ دابینکردنی پێویستیەکانی گوزەران و خەرجی ئەرکەکانی، بەوەی پشت بەستێ بە بەروبومی زەوی کە بەرهەمی کاری جوتیار بێ، زەمینەی خۆشکردوە بۆ ئەوەی شێخی تەریقەت بگۆڕێ بۆ خاوەنی زەوی و گوند و، لە رابەری روحیەوە بگۆڕێ بۆ دەرەبەگی زەویدار. ئەمەش بە تێپەڕینی زەمان، لە ناو کۆمەڵی کوردی دا، توێژێکی

زەویداری نوێی بەرهەم هێناوە، بە تەنیشت توێژە زەویدارە میراتیەکانەوە لەوانە: بنەماڵەی میر و خانەکان، ئاغا و بەگەکان. سەرەنجام سیستەمی شێخایەتی تەریقەت بۆتە شێوەیەکی دروستبونی سیستەمی دەرەبەگایەتی زەویدار.

مەولانا و کتێب

هەرچەندە لەو سەردەمەدا چاپ لە ئەوروپا بڵاو بوە و، لە هەندێ وڵاتی عەرەبی و ئیسلامی دا، بە کار هێنراوە. بەڵام هێشتا دەزگای چاپ نەگەیشت بوە کوردستان، تەنانەت نەگەیشت بوە بەغداد، کتێبی چاپکراویش نەگەیشت بوە بازاڕی کوردستان. تەنیا ڕێگەی زیادکردنی کتێب هەر نوسینەوەی بوە. لە بەر ئەوە ژمارەی کتێب کەم و دەگمەن و، نرخی نوسینەوە زۆر و کڕینی گران بوە. زۆر جار بۆ ئەوەی سەرچاوە بۆ فەقێ و مەلا دابین بکرێ، وەکو کارێکی خێرخوازی کتێب وەقف کراوە و، بۆ خوێندنەوە و لێکۆڵینەوەی دەستاودەستی پێ کراوە.

مەولانا خالید سەرەڕای سەرقاڵی ڕۆژانەی بە کاروباری ئیرشادی تەریقەت و بینینی خەڵک و پەروەردەکردنی خەلیفە و موریدەکانی، لە نامەکانی دا دەرئەکەوێ هەمیشە بە دوای کتێبەوە بوە و، لە کتێب دانەبڕاوە. هەندێکی پەیدا کردوە و کڕیوە، هەندێکی بە نوسینەوە داوە، هەندێکی بە دیاری بۆ هاتوە. لە نامەکانی و لە نوسینەکانی دا، وەکو سەرچاوە، ئاماژەی بە چەندین کتێبی گرنگی بواری زانستەکانی دینیی و تەسەوف کردوە.

مەولانا ڕۆژانە پێویستی بە کتێبەکانی بوە. هەندێکی بۆ گفتوگۆی بابەتی شەرعی و فیقهی و تەریقەتی، لە گەڵ زاناکانی هاوشانی خۆی و، هەندێکی تری وەکو سەرچاوە لە نوسینەکانی دا بە کار هێناوە بۆ سەلماندنی بیر و باوەڕەکانی.

کە لە بەغدادیش بوە چاوێکی لە سەر کتێبەکانی کوردستانی بوە. چەند جارێ داوای کردوە بۆی ڕەوانە بکەن و، هەندێ جار بە ناو کتێبەکانی دیاری کردوە کە لای کێن، بۆ ئەوەی وەری بگرنەوە و بۆی بنێرن، هەندێ جار کاغەز و پارەی دابین کردوە بۆ نوسەرەوەی کتێبێ کە بە نوسینەوەی داوە. داوای لە نوسەرەکە کردوە چەندی تەواو کردوە بۆی بنێرێ.

مەولانا کتێبەکانی بە بەشێکی گرنگ لە سامان و داراییەکانی ژماردوە.

بەشێ لە نامەکانی دەربارەی کتێب و کتێبەکانێتی.

لە نامەیەکی کە بۆ میرێکی بابانی نوسیوە، دەربارەی بە کارهێنانی نامەشروعی کتێبی دینیی، داوای لێ کردوە، کتێبی "شرح العباب" ی بۆ بنێرێتەوە، کە هی مەلا محەمەد سادق بوە و، بە ئەمانەت لای مەولانا بوە. "وکەلای عالی" کە یەکێ لە میرەکانی بابان بوە، بە ئەمانەت لە مەولانای خواستوە. بە سەری دا مەلا محەمەد مردوە. مناڵەکانی وەکو بەشێ لە میراتی باوکیان داوای کتێبەکەیان لە مەولانا کردۆتەوە. "وکەلای عالی" کتێبەکەیان بۆ نەناردۆتەوە. لەو بارەیەوە نامەیەکی بۆ پاشای بابان نوسیوە، ئەڵێ:

> "بە کار هێنانی کتێبی دینی بە شێوەیەکی "نامەشروع" کارێکی ناڕەوا و هەڕەشەیە بۆ بەکارهێنەرەکەی." داوای کردوە کە یان بۆی بگێڕنەوە تا بیداتەوە بە خاوەنەکەی، کە خێزانەکەی مەلای ناوبراون، یا ناچارە خۆی بە پارە بۆیان قەرەبو بکاتەوە، چونکە بە پێی شەرع: "عاریه در ضمان مستعیر است بهر وجه که تلف شد." واتە، شتی خواستراو، بە هەر هۆیەک بفەوتێ، بژاردنی لە ئەستۆی وەرگردایە.
>
> *(دەستنوس: 64. نامە: 19)*

ئامۆژگاری شێخ لوتوفوڵا ئەکا کە بەشێکی کتێبی "تهذیب" ی بە خەتی خۆی بـۆ نوسـیوە و بە دیاری بۆی ناردوە، کتێب چۆن بنوسێتەوە و وردبینی تێدا بکا.

(نامە: 93)

لە نامەیەکی دا کە بۆ مەلا ئەحمەدی بـاوزێ و مەلا عەبـدولعەزیزی ئیسـماعیل ئاغـای نوسـیوە، داوایان لێ ئەکا کاغەز بدەن بە لا مەحمـود بـۆ ئەوی کتێبەکـانی "اشـکال" و "شمسـیە" ی بـۆ بنوسێتەوە. هەروەها کتێبی "شرح نخبە الفکر" یشی بدەنێ بۆ هەمان مەبەست.

(نامە: 39. دەسنوس: 94 و 37)

داوای لە مەلا محەمەدی خورماڵی کردوە کتێبی "فتح المبـین" ی بـۆ بنوسـێتەوە و، چەنـدی لـێ تەواو کردوە بۆی بهێنێ. هەروەها داوای لە شێخ ئیسـماعیل کونەکـۆتری کـردوە لە گەڵ خـۆی کتێبی "مواهب" ی بهێنێ و، هەر کات کتێبی "اعلام" یش تەواو کرا ئەویش لە گەڵ خۆی بۆ ببا.

(نامە: 120. دەسنوس: 180)

لە نامەیەکی دا کە بۆ، شێخ عەبدولقادری برای شێخ عەبدوسەمەدی قازی نوسـیوە، داوای وەرگـرتنەوەی کتێبەکانی کردوە، کە هەریەکەی لای یەکێ لە دۆست یا شاگردەکانی بوە، ئەڵێ:

"رشحات" لای مەلا محەمەدی مەلا سـاڵقە، "حاشـیەی سـیوطی" لای حسـێنی سـیتەکیە، "روضـە" لای شێخ عەبدوللەتیفە، "مقامات" لای مەلا ئەوڕەحمانی قەرەداخیە، لە گەڵ هەمو کتێبەکانی تر ئەمانەوێن."

(دەسنوس: 95. نامە: 44)

مەولانا لە کۆچەکانی دا هەمیشە لە خەمی کتێبەکانی دا بوە. کاتێ کۆچی کردوە بۆ بەغداد، لە نامەیەکی دا کە بۆ هاوسەرەکەی، وەکو خۆی ناوی هێناوە: "زەعـیفەی عەفـیفە، هەمخـوابەی شـەریفە، کچـی یوسـف" ی نوسیوە دەربارەی چونی خێزانەکەی بۆ بەغداد، داوای لێ کردوە:

"... هیچ کتێبێ بە جێ نە هێڵن، هەموی بهێنن..."

(دەسنوس: 57)

هەروەها کاتێ کۆچی کردوە بۆ شام، لە نامەیەکی دا کە بۆ محەمەد ئەسعەد ئەفەندی نوسیوە ئەڵێ:

".. وعلی کل تقدیر، کتێبەکان لە گەڵ یەکەم قافڵەدا رەوانە بکەن. پێویستیەکی زۆرمان بە کتێب هەیە..."

(دەسنوس: 19)

دو جار، کە گومانی نە گەڕانەوەی هەبوە لە سەفەر، کتێبەکانی، کە لای ئەو سەرمایەیەکی بە نـرخ بـون، وەقفی تایبەتی بنەماڵەکەی و گشتی خەلیفەکانی کردوە:

- جارێک، کە ساڵی 1241 کە بۆ جاری دوەم لە شامەوە چوە بۆ حەج،
- جارێکی تر، ساڵی 1242 کە نەخۆشی تاعون لە شام لێی داوە، نزیکی مرد بۆتەوە.

مەولانا و کتێبی "اطباق الذهب".

لە ناو لیستی سەرناوی نوسینەکانی مەولانا دا باسی نوسـینی چەنـدین بـابەت و چەنـدین حاشـیە و شەرحی کتێب ئەکەن، کە هێشتا بڵاو نەکراونەتەوە، لەوانە:

- شەرحی "مەقامـاتی حەریـری" گـوایە، ئەمەی بەر لە سـەفەری هیندسـتان دەس پـێ کـردوە، بەڵام تەواوی نەکردوە.
- شەرح و تەرجومەی "اطباق الذهب".
- "اطباق الذهب فی المواعظ البلیغة"، کتێبـێکە پێکهـاتوە لە سـەد "مقالـة" ی وەعـز و ئامۆژگـاری. لە نوسینی شرف الدین عبدالمؤمن بن هبةالله المغربی الاصفهانی، کە ساڵی 600 ک مردوە.

چەند جارێ لە هیند و میصر و لوبنان چاپ کراوە.

تەرجومە و شەرحەکەی مەولانا هێشتا لە بەر دەس دا نیە. ئەم بەرهەمەیان، ئەبێ چیرۆکێکی جیاوازی هەبێ لە بەرهەمە نوسراوەکانی تری مەولانا. چونکە وەکو لە نامەکانی دا دەر ئەکەوێ، لە سەر داوای مەحمود پاشا ئەنجامی داوە.

مەولانا لە نامەیەکی دا بۆ مەحمود پاشای نوسیوە، سەرەتاکەی بە ستایشی پاشا دەس پێ ئەکا، ئینجا ئەنوسێ:

"نەوازشنامەی پڕ لە ئادابی مەکاریمی ئەخلاق بە یاداوەری ئەم گۆشەنشینەی زاویەی سوتان، کە ئاماژەی تێ دا بو بە داوای تەرجومەی کتێبی اطباق الذهب، نوسی‌بوتان و نارد بوتان.
ئەم مسکینە بە هۆی بەدختیەوە کە لە چارەی عەریزەی دڵسۆزانەوە دەرئەکەوێ، نوسرانی رونوسی گۆرین بە جوان نازانێ. و کەسێکی خۆشخەت کە ئێستا لە دەسوپێوەندەکانی ئەم بێنەوایە لێرە ئامادە بێ ئیسماعیلە. دوای تەشریفبردنی ئەو کەریمی کوڕی کەریمە بیمار و سەقیم بوە. هەمو ئامادەبوانی تری ئێرە خەتەکەیان مایەی مەعیوبی ئەبێ. لە بەر ئەوە ئەبێ یا ئاماژە بفەرمون کە لێرە کەسێکی خۆشنوسی وەکو شێخ محەمەد یا شێخ مەولان بەم مسکینە بگا. هەرچی ئەڵێم بینوسێ وەکو لە کاتی تەرجومەی کتێبی گۆرین دا لە لایەن وکەلای عالی فەرمان کرا بو، یان چاوەڕێ بفەرمون. تا بە خێر سەید ئیسماعیل لە پێخەفی نەخۆشی هەڵ ئەسێتەوە. ئەگەر ئەش فەرمون بە خەتی خۆم بینوسم و لە بەدنوسی سڵ ناکەن راوەستاوی ئیشارەتین. پێویست بو بابەتەکە عەرز بکرێ. بە هەرچی راستبینینی رەئی گرێکەرەوە بێ ئەیکەین.
زیادە سەرئێشە نەبێ. بە دوعا کۆتا بێ پشتئەستور بە پشتیوانی ئاستانەی ئیلاهی بن.
والسلام.

(دەسنوس: 38 - 39)

مەولانا کارەکەی ئەنجام داوە. دیارە مەحمود پاشا بە دڵی نەبوە. وەکو لە نامەیەکی تری مەولانادا دەر ئەکەوێ، جارێکی تر بۆی ناردۆتەوە. بەم بۆنەیەوە نوسیوێتی:

"دوای حک و ئیسلاحی ریسالەی "حاوی المقالات"، عەرز بێ، لە روی ئیلتیفاتەوە نوسخەی "اطباق الذهب" دوبارە بە عینوانی تەواوکردنی تەرجومە و حک و ئیسلاح رەوانە فەرمورا بو، سەرەڕای سەرقاڵی زۆر و، زۆری ئاڵوگۆڕی حاڵ، بە پێی گونجانی کات بۆ راستکردنەوەی کتێبی ناوبراو کۆشش کرا، ئەوەندەی شایستەی تەرجومە بێ لە هەڵهێنانی وشەی نائاشنا و رونکردنەوەی تلمیحاتی سەیر، لە نێوان دێڕەکان و پەراوێزی کتێبی ناوبراودا، نوسی‌مان.
بەڵام چونکە جگە لە یەک نوسخە لەم وڵاتەدا بە دەست نەهات، ئەویش پڕە لە هەڵە و، خۆی نوسەری تەرجومەی گۆرین نەبوە، ئەگەر کەموکوڕیەک لەوەدا روی دابێ بە هیوای لێبوردنە، هەروەها تەفسیلاتی کتێبێکی وەها بە بێ شەرحی درێژ تەنیا بە تەرجومەکردنی رون نابێتەوە، بەڵام "ما لایدرک کله، لا یترک کله".
لە کاتی بەکارهێنانی دا ئەگەر لێڵیەک بە بیری شەریف دا هات، کاتی یەکتربینین لە دڵسۆزی خۆت پرسیار بکە، ئینشائەڵا رون ئەکرێتەوە."

(دەسنوس: 43. نامە: 9)

جاری سێیەم دو بابەتی کتێبەکەی بۆ ناردوە. پێ ئەچێ ئەو دو بابەتەی بە ئەنقەست نارد بێ. ویستویەتی پەیامێ بە مەولانا بدا کە وەلی و پیاوی خوا، نابێ خۆیان دەرخەن. ئەبێ لە پەنا دا بە شاردراوەیی بمێننەوە. تێکەڵاوی خەڵک نەبن. مەولانایش ئەو بۆنەیەی بە هەل زانیوە، هەم وەڵامی بۆچونەکانی ئەوی داوەتەوە. هەم گلەییەکانی خۆی بە توندی پێ راگەیاندوە. لە نامەکەی دا بۆ مەحمود پاشای نوسیوە:

"رۆژێ کە ئێوە ئەسیری حەپسی عەجەم بون و ئەم فەقیرەش لە هندستان لە ئاستانی مەلایک پاسەوانی مورشیدا، قدس سره العزیز، مەشغولی سلوک بوین، هەر رۆژێ نزیکایەتیم پەیدا ئەکرد، لەو ئاستانەیە بۆ شفاعەت و رزگاری ئێوە و گەورەبون و مەنسەبوەرگرتنی ئێوە، هەروەکو کورتەیەک لە سەید مەحمود ئەبیستن، تا ئەوەی بە فەزل و کەرەمی ئیلاهی خۆمان بە دەوڵەتێ گەیشتین، یەک دەقیقە لە ئیعانەت و ئیمدادی ئێوە چ بە خۆم و چ بە ئیستیمدادی روحانیەتی پیرانی کیبار، نە لە هیند و نە لە بەغداد و نە لە وڵاتانی غوربەت، سستیمان نەنواند تا بە لوتکەی دنیای خۆت گەیشتی.

ئەگەر بەو شێوەیە ئیدیعای نزیکایەتی دەربڕی جێگەی خۆیەتی. بەڵام ئەو جەنابە لە رۆژێکەوە کە بە دەوڵەتی مستعارەی خۆت گەیشتی کام پاداشتی حەمیەتی فەقیران و کام پاداشتی هیمەتی بەرزی ئەربابی فەقر و فەناتان داوەتەوە؟

کەسێ کە بە هیوای دنیا نەبو، بە هیوای ئەوە بو جارێ بە خەڵک بڵێن: تەریقەتی نەقشبەندی حەقە، فڵان ئەگەر گوناهباریش بێ، بەڵام دەستی بەو زنجیرە بەرزەوەیە، قبوڵ ناکەین کەس تەنگی پێ هەڵ بچنێ.

لە هەمو دنیا خەڵک ئەم مسکینە وەکو تاج لە سەر سەریان دائەنێن... تاد"

(نامە: 145)

مەولانا ئەگەر شەرحی "اطباق الذهب" ی نوسی بێ، یا تەرجومەی فارسی کرد بێ، لە سەر داوای مەحمود پاشا بوە، رەنگە ئەویش لەوە دو مەبەستی هەبوبێ:

یەکەم: توانای مەولانا لە بواری ساخکردنەوە و تەرجومە و شەرحی کتێبەکە دا تاقی بکاتەوە، چونکە "اطباق الذهب" چەند قەرن لەوە پێش. بە زمانێکی سەخت و سەجەعێکی رەقی نوسراوە. وشە و رستەکانی لە زمانی عەرەبی دا کەمناسراو و کەمبەکارهێنراو بون.

دوەم: بە خوێندنەوەی کتێبەکە، مەولانا بخاتە هەڵوێستێکی نەخوازراوەوە، لە بەر ئەوەی ناوەرۆکی هەندێ لە وتارەکانی لە گەڵ رەفتار و هەڵسوکەتی ئاشکرای وەلی و پیاوی خوا ناگونجێ. کە ئەشێ بۆ تانەدان بو بێ لە جموجوڵی مەولانا.

خالید و تۆڕی پێوەندی رێکخراوەیی

لە دوای گەڕانەوەیە لە هیندستان، مەولانا لە هەر جێیەک بوبێ بەردەوام خەریکی فراوانکردنی تۆڕی پێوەندیەکانی بوە. هەوڵی داوە لە هەر ناوچەیەک و لە هەر شارێک و لە هەر شارەدێیەک خەلیفە، مورید، مەنسوب، باوەڕپێکراو، دۆستێ پەیدا بکا. هەوڵی داوە خەلیفە و موریدەکانی لە ناو توێژی سەرەوەی کۆمەڵگادا هەڵبژێرێ، بە تایبەتی لە ناو مەلاکان دا، لە ناو مەلاکانیش دا لە ناو زانا ناودار و هەڵکەوتوەکان دا. ئەوانە ئەڵقەی یەکەمی رێکخراوەیی دەوری تەریقەتەکەی بون.

مەولانا، کەسێکی ڕۆشنبیر، شاعیر و ئەدیب، شارەزای زانستەکانی دینیی ئیسلام بوە، خاوەنی کەسایەتیەکی باوەڕبەخۆبوی بەهێز بوە، و توانایەکی گەورەی کارتێکردنی کەسی گوێگر و بەرامبەری هەبوە، لە هونەری "اقناع" دا کەموێنە بوە. پیاوێکی وەکو مەلا یەحیای مزوری، بە شێخ مارف ئەڵێ تۆ هاوڕێیەتیت نە کردوە، لە گەڵی دا نە نیشتوی و گفتوگۆت لە گەڵ نە کردوە بۆیە هەڵوێستت بەوجۆرەیە. بە واتایەکی تر ئەگەر تێکەڵاوی لە گەڵی هەبوایە کاری تێ ئەکرد و دۆستانە ڕەفتاری لە گەڵ ئەکرد.

مەولانا خانەقاکەی سلێمانی کردۆتە مەکۆی کۆکردنەوەی هەندێ لە خەلیفە و شاگردەکانی. دەرگای هاتوچۆی بە ڕوی لایەنگرەکانی دا کردۆتەوە. زۆری نەخایاندوە ژمارەیەکی زۆر خەلیفەی باوەڕپێکراوی لە سەرانسەری کوردستان دا پێ گەیاندوە.

یەکێ لە شێوەی کاری مەولانا بۆ ڕاکێشانی ئەوانە بۆ سەر تەریقەتەکەی و دروستکردنی دۆستایەتی و ئاشنایەتی، نوسین و ناردنی "نامە" بوە. مەولانا سەرەڕای کاری ڕۆژانەی ئیرشاد و، بینینی دۆست و لایەنگرەکانی و، ئامۆژگاری زارەکی مەنسوبەکانی و، دادانی دەرسی مورید و مەنسوب و خەلیفەکانی، وەکو لە "مەکتوبات" ەکەی دا دەر ئەکەوێ، پێی وا بوە "المراسلە نصف المواصلة" *(نامە: 20)* بۆیە بە سەدان نامەی بۆ کەسایەتی جۆراوجۆر نوسیوە، لە ناو ئەوانەدا مەلا، بازرگان، میر و دەسەڵاتدار... لە هەمو نامەکانی دا، ئامۆژگاری کردون، پێڕەوی کیتاب و حەیس و سوننەت بکەن، دور بکەونەوە لە بیدعەت. داوای لێ کردون دەس بگرن بە زنجیرەی پیرانی تەریقەتی نەقشبەندیەوە.

پەیکەری ڕێکخراوەیی تەریقەت

لەو سەردەمەدا لە کوردستان شاری گەورە، تەنانەت شاری ناونجی، تێدا نەبوە. هەمو شارەکانی لە باشترین حاڵەت دا ئەشێ پێیان بوترێ شارەدێ. مەولانا لە هەمو شارەدێکانی کوردستان دا خەلیفەی باوەڕپێکراوی خۆی تێدا داناوە و، ڕاستەوخۆ لە گەڵ خودی خۆی لە پێوەندی دا بون.

ڕایەڵەی پێوەندی تەریقەت، پێوەندی مورشیدی کامیل لە گەڵ خەلیفەکانی، پێوەندی خەلیفە لە گەڵ موریدەکانی، پێوەندی پیری تەریقەت بە گشتی لە گەڵ مەنسوبەکانی، سنوری بنەماڵە، ئێل، هۆز، زمان، ڕەگەز و، گوند و شار و ناوچە و، وڵاتی تێ پەڕاندوە. مەنسوبەکانی تەریقەتی نەقشبەندی هەمویان بە دین موسوڵمان و بە مەزهەب سوننی بون. بەڵام موسوڵمان بون و سوننی بون بە تەنیا بەس نەبوە، بۆ بونە هاوبیری ڕێبازی نەقشبەندی. مرۆڤ، وەک تاک بۆتە گرێیەکی ڕایەڵەکە، "پێوەندی ڕۆحی" بەستویەتی بە پیرەکەیەوە، نەک پێوەندی هاودینی، هاومەزەبی، هاورەگەزی، هاوزمانی، هاوخوێنی، یا هاوشوێنی. لە ناو خەلیفە و موریدەکانی مەولانا دا، جگە لە کورد، عەرەبی عیراقی و شامی و فەلەستینی و حیجازی، تورک و ئەففانی و خوراسانی و شیروانی... هەبون.

لایەنگرەکانی مەولانا پلەی تەریقەتیان هەموی وەکو یەک نەبوە. خەلیفە و مورید و مەنسوب هەریەکەیان جۆرێ لە ئەرک و ڕێگەی پێوەندییان جیاواز بوە.

خەلیفە: ئەوانە بون، کە لە بەر دەست پیری تەریقەت دا پەروەردەکراون تا گەیشتونەتە قۆناغی "فەنا" و "بەقا" کە دوا قۆناغی پێگەیشتنی تەریقەتی بوە و، هەمو کەس نەی توانیوە بەم پلەیە بگات. مەولانا هەوڵی داوە خەلیفەکانی لە ناو زانایانی ئاینی دا، بە تایبەتی لە ناو مەلاکان دا، هەڵ بژێرێ. مەولانا ئیجازەی ئیرشادی پێ داون. بونەتە کەسێکی پیشەیی، خەلیفە بە ناوی مەولاناوە، ئەلقەی زیکر و ڕابیتە و خەتمی خواجەگانیان بە موریدەکان، ئەنجام داوە.

مورید: ئەو کەسە بوە کە دڵسۆزی خۆی بۆ تەریقەت و بۆ پیری تەریقەت دەربڕیوە. لە ئەلقەی زیکر و ڕابیتە و خەتمی خواجەگان دا، بە ڕابەری یەکێ لە خەلیفەکان، بەشدار بوە. بەڵام ژیانی ئاسایی خۆی و کار و

پیشەکەی ئەنجام داوە. بە زۆری لە چینی ناونجی و هەژاری کۆمەڵگا، دوکاندار، پیشەکار، جوتیار، بـون. زۆر لە مانە نازناوی سۆفی‌یان هەڵگرتوە.

مەنسوب: هەمو ئەوانە بون بە جۆرێ لە جۆرەکان دۆستایەتی، پشتیوانی، لایەنگیـری، هاوسـۆزی‌یان لە گەڵ تەریقەتەکە هەبوبێ. بەڵام پێویستی نەکردوە لە ژیانی تایبەتی خۆیان و لە ژیانی گشـتی نـاو کۆمەڵگـادا پابەندی رێنماییەکانی تەریقەت بن.

ئەگەر بە پێی ئەوانەی مەولانا نامەی بۆ نوسیون و، ئێستا نامەکانی لە بەر دەس ماون، پۆلێن بکرێن، تۆڕی پێوەندی کۆمەڵایەتی مەولانا، لە چاو زەمانی خۆی دا، کە هێشتا هۆیەکانی پێوەندی سادە و سـەرەتایی بون، تۆڕێکی فراوان و بەربڵاو بوە، لە سەر ئاستی کەسایەتیە کاریگەرەکانی ناو کۆمەڵگـا و، لە سـەر ئاسـتی سـنوری جوگرافیـا. ئەوانەی لەم تـۆڕەدا بە دی ئەکـرێن، خەڵکـی شـوێنی جیـاواز بـون، لە پـلەی جیـاوازی کۆمەڵایەتی و زانستی و سیاسی دا:

- هەندێکیان مامۆستاکانی سەردەمی فەقێیەتی بون،
- هەندێکیان مەلا و زانا ئاینیەکانی هاوشانی خۆی بون،
- هەندێکیان میر و کاربەدەستەکانی کوردستان بون،
- هەندێکیان حوکمڕانەکانی ناوچەکە بون.
- هەندێکیشیان کەسوکاری خۆی بون.

ئەمانە بەشێکیان بون بە خەلیفەی، بەشێکی بون بو مورید و مەنسوب و، بەشێکی دوربەدور ناسـیاوی و ئاشنایەتی لە گەڵ دامەزراندون.

مەولانا لە گەڵ مامۆستاکانی سـەردەمی فەقێیەتـی خـۆی دا، هەروەهـا لە گەڵ کوڕەکانیـان دا، بە نـامە پێوەندی بەردەوامی درێژە پێ داوە، لەوانە:

شێخ عەبدوڵای خەرپانێ. مەلا جەلالی خورماڵی و، کوڕەکانی مەلا مستەفا، مەلا ئەحـمەد و، مەلا مەحمود. مەلا عەبدوڕەحیمی زیارەتی. مەلا ساڵحی تەڕەماری و کوڕەکانی.

(دەسنوس: 13 و 14 و 63 و 71)

ئەمەش جگە لە وەفاداری، هەم کەڵکی لە نفوزی ناوچەیی ئەوان وەرگرتوە، هەم هەوڵی داوە بیان خـاتە وێنەی راستەقینەی خۆی و جوڵانەوە تازەکەیەوە. راستیەکەیشی هەندێکیانی بە لای خۆی دا راکێشاوە.

لە گەڵ مەلا و زانا ئاینیەکانی هاوشانی خۆی، لەوانە:

- لە کۆیە، مەلا عەبدوڵای جەلی، مەلا عەباس.
- لە هەولێر، شێخ ئەحمەدی خەتیب، مەلا هیدایەتوڵا.
- لە هەورامان، شێخ عوسمانی سیراجەدین.
- لە قەڵاچوالان، مەلا محەمەدی مەلا سادق.
- لە گولعەنبەر، مەلا مەحمود و مەلا محەمەد، کوڕانی مەلا جەلالی خورماڵی.
- لە پشدەر، مەلا ئەحمەدی باوزێ.

لە ساداتی بەرزنجە:

سەید عەلی بەرزنجی قازیی سلێمانی. سەید عەلی بەرزنجی مـودەڕیس. شـێخ عەبـدولقادری بەرزنجـی برای شێخ عەبدوسەمەدی قازیی سـلێمانی. سـەید عەبـدولقادری بەرزنجـی مـودەڕیس. سـەید عەبـدولعەزیزی بەرزنجی برای نەقیبی سلێمانی. سەید عەبدوڵای بەرزنجی برازای نەقیب. سەید ئیسماعیلی بەرزنجـی بـرازای نەقیب. سەید محەمەدی بەرزنجی. سەید عەبدوللەتیفی بەرزنجی کوڕی سید عەبدولکەریمی مامۆستای.

ساداتی بەرزنجە لە سلێمانی و دەوروبەری بنەماڵەیەکی ناسراو و ڕێزدار بون لە لای میرانی بابان. مەلای گەورە و قازی و مودەڕیسیان تێدا هەڵکەوتوە و، پیاوی دەسڕۆیشتویان هەبوە لە ناو دەزگای کارگێڕیی بابان دا.

لە زانایانی حەیدەری – ماوەرانی:

سەید ئەسعەد صەدرەدینی حەیدەری. سەید صیبغەتولای حەیدەری. سەید عەبدولقادر صدیقی حەیدەری. سەید عەبدوسەلامی حەیدەری. سەید عەبدولغەفوری حەیدەری. سەید عەبدورەزاقی حەیدەری. سەید عیسای حەیدەری. سەید فەزلولای حەیدەری. سەید عەبدولحەکیمی حەیدەری. سەید عەبدولحەلیمی حەیدەری. سەید محەمەدی حەیدەری. سەید ئیبراهیم فەصیحی حەیدەری

بنەماڵەی حەیدەری: لەو سەردەمەدا، لە بەغداد پلە و پایەی دینیی بەرزیان هەبوە. هەندێکیان موفتی و قازی و مودەڕیس و، لە دەزگای کارگێڕیی عوسمانی دا دەسەڵاتدار و خاوەن نفوز بون.

لە بادینان: مەلا یەحیای مزوری. شێخ عەبدولفەتاحی ئاکرەیی. مەلا عەبدولوەهابی سوسەیی.

لە هەکاری: شێخ عەبدولقادری هەکاری. سەید تەهای شەمزینی.

لە سنە، میرزا لوتفولا. لە سابلاخ، مەلا ڕەسول.

ئەمانە بەشێکن لەو کەسایەتی‌یانەی خەلیفە و باوەڕپێکراوی مەولانا خالید بون لە شوێن و ناوچەی جیاواز. جگە لەم شوێنانە مەولانا لە وان و دیاربەکر، لە بەغداد و بەسرا و دیمەشق و حەڵەب و مەکە و ئەستەمول، خەلیفەی باوەڕپێکراوی هەبون. *(بۆ زانیاری زیاتر دەربارەی ناوی خەلیفە و موریدەکانی مەولانا خالید، بڕوانە: یادی مەردان، 1/ 83- 86)*

پێوەندی لە گەڵ میر و دەسەڵاتدارەکانی کوردستان، لەوانە:

- میرەکانی بابان، عوسمان بەگ و، حەسەن بەگ، سلێمان بەگ، محەمەد بەگ.
- والی‌ی کوردستان، ئەمانولاخانی ئەردەلان. *(بۆ دەقی فارسی نامەکە بڕوانە کۆتایی باسەکە)*
- میری بادینان، زوبێر پاشا. *(الرقعة: 81)*
- پێوەندی لە گەڵ دەسەڵاتدارانی ناوچەکە، لەوانە:
- داود پاشا، وەزیری بەغداد. *(الرقعة: 9 و 40)*
- عەباس میرزای کوڕی فەتحعەلی شا، وەلیعەهدی شای ئیران. *(بۆ دەقی فارسی نامەکە بڕوانە کۆتایی باسەکە)*
- شێخولئیسلام، مەکی زادە مستەفا عاسم ئەفەندی. *(الرقعة: 8)*

فراوانبونی تۆڕی پێوەندیەکانی و، زۆربونی موریدو مەنسوبەکانی، زۆربونی لایەنگرەکانی، خانەقاکەی بۆتە بارەگایەکی گرنگی ئاڕاستەکردنی "روحانی" ی هەزاران کەس. یەکێ لەو نەریتانەی هێنا بویە ناو تەریقەتەکەیەوە "رابیطە" بوە. رابیتە مەراسیمێکی ئاینیی تازە بوە، بۆ بەستنەوەی مورید بە شیخەکەیەوە. بەم بۆنەیەوە یار و نەیار چیرۆکی جۆراوجۆریان هەڵبەستوە. مەولانا خۆی لە شیعرێکی دا ئاماژەی بەوە کردوە، ئەڵێ:

ز سودایت چنان بدنام گشتم در همه عالم
بگوش خود شنیدم هر طرف افسانەی خودرا

واتە:

لە سۆنگەی سەودای تۆوە، لە دنیادا وەها بەدناو بوم
بە گوێی خۆم لە هەمو لایەک گوێم لە ئەفسانەی خۆم بو

پەرەسەندنی تەریقەتی نەقشبەندی وا بە خێرایی و، گەورەبونی قەوارەکەی و، پتەوبونی ڕێکخراوەیی داوودەزگاکانی، ترسی لە لای شێخانی تەریقەتی قادری و، لە لای میرەکانی بابان دروست کردوە، بە تایبەتی لەو ماوەیەدا میرایەتی بابان بە قۆناغێکی نالەباردا تێ پەڕیوە بە هۆی ناکۆکی ناوخۆی بنەماڵەی بابان و، دەستێوەردانی بەردەوامی ڕۆم و عەجەم لە کاروباری کوردستان.

کێشەی ناوخۆی تەریقەت

مەولانا لە سەردەمی ژیانی خۆی دا لە ناو خۆی تەریقەت دا، لە گەڵ هەندێ لە خەلیفە و لایەنگرەکانی خۆی، توشی هەندێ کێشەی نەخوازراو بوە:

هەمان دەروێش محەمەدی، کە لە هیندستانەوە هاتوە بە دوای دا و، ڕێبەری کردوە بۆ هیندستان و، تا گەیاندویەتی بە شاە عەبدوڵا لە گەڵی بوە. مەولانا ئەو کاتەی لە سلێمانی بوە، لێی هەڵگەڕاوەتەوە و کەوتۆتە قسە دژی لە لای خەلیفە ناسراوەکانی و، لە لای کاربەدەستانی سەردەم.

لە نامەیەکی دا کە بۆ محەمەد ئەسعەد ئەفەندی نوسیوە، ئەڵێ:

> نامەی لە هندستانەوە بۆ هاتوە، شاە عەبدوڵا دەری کردوە و، نامەکەی مەحمودی برای بردویەتی بۆ کەرکوک، پیشانی کەسانی پێوەندیداری بدا.
>
> هەرچەندە لە نامەیەکی دا باسی پێکهاتنەوەیان ئەکا، بەڵام ئەو متمانەیەی کە سەرەتا بە یەکیان هەبوە، نەماوە.
>
> *(ریاض المشتاقین: 175)*

بیری تیۆلۆجی مەولانا

لە ناو نامەکانی دا گەلێ لایەنی ژیانی تایبەتی خۆی و خێزان و بنەماڵەکەی و، ژیانی کۆمەڵایەتی و ئابوری و سیاسی ئەو سەردەمە ڕون ئەبێتەوە. هەرچەندە مەولانا خۆیشی لە چەند نامەیەکی دا بە ئاشکرا نوسیوێتی کە "الاسرار لا تکتب فی الاسفار" نهێنیەکانی تەریقەت لە نامەدا نانوسرێن. *(الرقعة: 5)* بەڵام نامەکانی مەولانا و، نوسین و نامیلکە و شیعر و کتێب و حاشیەکانی کە لە سەر هەندێ لە کتێبە ناسراوەکانی نوسیوە، ئەشێ سەرچاوەیەکی گرنگ بن بۆ لێکۆڵینەوەی بیری تیۆلۆجی مەولانا خالیدی نەقشبەندی، کە لەو ژینگە کۆمەڵایەتی و ئابوری و ڕۆشنبیری - دینیی و سیاسیەی ئەو کاتەدا، سەرەڕای هەمو دوژمنایەتیەک، تەشەنەی کردوە. تەریقەتی نەقشبەندی بۆتە دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی، ڕۆشنبیری، سیاسی، کاریگەر. تەنیا هێزی مەعنەوی روحی نەبوە، بەڵکو لە هەمان کات دا بۆتە هێزێکی مرۆیی "حساب" بۆ کراو. ئاخۆ ئەم بزوتنەوەیە، هیچ بەرنامەیەکی چاکسازی کۆمەڵایەتی هەبوە، یان لە هیچ جێگایەکی پرۆسەی چاکسازیی دینیی دا کە کەسانی وەکو: عەبدوڕەحمانی کەواکیبی، جەمالەدینی ئەفغانی، محەمەد عەبدە.. ساڵانی دواتر ئاڵاهەڵگری بون، شوێنی ئەبێتەوە؟

ئەمە بابەتێکە پێویستی بە لێکۆڵینەوەیە.

مەولانا و
هەوڵی ڕێکخستنەوەی ناوماڵی بنەماڵەی بابان

لە کۆنەوە لە ناو بنەماڵەی بابان دا پیلانگێڕان لە یەکتری بۆتە نەریتێکی باو. برا پیلانی لە برا و ئامۆزا پیلانی لە ئامۆزا و مام لە برازا و برازا پیلانی لە مام گێڕاوە. برا خیانەتی لە برا و ئامۆزا خیانەتی لە ئامۆزا کردوە.

ئەمە بە تەنیا لە ناو چینی حوکمڕانی کوردا نەبوە، بەڵکو لە ناو چینی حوکمڕانی ئیرانی دا هەبوە، هەروەها لە ناو چینی حوکمڕانی عوسمانی دا هەبوە. تەنانەت لە ناو چینی حوکمڕانی ئینگلیزی و بنەماڵەی شاکانی ئەوروپادا هەبوە. ناکۆکی و پیلانگێڕان لە ناو خۆیان دا لە سەر زەوتکردنی دەسەڵات زۆر جار گەیشتۆتە پێکدادانی خوێناوی و دڕێژخایان، بەڵام چونکە داوودەزگای حوکمڕانی و بەشێکی زۆری جومگەکانی لاشەی بەڕێوەبەرایەتی: کارگێڕی و کارمەندەکانی، باجگیری و فەرمانبەرەکانی، لەشکر و فەرماندەکانی، دەزگای دینی و پێشەواکانی، وەکو خۆی ماونەتەوە، ئەستونەکانی حوکم نە روخاون. پاشاکە گۆڕاوە، بەڵام زۆری کارمەندانی دەزگاکان بە نەگۆڕاوی ماونەتەوە. لە ئەمارەتی بابان و ئەمارەتە کوردیەکانی تردا، لە گەڵ گۆڕانی حاکمەکەدا گۆڕان بە سەر فەرمانبەر و کارمەندەکانی دەزگاکانی کارگێڕی و بەڕێوەبەرایەتی و لەشکری دا هاتوە. دەستوپێوەندی حاکمی پێشو گۆڕاوە، دەستوپێوەندی حاکمی تازە هاتونەتە سەر کار. بیانویان بەوانەی پێشو گرتوە سەرەکانیان خستونەتە زیندانەوە، سامان و دارایی‌یان زەوت کردون.

میری بابان، هەر کامێکیان بو بێ، لە سەردەمی حوکمڕانی دا نەی زانیوە، یان نەی ویستوە داوودەزگایەکی بەڕێوەبەرایەتی هەمیشەیی: کارگێڕی، باجگیری، سەربازگیری، دادوەری، جێگیر دابمەزرێنێ و بۆ دوای خۆی پێوەندی نێوان خۆی و کوڕەکانی و، پێوەندی نێوان کوڕەکانی و ئامۆزا و برازاکانی و ئەندامانی تری بنەماڵەکەی، لە سەر بنچینەی دابەشکردنی سامان و دەسەڵاتی - پاشایەتی، لە گەڵ یەکتری بە جۆرێ ڕێک بخا کە نەگۆڕێ و سەبات بدا بە دەزگاکە، بەڵکو کاربەدەستەکانی لە داردەستەکانی خۆی داناوە، دوای ئەو کەسێکی کە کە هاتوە ئەوانی پێش خۆی گۆڕیوە بە کەسانی داردەستەی خۆی. لە بەر ئەوەی لە چوارچێوەیەکی ڕێکخراوی حوکمڕانی دا نەبوە، هەمیشە لە ئاڵوگۆڕدا بوە، برا و برا، ئامۆزا و ئامۆزا، بۆ وەرگرتنی دەسەڵات و سامان پیلانیان لە یەکتری گێڕاوە. ئەم هەلومەرجە نائارامیی بەڕێوەبەرایەتی دروست کردوە، هەمیشە بۆتە مایەی لاوازیی دەسەڵاتی خۆجێیی لە بەرامبەر هێزی دەرەکی و هێزەکانی لە خۆیان گەورەتر. سەرەنجام بۆتە هۆی ئەوەی بناغەی دەوڵەتی تێ دا دانەمەزراوە.

لە ژێر سایەی ئەم بنەماڵەیەدا، شاری تازە - دامەزراوی سلێمانی گەشەی نەکردوە. هەرگیز نەگەیشتۆتە ئاستی هیچ کام لە شارەکانی ئیران یا دەوڵەتی عوسمانی. وەکو شارەدێیەکی بچوک لە روی ژمارەی دانیشتوان و دواکەوتو لە روی ژێرخانی ئابوریەوە ماوەتەوە. نەبۆتە ناوەندی ڕاکێشانی بازرگان و سەرمایەدار، نەبۆتە ناوەندی ڕاکێشانی زانای دینیی و زانستی. نەبۆتە ناوەندی ڕاکێشانی پێشەساز و هونەرمەند. کۆچیان لێوە کردوە و کۆچیان بۆ نەکردوە. هێزی مرۆیی و ئابوری قەڵەمڕەوی بابان، ئەوەندە داهێزراو و داچۆڕاو بوە، بەرگەی هیچ هێرشێکی سەربازیی عوسمانی یا ئیرانی نەگرتوە.

مەولانا پیاوی دین بوە، لە هەمان کات دا پیاوێکی دنیادیدە بوە. بەغداد و تاران و دیمەشق، وڵاتانی تورکیا و شام و حیجاز و ئیران و خوراسان و هندستانی دی بو. تەجروبەی ژیانی لە مەحمود پاشا و میرەکانی تری بابان زۆرتر بوە. ئەبێ روانینێکی بۆ جۆری حوکمڕانی و بەڕێوەبەرایەتی ئەو شار و وڵاتانە هەبو بێ.

ئەو کاتەی مەولانا ئەرکی رێکخستنەوەی ناومالّی بنەماڵەی بابانی گرتۆتە ئەستۆ یان خراوەتە ئەستۆی، سەد ساڵ زیاتر بوە، ئەم بنەماڵەیە لە ناو خۆی دا ئەوەندە ناکۆک و ناتەبا بوە، ئێسکی یەکتری‌یان شکاندوە. قەڵەمڕەوی بابان بە هۆی ململانێی ناوخۆی بنەماڵەکە و دەستێوەردانی رۆم و عەجەم، لە نائارامیەکی درێژخایانی سیاسی، کۆمەڵایەتی، ئابوری، سەخت دا ژیاوە.

نمونەی ئەمە لە حوکمڕانی سەلیم پاشا و خالید پاشادا ئەبینرێ. دوای ئەوانیش لە ململانێ پێنج کوڕەکەی خالید پاشادا: سلێمان پاشا، مەحمود پاشا، ئەحمەد پاشا، محەمەد پاشا، عومەر پاشا، لە گەڵ یەکتری. دوای ئەوانیش ئیبراهیم پاشا و خالید پاشای کوڕانی ئەحمەد پاشا و ئەوڕەحمان پاشای مەحمود پاشا.

تەنانەت کە مەحمود پاشای دوەم لە جێگەی ئەوڕەحمان پاشای باوکی دانراوە بە میری میران و "خەڵعەتی پاشایەتی" قەڵەمڕەوی بابانی لە لایەن وەزیری بەغدادەوە بۆ نێردراوە، لە هەمان ماوەدا سێ لە مامەکانی: عەبدوڵا بەگ، ئەحمەد بەگ، عومەر بەگ، بۆ دەربڕینی نارەزایی خۆیان هەڵاتون بۆ بەغداد و دەستوپێوەندەکانیان ناردوە بۆ کەرکوک *(روحة الوزراء: 263)* و، ماوەیەک دوای ئەوانیش، یەکێکی تر لە براکانی، حەسەن بەگی ئەوڕەحمان پاشا، هەڵاتوە بۆ بەغداد. *(روحة الوزراء: 283)*

مەولانا لە سەر داوای داود پاشای وەزیری بەغداد هەوڵی داوە تەبایی لە ناو بنەماڵەی بابان دا دروست بکا و، سنورێ دابنێ بۆ پیلانگێران لە یەکتری و، هێنانی دەستی بێگانە، بە تایبەتی دەستی عەجەم، بۆ ناوچەکە. مەولانا لە نامەیەک دا کە بە زمانی عەرەبی بۆ داود پاشای نوسیوە*(دەسنوس؛ 20 - 24. الرقعة: 9)* چەند بابەتێکی بۆ رون کردۆتەوە:

> "تێوەگلان لە بەجێهێنانی ئەرکێکی سامناکی وەکو "اصلاح ذات البین" و ئامۆژگاری بۆ نەهێشتنی کدورەت و شحنا و گۆڕینی نیفاق بە ویفاق و دوژمنایەتی بە ئیتیفاق، بە لای هەندێ کەسەوە ئێمە لە بەرچاوی خەڵک ئەخا و پایەی ئێمە دائەبەزێنێ، ئەمان خاتە بەر تانە و تەشەر، چونکە بەڵێنی ئەهلی دنیا پشتی پێ نابەسترێ.

بەڵام فەرمانی وەزیرانی ئیسلام، ئەگەر پێچەوانەی شەرع نەبێ، ئەبێ گوێڕایەڵی بکرێ، بە تایبەتی بۆ پاراستنی دین و قازانجی موسوڵمانان و بەهێزکردنی سوننەتی باڵا و گوێدانە لایەنی دەوڵەتی بەرز و رزگارکردنی باوەڕداران لە ناکۆکی

قۆڵی لێ هەڵمالیوە، ئیستیخارەی کردوە، ئیستیمدادی لە سادات و قاداتی نەقشبەندی وەرگرتوە، لە گەڵ مەحمود پاشا و عوسمان بەگی برای و عەبدوڵا پاشای مامی، یەکە یەکە قسەی زۆری لە گەڵ کردون، وەعزی داداون و هەڕەشەی لێ کردون، هەتا رازی کردون. ئینجا لە گەڵ قازی سلێمانی و گەورەپیاوەکانیان کۆڕێکیان بەستوە، مەحمود پاشا و ئەوانی تریان سوێند داوە و، بەڵێننامەیان پێ مۆر کردون، قورئانیان پێ مۆر کردون. وێنەی بەڵێننامەکە و قورئانە مۆرکراوەکەیان بۆ داواد پاشا ناردوە.

بەڵێنیان داوە، هەر کامێکیان نامەیەکی بۆ بێ نەیشارێتەوە لە بەردەم مەولانادا ئاشکرای بکا.

نابینێ ئەم بەڵێن و پەیمانە بشکێنن، مەگەر کەسێ لە سزای رۆژی مەوعود نەترسێ، لە بازنەی ئیسلام دەر بچێ، پاکانە لە میللەتی سەیدولئەنام بکا.

ئەگەر ئێوە یا مەحمود پاشا ئەم پەیمانە بشکێنێ و، لە پێناوی جیفەی دنیادا خۆی بخاتە بەر توڕەبونی خوا، لە بازنەی ئیسلام دەرچون، بونە جێگەی شەرم و نەنگی، زمانی توانج و تانەتان لێ کرایەوە، ئەوسا چ گلەییەک لەم مسکینە زەعیفە ئەکرێ، لە وەزیع و شەریف، چ قسوریەک لە ئەستۆی سوێندەر و سوێندەکەدایە. من ئەمە ئەڵێم چونکە غەیب نازانم. سیعلم الذین ظلموا ای منقلب ینقلبون"

ریچ ئەو ماوەیە لە سلێمانی بوە. بەردەوام میرەکانی بابانی دیوە و گفتوگۆی لە گەڵ کردون. ئاگاداری ئەم ڕێککەوتنە بنەماڵەییە بوە. زیاتر چۆتە قوڵایی بابەتەکەوە.

لە یادداشتەکانی ڕۆژی 6 ی تەموزدا نوسیوێتی:

"ماوەیەکی کەم بەر لە ئێستا، دوای ئەوەی مەحمود پاشا، بڕیار دەدا خۆی بداتە پاڵ تورکەکان، خۆی و عەبدوڵا پاشای مامی و عوسمان و سلێمانی برای چوبونە لای خواناسی مەزن شێخ خالیدی سلێمانی و هەرسێکیان سوێندیان خواردوە کە لایەنگیر و پشتیوانی مەحمود پاشا بن و لە بەر ئەوەش کە چاوەڕوان دەکرا شازادەی کرماشان، تەقەللای ئەوە بدات یەکێکیان بە لای خۆی دا ڕاکێشێ و لە دژی تورکەکان هانیان بدات، سوێندیان بە شمشێر و قورئان و تەڵاق خوارد بو، کە ئەگەر هەر کامێکیان نامەیەکیان لە لایەن تورک، یان ئێرانەوە پێ بگات، دەبێ لە ماڵی شێخ خالید لە بەر چاوی چەند کەسێک، کە خۆیان لە سەری ڕێک دەکەون، بیکاتەوە..."

(ریچ: 146)

لە یادداشتەکەی ریچ دا چەند لایەنێکی پێکهاتنەکە زیاتر ڕون ئەبێتەوە:

یەکەم، سوێند خواردنەکەیان سەرەڕای قورئان، بە تەڵاق سوێندیان خواردوە، هەروەها بە شمشێر.

دوەم، جگە لەو سێ میرەی بابان، ناوی یەکێکی تریشیان ئەهێنێ، کە ناوی سلێمان بەگ بوە.

سێیەم، هاتنی نامە و ئاشکراکردنی هەر بۆ نامەی ئێرانی نەبوە، بۆ هەمو نامەیەک بوە تەنانەت ئەگەر لە بەغدادیشەوە، واتە لە داود پاشاوە بێ.

مەولانا، وەکو لە نامەکانی و لە شیعرەکانی دا دەر ئەکەوێ، لە گەنجێتیەوە، بەر لەوەی حەج بکا و، بەر لەوەی سەفەری هیندستان بکا و، بەر لەوەی بێ بە پیری تەریقەتی نەقشبەندی پێوەندی لە گەڵ میرەکانی بابان خۆش بوە. میرەکانی بنەماڵەی بابانی لە نزیکەوە ناسیوە. وەکو لە نامەکەی دا دەرئەکەوێ ئومێدێکی زۆری بە بەڵێن و سوێند و پەیمانەکانیان نەبوە. بەدگومانیەکەی مەولانا کە "پشت بە بەڵێنەکانی ئەهلی دنیا نابەسترێ" لە جێی خۆی دا بوە. هەر ئەو چەند ڕۆژەی ریچ لە سلێمانی بوە، شایەتی پەیمانشکێنی و بێبەڵێنی عەبدوڵا پاشا بوە، چونکە نامەی شازادەی کرماشانی بۆ هاتوە، ئاشکرای نەکردوە و لە سەر ئەوە گیراوە، عوسمان بەگیش، بە فیتی والیی بەغداد، هەمو دەسەڵات و موڵکەکانی لێ سەنراوەتەوە و دەس بەسەر کراوە. *(ریچ: 289)* مەولانا خۆیشی هەر لەو ڕۆژانەدا لە سنوری قەڵەمڕەوی بابان هەڵاتوە.

ئەو پەیمانەش جێبەجێ نەکراوە. ڕوداوەکانی ڕابوردو سەرلەنوێ دوبارە بونەتەوە.

میرایەتی بابان داوودەزگای بەڕێوەبردن و باجگیری و سەربازگیری و لەشکری پیشەیی نەبوە، بۆ ئەوەی دوای گۆڕانی میرەکە ئەوان بە نەگۆڕی بمێننەوە درێژە بە ئاسایش و کارگێڕی و ڕاپەڕاندنی کاروباری وڵات بدەن.

میرەکان لە ناو خۆیان دا ناکۆک بون. پیلانیان لە یەکتری گێڕاوە. ماوەی کورت لە میرایەتی دا ماونەتەوە. هەر جارەی بە یارمەتی لەشکری ڕۆم یا عەجەم دەسیان بە سەر ناوچەکەدا گرتوە. ئەمیرێ کە هەڵاتوە و ئەمیرێکی تر هاتۆتە جێگەی هەمو داوودەزگاکانی سەردەمی ئەمیری پێشوی گۆڕیوە، پیاوەکانی خۆی داناوە. هەمو جار یەکتریشیان تاڵان کردوە.

لەم شەڕانەدا هەزاران کەس لە خەڵکی ناوچەکە چ ئەوانەی پیاوی میرەکان بون، یان خەڵکی ئاسایی دانیشتوی شەڕگەکان بون کوژراون یا زەرەرمەند بون. تەنانەت هەندێ ئاوایی بە یەکجاری کوێر بونەتەوە.

لە پاڵ شەڕی ناوخۆی میرەکان، ئەرکێکی تریشیان لە سەر بوە. هەمو جار والی بەغداد خۆی ئامادەکردە بۆ لەشکرکێشی بۆ شەڕی یاخییانی خێڵەکانی ناوەڕاست و خواروی عیراق. میرەکانی بابان ناچار بون هێزی سوارە و پیادە کۆ بکەنەوە و، بچن بەشداری شەڕەکانی والی بکەن. لەم شەڕانەش دا هەزاران کەس کوژراون.

ناکۆکی شێخ مارف و مەولانا

لە گەڵ بنیاتنانی شاری سلێمانی دا (1199 ک) ئیبراهیم پاشای بابان مزگەوتی گەورەی سلێمانی دروست کردوە. میرەکانی بابان بایەخی زۆریان داوە بە مەلا و مزگەوت و خوێندنی دینیی. هەوڵیان داوە مەلا باش و ناسراوەکان لە دەوری ناوەندی دەسەڵاتی خۆیان کۆ بکەنەوە. ئیبراهیم پاشا، لە گەڵ دروستکردنی مزگەوتی گەورە، کەسایەتی دینیی و زانستی، شێخ مارفی نۆدێ (1175 - 1254 ک/ 1838 ز)، لە قەڵاچوالانەوە بانگ کردوە بۆ سلێمانی و، کردویەتی بە مەلای مزگەوتی گەورە.

مزگەوتی گەورە، تەنیا مزگەوتی شاری سلێمانی بوە کە نوێژی جومعەی تێ دا کراوە. لە چاو مزگەوتەکانی تردا وەقفی لە هەمویان زۆرتر بۆ تەرخان کراوە و، ژمارەی خوێندکارەکانی لە ژمارەی خوێندکاری مزگەوتەکانی تر زۆرتر بوە. کتێبخانەیەکی دەوڵەمەندیشی تێدا بوە.

شێخ مارف، سەیدی بەرزنجە بوە. ساداتی بەرزنجە، نەوەی محەمەدی پێغەمەری ئیسلام بون. شانازییان بە ڕیچەڵەکی خۆیانەوە کردوە و، خۆیان لە خەڵکی ئاسایی بە گەورەتر داناوە. هەوڵیان داوە بە هۆی ژنوژنخوازیەوە خوێنیان تێکەڵاوی خوێنی غەیری سەید نەبێ، لە بەر ئەوە کچی خۆیان بە غەیری سەید نە داوە.

شێخ مارف، جگە لەوەی سەید و گەورەی ساداتی بەرزنجە بوە، لە سۆنگەی ئەوەی مەلای مزگەوتی گەورەی سلێمانی بوە، خۆی بە گەورەی مەلاکانی سلێمانی و بە سەرۆکی زانایانی دینیی مەڵبەندەکە زانیوە. چەندین کتێبی بە هۆنراوە و بە پەخشان بە زمانی عەرەبی داناوە. بۆ فێربونی زمانی عەرەبی فەرهەنگی عەرەبی - کوردی "ئەحمەدی" ی بە هەڵبەست بە ناوی کاک ئەحمەدی کوڕیەوە هۆنیوەتەوە.

شێخ مارف، لە گەڵ ئەوەی گەورەی ساداتی بەرزنجە و مەلای مزگەوتی گەورە بوە، شێخی تەریقەتی قادرییش بوە. تەریقەتی قادری لە شێخ عەبدولقادری گەیلانیەوە داکەوتوە و، لە ڕێگەی ساداتی بەرزنجەوە هاتۆتە کوردستانەوە، لە کوردستان دا ڕیشەیەکی کۆن و بەربڵاوی هەبوە.

شێخ مارف، نیوێتی لە پڕ کەسێ پەیدا بوە، نە سەیدە و نە لە بنەماڵەیەکی ناسراوە، مەلایەکی ئاسایی یەکێ لە مزگەوتەکانی سلێمانی بوە، چۆتە هیندستان و هاتۆتەوە، لە گەڵ خۆی، تەریقەتێکی نوێ، بە باوەڕێکی نوێ و، بە شێوازێکی نوێی کارکردنەوە، هێناوەتەوە. بە چالاکی کەوتۆتە کار، رۆژ بە رۆژ ناوبانگی زیاتر بڵاو ئەبێتەوە. لایەنگری زۆرتر ئەبێ، لە سلێمانی و شارەکانی ترەوە روی تێ ئەکەن، تا دێ دەسەڵاتی مەعنەوی بەهێزتر ئەبێ، خەریکە جێگە بەو لێژ ئەکا. ئەمە بۆ شێخ مارف قابیلی قوبوڵ نەبوە. بە هەمو توانایەوە کەوتۆتە دوژمنایەتی خالید.

سەرسەختترین دوژمنی خالیدی "تازە - دەرکەوتو" شێخ مارف بوە. شێخ مارف جگە لەوەی میرەکانی بابان و، مەلا و شێخ و سەیدەکانی سلێمانی لێ هان داوە، نامەی لە دژی خالید بۆ والیی بەغداد و والیی موسڵ و زاناکانی بەغداد و موسڵ نوسیوە، خالیدی تاوانبار کردوە بە درۆزنی و بە کافری. داوای دەرکردن، بەڵکو سزادانی کردوە. لەم بارەیەوە هەندێ لە مەلاکان، بە تایبەتی هی موسڵ، نوسراویان لە سەر نوسیوە و بڵاویان کردۆتەوە. هەندێ رونوسی لێ نێردراوە بۆ حیجاز، تەنانەت هەندێ لەو نوسراوانە و وەڵامەکانیشی گەیشتونەتە شا عەبدوڵای دهلەوی.

شێخ مارف نامیلکەیەکی نوسیوە بە ناوی "تحرير الخطاب..."

عثمان بگ عبدالجليل الموصلي، یەکێ لە لایەنگرەکانی شێخ مارف، ئەم نامیلکەیەی "شەرح" کردوە، لە ژێر ناوی: "دين الله الغالب، على المنكر المبتدع الكاذب"

پێ ناچێ خالید خۆی داکۆکی نوسراوی لە خۆی کرد بێ. لە ناو نوسینەکانی دا نوسینێ بە جێ نەماوە، بە قەڵەمی خالید، خۆی نوسرا بێ، بۆ بەدرۆخستنەوەی ئەو تۆمەتانەی بە پاڵی داروە. راستەوخۆ وەڵامی دابێتەوە بەڵام کۆمەڵێ لە لایەنگرەکانی، کە هەمویان زانای ناوداری سەردەمەکە و، نوسەر و شاعیری

گەورە بون، ئەوان داکۆکیی سەرسەختانەیان لە خالید و، تەریقەتی نەقشبەندی کردوە. والیەکانی بەغدادیش ڕێیان لە چالاکیەکانی خالید و لایەنگرەکانی نەگرتوە.

لە وەڵامی نامیلکەکەی شێخ مارف و شەرحەکەی عوثمان بەگ دا، هەر ئەو کاتە چەند کەسێ بۆ بەرپەرچدانەوە لێیان راپەڕیون لەوانە:

عبدالله الحيدری نوسیویێتی:

"القول الصواب، فی رد ما سمی بتحریر الخطاب"

محمد امین، مفتی حله نوسیویێتی؛

"السهم الصائب، لمن سمی الصالح بالمبتدع الکاذب"

(الحدیقة الندیة: 40)

– 1 –

دەقی فارسی نامەی مەولانا خالید

بۆ عەباس میرزا کوڕی فەتحعەلی شاهی قاجار

گوهر درج اقبال و سعادتمندی، و اختر برج کمال و سربلندی، منظور نظر بقرای نقشبندی، اعنی مرکز دائیرەی جلالت و سرافرازی، وقرەی باصرەی شاه عباس غازی، امیرزادەی اعظم در حرز الامان همم قاهره نجوم فلک هدایت و یکه تازان عرصەی ولایت، مکنوف بوده بانواع لطایف افضال مهیمن بیهمال محفوف باشند

در اینهنگام بنوازش نامەی فقرای بینوارا یاد و بارسال نیازی درویشانەی از باطن اهل فقر بمقام استمداد امده بودند، چه نعمتی است که کسی در لباس مکنت و حکمرانی، و در عین جمعیت اسباب بهجت و کامرانی، باوجود مستی صهبای غرور نوجوانی، از محض نیکوسیرتی و پاکیزەسیرتی با سودازدگان محبت جمال بیهمال محبوب لایزال تقدس جماله گرمی بازاری و نسبت به بی سروپایان بوادی فنا الفتی و سروکاری داشته باشند، بلی تواضع ز گردن فرازان نیکو است.

دگر چه نویسد منظور انظار اکسیر اثار اولیای کبار و مورد تلطفات بیحد و عنایات ایزد افریدگار باشند.

(دەسنوس: 193)

– 2 –

دەقی فارسی نامەی مەولانا خالید

بۆ ئەمانوڵاخانی ئەردەڵان والیی کوردستان

بامان الله خان حاکم کردستان مرقوم گشته است:

مخلص درویشان، خان والاشان را، بهمم علیه خواجگان میسپاریم که در هردو سرا بکام فقرا یار و مددکارش باشند، بمنه:

بمعیت منظور این مسکین بیوجود مخلص جان فشان میرزا محمود نوازشنامەی تحریر و شمەی سفارش را بایشان تقریر نموده بودند رسانید، و جواب ان را علی التفصیل حوالەی مومی الیه نمود که در وقت خاص انشاءالله تعالی گوشزد خاطر خواهد نمود. باید دانست که

مرد خردمند احیانا بمولای حقیقی مزید محبتی و بازیردستان ترحم و مروتی و گاه گاهی فکر اخرتی در کار است والا ادمی کدام مزیت و امتیاز از نقش دیوار است بلذایذ زهرالودەی دارالغرور از دولت ابدی بازماندن خیلی از عقل دوراندیش دور است.

عزیزی چه زیبا فرموده است:

افسوس که وقت کار از دست برفت
ایام وصال یار از دست برفت
در معرض یک دولت ناپاینده
صد دولت پایەدار از دست برفت
دگر چه نویسد. والسلام والاکرام

(دەسنوس: 155)

-6-

خالیدی ئاوارە (1236 – 1242 ک)

کۆچی مەولانا بۆ بەغداد

شێخانی تەریقەتی قادری نەیان توانیوە باوەڕ بە زاناکانی عیراق بهێنن کە مەولانا خالید "کافر" ە و، خوێنی حەڵاڵ بکەن، نەیان توانیوە وەزیری بەغداد ڕازی بکەن کە کارێکی دوژمنانەی بەرامبەر بکا، پاشای بابان گوێی خۆی لێ خەواندوە، بۆیە بە تەما بون خۆیان کارێ بکەن دژی، کۆتایی بەو کێشەیە بهێنێ.

بە تەما بون بەیانی ڕۆژی هەینی کاتێ ئەچێ بۆ بەجێهێنانی نوێژی هەینی، کە ئەو زەمانە نوێژی هەینی تەنیا لە مزگەوتی گەورەی سلێمانی کراوە، لە بەر دەرگاکەی دا ڕێگەی پێ بگرن و بیکوژن. مەولانا و خەلیفەکانی بەم پیلانەیان زانیوە. مەولانا لە خانەقاکەی خۆی دا بۆ ڕاوێژ و پرسوڕا لە گەڵ هەندێ لە خەلیفە و دۆستەکانی کۆ بۆتەوە کەوتونەتە گفتوگۆ، دو بۆچونی جیاوازیان تێدا بوە:

هەندێکیان پێیان وا بوە، ئەگەر ئەوان توندوتیژییان بە کار هێنا ئەمانیش بە چەک بچنەوە بە گژیان دا، بۆ ئەو مەبەستە هەندێکیان، لەوانە شێخ ئەحمەدی سەرگەڵو، چەکدارەکانی خۆیان ئامادە کردوە.

هەندێکی تریان، لەوانە شێخ عوسمانی سیراجودین، پێیان باش نە بوە ئەو شەڕە بکەن، پێیان باش بوە، مەولانا بە بێ ئاگادارکردنەوەی کەس بە نهێنی کۆچ بکا و دور بکەوێتەوە لە سلێمانی.

(ریاض المشتاقین: 176 و 246)

مەولانا خۆی بۆچونی دوەمی پەسند کردوە بە شەو خۆی و هاوسەرەکانی و دەسوپێوەندەکانی بە بێدەنگی لە سلێمانی دەرچون، چونکە شوێنی مەبەستی خۆیان دیاری نە کرد بو، نەیارەکانیان نەیان زانیوە بۆ کوێ چون. ڕۆژی دوایی کە دوایان کەوتون بۆ ئەوەی پەشیمانیان بکەنەوە یان بە زۆر بیان گێڕنەوە بۆ سلێمانی، هەرچی دوایان کەوتوە بێ دەسکەوت گەڕاوەتەوە هەر یەکەیان قسەیەکی کردوە. ئەو شەوەی مەولانا سلێمانی بە جێ هێشتوە ریچ لە سلێمانی میوانی مەحمود پاشای بابان بوە. لە دوا ڕۆژانی گەشتەکەی دا بوە. ڕوداوەکەی بەمجۆرە گێڕاوەتەوە:

"20 ی تشرینی یەکەم
ئەم بەیانیە شێخ خالیدی بە ناوبانگ هەڵهات. لە گەڵ ئەوەش دا کە راکردنەکەی لە ناکاو و بە نهێنی بوە، بەڵام توانی بوی هەر چوار ژنەکەیشی لە گەڵ خۆی بەرێ و تا ئێستاش نازانرێ روی لە کوێ کردوە، پێش چەند رۆژێک کوردەکان لە عەبدولقادریان گەورەتر دادەنا، میریش وا خوی گرت بو، لە بەرامبەریا بە پێوە بوەستێ و قەنەی بۆ تێ بکات، بەڵام ئەمڕۆ بە کافری ناو دەبەن و زۆر شتیش دەربارەی لوتبەرزی و کافری و خوانەناسی دەگێڕنەوە... دوای مردنی کوڕەکەی میر، شێخ ناوبانگی زۆر دۆڕاند، چونکە وتبوی چاکی دەکاتەوە و سەیری کتێبی بۆ دەکات، بزانێ خوا چی لە چارەی نوسیوە و شتی تریش... گەلێ قسە و باسیش لە سەر هۆی راکردنەکەی دەوترا و هەندێک دەیان وت تۆوی پشێوی لە نێوان میر و براکانی دا وەشاندوە و ئەوانیش ویستویانە لە بەردەم میردا بەرەو رویان ببێتەوە. هەندێکی تریش دەڵێن خەریکی دانانی بناغەی ئایینێکی تازە بوە و ویستویەتی خۆی بکات بە گەورەی وڵات... ئیتر زۆری دەربارەی وترا و تاوانی شتی وا لەرادەبەدەریشی بە پاڵ دەدرا، کە لە راستی دا وا نەبوە، چونکە زانا و سەیدەکان هەمویان و، لە سەرو هەمویانەوە شێخ مارف، رقیان لێیەتی... ئەویش کاتێ دەسەڵاتی هەبو، هەمویانی بەزاند بو."

(ریچ: 288)

ریچ لە گێڕانەوەی باسەکە دا توانجی لە بێیاریی خەڵکی سلێمانی داوە.

پاش چەند رۆژێ مەولانا لە بەغدادەوە سەری دەرهێناوە و، مژدەی گەیشتنی بە سەلامەتی لە نامەیەکی تایبەتی دا بە دایکی داوە. لە نامەکەی دا نوسیوێتی: "... ئەگەر لە چۆنێتی ئەم بێ چارەیە و پیری دەستگیر پرسیار بکەن، بە نیگەهبانی پیرانی بزگوار بە هەزاران هەزار شادی گەیشتینە شاری بەغداد. ئومێد بە خوای بێ هاوتا کامیاب و لەم گەردشەی رۆژگار بەرکەنار بن..."

(دەسنوس: 105)

مەولانا لە بەغداد (1236 – 1238 ک)

ئەوە جاری یەکەم نەبوە کە مەولانا چۆتە بەغداد. پێشتر چەند جارێ بە بۆنەی جیاوازەوە روی کردۆتە بەغداد.

- جاری یەکەم بە فەقێیەتی بۆ خوێندن چوە.
- جاری دوەم دوای گەڕانەوەی لە هندستان لە سەر داوای پیری تەریقەتەکەی، شاە عەبدوڵا.
- جاری سێیەم دوای ئەوەی ئەوڕەحمان پاشای بابان سەرپشکی کردوە لە نێوان بەجێهێشتنی سلێمانی یا دەسهەڵگرتنی لە ئیرشاد.
- جاری چوارەم لە ئەنجامی گەلەکۆمەکێی نەیارەکانی دا.

مەولانا شارەزای بەغداد و خەڵکەکەی و کاربەدەست و دەزگای دینیی و کارگێڕیەکانی بوە. ناسیاوی لە گەڵ داود پاشای وەزیری عێراق هەبوە. بە رۆیشتنی لە سلێمانی نەک هەر پچوک نەبۆتەوە، بەڵکو ئاسۆیەکی زۆر فراوانتری لە سەر ئاستی مرۆیی و لە سەر ئاستی جوگرافی لە بەر دەم دا کراوەتەوە.

لە نامەیەک دا کە بۆ شێخ ئیسماعیلی بەرزنجەیی کونەکۆتری نوسیوە، ئاگاداری ئەکا ریسالەکەی شێخ مارف دژی ئەو بە نهێنی گەیشتۆتە بەغداد بەڵام گەورەکانی بەغداد بەرپەرچیان داوەتەوە. نوسیوێتی:

"نور چشما سید اسماعیل، رسالەء کاک معروف نودەء کە تکفیر و تکذیب فقیر بیمـراد خفیـة باینجا فرستادە بود رسید. و أکابر اینجا کە علامات حقیقت این کار از خورشید رابعـة النهـار روشن تر می بینند. خیلی زبان بانچە او را شایستە باشد گشـودند، و او را بمـا یسـتحق او ستودند، و بسیار تکلم باین چند بیت نمودند، بیت:

نقشـــــبندیە عجـــــب قافلەســــــالاراننـد
کە برانـــداز رەء پنهـــان بحـــرم قـــافلەرا

تا بانجا کە میگوید، بیت:

همە شـیران جهـان بسـتەء ایـن سلسـلەاند
روبە از حیلە چە سان بگسلد این سلسـلەرا

بعد از تشریف بردن ان قرەالعین بغیر از ازدیاد رغبة طـریقەء علـیە، و ایـن واقـعە چیـزی رو ندادە است. البتە شما هم واقعەء انجارا خواهند نویشت والسلام علیکم و حبیب و سائر أحبارا سلام رسانیم."

(دەسنوس: 68)

لە نامەیەک دا بۆ مەلا یەحیای مزوری نوسیوە، ئەڵێ:
"... ووصل معها جواب مکتـوب الشـیخ معـروف، عومـل بحسـن الختـام مـن الکـریم الـرؤوف، فوجدناه مسکتا لە بالادلة والوجدان، ومفحما علی مسلک العلماء واهل العرفـان. فبعثنـاه الـیە مـع والینا، لعلە ینتفع بە وماراه."

(الرقعة: 81)

دوایین سەردانی کوردستان

مەولانا لە ژیانی ئاوارەیی بەغداد بێزار بـوە. وەڕزیـی کوردسـتانی کـردوە. ویسـتویەتی سـەردانێکی کوردسـتان بکـا. گەشـتە هـاوینیەکەی بـۆ هەورامـان دوایـین گەشـتە بـۆ کوردسـتان و یەکـێکە لە وێسـتگە گرنگەکانی ژیانی مەولانا. پێ ئەچێ ویستبێتی پێوەندی خۆی لە گەڵ میرانی بابان، بە تایبەتی مەحمود پاشـا ئاسایی بکاتەوە و، گفتوگۆیەک لە گەڵ زانا نەیارەکانی بە تایبەتی لە گەڵ شێخ مارفی نۆدێ دەس پـێ بکـا بە هیوای خاوکردنەوەی ئەو دوژمنایەتیەی لە گەڵ ئەو هەیان بوە.

لە بەغدادەوە لە گەڵ کۆمەڵێ لە خەلیفە و موریدەکانی، کورد و عەرەب، چۆتە سەرگەت کە هێشـتا مـاڵی حەمە خانی برای لەوێ بوە. مەولانا چەند نامەیەکی دەربارەی ئەم گەشتەی بۆ کەسانی پێوەندیـدار نوسـیوە، ڕەنگە بۆ لێکۆڵینەوەی ئەم باسە، بەهێزترین سەرچاوە، نامەکانی خۆی بن، کە ئێستا هەنـدێکیان لە بەر دەس دان.

نامەی یەکەم

بۆ عوسمان بەگی نوسیوە.

عوسمان بەگ کوڕی ئەوڕەحمان پاشا و برا بچوکی مەحمود پاشا بوە. لەو کاتەدا حاکمی کـۆیە بـوە. مەولانا لە کۆیە خەلیفە و موریدی ناسراوی هەبوە، لەوانە: مەلا عەبدوڵای کـاکی جەلـی، مەلا عەبـاس، مـحەمەد ئاغای عیسا ئاغا، کە یەکێ بوە لە دەسەڵاتدارەکانی ئەوێ.

لە نامەکەی دا، ئەڵێ:

"ئێوە چەند جارێ چ بە راسپاردن و چ بە نوسینی نامە هیوای گەڕانەوەی ئەم مسکینەتان بۆ ولایەتەکەی خۆتان خواستوە و، بە چەندین جۆر دڵسۆزیتان بەرامبەر بەم فەقیرە پیشان ئەدا، ئێستاش وا ئەم فەقیرە روی کردۆتە ولایەتەکەی ئێوە و، نیازی هەیە چەند رۆژێ بە میوانی لە کوێستانی سەرگەت بمێنێتەوە".

"جۆرەها جوڵانەوەی سەیر بەرامبەر خۆشەویستانی ئێمە ئەکرێ، ئەم کارەش جێگەی سەر سوڕمانە.

سەبارەت بە موبالەغەی جاران و ئادابی گەورەیی و میوانداری گومانم وابو ئێوە ئەگەر خۆتان بە پێشوازی فەقیرەوە نەیەن، یەکێ لە کەسە ڕێزدارەکانی خۆتان ئەنێرن و، ئازار و بەدرەفتاریەکی کە پێشتر لە خەڵکی سلێمانیمان دی بو هەڵئەگرن، ئێستا سەرباری هەمو ئەوە ئەبیستین جۆرەها قسەی ناشایستە لە مەجلیسەکانی ئێوەدا بەم فەقیرە ئەوترێ و، خەریکی ئازاردانی هەندێ لەو فەقیرانەن کە خۆشەویستییان بۆ فەقیر هەیە و، هەزاران ئیفتەرا بە زمانی ئەم لایەنە و دەسوپێوەندەکانیەوە داوە بە گوێی وکەلای عالی دا، ئەوانیش باوەڕیان کردوە. ئەم دۆخە لە هۆش و تێگەیشتنی وکەلای عالی چاوەڕوانکراو نەبو. بۆچی؟ ئەوان لە سەرەتاوە تا دوایی ئەم مسکینە لە هەمو کەس باشتر ئەناسن. مەردمی ئەهلی عیناد لە ئیفتەرا کۆتایی ناکەن.

کورتیەکەی، ئەگەر مەبەستیان برەوپێدەری تەریقەتی بەرزی نەقشبەندیە، ئەوە ئەم مسکینەیە و ئەگەر شایستەی گفتوگۆ و ململانێ بێ ئەویش هەر ئەم لایەنەیە. ئەگەر مەلاکانی، کە ئینکاری ئەربابی فەقر ئەکەن، راست ئەکەن و دەعوا لە پێناوی خوادا ئەکەن، کاری مەردان جنێودان و غەیبەتکردنی فەقیران نیە.

تۆ خۆت گەنجێکی بەختیاری، لە پێناوی خوا دا ئاگری ئەم فیتنە و فەسادە بکوژێنەوە. هەڵسە! شێخ مارف و مەلا ساڵح و شێخ عەبدولکەریم، کە لە گەورەکانی زانایانن، لە گەڵ خۆت بهێنە. ئەگەر ئەڵێن نەنگیە بۆ ئێمە بڕۆین بۆ لای فڵان، ئەم قسەیە گوێلێگیراو نیە چونکە ئەوان، بە قسەی خۆیان، دەعوا لە پێناوی خوادا ئەکەن نەک دێن بۆ لای ئەم لایەنە. ئەگەر بۆ گوندەکەی فەقیریش نایەن، با بێن بۆ گولعەنبەر ئێمە رازین، خۆمان ئەچین بۆ ئەوێ. ئەگەرچی پێش ئەمە، لە رۆژانی پاشای خوالێخۆشبودا، شێخ عەبدوڕەحیم و شێخ عەبدولکەریم لە گەڵ چەند کەسی ڕێزدار چونە لای شێخ رەزای بێلو کە عیلم و مەعریفەتی ئەو مەعلومی خاس و عامە، چ جای فەقیر کە چەندەها لە سادات و عولەما وەکو مەلا یەحیای مزوری و شێخ ئەحمەدی بەغدادی و مەلا عەبدوڕحیمی زیارەتی و مەلاکانی کۆیە، کە خۆت ئەیان ناسی، مورید و سەلمێنەری رەوایی کاری فەقیرن. ئێوەش خۆتان ئامادەی مەجلیسەکە بن. ئەم فەقیرە لە گەڵ ئەوان وتوویژ و گفتوگۆ ئەکا، ئەگەر بۆتان دەرکەوت جگە لە عیناد و حەسەد و ئیفساد مەبەستێکی تریان هەیە، ئەوا دوای ئەوە ئەگەر ئەم مسکینە دەعوای ئیرشاد و مەشیەخیەتی کرد، دەعوایەکی پوچ و بێهودە ئەکا.

ئەگەر مەلاکان خۆیان نایەن، ئێوە کە ئەربابی جاە و دەوڵەتن و، باوکی خوالێخۆشبوتان، چاکەی زۆری بە سەر ئەم مسکینەوە هەیە، بۆ ئێوەی بە گونجاو نازانم، بە قسەی بێهودە، ئازاری دڵی ئەهلی فەقر، بە رەوا بزانن. یەقین بزانن ئەم فەقیرە ئەگەر خۆیشی وەلی نەبێ،

بەڵام دەستی بە زنجیرەی ئەولیاوەیە. ڕەنجاندنی ئەولیا بۆ دیـن و دنیـا زەرەری تەواوی هەیە. وەلحاسڵ ئێوە ئەبێ هاتنی ئێرە بۆ خۆتان بە سەرئێشە نەزانن، کە باعیسی چەندەها ئەجـر و سەوابە و ئەبێتە مایەی نەمانی چەندین کێشەکێش. والسلام، ختام الکلام."

(نامە: 68.

دەقی فارسی نامەکە لە کۆتایی باسەکەدا نوسراوەتەوە.)

نامەی دوەم

بۆ حسێن بەگی هەورامی نوسیوە.

حســـێن بەگ یەکـــێ بـــوە لە دەســـەڵاتدارانی نـــاوچەکە و خـــاوەنی یەکـــێ لە هەوارەکـــانی ئەوێ بوە.

مەولانا پاش ستایشکردنی، ئەڵێ:

"لە گەڵ چەند کەسێ لە پیاوە نەجیبەکانی بەغداد بە نیـازی بینینـی ئەو وڵاتە چـونەتە گونـدی سەرگەت. هەمویان حەزیـان بە مـانەوەیە، هەوارەکەی ئەویـش لە هەمـو شـوێنەکانی هەورامـان جوانترە بۆیە، ئارەزویان وایە گەرمای هاوین لە ژێر سیبەری ئەودا بە سـەر بـبەن و لە پـایزدا بگەڕێنەوە بۆ بەغدادی "بورجی ئەولیا""

(دەسنوس: 104.

دەقی فارسی نامەکە لە کۆتایی باسەکەدا نوسراوەتەوە.)

نامەی سێیەم

بۆ عەبدولقادر حەیدەری نوسیوە

کە یەکێ بوە لە موریدە نزیکەکانی و، لەو کاتەدا قازی بوە لە بەسرا. باسی پەشـیمانبونەوەی مەحمـود پاشا ئەکا.

لە نامەکەی دا ئەڵێ:

"گلەیی‌یان کردوە لە درێژەکێشـانی پچڕانـی دەنگوباسـی ئەوان و، وەڵام نە دانەوەی هەنـدێ لە نامەکانیـان... یەکەم ئەو نامەیەیـان پـێ نەگەیشـتوە. دوەم لە شـاری ئاشـتیەوە بەغـداد، بە ئیشارەتی سادەتی تەریقەت و اساطینی کشف و حەقیقەت، ڕۆیشتون بۆ لای کوردستان، تەنیـا بۆ سەردانی دایکی سەروەری، لە گەڵ ئەوانیش زۆرێک لە خۆشەویسـتەکانی بەغـدادیان، لەوانە موریدی دڵسۆزیان براکەیان مەلا عوبەیدوڵا ڕۆیشتوە.

"بەڵام دوای ئەوەی گەیشتونەتە گوندەکەی خۆیان و پێیـان ڕاگەیانـدون کە والـی کوردسـتان ئەیەوێ قـازی سـلێمانی لە گەڵ چەنـد کەسـێکی ڕێـزدار، بە داوای لێبـوردنەوە، لەوەی خـۆی و باوکی بەرامبەر فوقەرا کردویانە، بە دوایان دا بنێرێ، ئەوانیش دەسـبەجێ گوێزاویـانەتەوە بـۆ خاکی هەورامان لە موزافاتی سنە، لەوێوە فەرمـانی داوە بە مەلا عوبەیـدوڵا ئەفەنـدی بچـێ بـۆ ماوەران بە هۆی خزمـایەتی و سـەردانی خزمـان و براکـانی. دوای تێپەڕینـی گەرمـا ئینشـاڵا ئەگەڕێنەوە بۆ شاری ئاشتی.."

(الرقعة: 30.

دەقی عەرەبی نامەکە لە کۆتایی باسەکەدا نوسراوەتەوە.)

نامەی چوارەم

بۆ محەمەد ئەسعەد ئەفەندی حەیدەری نوسیوە

کە یەکێ بوە لە موریدە نزیکەکانی و، لەو کاتەدا یەکێ بوە لە موفتیەکانی بەغداد. باسی پەشیمانبونەوەی مەحمود پاشا ئەکا

لە نامەکەی دا ئەڵێ:

"ئینجا بۆ ئاگادارکردنیان کە ئەو، وەکو خۆی نوسیویێتی ئەو مسکینە، لە گەڵ هەمو خۆشەویستەکان گەیشتۆتە شارەزور.

"دوای ئەوەی بیستویانە مەحمود پاشا حاکمی بابان ویستویەتی قازی سلێمانی و چەند کەسێکی رێزداری تر بنێرێ، بانگیان بکا بۆ شار بۆ دڵنەوایی و هێنانەوەی ئیعتیزار لەوەی کە لە رابوردودا بەرامبەر بەو فەقیرەیان کرد بو، لە گوندەکەیانەوە گوێزاویانەتەوە بۆ هەورامان لە موزافاتی سنە، ئینجا پێیان راگەیاندون کە بڕیارەکەی هەڵوەشاندۆتەوە، هەندێ لە عالمەکانی سلێمانی کە لێتان ئاشکران رێیان لێ گرتوە، سپاسی خوا ئەکا چونکە حەساندونیەتیەوە لە ئەرکی بەرپەرچدانەوەی ئەوەی هیوایان بوە و، لە... پەیامهێنەکەیان. ئێستا ئەوان لە گەڵ کۆمەڵێ لە "فەقیران" سەرقاڵن بە کاروباری "فەقر و فاقە" وە...".

(الرقعة: 39.

دەقی عەرەبی نامەکە لە کۆتایی باسەکەدا نوسراوەتەوە.)

نامەی پێنجەم

بۆ سەید عەبدولقادر و سەید مەحمودی نوسیوە

دو کەس بون لە شاگرد و هاوکارە نزیکەکانی، کە لە سلێمانی، بەشێ لە ئیشەکانی ئەویان راپەڕاندوە.

لە نامەکەی دا ئەڵێ:

"نامەیەکی بۆ میری جەلیلولشەئن، عوسمان بەگ، نوسیوە، لە کاتی پێویست دا بیدەنێ و، هەوڵی زۆر بۆ سەرخستنی ناوەرۆکەکەی بدەن و، وەڵامەکەیشی بە زویی رەوانە بکەن.

"دوزمانەکان وتویانە فلانی لە موڵکی بابانەوە چوە بۆ خاکی سنە. لەم رێیەوە کورەی فیتنەی خۆیان ئەدەمێنن. مەگەر ئێوە نازانن کەلەخانی (رەنگە مەبەستی قەڵاخانی بوبێ - وەرگر) چەندەها ساڵە شوێنی هاوینەی حەمەخانە و بەستراوە بە سەرگەتەوە و، بۆ سەردانی دایکی چۆتە ئەوێ... ئیتر ئەوە کام سنە و سابڵاخە

ئەبێ ئەم قسەیە بە عوسمان بەگ بڵێن نەوەکو مەلاکان بڵێن فلانی رۆیشتوە ئیتر ئێمەش ناچین بۆ لای. هەرچەندە من نامەوێ بێنە ئێرە. ئەگەر تەشریف ئەهێنن بۆ گوڵعەنبەر من خۆم بە خزمەتیان ئەگەم. لەوانەیە ئەم گفتوگۆیە پەسەند نەکەن. ئومێد هەیە بە رەئی خۆیان نەکەن. شێخ مەحمود بە هاوڕێیەتی مەلا عەباس زۆروکەم گفتوگۆی کردوە. وەڵامەکەیان لە نامەدا ناگونجێ..."

(دەسنوس: 81 - 82.

دەقی فارسی نامەکە لە کۆتایی باسەکەدا نوسراوەتەوە.)

دیارە هەوڵەکانی مەولانا سەری نەگرتوە، تا ئەو لە هەورامان بوە مەحمود پاشا مەلاکانی نە ناردوە بۆ لای، هەروەها کەسایەتیەکی ناسراویشی نە ناردوە، عوسمان بەگیش، وەکو لە نامەکانی دا دەرئەکەوێ کە دۆستێکی نزیکی بوە، ئەویش نە چوە بۆ لای، کورتیەکەی فەرامۆش کراوە و لێیان نە پرسیوەتەوە، لە ئەنجام دا بە نائومێدی گەڕاوەتەوە بۆ بەغداد، پێ ئەچێ لەو نائومێدیەدا گەیشتبێتە تینی نامەیەکی توندی بۆ مەحمود پاشا نوسی بێ.

نامەی شەشەم

بۆ مەحمود پاشای بابانی نوسیوە

کە لەو کاتەدا حاکمی سلێمانی بوە.

لە نامەکەی دا ئەڵێ:

من ئەوەی مەرجی ڕاگەیاندنە بە تۆی ئەڵێم

تۆش خۆت سەرپشکی پەند لە قسەکانم وەربگری یا بێزار بی

لەو ڕۆژەوە، کە بەر لە سەفەری هیندستان، "ئەم مسکینە" تان لە خەودا لە ژورەکەی مەلا عەبدوڕەحمانی جامی، قدس سرە السامی، دی بو، شەوی دوایی، بە تەواوی نیازمەندی و دلسۆزیەوە، لە مزگەوتەکەی نزیک حەرەم، خەونەکەتان گێڕایەوە و، لەم ئاوارەیەتان خواست چاوی لێتان بێ، تا بە ڕۆژی حکومەتەکەتان، کە لای ئەربابی فەقر کایەک ناهێنێ، هەرگیز لە هاوکاری ئێوە، کۆتاییمان نە کردوە، نە لە سەفەر و نە لە حەزەر، نە لە غوربەت و نە لە وەتەن، زیندانی کرماشان و ئەمیری کۆیە و پاشای بابان، لە بەر چاوی ئەم مسکینە، بەرامبەر و یەکسان بوە.

تەنانەت ڕۆژێ بە موقتەزای "سوکری ولایەت" و "غلبەی باطن" لە شاهی جیهانئاباد، بە زمانی شەریفی، قطب الاولیاء وبرهان الاصفیاء، پیری دەستگیری ئێمە، قدس الله سرە العزیز، چەند وتەیەکی بتقریب دلداری و استمالتی ئەم فەقیرە وت، لەوانە: خالید دۆستی ئێمە و دۆستی خوایە، دۆستانی ئەو دۆستانی خوا و، دوژمنانی ئەو دوژمنانی خوان. لە کاتی ئەم خۆشیی و شادییە دا، کە موڵکی سولەیمان، لە بەرامبەری دا نرخی کوللەیەکی نیە، ئەدەبی بە جێ هێنا، عەرزی ئەو حەزرەتە بەرزمان کرد: مەحمود کوڕی ئەوڕەحمان پاشا، لە جوملەی دۆستانی دڵسۆزی ئەم مسکینەیە، لە ئەلقە لە گوێکانی ئەم دەرگایە دابنرێ و، ڕوحانیەتی پیرانی کیبار لە کارەکانی دا یار و مەدەدکاری بن و، لە گرفتاریی عەجەم ڕزگاری بێ. بە چەند وشەی تر، دوای موبالەغە و ئیستیدعای زۆر، قبوڵیان فەرمو. هەندێ مزگێنێیان سەبارەت بە ئێوە دا و، ڕۆژێ کە لە کرماشان بون لە نامەیەک دا بە ئاماژە بۆ ئێوەمان نوسیوە..

و دوای ئەوە، ئەو هەمو ئەتک و ریسواییەی، بە دوزمانی چەند کەسێکی حەسودی بێ بنیاد و بەدنیهاد، بە سەری ئێمەیان هێنا، ئێوە قبوڵتان کرد، هەموی خرایە سەر بێ دەسەڵاتی ئێوە، ئەسلەن ئەوەش کاری لە گۆڕینی ئێمە نە کرد زیاتر و زیاتر بۆ چاکەی ئێوە ڕومان کردە ڕۆحانیەتی پیرانی کیبار.

سەرەڕای ئەوەی ئێوە خۆتان لێرە نەبون و، مدعیانی ئێوە لێرە لە ئیلتیماس دا چ موبالەغەیان کردوە، گوێمان نە داوەتە قسەی کەس. دوای ئەوەی بوی بە حاکم ئەبوایە لە پێناوی بەختیاری هەردو داردا، خۆت بە کەڕات و بە مەڕات، بە مەقامی ئیعتیزاری ئەو بێ ئەدەبیانەی پێشو هەستایتایە، کەسێکی ڕێزدارتان تەنیا بۆ هێنانەوەی ئەم مسکینە بناردایە، ئەوەی رابردوی

بژاردایە. ئەگەرچی فەقیر ئەسڵەن دڵی بەو دیارەوە نەما بو، بەڵام بۆ بەجێهێنانی ئادابی گەورەیی خۆتان و برەوپێدانی تەریقەتی بەرزی نەقشبەندی، کە چەندەها ساڵە لەم ناوچەیەدا پوکاوەتەوە، هەوڵتان بدایە و، هەرزەبێژانی بێ سەروپاتان لە قسەی پڕوپوچ مەنع بکردایە. تا لە بەر کوێریی حەسودیی ئینکاری نوری هەتاوی عالەمتاب نەکەن و دادی تەعزیم و تەکریمی ئەهالی ئەم زنجیرە بەرزە بدەن، کە پادشاهان بە ماچکردنی لاشیپانەی دەرگای ئەم هەڵبژاردانەوە ئەنازن.

ئێستا ئەم کارە حەواڵەی رەئی راستی ئەو جەنابە ئەکەم، کام لەم گەورەییانەت بە جێ هێناوە؟

سەرەڕای ئەمانە هەموی وەڵامی نامەی مەردانی خودا، کە ناز بە سەر چەرخی سوڕاوەدا ئەکەن نانوسیتەوە، کە زەمانی حاڵیان هەمیشە ئەم وتارە ئەڵێنەوە:

چەرخ تێک ئەدەم ئەگەر بە غەیری موڕادی من بگەڕێ

من نە ئەوەم کە زەبونی لە چەرخی فەلەک بکێشم

بیانو بۆ نەنوسینی وەڵامی نامە ئەهێنیتەوە، هێشتا ئیدیعای باوەڕ و خۆشەویستی ئەم مسکینە ئەکەن؟

تۆ کە بە دوای حکومەت دا ئەگەڕێی، لەوپەڕی دەسەڵات دا، لە سۆنگەی ترسان لە تانە و گلەیی بەدناوکەری چەند لە رێ دەرچویەکی بێ سەرەنجام، نەتوانی چەند رێورەسمێکی وەفا و گیانبەختکردن سەبارەت بە شێرانی زنجیرەی ئێمە بە جێ بهێنی و، بەم هۆیەوە خۆت لە ریزی هیمەتی قاهیرەی ئەم تائیفە گەورەیە و شوکری نیعمەتی مەردانی خودا، هەموی لە بیر خۆت ببەیتەوە، ئیتر ئەولیائەڵا لە تەنگانەکان دا بۆچی دەستگیریی تۆ بکەن؟

خۆشەویستی زمانی یا قەلبی ئێوە، کە لەوپەڕی دەسەڵات دا، نەتوانی ئاشکرا بکەی، بە کاری چی دێ و کەی ئاساری ئەو خۆشەویستیە ئەتوانێ دەربکەوێ؟

مەگەر وەهاتان زانیوە کە ئادابی ئەربابی باطین بەو ئەندازەیە سەیر بکەی، یا ئەوەی ئەم فەقیرە بە ئەربابی باطین نازانن؟ ئەگەرنا بۆچی ئێمە ئەسراری غەیبیمان، بە زیادیەکی وەهاوە، بۆ ئێوە ئەنوسی، کەچی ئێوە ئەسڵەن گوێتان نە ئەدایە.

ئێستا سەید ئیسماعیل، بە فەرمانی حەزەرات، بۆ ئیرشاد بۆ ئەو لایە نێردراوە، ببینین چۆن رەفتاری لە گەڵ ئەکەن. والسلام.

(دەسنوس: 24.

دەقی فارسی نامەکە لە کۆتایی باسەکەدا نوسراوەتەوە.)

پێوەندی نێوان مەولانا و مەحمود پاشا لە ئاستێکی جێگیردا نەگیرساوەتەوە. جگە لەم نامەیە لە چەند نامەی تردا کە بۆ مەحمود پاشای نوسیوە و، لە چەند نامەی تردا کە بۆ عوسمان بەگی برای مەحمود پاشای نوسیوە گلەیی ئەکا، ئەڵێ کاتێ ئەو ئەسیری عەجەم بوە هەوڵی بۆ داوە رزگاری بێ. داوای لە مورشیدەکەی کردوە دوعای بۆ بکا و هەوڵی بۆ بدا، کە لە بەغدادیش بوە بە هەمان شێوە هەوڵی داوە ببێتە خاوەن دەسەڵات و، پلە و پایە، بە هیمەت و بەرەکەتی ئەو بۆتە خاوەن حکومەت، بەڵام ئەو نەک پاداشتی ئەو دۆستایەتیەی نەداوەتەوە و ئەو چاکانەی لە بەر چاو نەبوە، فەرامۆشی کردوە هەروەکو یەکتری نەناسن، چاوپۆشی کردوە لە ئازاردانی لایەنگرەکانی و، تەنگهەڵچنین بە مورید و خەلیفەکانی، وەڵامی نامەکانی نەداوەتەوە. باوەڕی بە بەدزمانی نەیارەکانی کردوە. لە کاتێک دا ئەو چاوەڕێ بوە مەحمود پاشا تەریقەتە

نوێیەکەی قوبوڵ بکردایە و، بە ئاشکرا بە هەمو لایەکی ڕابگەیەندایە تەریقەتی نەقشبەندی تەریقەتێکی هەقە! بە وتەیەکی تـر بە تەمـا بـوە مەحمـود پاشـا تەریقەتـی نەقشـبەندی وەکـو تەریقەتـی ڕەسـمی حکـومەتەکەی بسەلمێنێ.

لە یەکێ لە نامەکانی تریش دا کە بۆ عوسمان بەگی نوسیوە،

"نیسبەت بە برای گەورەی ئێوە، مەحمود پاشا، کۆتاییمان نە کرد بو، تەنـانەت دوای ئەوەی کە بە دەوڵەتێک شەرەفمەند بوین، کە سـوڵتانی حەوت کیشـوەر لە پەنـای ئەودا وەک نەبـو وایە، دیسان بە هۆی ئەوەوە کە زوتر ئەومان بە دڵسۆزی خۆمان هەژمار کرد بو، ئەومان فەرامـۆش نە کرد و سەبارەت بەوان ئەوەندە چاودێریمان کردوە کە بە خەیاڵی کەس دا نایەت. ئێستا کە بۆتە فەرمانڕەوا بە غروری دەسەلاتی چەند ڕۆژە، کە ئەویـش لە بەرەکەتـی حەزەراتـی ئـێمەوە بو، بە جۆرێک لە خۆبایی بون، کە گۆیا لە نێوان ئێمە و ئەودا ئاشـنایەتی نەبـوە و مافەکـانی عینایەتی مەردانی خوایان بە تەواوی لە بیر چۆتەوە، دڵ نایەوێت کە لافی دۆستایەتی و پەیمان و یەکێتـی و خۆشەویسـتی لە گەڵ ببەسـتێت، بەڵام ئەوەنـدەم لا جێگیـر بـوە کە ئەم هەژارە هەمیشە دەرهەق بە میرانی دادگەر کە ئەهلی مـروەت و چـاودێری حـاڵی خەڵـک بـن، دوعـای سەرکەوتن و پیرۆزیم کردوە و دەکەم و، تا چەند بـۆ ڕەواجـی شـەریعەت و چـاکەی ڕەعـیەت بکۆشن، بەو ئەندازەیە شایانی دوعای ئەم هەژارە دەبن، ئیتر چاکبونی حـاڵ و جـوانی مەئـال بۆ ئەو مەرکەزی دائیرەی ئیقباڵە لە خواوەندی بێ هەڤاڵ تکا و سوئال ئەکەم"

(نامە: 61.

وەرگێڕانی سەباح بەرزنجی)

پاشکۆ

سەفەرەکەی مەولانا بۆ هەورامان، دوایین سەردانی مەولانایە بۆ کوردستان و، ئیتر بە یەکجاری کۆچی کردوە بۆ شام و، جارێکی تر نەگەڕاوەتەوە بۆ کوردستان. بۆ ئەوەی خوێنەر لە وردەکاری روداوەکان دا ئاگاداریەکی هەبێ، باشتر وایە دەقی نامەکانی مەولانا، وەکو بەڵگەی مێژویی لێرەدا تۆمار بکرێن.

بەڵگەکانی یەکەم و سێیەم و چوارەم، پێشتر لە "یادی مەردان" دا بڵاو کراونەتەوە. بەڵام بەڵگەکانی سێیەم و پێنجەم و شەشەم جاری یەکەمە بڵاو ئەکرێنەوە.

بەڵگە بڵاونەکراوەکان لە بەر دو دەسنوس، وەکو هەبون نوسراونەتەوە. هەندێ هەڵەیان تێ کەوتوە. نوسەری دەسنوسەکان پێ ئەچێ زمانی فارسی‌یان باش نەزانی بێ. لەمە باشتر راست نەکرانەوە. بەڵام بە چاکی مەبەست ئەدەن بە دەستەوە.

نامەی یەکەم

بۆ عوسمان بەگی بابان

"شما بدفعات چه بسفارش و چه بتحریر مکاتیب تمنای عودت اینمسکین بولایت خود مینمودند، و انواع دلالت و اظهار اخلاص نسبت باین فقیر میکردند، اکنون اینفقیر رو بولایت شما اورده و چند روزی بمهمانی در کوهستان سرگت نیت سکونت دارد. انواع حرکات عجیبه نسبت باحبای اینجانب کرده میشود، این کار جای تعجب است.

نظر بمبالغه‌های پیشین و به اداب بزرگی و مهمان نوازی چنان گمان میبردیم شماها اگر خود باستقبال فقیر نیاین، البته کسی‌را از معتبران خود خواهند فرستاد و رفع بعضی انیت و بدسلوکیها که پیشتر از اهالی سلیمانیه دیده‌ایم خواهند نمود. اکنون علاوه‌ی همه میشنویم که انواع سخنهای ناشایسته در مجالس شما باین مسکین گفته میشود، و در صدد ایذای بعض فقرای که محبت بفقیر دارند هستند، و هزاران افترا را از زبان اینجانب و متعلقان اینجانب بگوش وکلاء عالی رسانیده‌اند و ایشان هم باور نموده‌اند، اینحالت مأمول از هوش و فهم وکلاء عالی نبود. چرا ایشان اول تا باخر این مسکین را از همه کس بهتر میشناسند، و مردم اهل عناد از افتراء کوتاهی نمینمایند.

خلاصه اگر مروج طریقه‌ی علیه‌ی نقشبندیه است این مسکین است و اگر شایسته‌ی گفتوگو و نزاع است هم اینجانب.

اگر ملاهای که انکار ارباب فقر مینمایند راست میگویند و دعوا برای خدا مینمایند، کار مردان دشنام دادن و غیبت فقراکردن نیست.

شما خود جوان سعاتمند هستید، برای خدا نائره‌ی این فتنه و فساد را خاموش گردان، برخیز و شیخ معروف و ملا صالح و شیخ عبدالکریم، که از اکابر علما هستند، همراه خود اورده. اگر میگویند که ما عار داریم بنزد فلانی برویم، این سخن مسموع نیست زیرا ایشان بزعم خود دعوی برای خدا میکنند نه بنزد اینجانب می ایند، و اگر بقریه‌ی فقیر هم نمی ایند بشهر گلعنبر هم بیایند رضا داریم و ماخود بانجا خواهیم امد.

باوجود اینکه پیش ازین در ایام حکومت پاشای مرحوم، شیخ عبدالرحیم و شیخ عبدالکریم با چند نفر از اشخاص معتبر بنزد شیخ رضای بیلو که علم و معرفت او معلوم خاص و عام است رفته‌اند، چه جای فقیر که چندها از سادات و علماء منتهی مانند ملا یحیی مزوری و شیخ احمد

بغدادی و ملا عبدالرحیم زیارتی و ملاهـای کـوی که خـود اوهـارا میشناسـد مریـد و معتـرف حقانیت کار فقیرند و شما خود هم حاضر مجلس شوید اینفقیر با انها مباحثه گفتوگو میکنیم.
اگر معلوم خاطر شما شد که سوای عناد و حسد و افساد غرض دگر ندارند خوب والا بعد از اگر این مسکین دعوای ارشاد و مشیخت نمود معلوم است دعوی پوچ و عبث میکنیم.
و اگر خود ملاها نمی ایند، شماها که ارباب جاه و دولت دنیااند، و پـدر مرحـوم شـما بسـیار نیکیها با این مسکین دارد، برای شما مناسب نمیدانیم بسخن بیهوده انیت دل اهل فقـر را بـر خود روا دارید. یقین بدانند اینفقیر اگر خود ولی نیست، امـا تمسـک بسلسـلەی اولیـاء دارد، اولیارا رنجانیدن برای دین و دنیا ضرر کلی دارد.
والحاصل شما می باید امدن اینجارا تصدیع ندانند که باعث چندها اجر و ثواب و موجب رفـع چندین کشاکش میشود، والسلام ختام الکلام."

(نامە: 68)

نامەی دووەم

بۆ حسێن بەگی هەورامی

"الهی ذات حمیده صفات، مخلص جانی حسین بیگ، از شر فتن دارین در ضـمن همـت اولیـای کبار محفوظ باشند بمنه:
اگرچه خالی از تعارف پیش ازین هم حسن سلوک و وفور اخلاص شـما بـوجه مطبـوع بـود لیکن ایندفعه از قرار رضامندی محمد خان بیگ برادرم و تقریر ادمیت و نیکورفتاریهای شما و فرزندان ارجمند ان مرید مخلص پایه شخصیت را بمعـراج خـود رسـانیدەاند، خـانه ابـاد و رویتان سفید باد، البته در مکافات این اطوار حسنه منتظر حسن نظر عنایـت پیـران بزرگـوار بوده باشند.
چونکه فقیر درینونقت با چند کسی از نجباء بغداد بعزم تفرج این سامان وارد سرگت شده و طبع همه بغایت بدیدن مکان سردسیر و خوردن و نوشیدن اب سرد مائل است، و همـه سـراب سلور را درین دیار سرامد همه جاهای اورامان میدانند، و ان مکـان متعلـق بسـرکار انمخلـص است، گر شوق و رغبت کلی داشته باشند گرمی ایـن تابسـتان را در سـایه شـما میگـذرانیم و موسم پایز باز ببرج اولیای بغداد رجوع خواهیم انشاالله المهیمن العزیز والسلام علیکم."

(دەسنوس: 104)

نامەی سێیەم

بۆ عەبدولقادر حەیدەری

"اخص بالسلام التام القرون بمزید العـز والاکـرام، جنـاب الحسـیب النسـیب والادیـب الاریـب، المحب فی الله والمعتقد لوجه الله، فرع الشجرة المبارکة الحیدریـة السـید عبـدالقادر افنـدی لازال مترقیا فی درج خلوص الفقراء ومتربیا فی حجر عنایة الاولیاء.
وبعد، فقد وصلت الوکتکم الکریمة، مخبرة عن صحة ذاتکم السلیمة، وحاکیة عن اضمحلال الفرقـة الوهابیة، ومبشرة عن بعض اخبار وصولنا الی العتبة العلیة، مع بعض دواعـی الاخـلاص، وعلائـم الاختصاص، جزاکم الله خیـرا فـی الـدارین خیـر الجـزاء، وحشـرکم فـی زمـرة خلـص عبـاده الاصفیاء، بحرمة خاتم الانبیاء واله وصحبه الازکیاء. وشکوتم من طول انقطاع اخبارنـا وعـدم

جواب بعض مكاتيب كنتم ارسلتموها مع عريضة الحاج. اولا مـا وصـل ذلـك المكتـوب. وثانيـا انتقلنا من مدينة السلام بغداد باشارة من سادة الطريقة واساطين الكشف والحقيقة، الـى طـرف كردستان لمجرد زيارة الوالدة الماجدة، وانتقل معنا كثير من احبـة بغـداد مـنهم اخـوكم مريـدنا المخلص الملا عبيدالله افندى. لكن بعد ما وصلنا الى قريتنا و بلغنا ان والى كردستان عـازم علـى ان يبعث فى طلبنا قاضى السليمانية مع بعض اشخاص معتبـرين، معتـذرا عمـا سـلف مـنه ومـن والده فى حق الفقراء، ارتحلنا حالا الى ارض اورامان من مضافات سـنه، ومـن هنـا امرنـا المـلا عبيدالله افندى بذهابه الى ماوران لصلة الرحم وزيارة الاقارب والاخوان. وبعد مضـى مـدة الحـر نعود انشاءالله الرحمن الى مدينة السلام. وفى ضمن ما كتبت الاعتـذار عـن تقصـير اخـى المـلا عبيدالله افندى فى قلة المكاتبة مع جنابكم، العذر عند كرام الناس مقبول.
هذا، وقد تعترى احيانا بعض الاحوال الباطنية تمنع الفقراء عـن الاداب الرسـمية، وتشـغلهم عـن جميع الامور الدنيوية. فان اتفق على النـدرة عـدم الجـواب والتعويـق فـى الخطـاب، فلـيس لعـدم الالتفات الى جنابكم او قلة الاحتفال بحسن خطابكم. والسلام عليكم ورحمة الله وبركاته."

(الرقعة: 30)

نامەی چوارەم

بۆ محەمەد ئەسعەد حەیدەری

"بعد حمدالله والصلوة والسلام على اشرف رسل الله، اني اخـص بالـدعوات المرجـوة الاسـتجابة في الاوقات المعلومة المسـتطابة، جنـاب العـالم التحريـر والعلـم الشـهير، جـامع شـرفى الحسـب والنسب، وحائز خصلتي الفضل والادب، محب الفقراء الاكرم الافخم، سيدي الحـاج محمـد اسـعد افندي مفتي بغداد الافخم، جعله الله منظـورا بعـين الاوليـاء، ورزقه مزيـد الاعتقـاد فـي السـادة الاصفياء.
وبعد، فالبادى لتحرير رقعة المـودة والخلـوص، هـو شـكر احسـان ودادكـم الـذى كـأنه البنيـان المرصوص، ثم اخباركم بان هذا المسكين وصل مع كافة الاحباب على شهرزور.
وبعد ما سمعنا ان محمود پاشا حاكم بابان يريد ان يرسل الينا قاضى السليمانية مـع اشـخاص أخر معتبرين، يدعونا الى البلد لاستمالة قلوبنا والاعتذار عما سلف منهم فى حـق الفقيـر، انتقلنـا من قريتنا الى اورامان من مضافات سنه، ثم بلغنا انه فسخ عزيمته حيث منعه بعض من لا يخفى عليكم من علماء السليمانية، فاسترحنا بحمـدالله تعـالى عـن تكليـف مدافعـة مـأمولهم، وتجشـم م رسولهم، فالان نحن مشغولون مع جماعـة مـن الفقـراء بـأمر الفقـر والفاقـة متحفـون لكـم صـالح الدعوات بقدر الطاقة. والمرجو منكم تذكار هـذا المسـكين احيانـا بـدعاء توفيـق اتبـاع السـنة السنية، وان لا تقطعوا اخباركم عنا الى حين اللقاء. والسلام عليكم ورحمة الله وبركاته، ما جـرى للفلك حركاته."

(الرقعة: 39)

نامەی پێنجەم

بۆ سەید عەبدولقادر و سەید مەحمود

"جناب سعادت نصاب، سيادت انتساب، سيد عبدالقادر و سيد محمود خيـوتى را بخـداى بيهمتـا مى سپاريم، كه از شر چشم زخم حسود عنود و منكران مردود نابود، محفوظ باشند بمنه:

نامەیرا بمیر جلیل الشأن عثمان بیگ نوشتەایم. البته در وقت فراغ نـامەی مزبـورەرا بـاو مـی نمایند و در انجاح مضمونش سعی بلیغ می کنند و جواب را زود خواهند فرستاد.
و سخن چینان گفتەاند که فلانی از ملک بابان بخاک سنه رفته است، و ازیـن رهگـذر کـورەی فتنه خودرا دمەی دادەاند مگر شما نمیدانید کەلەخانی این سالهاسـت بـورود تابسـتانی محمـد خان و متصل قریەی سرگت است و فقیر بمجرد زیارت والده این مسکین دفـعه عـودت نمـوده است و در حال عودت خانەی محمد خان درینجا بود ما هم توقف ناکرده باینجا رسیدیم. دگر این کدام سنه و ساوجبلاغ است که رفتەایم.
می باید این سخن را هم بعثمان بیگ القا نمایند مبادا ملاها بگویند فلانی دگر رفـته اسـت مـا بنزد او نمی رویم. با وجود اینکه من نمی خواهم باینجا بیایند. اگر بگلعنبر تشریف می ارند ما خود بخدمتشان خواهیم رسید و محتمل است که این گفتگـورا نپسـندند. امـا امیـد هسـت برأی خود نکنند و شیخ محمود گفتگوی زیادوکم را بصـحابت مـلا عبـاس القـا نمـوده بودنـد رسیدند جوابشان در مکتوب نگنجد. والسلام."

(دەسنوس: 81 - 82)

نامەی شەشەم

بۆ مەحمود پاشای بابان

"من انچه شرط بلاغ است با تو میگویم
تو خواه از سخنم پند گیر و خواه ملال

از روزی که پیش از سفر هند این مسکین را در خواب در حجـره مولانـا عبـدالرحمن جـامی، قدس سره السامی، دیده بودند و فردای ان شب امده به کمال نیازمندی و اخـلاص در مسـجد نزدیک حرم، آن خواب را نقل و چشم التفاتی را ازین آواره التماس نمودند تا بروز حکومـت شما، که در نزد ارباب فقر بکاهی نمی ارزد، هرگز امداد شما کوتاهی ننمودەایم، نه در سـفر و نه در حضر، نه در غربت و نه در وطن. مسجونی کرمانشاهان و امیری کوی و پاشـای بابـان در نظر این مسکین برابر و یکسان بوده است. حتـی روزی بمقتضـی سـکر ولایـت و غلبـەی باطن در شاه جهان اباد بزبان شریف، قطب الاولیاء و برهان الاصفیاء، پیر دستگیر ما، قدس سره العزیز، چند کلمه بتقریب دلداری و استمالت این فقیر رفت از ان جمله: اینکه حالا دوست ما دوست خداست، و دوستان او دوستان خدا، و دشمنان او دشمنان خدایند. در عین ان طـرب و بشارت که ملک سلیمان را در جنبش قدر ملخی نیست ادب را بجا اورده در ان حضرت علـیه عرض کردیم که محمود پسر عبدالرحمن پاشا از جملەی دوستان مخلص این مسکین اسـت، از حلقه بگوشان این استانه محسوب شود، و در هر کار روحانیت پیران کبـار یـار و مـددکار او شوند، و از گرفتاری عجم رستگار شود، با چند کلمه دگـر بعـد از مبـالغه و اسـتدعای بسـیار قبول فرمودند و بعضی بشارتها در خصوص شما دادند و در مکتوبی باشاره بشما نویشتەایم روز که در کرماشاهان بودند، و بعد از ان این هـمه هتـک و ریسـوایی را بنمیمـی چنـد نفـر حساد بی بنیاد بدنهاد بر سر ما اوردند قبول کردن همەرا حمل بر بـی اختیـاری شـما نمـوده اصلا با شما تغییری راه نیافت و پیشتر از پیشتر برای اصلاح شما متـوجه روحانیـت پیـران کبار شدەایم

باوجود که شما درینجا حاضر نبوده و مدعیان شما در اینجا در التماس چه مبالغها نموده و بحرف کسی التفات ننمودەایم بعد از انکه حاکم شدی می بایست برای سعادت دارین، خود بکرات و مرات، بمقام اعتذار بی ادبیهای ماتقدم برامده، کسی معقولی‌را صرف به باز طلبیدن این مسکین بفرستند، و قضای مامضی نمایند، اگرچه اصلا فقیر را تعلق خاطر بان دیار نماندەاست. اما برای اداب بزرگی شما، و در ترویج طریقه علیه نقشبندیه، که مدتهاست درین دیار مندرس شدەاست، بذل مجهود نمایند، و هرزه درایان بی سروپا را از یاوەگوییها منع نمایند، تا از کوری حسد شب پرەسان انکار نور افتاب عالمتاب نکنند، و داد تعظیم و تکریم اهالی این سلسله علیه دهند، که پادشاهان بعتبەبوس این برگزیدەگان می نازند اکنون این کار را برأی صائب انجناب محول می نماییم که کدام ازین بزرگیهارا بجا اوردی؟ علاوەی اینهمه جواب مکتوب مردان خدارا، که از ناز بر فلک دوار میکنند و همیشه زبان حالشان ناطق باین مقال است:

چرخ برهم زنم ار غیر مرادم گردد
من نه انم که زبونی کشم از چرخ فلک

نانویشته، و تعلل برای نانویشتن جواب می ارند، و باز ادعای اعتقاد و محبت باین مسکین میکنند،

تو که در جویای حکومت و عین اختیار سبب بمخافة طعن و ملامة بدنام کنندەی نیکونامی چند از راه افتاده بی سرنجامی چند راه و رسم وفا و جانفشانی را نسبت بشیران سلسله ما نتوانی بجا اری و بدین سبب خودرا در ضمن همت قاهره این طائفه کبری و شکر نعمت مردان خدارا همگی نسیا منسیا میکنی، دیگر اولیاء الله در تنگیها ترا چرا دستگیری کنند؟ و محبت زبانی یا قلبی شما، که در عین تسلط اورا اشکار نتوانی نمود، بچه کار می اید؟ و کی اثار ان محبت بظهور تواند رسید؟ یا مگر که چنان دانسته اید که اداب ارباب باطن را همین قدر باید نگاه باید داشت تا اینکه این فقیر را از ارباب باطن نمیدانند و گر نه چرا ما اسرار غیبی را با چندان مبالغه بشما می نویشتیم و شما اصلا مبالاتی بان نمی نمودی اندکی. اکنون سید اسمعیل را بامر حضرات بارشاد ان سمت فرستادیم ببینیم با ایشان چه گونه سلوک می نمائید. والسلام."

(دەسنوس: 24)

مەولانا لە شام (1238 – 1242 ک)

مەولانا پێش ئەوەی خۆی بڕوات بۆ شام، شێخ ئەحمەدی خەتیب، کە بە شێخ ئەحمەدی هەولێری ناسراوە، ناردوە بۆ شام. لە دیمەشق خەریکی بڵاوکردنەوەی تەریقەت و پەیداکردنی پشتیوان و مورید بوە، شێخ ئەحمەد لە کارەکەی دا سەرکەوتو بوە. لە دیمەشق بنکەیەکی داناوە. یەکێ لەوانەی رای کێشاوە موفتی دیمەشق بوە.

مەولانا دوای ئەوەی لە سەفەرەکەی هەورامانی، لە گەڕانەوەی بۆ کوردستان، نائومێد بوە، بڕیاری داوە بچێ بۆ شام. خێزانەکەی لە بەغداد بە جێ هێشتوە، خۆی لە گەڵ کۆمەڵێ لە خەلیفەکانی بە ڕێ کەوتون بەرەو شام.

ئەوانی لەم کۆچەدا لە گەڵی بون: شێخ عوبەیدوڵای حەیدەری، شێخ ئیسماعیلی هەنارانی، شێخ ئیسماعیلی بەرزنجی، شێخ ئیسماعیلی زلزڵەیی، شێخ عیسا، مەلا ئەبو بەکر، شێخ محەمەدی فیراقی، عەبدولفەتاحی ئاکرەیی، شێخ عەبدوڵای هیراتی، شێخ محەمەد سالحی سلێمانی، شێخ محەمەد ناسیح، شێخ عومەر، ئەحمەدی کوردی مەکی.

مەولانا سەرەتا لە مزگەوتی "جامع المعلق" لای شێخ ئەحمەدی خەتیب دامەزراوە، پاش ماوەیەک خانویەکی کڕیوە، بەشێکی لێ کردۆتە شوێنی ئەنجامدانی نوێژی پێنج فەرزە. *(اصفی الموارد: 46)*

لە نامەیەک دا کە بۆ، مەلا عەبدولغەفوری کەرکوکی و مەلا محەمەد جەدیدی بەغدادی نوسیوە، کە دو لە خەلیفەکانی شاری بەغدادی بون، باس ئەکا کە تا ڕۆژی 17 ی ڕەبیعولئەوەلی 1238 ک خێزانەکەی نەگەیشتۆتە شام. لەو ماوەیەدا خۆی دورەپەرێز ڕاگرتوە لە بینینی خەڵک و لە ئیرشاد. شێخ ئەحمەدی خەتیب خەریکی "تەوەجوهـ" بوە و خەلیفەکانی هەر یەکەیانی ڕاسپاردوە بۆ شوێنێک: مەلا ئیبراهیم بۆ جەزیرە. سەید ئیسماعیلی بەرزنجی بۆ شارەزور، شێخ مەحمودی برای بۆ سلێمانی، عوبەیدوڵا ئەفەندی حەیدەری بۆ بەغداد، محەمەد مەجزوب بۆ کەرکوک، سەید تەهای شەمدینانی بۆ وان. *(الرقعة: 75)*

سێ گروپ لە زاناکانی دیمەشق، کە هەر گروپەیان زانای مەزهەبێکی ئەهلی سوننەت و جەماعەت بون بۆ تاقیکردنەوەی بیروبۆچونەکانی مەولانا سەردانیان کردوە و گفتوگۆیان لە گەڵ کردوە:

گروپی زانایانی شافیعی کە پێکهاتوە لە: عبدالرحمن الکزبری. عبدالرحمن الطیبی، عمر افندی القری، حامد العطار، حسن البیطار.

گروپی زانایانی حەنەفی کە پێکهاتوە لە: عبدالغنی السادات. محمد الرحمتی. عمر المجتهد. هاشم الناجی. محی الدین الادلبی.

گروپی زانایانی حەنبەلی کە پێکهاتوە لە: حسن الشطی. سعدی افندی الرحیبانی.

هەر سێ گروپ بە دڵنیایی لە باوەڕی دینیی و قوڵیی زانایی، بە ئاسودەیی، مەولانایان بە جێ هێشتوە. *(اصفی الموارد: 48)*

مەولانا لە نامەکانی دا هەمیشە بە خۆی ئەڵێ "ئەم فەقیرە"، یا "ئەم مسکینە" و، هەندێ جار خۆی بە "مرکز دائرە مستمندی" و "مرکز دائرە دردمندی" ناو ئەبا. بەڵام بە کردەوە "مەرکەزی دائیرەی ئیرشاد" بوە. چۆتە هەرشوێنێ، لە سلێمانی بو بێ یان لە بەغداد یا شام، ئەو مەرکەزە لە گەڵ ئەو گوێزراوەتەوە بۆ ئەو شوێنە. ئیتر شام بۆتە مەرکەزی تەریقەتەکەی لە سەرانسەری جیهان دا.

کێشەی ناوخۆی تەریقەت

مەولانا ویستویەتی هەندێ لە خەلیفەکانی بنێرێ بۆ ئەستەموڵ بۆ ئیرشاد و بڵاوکردنەوەی تەریقەتەکەی. لە گەڵ چەند کەسێکیان قسەی کردوە، لە بەر ئەوەی حەوت مەرجی بۆ داناون، لە ترسی ئەوەی پێیان جێبەجێ نە کرێ، کەسیان چونی قبوڵ نەکردوە، جگە لە عەبدولەهاب سوسەیی کە یەکێ بوە لە خەلیفەکانی مەولانا لە ئاکرێ لە کوردستان. *(اصفی الموارد: 68)*

عەبدولوەهاب سوسی، یەکێ بوە لە شاگرد و مورید و خەلیفەکانی مەولانا. مەلایەکی زیرەک و شارەزا بوە، بەڵام پێ ئەچێ دوزمان بو بێ. کە چۆتە ئەستەموڵ بۆ بڵاوکردنەوە و برەوپێدان "تەرویج" ی تەریقەت. تەریقەتەکەی بۆ مەبەستی خراپ بە کار هێناوە، وتار و رەفتاری، قسە و هەڵسوکەوتی لە گەڵ ئوسوڵەکانی تەریقەت ناساز، یا پێچەوانە بوە، بەدگومانی لای کاربەدەستانی عوسمانی و بەدناوی لە ناو خەڵک دا دروست کردوە. پێ ئەچێ زەرەری گەورەی لە ناوبانگی مەولانا و تەریقەتی نەقشی دابێ. مەولانا بانگی کردۆتەوە بۆ دیمەشق بۆ لای خۆی، بۆی دەرکەوتوە ئەوەی بە پاڵی دراوە راستە. داوای لێ کردوە دەست لەو کارانە هەڵ بگرێ. لای ئەو پەشیمان بۆتەوە لە کردەوەکانی، بەڵێنی داوە کە ئیتر پێڕەوی رێنماییەکانی مورشیدی کامیل بکا، بەڵام درۆی لە گەڵ کردوە، بەڵێنەکەی نە بردۆتە سەر. بە دزی مەولاناوە، بە پێچەوانەی ئەوەوە کە لە بەڵێنی بە مەولانا داوە، نامەی بۆ موریدەکانی نوسیوە. لە سەر ئەوە مەولانا وەکو لە نامەکانی دا نوسیوێتی: "ئیرادەی ئیلاهی دەرچوە بۆ دەرکردنی لە تەریقەت" و دەری کردوە، داوای لە گشت خەلیفە و موریدەکانی کردوە هەمو جۆرە پێوەندیەکی لە گەڵ ببڕن و، هەر کەسێ پێوەندیشی لە گەڵ نە بڕی بێ، پێوەندی ئەویشی لە گەڵ تەریقەت بڕیوە. *(الحدائق الوردیة: 313 - 314)*

لە نامەیەکی دا کە بۆ حاجی محەمەد ئەسعەد ئەفەندی نائیب زادە وەکیلی بە غدادی نوسیوە، ئەڵێ: "لە سۆنگەی حیل و دسائس و هێنانی کەلاکی بۆگەنی دنیایی و، چەندین شتی تر کە دوای هیجرەتی شام پێی زانراوە، ئیرادەی ئیلاهی بۆ دەرکردنی عەبدولوەهاب دەرکەوت و ئەویان لە تەریقەت دەرکرد و دۆستەکانی و دوژمنەکانیشی پاکانەیان لێ کرد..." *(دەسنوس: 112)*

هەر لەو بارەیەوە نامەیەکی بۆ مەلا یەحیای مزوری نوسیوە، *(الرقعة: 15)* لە کوردستان چەند گوندێ بە ناوی سوسێ هەیە. یەکێکیان لە سورداشە، یەکێکیان لە شەقڵاوەیە، یەکێکی تر گوندێکە لە ئاکرێ، عەبدولوەهاب خەڵکی گوندی سوسەی سەر بە قەزای ئاکرێ بوە. ناسیاو و نزیکی مەلای یەحیای مزوری بوە. بۆیە مەولانا هەواڵی دەرکردنی ئەوی لە تەریقەتی نەقشبەندی لە ناو هەمو خەلیفەکانی کوردستان و بەغدادا تەنیا بۆ ئەو نوسیوە، بۆ ئەوەی لە رێگەی ئەویشەوە کەسانی پێوەندیدار ئاگادار بن.

بۆ ئاگادارکردنەوەی خەلیفەکانی ئەستەمولی لە دەرکردنی عەبدولوەهابی سوسی، مەولانا چەند نامەیەکی نوسیوە، بۆ ئەوەی بڕوا بە نامەکانی بکەن نامەکانی بە خەتی خۆی نوسیوە:

بۆ نەجیب پاشا. (الرقعة: 17)

بۆ سێ لە خەلیفەکانی لە ئەستەموڵ. (الرقعة: 18)

بۆ عەینی ئەفەندی. (الرقعة: 19)

دوای دەرکردنی لە تەریقەت، عەبدولوەهاب، لە دیمەشقەوە رۆیشتوە بۆ مەکە لە حیجاز و، لەوێوە چوە بۆ دهلی لە هیندستان، بۆ سەردانی شاە عەبدوڵای دهلەوی. ئەویش دەری کردوە.

عەبدولوەهاب کتێبێکی دژی مەولانا نوسیوە هەندێ پرسی بە پاڵ داوە کە پێچەوانەی شەرع بون. بە قسەی لایەنگرەکانی مەولانا ئەوانە ئیفتەرا بون لە ئەنجامی رق و کینەدا نوسیونی. "محمد امین ابن عابدین" بە کتێبی: "سل الحسام الهندی، لنصرة مولانا خالد النقشبندی" بەرپەرچی داوەتەوە.

وەکو ئەگێڕنەوە نەیارەکانی مەولانا لە حەڵەب راپـۆرتی خراپیـان لە سـەر هەلسـوکەوتی مەولانـا بـۆ سوڵتانی عوسمانی نوسیوە. سوڵتان ویستویەتی ڕێگەوشوێنی قەدەغکردنی بگرێ، بەڵام شێخولئیسـلام داوای لێ کردوە پێش ئەوە هیچی دەربارە بکرێ لێکـۆڵینەوەی لـێ بکـرێ. دو کەسـیان بە جلـوبەرگی دەروێشـیەوە ناردوە، بۆ دمشق، بۆ لێکۆڵینەوەی نهێنی لە جموجوڵ موریدەکانی تەریقەت و، شێخ خالید. هەردوکیـان بە دو راپۆرتی باشەوە گەڕاونەتەوە. تەنانەت دوای گەڕانەوەیان بۆ ئەستەموڵ یەکێکیان گەڕاوەتەوە بۆ شام، لە سەر دەستی مەولانا تەریقەتی وەرگرتوە بۆتە موریدی. *(الحدائق الوردية: 314 - 315)*

خانەقای سلێمانی

مەولانا کە لە بەغداد بوە یا لە شام، بە وردی چاودێری خانەقاکەی سلێمانی کـردوە. جموجـوڵ لە نـاو خانەقا دا دوای رۆیشتنی خۆیشی هەر بەردەوام بوە، بەڵام هەمیشە کێشەی تێ دا بوە.

مەولانا کاتێ سلێمانی بە جـێ هێشـتوە شـێخ عەبـدوڵای هەرەوی لە جێگەی خـۆی بـۆ سەرپەرشـتی کاروباری خانەقای سلێمانی داناوە. شێخ عەبدوڵا، کەسـایەتیەکی زانـا و لێوەشـاوە بـوە. بەڵام خەڵکـی وڵات نەبوە. ئەفغانی بوە.

سەرپەرشتی کردنی خانەقا، وەکو پایەیەکی بەرزی تەریقەتی و کۆمەڵایەتی لە ناو موریدەکانی تەریقەت و لە ناو خەڵک دا، هەروەها دابەشکردنی داهاتی دارایی خانەقا، کە پێ ئەچێ کەم نە بو بـێ، دوای رۆیشـتنی مەولانا لە سلێمانی ململانێی لە نێوان خەلیفەکانی دا خوڵقاندوە. خەلیفەکـانی نیشـتەجێی سـلێمانی چاویـان بڕیوەتە هەردوکی.

لە نامەیەک دا کە بۆ هەمو کاربەدەستەکانی خانەقای سلێمانی بە کـۆمەڵ: مەلا عەبـدوڵای هەرەوی، مەلا عەبدوڕەحمان، دو عەبدولقادر و دو ئەحمەدی، نوسـیوە، گلەیـی لە بێسـەروبەری کاروبـاری خانەقـا کـردوە و سەرلەنوێ ئیشوکاری بە سەر دا دابەش کردون. پلەکانی ریزبەندی کردون و، هەمان پرنسیپی گوێڕایەڵی بـێ چەندوچۆنی موريد بۆ شێخەکەی دوبارە کردۆتەوە، کە "ومن قال لشيخه: لم؟ لا يفلح ابـدا"، واتە هەر کەس بە شێخەکەی بڵێ: بۆچی؟ هەرگیز سەرکەوتو نابێ! هەڕەشەی لێ کردون کە ئەگەر ڕێنماییەکانی جێبەجـێ نەکەن، لە نێوان ئەو و ئەوان دا "فیراقی ئەبەدی" رو ئەدات. *(نامە: 148)*

لە نامەیەکی تری دا کە لە شامەوە بۆ شێخ عەلی قازیی سلێمانی نوسیوە، چەند پرسێکی باس کردوە:

یەکەم، ئەو دەنگۆیەی بە درۆ خستۆتەوە کە کاربەدەستانی سلێمانی بە خۆشـیەوە بڵاویـان کـردۆتەوە، گـوایە مەولانـا لە بەر دەسـکورتی و قەرزاری سـەرەنجام ناچـار ئەبـێ، پەنـا بـۆ ئەوان بباتەوە و، لەوانەیە بگەڕێتەوە بۆ بەردەسـتی ئەوان. وەکـو خـۆی نوسـیویەتی، لە شـارەزور ئـاڵۆزیەک روی داوە، هەنـدێ لەوانە ویستویانە ئەوە بکەن بە بیانو شارەزور بە جێ بهێڵن و رو بکەنە شام بچن بۆ لای ئەو. نەیویسـتوە ئەوانە بچن، خۆی وای بڵاو کردۆتەوە قەرزارە و باری دارایی باش نیە بۆ ئەوەی کەس لەوانە روی تـێ نەکەن و نە بن بە بار سەریەوە.

دوەم، وەکو گوشارێ بۆ سەر ئەو گوندی سەرگەتیان لە حەمەخانی برای سەندۆتەوە.

سێیەم، پرسی خانەقای لە گەڵ باس کـردوە. نـاڕەزایی لە هەنـدێ لە بەڕێوەبەرەکـانی ئەوێ دەربڕیـوە و، هەڕەشــەی دەرکردنــی لــێ کــردون، ئەگەر لە ســەر هەڵســوکەوتی پێشـویان بەردەوام بـن. *(نـامە: 159. دەسنوس: 124)*

مەولانا لە نـامەیەک دا کە بـۆ یەکـێ لە دۆسـتەکانی بەغـدادی نوسـیوە، *الرقعة: 39)* دەسـتەواژەی سەرقاڵبونی خۆی و موریدەکانی بە "فەقر و فاقە" وە بە کار هێناوە. ساڵانی دوایی، پاش رۆیشتنی بۆ شام و

مردنی، خانەقاکەی لە سلێمانی هەر بە ئاوەدانی ماوەتەوە. نالی، وەکو لە قەسیدە رائیەکەی دا، هەواڵی سلێمانی پرسیوە ماوەیەک لە حوجرەیەکی ئەم خانەقایەدا ژیانی بەسەر بردوە. دیارە لەو سەردەمەدا کە ئەو لەوێ بـوە، کاروباری خانەقاکە و رەفتاری سۆفیەکانی جۆرێ بوە، بۆتە جێگەی رەخـنە و گـاڵتەپێکردن. نـالی دەربـارەی دەستەواژەی فەقر و فاقە ئەڵێ:

"سـۆفی لە فەقـر و فـاقە، وەکـو فـاقە فـاقی دا
تەسـبیحی دام و دانە، ریشـی دوفـاقی فـاق!"

دەربارەی خانەقاکەش ئەڵێ:

"نـالی سـەرت لە گـونبەدەکەی خانەقـا دەکـا
لایەک پڕە لە مەشعەلە و لایەک پڕە لە مەشـغەلە"

ئاوارەیی و نۆستالجیا

مەولانا خالید لە نامەکانی دا چەند جارێ وشەی "غەریـب" و چەنـد جـارێ وشـەی "ئـاوارە" ی بەکـار هێناوە، راستیەکەیشی بەشێکی گرنگی تەمەنی لە ئاوارەیی دا بە سەر بردوە. بەڵام وشەی "غەریـب" چەنـدین لێکدانەوەی جیاواز هەڵئەگرێ، رەنگە مەبەستی "لەخۆبێگانەبون" بو بێ، یان خۆ بە بێگـانە زانـین لەو ژینـگە کۆمەڵایەتی و سیاسیەی تێی دا ژیاوە، یان لەم دنیایە کە ژیانی مرۆڤی تێ دا کاتیە.

خالیدی لاو، خالیدی حاجی، خالیدی سەحرانەوەرد، خالیدی پیـری تەریـقەت و خالیـدی ئـاوارە، لە هەر جێیەک گیرساوەتەوە، هەمیشە سۆزی خۆشەویستی نیشتمان لە دڵ و دەرونی دا جۆشی سەندوە. ئەم سـۆزە دەرونیەی، لە دوروڵاتی دا، بە شیعری فارسی، وەکو نۆستالجایەکی قوڵ رەنگی داوەتەوە.

خالیدی سەحرانەوەرد، لە رێگەی هیندستان، کەوتۆتەوە بیری نیشتمان و دۆسـت و خۆشەویسـتەکانی و، ناڵەی دەرونی خۆی لە شیعرێکی پڕ سۆز و سوتان دارشتوە، سالم یش، دوای ئەو بە چەند سـاڵێ ئـاوارە بوە. لە ژێر کاریگەری شیعرە فارسیەکەی مەولانا، بە هەمان شێواز، شیعرەکەی بە کوردی تەخمیس کـردوە، لە دوا بەشی دا ئەڵێ:

کەس نەبێ سالم لە دنیادا وەکو من توشـی دەرد
بێ نەوا کەوتومە غوربەت، نـاتەوان و رەنگـی زەرد
شیعری مەولانا ئەخوێنم، هەڵئەکێشم ئاهی سەرد
خالـدا گـر نیسـتی دیـوانە و صـحرانورد
تـو کجـا و کابـل و غـزنین و خـاک قنـدهار

سالم ئیلهامی لە شیعرێکی تری مەولانایش وەرگرتوە، بە هەمـان شـیواز و بە هەمـان کـێش و ئـاوازی "ئەلویداع" ەکەی ئەو، کە لە ماڵئاوایی "خانەی خوا" دا لە حیجاز وتـویەتی. سـالم ماڵئـاوایی لە نیشـتمانەکەی کردوە، ئەڵێ:

ئەلویـداع، ئەی مـوڵکی بابـان، ئەلویـداع!
ئەلویـداع، ئەی جـایی جانـان ئەلویـداع!... تاد

لە بەردەمی دەرگای شاهی جیهانئابادا، کە ئەو خۆی ئەو ڕێگا دورە پڕ مەترسیەی بۆ ماچکردنی خاکی دەرگاکەی پێواوە و، ئەوەندە بە تاسەیەوە بوە ناوی ناوە: "کەعبەی ئامـال"، کەچـی لە بەر ئەو کەعـبەیەدا روی کردۆتەوە دۆستەکانی کوردستانی، سەرەتای نامەکەی بەم چوارینە دەس پێ کردوە:

والەی شـوق جمـال دوسـتان　　بی نصیب از گشت بـاغ و بوسـتان
بنـدەء وامنـدە از وصـل حبیـب　　خالـد درمانـدە در هندوسـتان

لە سەفەرەکەی دا بەرەو شام، کە گەیشتۆتە شاری نسێبین، وەستایانە، ناوی نسـێبینی لە چـوارینەیەک دا دارشـتوە، بەڵام داخ و خەمـی دوری خـۆی، کە بـوە بە بەشـی ئەو، بە ئاشـکرا دەربڕیـوە، بەڵام لە گەڵ چارەنوس ئەتوانێ چی بکا؟ ئەڵێ:

امـروز کە منـزلم نصـیبین گردیـد　　از داغ غمت نصیب من ایـن گردیـد
دوری زسر کوی تو از مـن دور اسـت　　اما چە توان کرد، نصیب این گردید

لە شیعرێکی تردا، لە ستایشی کەسێک دا، باسی چەپکێ وەنەوشەی چەمی زەڵـم، هـەڵبژاردە لـە گـوڵی گوڵشەنی گولعەنبەر (خورماڵی ئێستا) ئەکا و، ئەڵێ:

ای مـه بـرج شـرف سـروری　　وی در درج صـدف دلبـری
مهـر جهـان تـاب و سـپهر کمـال　　تـازە گـل گلـبن پیغمبـری
چنـد بنفشـه ز ریـاض زلـم　　منتخـب از گلشـن گلعنبـری

مەولانـا خالیـد، لە شـیعرێکی تـری دا، داوا لە نەسـیمی سـەبا ئەکـا ببێتە غەمخـۆری ئەو، بە دەشـتی شارەزور دا تێ بپەڕێ و پەیامەکەی بە یار بگەیەنێ، چـونکە خـۆی نـاتوانێ بـڕوا بـۆ ئەوێ، غەم ئەوەنـدەی کێوی پیرەمەگرون لە سەر دڵی نیشتوە، چاویشی وەکو سەرچاوەی ئاوی سەرچنار فرمێسک ئەڕێژێ. ئەڵێ:

خون شـد دلم، نسیم صبا غمگسار شـو　　بـر دشـت شـهرزور دمـی رهگـذار شـو
رفـت انـکه مـا بعـیش دران بـوم بگـذریم　　زینهـار تـو وکیـل مـن دلفگـار شـو
میـوس خـاک ان چمـن و بعـد ازان روان　　نزدیـک بارگـاه بـت پـردەدار شـو
...
تـاری ز چـین طـرەاش از لطـف بـاز کـن　　گو سرچناررا کە تـو رشـک تتـار شـو
غم بر دلم نشست چو گـدرون ز داغ هجـر　　ای چشمەسار چشم تو هم سرچنار شو
بی کاری است کار جهان و جهانیان
بگریز خالد از همه و مرد کار شو

نالی لە ئاوارەیی دا پێ ئەچێ ئیلهامی قەسیدە بەناوبانگەکەی:

"قوربـانی تـۆزی ڕێگەتـم، ئەی بـادی خۆشـمرور
ئەی پەیکـی شـارەزا بە هەمـو شـاری شـارەزور..." تاد

لەم شیعرەی مەولانا وەرگرت بێ و، لاسایی ئەمی کردبێتەوە لە ناردنی پەیامەکەی دا.

سەردانی فەلەستین و حەج

ساڵی 1240 ک سەردانی فەلەستینی کردوە، لەو سەردانەی دا سەری "بيت المقدس" یشی داوە.

هەر لەو ساڵەدا ناردویەتی بە شوێن شێخ مەحمودی برای دا لە سلێمانیەوە هاتوە بۆ شام، ناردویەتی لە حیجاز نیشتەجێ بێ. ئەرکی تایبەتی پێ سپاردوە.

ساڵی 1241 ک بۆ دوەم جار چوە بۆ حەج. بەر لە ڕۆیشتنی "وەسێت" ی کردوە. کتێبەکانی و هەندێ لە داراییەکانی خۆی وەقف کردوە، بۆ سەرپەرشتی جێبەجێکردنی وەسێتەکەی لە ناو خەلیفەکانی دا چواری دیاری کردوە، بە ریز: شێخ ئیسماعیلی هەنارانی، شێخ محەمەد ناسیح، شێخ عەبدولفەتاحی ئاکرەیی، ئینجا ئیسماعیل ئەفەندی غەزی.

وەبای تاعون

مانگی ڕەمەزانی ساڵی 1242 ک لە شام نەخۆشیی تاعون بڵاو بۆتەوە.

مەولانا پێشتر کارەساتی بڵاوبونەوەی تاعونی دی بو. لە سلێمانی مامۆستاکەی خۆی، شێخ عەبدولکەریمی بەرزنجی، کە ئەم لە جێگەکەی ئەو دانرا بو، بە تاعون مرد بو. چەند جارێکی تریش وەبای تاعون لە سلێمانی و ناوچەکەی دابو، ژمارەیەکی زۆری دانیشتوانی قڕ کرد بو. زانیویتی کە تاعون نەخۆشیەکی چەندە کوشندەیە، بەڵام ئەوسا زانایانی وڵاتانی ئیسلامی جگە لە دوعا باوەڕیان بە هیچ چارەسەرێکی تر نەبوە و، هیچ چارەسەرێک و هیچ ڕێگەیەکی خۆپاراستنیشیان نەزانیوە، پێیان وا بوە تاعون غەزەبی خوایە بە سەریان دا باریوە. لە بەر ئەوە لە ئەنجامی تێکەڵاوی دا بە کۆمەڵ لێی کوشتون.

26 ی شەوالی 1242 ک کوڕێکی مەولانا بە تاعون مردوە. بەیانی ڕۆژی هەینی لە بناری قاسیون ناشتویانە. بۆ نوێژی جومعە چونەتە مزگەوتی "جامع العداس". مەلا عیسا، ئیمامی مزگەوتەکە و یەکێ لە خەلیفەکانی مەولانا، ئەویش توش بوە. بە زەحمەت نوێژەکەی پێ تەواو کراوە. ڕۆژی دواتر مردوە.

لە پاش چەند ڕۆژێ کوڕێکی تری مەولانا تاعون کوشتویەتی. تەرمی ئەویشیان بردوە لە بناری قاسیون لە تەنیشت براکەیەوە ناشتویانە. مەولانا لەوێ شوێنی بۆ گۆڕی خۆی و هاوسەرەکانی و خەلیفەکانی دیاری کردوە و، گۆڕێکی بۆ خۆی بە هەڵکەندن داوە. لە گەڕانەوەی دا بۆماڵەوە. ئیسماعیل ئەلغەزی بانگ کردوە "وەسێتنامە" ی بۆ بنوسێ. غەزی هەم برای یەکێ لە هاوسەرەکانی بوە، هەم خەلیفەیەکی نزیکی بوە. بە پێی وەسێتەکەی بە دوای یەک دا ئەم خەلیفانەی بە جێنشینی خۆی و وەصی لە سەر خێزانەکەی داناوە: ئیسماعیل هەنارانی لە سەر سوجادەی ئیرشاد و وەصی لە سەر خێزانەکەی و چاودێر بە سەر وەقفەکانیەوە، دوای ئەو محەمەد ئەلناصیح، دوای ئەو شێخ عەبدولفەتاح عەقری، دوای ئەو ئیسماعیل غەزی. بۆ ئەوەی هەر یەکێکیان مردن، بێ کێشە و هێنان و بردن، ڕاستەوخۆ ئەوی دوای ئەو جێگەی مەولانا بگرێتەوە. سوجادەی ئیرشاد نە بە چۆڵی بمێنێتەوە و، نە ناکۆکی لە نێوان خەلیفەکانی دا دروست بکا.

هەمو خەلیفەکانی کۆ کردۆتەوە وەسێتەکەی لە بەردەم هەمویان دا دوبارە کردۆتەوە. داوای لێ کردون تەبا و کۆک و یەکگرتو بن، هەمویان گوێڕایەڵی جێنشینەکەی بن.

بەر لە مردنی مەولانا، محەمەد ئەمین بن عابدین، بۆ پرسەی کوڕەکانی چۆتە سەردانی مەولانا، وتویەتی:

لە خەوم دا تۆم بینی نوێژی مردوت لە سەر تەرمی عوسمانی کوڕی عەففان ئەکرد.

مەولانا لە وەڵام دا وتویەتی:

ئەوە منم ئەمرم چونکە من لە نەوەی عوسمانم!"

مردنی مەولانا

دوای ئەوەی لای چۆڵ بوە چۆتە ژورەوە بۆ لای هاوسەرەکانی. ئامۆژگاری کردون.

بەیانی چوارشەمە 11 ی زیلقەعیدەی 1242 ک. نیشانەکانی تاعونی لێ دەرکەوتوە و کاری تێ کردوە. داوای کردوە کەس نەچێ بۆ لای.

ڕۆژی پێنجشەمە 12 ی زیلقەعیدەی 1242 ک. ڕێگەی بە خەلیفەکانی داوە بۆ یەک جار بچن بۆ بینینی. 20 خەلیفە بە یەکەوە چونەتە ژورەوە بۆ سەردانی. مەولانا لە سەر لای ڕاست ڕوەو قیبلە ڕاکشاوە. بە ئیشارەت پێی وتون قسە نەکەن و زۆر نەمێننەوە و بڕۆن.

ئێوارەی هەینی 13 ی زیلقەعیدەی 1242 ک مردوە.

قازی شام ئاگاداری بانگدەرەکانی مزگەوتە گەورەکانی کردوە کە هەواڵەکە بە خەڵک ڕابگەیەنن. تەرمەکەیان بردۆتە مزگەوتی "یەلبەغا" نوێژی مردوی لە سەر بکرێ و، لەوێوە ببرێ بۆ گۆڕستان. قەرەباڵغیەکی زۆری لە سەر کۆبۆتەوە. بە ئیمامەتی شێخ عەبدوڕەحمان کەزبەری نوێژی لە سەر کراوە. زۆری ئامادەبوان نەیان پەرژاوە نوێژی لە سەر بکەن. دوای ئەوەی بردویانە بۆ قاسیون، بە ئیمامەتی محەمەد ئەمین بن عابدین، دوبارە نوێژی لە سەر کراوە، ئینجا بە خاکیان سپاردوە.

خەون و زیندەخەو

مەولانا کەسایەتیەکی بەهێز بوە. کاریزمایەکی کەم وێنەی هەبوە. کاریگەریەکی قوڵی لە سەر خەلیفە و موریدەکانی هەبوە. لە مردنی دا هەزاران کەس لە پرسەکەی دا بەشدار بون. دەیان قەسیدەی درێژ لە شیوەنی دا هۆنراونەتەوە. دەیان کتێب لە سەر ژیان و مەناقیب و کەراماتی نوسراون. سەدان چیرۆکی جۆراوجۆری گەورەیی و توانای ژورئاسایی بۆ هەڵبەستراوە. لە ڕۆژانی مردن و ناشتن و پرسەکەی دا گەلێ کەس خەونی دیوە و خەونی گێڕاوەتەوە. لەوانە:

محەمەد ئەمین بن عابدین، یەکێ لە خەلیفەکانی مەولانا، لە زمانی پیاوچاکێکەوە گێڕاویێتیەوە:

لە شەوی مردنی مەولانا دا، مانگ لە ئاسمانەوە، بە سەر ماڵەکەی ئەو دا بەر بۆتەوە.

شێخ عەبدولقادری دیمەلانی، یەکێکی تر لە خەلیفەکانی مەولانا، خەوێکی گێڕاوەتەوە. لە خەوی دا مەولانا لە سەر گۆڕەکەی دانیشتوە. خەلیفەکانی لە دەوری بون. دەرگاکانی ئاسمان کراوەتەوە. حوریەکان بە ڕازاوەیی لە بەر دەرگا چاوەڕێ بون.

شێخ لێی پرسیون: چاوەڕوانی چی ئەکەن؟

وتویانە: مەلا بەکر دێ بۆ لامان.

دوای ناشتنی مەولانا ڕویان کردۆتە مزگەوت بۆ نوێژی جومعە. مەلا بەکر، یەکێ لە خەلیفەکانی مەولانا، پێشەوای مزگەوتەکە بوە. ئەو نیوەڕۆیە بە زەحمەت لە سەر مینبەری مزگەوتی عەداس نوێژەکەی پێ تەواو کراوە، چونکە تاعون لەویشی داوە. ئەویش ڕۆژی یەکشەمە مردوە.

هەر عەبدولقادر دیمەلانی، لە زمانی پیاوێکی ئەهلی تەقوا و سەلاحەوە گێڕاویێتیەوە:

"ئەو پیاوە لە مزگەوتی عارفی گەورە، شێخ محێدینی عەرەبی بوە. شێخ لە گۆڕەکەی هاتۆتە دەرەوە بۆ ناو مزگەوت، کۆمەڵێ لە ئەتباعەکانی لە گەڵ بوە. کابرا هۆی دەرهاتنی پرسیوە. یەکێکیان پێی وتوە شێخ ئەیەوێ بڕوا بۆ بناری قاسیۆن بۆ ئەوەی سڵاو لە حەزرەتی مەولانا خالید بکا. کابرا شوێنیان کەوتوە تا گەیشونەتە گردەکە. سەرگردەکە خانوی گەورەی لێ بوە کە ئەم پێشتر هەرگیز نەی دیون.

حەزرەتی مەولانا بە خێرایی لە خانوەکان هاتۆتە دەرەوە بۆ ئەوەی پێشوازی لە شێخ محیدین بکا. شێخ و مەولانا کە گەیشتونەتە یەکتری وەکو لە دو سەفەری دورەوە هاتبن، سڵاویان لە یەکتری کردوە و، دەستیان کردۆتە ملی یەکتری. حەزرەتی شێخ گلەیی لە حەزرەتی مەولانا کردوە، کە بۆچی تا ئێستا لە گەڵی کۆ نە بۆتەوە.

حەزرەتی مەولانا وتویەتی:

مەشغول بوم، حەزرەتی حق، جل جلالە وعظم نوالە، هەر هەشت دەرگاکانی بەهەشتی بۆ کردومەتەوە، فەرمانی پێ کردوم لە بەر دەم هەر یەکێ لەو دەرگایانەدا یەکێ لە ئەتباعەکانم دابنێم، بۆ ئەوەی هەرکەس لەم تاعونە دا بمرێ، ئەوان پێشوازی بکەن.

کابرا وتویەتی:

روانیم هەر هەشت دەرگاکانی بەهەشت کرا بونەوە. کەس ناتوانێ باسی خۆشییان بکا. لە بەر هەر دەرگایەکیان دا، یەکێ لە تابیعەکانی حەزرەتی کەریم وەستا بو، سەیری هاتوانی ئەکرد. ئەگەر پیاوێ لە رۆیشتن دا ناتەوان یا لاواز بوایە، ئەوان دەستیان ئەگرت و ئەیان برد بۆ ژوری بەهەشت.

کابرا لە حەزرەتی کەریمی پرسیوە:

ئەم تاعونە کەی ئەڕوا؟ داوای یارمەتی لێ کردوە.

مەولانا وتویەتی: ئینشائەڵا دەفعی ئەکەین.

کابرا پرسیوێتی:

گەورەم ئەگەر ئەمە قەزاوقەدەری خوا بێ چۆن دەفعی ئەکەن؟

مەولانا وتویەتی:

ندفعه بالله لله!" (اصفی الموارد: 61)

ئەم چێرۆکانە و دەیان چیرۆکی تر کە نوسەرانی بیۆگرافیەکانی مەولانا خالید، وەکو راستیەکی بێگومان، تۆماریان کردوە، نیشانەن بۆ پێوەندی رۆحی خالیدی پیری تەریقەت لە گەڵ خەلیفە و مورید و مەنسوبەکانی. مەولانا خالید هیچ دەسەڵاتێکی دنیایی نەبوە. نە توانیوێتی هیچ پلەیەکی حوکمڕانی بە کەس ببەخشێ، نە پارەیەکی ئەوەندە زۆری هەبوە خەڵکی پێ بکڕێ، بەڵام کاریگەریەکی سایکۆلۆجی ئەوەندە بە هێزی هەبوە، ئەو هەمو پیاوە گەورەیە شوێنی کەوتون و، خەویان بە تواناکانیەوە بینیوە و، ئومێدی گەورەی دینیی و دنیاییان لە سەر هەڵچنیوە. خۆیشی ئەمەی زانیوە. لە یەکێ لە شیعرەکانی دا بەوپەڕی راستگۆییەوە دەری بڕیوە، ئەڵێ:

به معمار غمت نو ساختم ویرانهء خودرا
به یادت کعبه کردم عاقبت بتخانهء خودرا
فرو ماندند اطبای جهان از چارهام اخر
به دردی یافتم درمان دل دیوانهء خودرا
ز سودایت چنان بدنام گشتم در همه عالم
بگوش خود شنیدم هر طرف افسانهء خودرا... تاد

به وەستای غەم، وێرانەکەی خۆمم نۆژەن کردەوە و،
به یادی تۆ، سەرەنجام کەعبەم کرد به بتخانەی خۆم
هەمو پزیشکەکانی جیهان له چارەسەری من دامان
بەڵام دڵه دێوانەکەی خۆم له دەردێک دا دەرمانەکەی دۆزیەوە
له سۆنگەی سەودای تۆوە، له دنیادا وەها بەدناو بوم
به گوێی خۆم له هەمو لایەک گوێم له ئەفسانەی خۆم بو... تاد

مردنی هەنارانی

وەبای تاعون له ناو خەلیفە و موریدەکانی مەولانا دا بڵا بۆتەوە.

ئیسماعیلی هەنارانی له سەر سوجادەی ئیرشاد دانیشتوە دەستی کردوە به کارەکانی.

هەناران گوندێکە له دۆڵەڕوتی سەروی شاری سلێمانی. ئیسماعیل یەکێ بوە له شاگردە نزیکە دڵسۆز و گوێڕایەڵەکانی، کە به درێژایی تەمەنی ئیرشادی مەولانا، له گەڵ خۆی بوە. مەولانا ئەوەندە متمانەی پێ بوە بەر له مردنی خۆی وتویەتی: "مادام شێخ ئیسماعیل ماوە وا بزانن من ماوم و نەمردوم!"

تاعون له جێنشینەکانی داوە.

له یەک ڕۆژدا شێخ عەبدولفەتاحی ئاکرەیی و شێخ محەمەد ئەلناصیح توش بون، پاش دو ڕۆژ شێخ محەمەدی کوشتوە، بەڵام عەبدولفەتاح ماوە.

ڕۆژی دەهەم له شێخ ئیسماعیلی هەنارانی داوە پاشا 14 ڕۆژ کوشتویەتی. 4 ڕۆژ پێش ئەوەی بمرێ وەسێتی کردوە. بۆ سەرپەرشتی وەقفەکانی شێخ محەمەد بن عەبدولڵا ئەل خانی دیاری کردوە، بەڵام بۆ دیاریکردنی بۆ جێنشینی خۆی له جێگەی مەولانا له سەر بەرماڵی ئیرشاد خەلیفە و موریدەکانی کۆکردۆتەوە راوێژی پێ کردون له دوای مردنی ئەو کێ ببێتە "مورشید". خەلیفەکان سەریان لێ شێواوە چونکە هەر کەسەیان خۆی به شایستەی ئەو جێیە زانیوە و ویستویەتی خۆی بێ.

ئیسماعیل غەزی وتویەتی: "ساڵی پار، مەولانا کە چو بۆ حەج، له وەزیریب وەسێتی نوسی و ناردی بۆ من و شێخ محەمەد ئەل ناصیح، مەلا عەبدوڵای هەرەوی کردۆتە خەلیفەی موتڵەق له سەر بەرماڵی ئیرشاد، دوای ئەو محەمەد ئەلناصیح، دوای ئەو شێخ عەبدولفەتاح، دوای ئەو ئەم فەقیرە، لەم وەسێتەدا باسی خەلافەتی تۆی نەکردوە."

هەنارانی سپاسی کردوە. هەرەوی لەو کاتەدا له سلێمانی بوە. هەنارانی نامەی بۆ نوسیوە بگاتە شام. داوای له گشت خەلیفەکان کردوە تا هەرەوی ئەگات، هەر کەسەیان، له شوێنی خۆی، خەریکی تەوەجوهـ بێ.

مەولانا تۆڕێکی ڕێکخراوەیی فراوانی خەلیفە و موریدی له سەرانسەری وڵاتانی ئیسلامی دا له دوای خۆی بەجێ هێشتوە. مردنی کتوپڕی مەولانا بۆ هەمویان چاوەڕوان نەکراو بوە. کەسایەتی ئەو له ناو خەلیفەکانی تەریقەتەکەی دا ئەوەندە گەورە و بەهێز و کاریگەر بوە، دوای ئەو ئیتر کەسێکی تر نەی توانیوە جێگەی بگرێتەوە و، ئەو بۆشاییەی ئەو بەجێی هێشتوە پڕ بکاتەوە.

ئەم پیاوە چی ویستوە؟

مەولانا ئەو ڕۆژەی مردوە تەمەنی له پەنجا ساڵ کەمتر بوە (1193 - 1242 ک). ئاخۆ ویستی ئەو، کە ئەو هەمو هەوڵەی بۆ داوە و بەرگەی ئەو هەمو گوشارەی گرتوە، هەر تەنیا پێڕەوی کیتاب و سوننەتی ڕەسول بوە، یان له ژێر چەتری ئیسلامەتیەکی پاک دا ئامانجێکی گەورەتری هەبوە، بەڵام به هۆی مەرگی ناوەختەوە به رانەگەیەنراوی بردویەتیە ژێر گڵ؟

ئەمە پرسیارێکە وەڵام نەدراوەتەوە.

دوای مردنی مەولانا خەلیفەکانی، هەر یەکەیان لە شوێنی خۆی و لە خانەقاکەی خۆی دا، درێژەی بە ئیرشاد داوە. بەڵام خەلیفایەتی ئیرشاد لە هەمو شوێنەکان لە ناو خێزانەکانیان دا بۆتە "وراثی". کوڕ جێگەی باوکی گرتۆتەوە. مەولانا خۆی لەو کاتەدا کوڕێکی وای نەبوە جێگەی بگرێتەوە، بەڵام شێخ مەحمودی برای و محەمەد ئەسعەدی برازای شوێنەکەیان گرتۆتەوە.

دوای مردنی مەولانا، ناوەندێتی لە ئیرشادی تەریقەتەکەدا نەماوە. نەقشبەندی بۆتە تەریقەتێکی نەناوەندی. دۆستایەتی لە نێوان خەلیفەکان دا ماوە، ناوەندێتی لە ئاراستەکردن دا نەماوە. یەک مورشیدی کامیل نەبوە هەمویان ئاڕاستە بکا و هەمویان گوێڕایەڵی و ملکەچی بکەن.

خەلیفەکان، هەمو بون بە شێخی ئیرشاد، هەریەکەیان مورید و مەنسوبی خۆی هەبوە، هەندێکیان بۆ ئەوەی سنوری نفوزی خۆیان فراوان بکەن، ئیجازەی ئیرشادیان داوە بە خەلیفەی تر. پلەی "مورشیدی تەریقەت" یان لە ناو خێزانەکانی خۆیان دا هێشتۆتەوە. دەزگاکەیان کردۆتە دامەزراوەیەکی "ویراسی"، لە باوکەوە بۆ کوڕ. سەرچاوەی داراییان بۆ خۆیان پەیدا کردوە.

شێخایەتی تەریقەت لە کوردستان دا بۆتە یەکێ لە شێوەکانی دامەزراندنی سیستەمی دەرەبەگایەتی. ئەوان خاوەنی زەویوزار و خەڵک جوتیاری بێ زەوی. ساڵی 1958 کە حکومەتی جمهوری لە عیراق دا "قانونی ئیسلاحی زەراعی" دەرکرد. بەشی زۆری شێخانی تەریقەت بەرکەوتن. سێ بنەماڵەیان لە ریزی زەویدارە هەرە گەورەکانی عیراق دا بون، لەوانە: دو خێزانیان لە کەرکوک. خێزانێکی شێخی قادری، سەدوسیوحەوتهەزارو سەدوشەستوسێ (163.137) دۆنم ئەرز و ئەوی تریان، خێزانێکی شێخی نەقشبەندی، چلودوهەزارو سێسەدوپەنجاویەک (351.42) دۆنم ئەرز و، لە سلێمانی یەک خێزانی شێخی قادری حەفتاویەک هەزارو حەوتسەدوشانزە دۆنم (716.71)، ئەرزیان هەبوە. *(حنا بطاطو: 1/82-85)*

شێخانی تەریقەت، ناوبانگیان پەیدا کردوە، نفوزی دینییان زیاد و، دەسەڵاتی دنیاییان پەیدا کردوە. بونەتە خاوەن زەوی و ران و رەوە. سوڵتانەکانی عوسمانی بۆ بەهێزکردنی دەسەڵاتی خۆیان، بە تایبەتی دوای کۆتاییهێنان بە دەسەڵاتی میرایەتیە کوردیەکان، لە کوردستان یارمەتی بەهێزبونی دەسەڵاتی ئەوانیان داوە. وەقف یان بۆ تەرخان کردون، موچەیان بۆ بڕیونەتەوە، خانەقا و تەکێیان بۆ دامەزراندون، کاربەدەستانی حکومەتی ریزیان لێ گرتون. بە مانەش پایەی کۆمەڵایەتییان بەهێز بوە. لە خێزانی بچوک و نەناسراوەوە بون بە بنەماڵەی فراوان و دەسەڵاتدار.

سەرچاوە

بۆ نوسینی ئەم باسە سود لە گەلێ سەرچاوە وەرگیراوە، لەوانە:

بە عەرەبی

الشيخ عثمان بن سند الوائلي النجدي،
اصفى الموارد، من سلسال احوال مولانا الامام خالد،
المطبعة العلمية بمصر - 1313.
شێخ عوسمان ئەم کتێبەی ساڵی 1234 ک نوسیوە. لە پەراوێزی ئەم کتێبەدا کتێبێکی تر چاپ کراوە، لە نوسینی:
محمد بن سليمان الحنفي البغدادي،
الحديقة الندية في الطريقة النقشبندية والبهجة الخالدية،
نوسەر باسەکەی تا ساڵی 1233 هێناوە، بە سەری دا مردوە، محەمەد ئەسعەد ساحێب زادە، کوڕی شێخ مەحمود ساحێب (1197 - 1283 ک) و، برازای مەولانا درێژەی پێ داوە و هەندێ پەراوێزی بۆ زیاد کردوە.
الرسائل المغنية لكل محتاج،
رسائل ارسلها الملا يحيى المزوري الى الشيخ معروف النودهي،
اعدها وقدم لها: محمد القرەداغي،
اربيل - 2009.
محمد امين بن عمر بن عبدالعزيز، المعروف ب (ابن عابدين) الحنفي،
سل الحسام الهندي لنصرة مولانا خالد النقشبندي،
اربيل - 2009.
عبدالمجيد بن محمد الخاني،
الحدائق الوردية في حقائق اجلاء النقشبندية،
اربيل - 2009.
الشيخ رسول الكركوكلي،
دوحة الوزراء في تاريخ وقائع بغداد،
ترجمة موسى كاظم نورس،
منشورات الشريف الرضي، قم - 1413 هـ

بە فارسی

کاتب الاسرار ملا حامد بیسارانی،
سیری در ریاض المشتاقین،
در بیان احوال و مناقب حضرت مولانا خالد ضیاءالدین
و حضرت شیخ عثمان سراج‌الدین قدس سرهما
به تصحیح و مقدمه و حواشی و تعلیقات: ابوبکر سپهرالدین
ایران - 1386
مەلا حامیدی مەلا عەلی بێسارانی (1223 - 1310 ک) ساڵی 1251 چۆتە هەورامان بۆتە کاتبی ئەسراری شێخ عوسمانی سیراجودینی نەقشبەندی تا مردنی هەر لەوێ ماوەتەوە و هەمان کاری کردوە. ساڵی 1274 دەستی کردوە بە نوسینی کتێبی "ریاض المشتاقین". ساڵی 1277 لە نوسینەوەی بۆتەوە.
عبدالقادر ابن رستم البابانی،
تاریخ و جغرافیای کردستان موسوم به: سیر الاکراد،
به اهتمام محمد رؤووف توکلی،
تهران - 1366.

بە کوردی

مەلا عەبدولکەریمی مودەڕیس،
یادی مەردان، بەرگی یەکەم،
بەغداد - 1979.
بەشێکی زۆری نامەکانی مەولانا خالید بە فارسی و عەرەبی، هەروەها دیوانی شیعرەکانی، لەم سەرچاوەیەدا هەیە.
جگە لەم سەرچاوە چاپکراوە سود لە چەند سەرچاوەی دەسنوس وەرگیراوە، لەوانە:
دو دەسنوسی "مەکتوبات" ی مەولانا خالید کە تێکەڵاوە لە نامە فارسی و عەرەبیەکانی یەکێکیان لە 21 ی شەعبانی 1293 لە لایەن "عبدالفتاح النقشبندی الخالدی کردی" نوسراوەتەوە. ئەوی تریشیان کۆنە بەڵام ساڵی نوسینەوەی لە سەر نیە. هەندێ نامە لەم دو دەسنوسەدا هەیە، لە یادی مەردان دا نین.
هەروەها چەند دیوانێکی دەسنوسی مەولانا خالید.
کۆپی ئەم دەسنوسانە لە بنکەی "ژین" وەرگیراون.
نامە فارسیەکانی مەولانا، ئەوانەی لە یادی مەردان دا هەن، کراون بە کوردی:
مەکتووبات،
وەرگێڕدراوی نامە فارسیەکانی مەولانا خالید،
دکتۆر سەباح بەرزنجی وەریگێڕاوە و پەراوێزی بۆ داناوە،
هەولێر، ئاراس - 2009.
نامە عەرەبیەکانی مەولانا، ئەوانەی لە یادی مەردان دا هەن، کراون بە کوردی:
نامە عەرەبییەکانی مەولانا خالیدی نەقشبەندی،
وەرگێڕان و لێکدانەوەی: ئیبراهیم فەتاح
هەولێر، ئاراس - 2009.
بەشێکی زۆری شیعرە فارسیەکانی مەولانا لە لایەن پیرەمێردەوە کراوە بە کوردی و، لە چلەکان دا لە رۆژنامەی "ژین" دا بلاوی کردونەتەوە. لە کتێبێکی تایبەتی دا کۆ کراونەتەوە و چاپ کراون:
رۆحی مەولانا،
پیرەمێردی شاعیر کردوویە بە کوردی،
ئامادەکردن و لێکۆڵینەوەی: محمود احمد محمد،
بەغداد - 1987.
کلاودیوس جەیمس ریچ،
گەشتنامەی ریچ بۆ کوردستان 1820،
لە عەرەبیەوە محەمەد حمە باقی کردویە بە کوردی، بەرگی یەکەم.
ئەم گەشتنامەیە چەند جارێ چاپ کراوە.
محمد القزلجی،
التعریف بمساجد السلیمانیه ومدارسها الدینیة،
بغداد - 1938.
تەرجومەی کوردی:
ناساندنێکی مزگەوتەکانی سلێمانی و خوێندنگە ئاینییەکانی،
وەرگێڕانی: د ئاراس محەمەد صالح،
سلێمانی - 2013.
محمد امین زکی،
تاریخی سلیمانی و ولاتی،
بەغداد - 1939.

بەهائوڵا لە سلێمانی

ئاینی بابی و بەهایی

سەید عەلیمحەمەدی شیرازی (1225 - 1266 ک) لە شیراز لە دایک بوە و، لە 19 ساڵی دا چۆتە بوشەهر، لە سەر پیشەی باوکی چەند ساڵێ خەریکی بازرگانی بوە. دوای ئەوە دەستی لە بازرگانی هەڵگرتوە چۆتە "عتبات" لە لای سەید کازمی رەشتی خوێندویەتی.

سەید کازم پێڕەوی لە شێخ ئەحمەدی ئەحسایی (1166 - 1242 ک) کردوە. شێخ ئەحمەد دانەری رێبازی "شەیخیە" بوە. دوای مردنی شێخ ئەحمەد، سەید کازمی رەشتی (1212 - 1259 ک) جێگەی گرتۆتەوە. هەردوکیان دو ئاخوندی بنچینەوانی شیعە بون و، بە بۆنەی تێپەڕینی هەزار ساڵەوە بە سەر غائیب بونی ئیمام، لە نوسین و وتەکانیان دا مژدەیان بە شیعە و بە خەڵک داوە کە رۆژی دەرکەوتنی مەهدی "مەوعود" نزیک بۆتەوە، خۆیان ئامادە بکەن بۆ پێشوازی و گوێڕایەڵی فەرمانەکانی. ئەم باوەڕە لە ناو مەزەبی شیعەدا زەمینەی هەبوە و بڵاوبۆتەوە. سەید کازم لە کەربەلا دەرسی وتۆتەوە، بە سەدان شاگرد و، بە دەیان پێڕەویکەری هەبوە. کتوپڕ کە مردوە بێ ئەوەی کەسی بۆ جێنشینی خۆی دیاری کرد بێ، پێڕەویکەرەکانی کۆ بونەتەوە، لە ناو خۆیان دا رێک کەوتون بە ناوچە جیاوازەکان دا بڵاوەی لێ بکەن و بە دوی "مەوعود" ا بگەڕێن. هەر یەکێکیان رێکەوتی مەوعودی کرد ئەوانی تری لێ ئاگادار بکاتەوە، تا هەمویان بەیعەتی پێ بکەن و، کاری لە گەڵ بکەن.

مەلا حوسەینی بوشرەوی، یەکێ لە شاگردەکانی رەشتی، سەید عەلیمحەمەدی شیرازی لە بوشەهر دۆزیوەتەوە. پاش بینین و گفتوگۆ و، نیشانەکانی کە رەشتی بۆ مەوعودی دانابو، لەم کەسە گەنجەدا بە دی ئەکا، خۆی یەکەم کەس بڕوای پێ ئەهێنێ و، هاوڕێکانی لێ ئاگادار ئەکاتەوە.

سەید عەلیمحەمەد، کە یەکێ لە شاگردەکانی سەید کازمی رەشتی بوە، خۆیشی باوەڕی هێنا کە ئەو کەسی "مەوعودە". سەرەتا خۆی بە "بابی ئیمامی زەمان" راگەیاند، مەبەستی ئەوە بو کە ئەو دەرگایەکە بۆ پەیوەندی لە گەڵ ئیمامی زەمان. بۆ ئەوەی بانگەوازەکەی لە مەکەوە دەس پێ بکا سەفەرێکی حەجی کرد.

داوای لە شەریفی مەکە کرد بە دەنگیەوە بچێ. بە هـۆی جەنجـاڵی حاجیـانەوە داواکەی بـێ وەڵام مـاوەتەوە، گەڕاوەتەوە بوشەهر، لەوێوە دەستی کردوە بە بڵاوکردنەوەی باوەڕەکەی. خۆی بە "مەهدی مەوعود" و "نوقتەی ئولا" و "مەزهەری ئیلاهی" ناساندوە. مەلا حوسەینی بوشرەوی، کە یەکەم کەس بوە باوەڕی هێنـاوە و ڕۆڵـی هەبوە لەوەدا کە سەید عەلیمحەمەدی قانع کردوە و، پێڕەویکەری لێ کۆکردۆتەوە بابیەکان پێی ئەڵێن "اول مـن آمن" و سەید عەلی نازناوی "باب الباب" ی پـێ بەخشیوە. ئەوانەی لە سـەرەتاوە باوەڕیـان بەوە هێنـاوە کە سەید عەلی "مەهدی" و "ئیمامی قائیم" ە هەژدە کەس بـون کە نـاو نـراون حروفـی "حـی". وشـەی "حـی" بە ژمارەی جومەل ئەکاتە هەژدە.

ئەم گروپە کەوتنە چالاکیەکی زۆر و لە گەلێ لە شارە گەورەکانی ئێران باوەڕی خۆیان بڵاو ئەکردەوە.

کاربەدەستانی ئێرانی لە جموجوڵەکانی باب کەوتنە گومان، سەید عەلیمحەمەد بانگ کرایە شیراز، پاش فەلاقەکردنی، خرایە زیندانەوە.

لە شیرازەوە گوێزرایەوە بۆ ئەسفەهان. لەوێ کۆڕێکیان بۆ گرت لە گەڵ کۆمەڵێ لە ئاخوندەکانی شیعە گفتوگۆ بکا. لە ئەنجامی گفتوگۆدا بڕیاری گرتن و دورخستنەوەی درا. بە گیـراوی نێـردرایە زینـدانی قەڵای چەهریق لە ئازەربایجان.

گیرانی باب ڕێگەی نەگرت لە لایەنگرەکانی پەرە بە هەوڵەکانیان بدەن بۆ بڵاوکردنەوەی باوەڕەکەیان.

ساڵی 1263 ک باب لە چەهریقەوە هێنرایەوە بۆ تەورێز. بە ئامادەبونی وەلیعەهدی ئێران، ناسرەدین میرزا، گفتوگۆیەکی بۆ ڕێکخرا لە گەڵ کۆمەڵێ لە ئاخوندەکانی شیعە. باب لە باوەڕەکەی پەشـیمان نەبـۆتەوە. بۆ سزادانی، دوای فەلاقەکردنی براوەتەوە زیندان لە چەهریق.

محەمەد شای قاجار مرد. لایەنگرانی بـاب ویسـتیان کەڵـک لەو پشـێویە وەربگـرن. بەڵام ناسـرەدین میرزا کە لە جێگەی باوکی بو بە شای ئێران، بۆ کۆتایی هێنان بە کێشـەی بابیەکـان، فەرمـانی دا سـەرلەنوێ بابیان لە زیندانی چەهریقەوە هێنایەوە بۆ تەورێـز بـۆ گفتوگـۆ لە گەڵ کـۆمەڵێ لە ئاخونـدەکانی شـیعە. لەو دانیشتنەدا ئاخوندەکان فتوای کوشتنی سەید عەلیان دا و، شـا پەسـندی کـرد و لە تەورێـز گولەبـاران کـرا (1266 ک).

بابیەکان لە چەند جـێگەی ئێـران کەوتـنە بەرگـری چەکـدارانەی دەسـەڵاتی قاجـاری: مەلا حوسـەینی بوشرەوی لە قەڵای تەبرس، مەلا محەمەد عەلی بارفرۆش کە ناسرا بو بە "قدوس" و یەکێ بو لە حروفی حـی، لە تەورێز، سەید یەحیای دارابی، لە زەنجان مەلا عەلی زەنجانی کە لە سەرکردە ناسراوەکانی بزوتنەوەی بابی بون، خۆیان و کۆمەڵێ لە هاوبیرەکانیان لە بەرگری چەکدارانەدا کوژران.

بزوتنەوەی بابی، وەکو بزوتنەوەیەکی ئاینی، بوە بە بزوتنەوەیەکـی سیاسـی و کـۆمەڵایەتیی مەترسـیدار. دەرباری قاجار بە توندی کەوتە ڕاونان و گرتن و کوشتنی بابیەکان. بابیەکان هەوڵیان دا ناسرەدین شا بکـوژن (1228 ک). سەرکەوتو نە بون. ئەمەیان کرد بە بیانو بۆ لە ناوبردنیان. ژمارەیەکی زۆریان لێ گرتن، دابەشـیان کردن بە سەر داوودەزگاکانی حکومەت و خەڵک دا بیانکوژن. بە دڕندانەترین شـێوە کوشـتنیان. یەکێ لەوانەی بەر ئەم شاڵاوە کەوت قوڕەتولعەین بو. قوڕەتولعەین ژنێکی هەڵکەوتو بو، یەکێ بو لە بـانگخوازە هەرە چـالاک و کاریگەرەکانی ئۆلی باب و یەکێ بو لە قوتابیەکانی سەید کازمی ڕەشتی و یەکێ بوە لە هەژدە کەسـەکەی حروفـی "حی". وەکو سەرچاوەکانی خۆیان ئەڵێن، لەو شاڵاوانەدا 25 هەزار کەسیان لێ کوشتون.

باب، پێش ئەوەی بکوژرێ میرزا یەحیای کـوڕی عەباسـی نـوری (1246 - 1330 ک) کە دواتـر بە ناوی سوبحی ئەزەلەوە ناوی دەرکرد، بە جێنشینی خۆی دیاری کردوە. میرزا یەحیا و میرزا حوسەینعەلی، کە دواتر بە بەهائوڵا (1233 - 1309 ک) ناوی دەرکردوە، باوکبرا بون. لەم ڕوداوانەدا میرزا حوسـەینعەلی لە

تاران گیراوە و، میرزا یەحیای باوکبرای، لە شارەدێی نوری مازەندەران خۆی شاردۆتەوە. پاش ئازادکردنی میرزا حوسەینعەلی برای و دورخستنەوەی خۆی و بنەماڵەکەی بۆ بەغداد (1269 ک)، میرزا یەحیاش بە جلی دەروێشیەوە بە رێ کەوتوە بەرەو بەغداد، هەردو برا لە بەغداد یەکیان گرتۆتەوە.

بەهائوڵا لە سلێمانی

بابیەکانی عیراق لە ناو خۆیان دا ناکۆک بون. چەند کەسێکیان ئیدیعای پێشەوایەتی و جێنشینیی بابیان ئەکرد. بەهائوڵا هەوڵی زۆری دا بۆ ئەوەی کۆیان بکاتەوە، نەک سودی نەبو بەڵکو خەریک بو خۆیشی بە کوشتن بچێ. سەرەنجام لە گەڵ سوبحی ئەزەلی برایشی تێکچو. وەک دەرئەکەوێ نائومێد بوە بۆیە بەغدادی بە جێ هێشتوە و بەرەو کوردستان سەری خۆی هەڵگرتوە.

بەیانی رۆژی 12 ی رەجەبی 1270 کۆچی (بەرامبەر 10 ی نیسانی 1854 زایین)، بەهائوڵا بە ناوی خواستراوی دەروێش محەمەدەوە، بێ ئەوەی کەس، تەنانەت خێزان و منداڵەکانی، ئاگادار بکا لە رۆیشتن و مەبەستی رۆیشتنەکەی و شوێنی رۆیشتنەکەی، لە گەڵ یەکێ لە لایەنگرە باوەڕپێکراوە دڵسۆزەکانی، کە ناوی ئەبولقاسمی هەمەدانی بوە، شاری بەغدادی بەجێ هێشتوە و روی کردۆتە سلێمانی.

ئەو کاتەی بەهائوڵا چۆتە سلێمانی شەش ساڵ کەمتر بو میرایەتی بابان کۆتایی هات بو. ناوچەکە لە ژێر دەسەڵاتی راستەوخۆی تورک دا بو. قایمقامی تورک و سەربازی تورک لە سلێمانی فەرمانڕەوا بون.

بەهائوڵا لە سلێمانی چۆتە خانەقای مەولانا خالید، کە مەڵبەندی سەرەکی تەریقەتی نەقشبەندی بوە. هەر لە ناو خانەقاکەدا بە ناوی دەروێش محەمەدەوە جێگیر بوە و، هەندێ جار جێگەی خۆی گواستۆتەوە بۆ نزیک گوندی سەرگەڵو و، لە یەکێ لە ئەشکەوتەکانی ئەوێ دا گۆشەگیری هەڵبژاردوە.

دەروێش محەمەد، بۆ دابینکردنی پێویستیەکانی ژیانی خۆی و هاوڕێکەی، بڕێ پارەی داوە بە ئەبولقاسمی هەمەدانی هاوڕێی تا بازرگانیی پێوە بکات، ئەویش بە داهاتی کارەکەی پێویستیەکانی هەردوکیانی دابین کردوە.

رێی تێ ناچێ بەهائوڵا بە رێکەوت ملی رێگای سلێمانی و سەرگەڵوی گرت بێ، بەڵکو ئەشێ پێشتر ئاگاداریی لە سەر سلێمانی و خانەقاکەی و تەریقەتی نەقشی هەبو بێ و هەندێ کەسایەتی لێ ناسی بێ. هەروەها ئەشێ لە گەڵ شێخانی سەرگەڵوش جۆرێ لە ناسیاویی هەبو بێ. شێخ ئەحمەدی سەردار، کە شێخی دەسەڵاتداری سەرگەڵو بوە، یەکێ بوە لە کەسایەتیە نزیک و دڵسۆزەکانی مەولانا خالید. ئەو کاتەی مەولانا لە سلێمانی تەنگی پێ هەڵچنراوە و نەیارەکانی بە تەما بون بچنە سەری، یەکێ لەوانەی بە چەکەوە خۆی و دەسوپێوەندەکانی ئامادە کردوە بۆ پارێزگاری و داکۆکی لە مەولانا، شێخ ئەحمەد بوە. (*مەلا حامیدی بێسارانی، ریاض المشتاقین: 176*) شێخ ئەحمەد نزیکەی نەوەد ساڵ ژیاوە، بۆیە دور نیە هاتوچۆی بەهائوڵا بۆ سەرگەڵو لە سەردەمی ئەودا و بە پشتیوانی ئەو بو بێ.

بەهائوڵا و کەسایەتیەکانی سلێمانی

بەهائوڵا ئەگەرچی بە ناوی دەروێش محەمەدەوە لە سلێمانی بوە، بەڵام وەکو سەرچاوەکانی بەهائیەکان ئەی گێڕنەوە پێوەندی دۆستانەی لە گەڵ چەندین کەسایەتی دینی و رابەرانی تەریقەتی ئەو سەردەمەی ناوچەکە هەبوە لەوانە:

پێوەندیی لە گەڵ دو لە کوڕەکانی شێخ عوسمانی سیراجەدین، شێخ محەمەد ئەبولبەها (1252 - 1298 ک) و شێخ عەبدوڕەحمان ئەبولوەفا (1253 - 1285 ک) هەبوە. ئەم دو شێخە دو کەسایەتی زانا

و ناسراو بون. گۆیا دو مانگ لە خانەقای مەولانا لە سلێمانی لە گەڵی ژیاون. ئەبولوەفا شاعیرێکی بە توانا بوە بە زمانی فارسی. شیعرەکانی لە پلەیەکی ئەدەبی باش دان. ساڵانی دواتر چۆتە بەغداد لە مەرقەدی شێخ عەبدولقادری گەیلانی نیشتەجێ بوە، ئیرشادی کردوە. هەر لە بەغداش مردوە.

یەکێ لە نامەکانی بەهائوڵا بۆ شێخ عەبدوڕەحمانی نوسیوە. *(ایمانی: 251 - 253)*

پێوەندی لە گەڵ مەلا حامیدی بێسارانی (1223 - 1310)، ناسراو بە "کاتب اسرار" ی شێخ عوسمانی سیراجەدین هەبوە. مەلا حامید دانەری چەندین کتێبە لەوانە "ریاض المشتاقین" کە بۆ باسی ژیان و کەراماتی مەولانا خالید و شێخ عوسمانی سیراجەدین و ڕێوشوێنی تەریقەتی نەقشبەندی نوسیوە. بەهائوڵا لە گەڵ مەلا حامید نامەیان ئاڵوگۆڕ کردوە، دەقی نامەکانی بەهائوڵا لە بەر دەس دایە، وەڵامەکانی مەلا حامید، ئەگەر وەڵامی بۆ نوسیبێتەوە، لە بەر دەس دا نیە. *(ایمانی: 222 - 231)* نامەکانی بەهائوڵا، بە زمانێکی ئەدەبی و عیرفانی بە پەخشان و شیعر نوسراون.

هەروەها نامەیەکی بۆ حاجی ڕەسول نوسیوە کە یەکێ لە کەسایەتیە ناسراوەکانی ئەوسای سلێمانی بوە.

پێوەندی لە گەڵ شێخ عەبدوڕەحمانی خالیس (1212 - 1275 ک)، مورشیدی تەریقەتی قادری هەبوە. بەهائوڵا لە گەڕانەوەی دا لە سلێمانیەوە بۆ بەغداد، لە تەکیەکەی ئەو لە کەرکوک، میوان بوە.

کەسایەتی ڕاستەقینەی دەروێش محەمەد دیارە لە لای گەورەپیاوانی سلێمانی زانراو بوە. بەڵام لای خەڵک نەناسراو بوە. خۆیشی ویستویەتی بە نەناسراوی بمێنێتەوە. بەڵام سەرەنجام وەکو کەسایەتیەکی گرنگ دەرکەوتوە.

ئاشکرابونی لە سلێمانی

فەقێیەکی سنەیی لە خانەقا خوێندویەتی. مامۆستاکەی دەرسی مەشقی خەتخۆشی پێ وتوە، لە بەرئەوەی لە فێرکردنی نائومێد بوە دەری کردوە. فەقێکە ئەوەندە دڵگران بوە گریاوە. دەروێش محەمەد، کە لەو کاتەدا نیشتەجێی خانەقا بوە، گوێی لە گریانەکەی بوە لێی پرسیوە بۆچی ئەگری؟ هۆی گریانەکەی بۆ باس کردوە. دەروێش بەزەیی پێدا هاتۆتەوە، ویستویەتی یارمەتی بدا. مەسرەعێکی لە شیعرەکانی مەولەوی ڕۆمی، بە خەتێکی خۆش لە سەر کاغەزێ، بۆ نوسیوە کە بیکا بە سەرمەشقی فێربونی خەت. پاش ماوەیەک مەشق، فەقێکە بە چاکی فێری بوە و خەتی خۆش بوە. مامۆستا و فەقێ و شاگردەکانی تر لە مە سەریان سوڕماوە و، تێگەیشتون کە ئەم دەروێش محەمەدە کەسێکی ئاسایی نیە، بەڵکو خوێندەوارێکی شارەزایە. ئیتر ڕویان تێ کردوە و ناوی بڵاو بۆتەوە. *(ایمانی: 137)*

ئاشکرا بونی لە سەرگەڵو

یەکێ لە شێخەکانی سلێمانی باخی هەبوە لە سەرگەڵو. جاروبار بۆ بەسەرکردنەوەی باخەکەی چۆتە سەرگەڵو. جارێکیان بۆ حەوانەوە نوستوە. پێغەمەر چۆتە خەوی پێی وتوە: "بڕۆ بۆ کێوی سەرگەڵو ئەنواری زاتی کردگار ببینە!". شێخ کاتێ لە خەو هەستاوە کەوتۆتە گەڕان لەو نزیکانە گوێی لە دەنگی موناجات بوە. بە دوای دەنگەکەدا چوە دەروێشێکی دیوە لە ئەشکەوتێکی نزیک سەرگەڵودا بە دەنگێکی خۆش موناجات ئەکا. ئاشنایەتی لە گەڵ پەیدا کردوە. جاروبار سەری داوە. لە گەڕانەوەی دا بۆ سلێمانی باسی کردوە. ئیتر دەماودەم هەواڵەکە بڵاوبۆتەوە. شوێنەکەی و خۆی ئاشکرا بون. *(ایمانی: 133)*

ئاشکرابونی لای کەسوکاری

پێ ئەچێ دەروێش محەمەد دوای ئەوەی ئاشکرا بـوە، بڕیـاری دابـێ سـلێمانی بە جـێ بهێڵـێ. لە گەڵ ئەبولقاسمی هاوڕێی تەگبیریان کردوە، ئەبولقاسم بگەڕێتەوە بـۆ هەمەدان، هەرچـی مـاڵ و دارایـی خـۆی هەیە بیفرۆشێ و بیکا بە پارەی نەختینە و، بگەڕێتەوە سلێمانی لە گەڵ دەروێش محەمەد پێکەوە بـڕۆن بـۆ میسـر. *(ایمانی: 148)*

ئەبولقاسم گەڕاوەتەوە بۆ هەمەدان و داواکەی دەروێش محەمەدی بە جێ هێناوە. شتەکانی فرۆشـتوە و کردویەتی بە پارە و لە رێگەی سنەوە چۆتە گوندی "رێژاو" لە هەورامان. شەو حسـەینعەلی خـان سـوڵتان، بە میوانی لای خۆی گلی داوەتەوە. دیارە زانیوێتی پارەی پێیە، بەیانی کە بە رێ کەوتوە بەرەو شاری سلێمانی، خان، چەند سوارێکی بە بیانوی پاراستنیەوە لە گەڵ ناردوە. پارێزەرەکانی لە رێگە گەیاندویانەتە پەنـایەک لە شاخی گراویدۆڵ، پارەکەیان لێ سـەندوە و گەرویـان بڕیـوە. وایـان زانیـوە مـردوە بەجـێیـان هێشـتوە. بە رێکەوت شوانێ لەو نزیکانە بوە، لاشەیەکی بینیوە چۆتە سەری و سەیری کردوە نەمردوە، برینەکەی پێچاوە. چـوە ئاگـاداری خەڵکـی گونـدەکەی کـردوە. خەڵــکەکە بە دەنـگ برینـدارەکەوە چـون. هەڵیـان گرتـوە و گوێزاویانەتەوە بۆ ناو دێ. لە بەر زامی گەروی نەی توانوە قسە بکا بەڵام داوای قەڵەم و کاغەزی کـردوە. کە بۆیان هێناوە نوسیوێتی:

"من ئەبولقاسم بازرگانێکی هەمەدانیم. حسەینعەلی خان سوڵتان میوانداری کـردم و چەنـد کەسـی بـۆ پارێزگاری لە گەڵ ناردم. ئەوانە لە رێگەدا وایان لێ کردم بۆیە داوای سزادانی ئەو و وەرگـرتنەوەی شـتەکانم ئەکەم.

لە کۆتایی دا نوسی بوی:

"ئەگەر حکومەت شتەکانیان بۆ وەرگیرایەوە، ئەبێ شتەکان و پارەکان بگێڕنەوە بۆ دەروێش محەمەدی ئێرانی کە نیشتەجێی کێوی سەرگەڵوە و هـاتوچۆی تەکـیەی شـاهی نەقشـبەند ئەکـا لە سـلێمانی. مـن دوای بینینی ئەو چومەتە ئێران و ئێستا گەڕاومەتەوە بۆ دیدەنی ئەو. ئەگەر پارەکەیان بۆ گەڕایەوە، ئەوان ئەتوانن بە هەر جۆرێ بیانەوێ بە کاری بهێنن."

خەڵکی گوندەکە وەسێتنامەکەی ئەبولقاسم و هەواڵەکەیان گەیانـدۆتە خانەقـای مەولانـا لە سـلێمانی و، دەروێش محەمەدیان لێ ئاگادار کردۆتەوە. دەروێش محەمەد دۆسـتایەتی لە گەڵ شـێخ عەبـدوڕەحمان و شـێخ محەمەد کوڕانی شێخ عوسمانی سیراجەدین هەبوە. لە روداوەکە ئاگاداری کردون. هەردو شێخ خۆیان خەڵکـی هەورامان بون. هەردوکیان بە دەنگ داواکەوە چون و، دەروێش محەمەدیان لە گەڵ خۆیان بردوە بـۆ شـوێنی روداوەکە کە لە ناو خاکی ئێران دا بوە. لەوێ تەرمی ئەبولقاسمیان، بە ئامـادەیی دەروێـش مـحەمەد بە خـاک سپاردوە. شێخ عەبدوڕەحمان خەرجی کفن و دفن و بە خاکسپاردنی کوژراوەکەی کێشاوە. *(ایمانی: 248)*

دەروێـش مـحەمەد لە گەڵ هەردو شـێخ گەڕاوەتەوە سـلێمانی بەڵام لە سـەر داوای شـێخ عەبـدوڕەحمان سکاڵایەکی لە گەڵ وەسێتنامەکەی ئەبولقاسم نوسیوە بۆ کاربەدەستانی ئێران بۆ ئەوەی لە روداوکە بکـۆڵنەوە و وەسێتەکەی ئەبولقاسم بە جێ بهێنن. دوای سکاڵاکەی دەروێش محەمەد روداوەکە بـۆتە هەواڵ لە رۆژنـامەی رەسمی ئەو سەردەمەی ئێران دا. بڵاوکـردنەوەی ئەم هەواڵە بـۆتە هـۆی دۆزیـنەوەی شـوێنی خۆحەشـاردانی دەروێش محەمەد لە لایەن کەسوکارەکەیەوە.

رۆژنامە رەسمیەکەی ئێران هەمو مانگێ جارێک نێردراوە بۆ کارگوزاری ئێـران لە بەغـداد. کـارگوزار هاتوچۆی قاوەخانەیەکی کردوە. هەروەها زاوایەکی دەروێش محەمەدیش هەمیشە هاتوچۆی ئەو قاوەخـانەیەی کردوە. کارگوزاری ئێرانی روداوەکەی بۆ دانیشتوانی قاوەخـانەکە بـاس کـردوە. زاواکەی یەکسـەر گومـانی

کـردوە کە دەروێـش مـحەمەد هەمـان کەس بـێ کە لەمـان بـزر بـوە. لە گەڕانەوەی دا بـۆ مـاڵ کەوتـۆتە مشورخواردنی پەیجوری دەروێش محەمەد.

شێخ سوڵتان کەربەلایی، کە یەکێ بوە لە بابیەکانی عەرەب و، لە ئەتباعی تـاهیرە بـوە و لەوانە بـوە کە هاوسەفەری تاهیرە بوە لە گەڕانەوەی دا لە بەغدادەوە بۆ کرماشـان و هەمەدان، هەر لە سـەر داوای ئەم چـۆتە قەزوێن و تاران و چۆتەوە بەغداد. میرزا موسـا کلیم، بـرای بەهـائولا کچـی شـێخ سـوڵتانی هێنـاوە. شـێخ سوڵتان، ئەگەرچی بە تەمەن پیر بوە، بەڵام ئەو داوای کردوە بچێتە کوردستان و بە دوای بەهائولادا بـگەڕێ. شێخ سوڵتان لە گەڵ ئاقا محەمەد جەواد حەطاب، کە ئەویش عەرەب و لە پەیڕەوانی باب بوە، بە چەنـد نـامەی خێزان و بنەماڵە و لایەنگرەکانیەوە، کە داوای گەڕانەوەیان کرد بو بۆ بەغـداد، بە درێژایـی ڕێـگە لە هەواڵـی دەروێش محەمەدیان پرسی و چون بـۆ سـلێمانی لە خانەقـا دامەزران. ئاگاداریـان کـرد دەروێـش مـحەمەد لە ئەشکەوتێکە لە سەرگەلو. کەسێکیان ناردوە بە دوای دا کە بگەڕێتەوە بۆ سلێمانی. دوای هاتنەوەی 22 ڕۆژ لە گەڵی خەریک بون و پاڕاونەتەوە تا ڕازییان کردوە لە گەڵیان بگەڕێتەوە بەغداد. پێـی وابـوە لایەنگرەکانیـان بێ سەروبەر و لە ڕێ لایان داوە. ئەوانیش هەڕەشەیان لێ کردوە کە ئەگەر نەگەڕێتەوە هەمـو ئەوان دێـنە لای ئەم لە سلێمانی لێی کۆ ئەبنەوە. *(ایمانی: 311 - 312)*

ڕۆژی 12 ی ڕەجەبـی سـاڵی 1272 ک بەرامـبەر 19 ی مـارتی 1856 ز لە ڕێـگەی کەرکـوکەوە گەڕاوەتەوە بەغداد *(ایمانی: 316)*

بەهائولا لە بەغداد ئیتر خۆی بە یەکجاری ئاشکرا کردوە. بەیانیان و ئێواران چـوە بـۆ یەکـێ لەو دو قاوەخانەیە، قسەی بۆ خەڵک کردوە و بانگی کردون بۆ سەر دینەکەی خۆی.

بەهائولا و زانایانی کورد

ئەگەرچی بەهائولا نزیکەی دو ساڵی تەمەنی لە سلێمانی بە سەر بردوە و، لەو ماوەیەدا کە لە خانەقـای مەولانا خالید ماوەتەوە هەلێکی باشـی بـۆ هەڵکەوتـوە تـا لە گەڵ دەیـان زانـای ئـاینی و ڕابەری تەریـقەت و کەسانی ئاسایی ئاشنایەتی پەیدا بکات و، هەر لەو ماوەیەدا بەشێ لە شیعرەکانی و کـارە فیکریەکـانی بەرهەم هێناوە، بەڵام نەی توانیوە کاریگەریەکی ئەوتۆی لە نـاو مەلا و زانـا و ڕابەرانـی تەریـقەت و کەسـایەتیەکانی سلێمانی دا هەبێ و، هەندێکیان بە لای خۆی دا ڕابکێشێ و بیان کا بە هـاوبیر و هاوڕێبـازی خـۆی. ئەمەش ئەشێ بە دو جۆر لێک بدرێتەوە:

یەکەم، ڕەنگە خۆی نەی ویستبێ بە ئاشکرا بانگەواز بۆ باوەڕەکەی بکـات بـۆ ئەوەی کەسـایەتیەکەی ئاشکرا نەبێت و، ژیانی نەکەوێتە مەترسیەوە. بە تایبەتی کە لەو سـەردەمە دا داوودەزگـای قاجـاری لە ئێـران زۆر بە توندی کەوتبونە ڕاونان و گرتن و کوشتنی بابیەکان.

دوەم، زەمینەی فیکریی بڵاوبونەوەی ئەو باوەڕەی بەهائولا هەی بوە لە ناو مەلا و زانایان و ڕابەرانـی تەریقەتە باوەکانی کوردستان دا نەبوە. زانایانی ئاینی و ڕابەرانـی تەریقەتـی قـادری و نەقشـی و بە گشـتی خەڵکی کوردستان سوننی - شافیعی بون. بیروباوەڕی بابی و دواتـر بەهـائی چ لە ئێـران و چ لە نەجەف و کەربەلا و بەغداد لە ناو شیعەدا، بە تایبەتی لە ناو ڕێبازی شەیخیەکان "شـیخیە" دا بـڵاو بـۆتەوە. شـەیخیە و بـابیە و بەهـائیە لە کوردسـتان زەمیـنەی بڵاوبـونەوەی نەبـوە. تەنـانەت یەکـێ لە ڕابەرەکـانی بـابی کە بـۆ بڵاوکردنەوەی باوەڕەکەیان چۆتە سنە، شەڕێکی خوێناوی لێ قەوماوە، کە بە "جەنگی کاروانسەرا" ناسراوە.

سەرچاوەکان

دەربارەی ئاینی بابی و بەهائی و باوەڕەکەیان و کەسایەتیە سەرەکیەکانیان، بە زمانی فارسی بڕوانە:
دهخدا، لغت نامە، تهران 1336 شمسی،
بابەتەکانی: باب (ص 32 - 64)، بهاءالله (ص 397)، حسین علی بهاء (ص660)، صبح ازل (ص 122 - 126)، طاهره (ص 109 - 113)
دایره المعارف فارسی،
به سرپرستی غلامحسین مصاحب،
بابەتەکانی: باب، بهاءالله، بهائیه یا بهائیان،
بۆ دەقی نامەکانی بەهائوڵا بۆ کەسایەتیەکانی کورد و مانەوەی لە کوردستان بڕوانە:
امیر فرهنگ ایمانی، عنقای بقا در قاف وفا
هجرت حضرت بهاءالله به سلیمانیه و کوه سرگلو،
وقایع دوران بغداد و کردستان، فیبروری 2007، موناکو.
دەربارەی ئۆلی بابی و بەهائی و باوەڕکەیان و کەسایەتیە سەرەکیەکانیان، بە زمانی عەرەبی بڕوانە:
علی الوردی، لمحات اجتماعیة من تاریخ العراق،
الجزء الثانی، قم 2004. لەم بەرگەدا لە چەند شوێن لە ژێر سەردێڕی جیاوازدا باسی بەهائیەکانی کردوە لەوانە:
عقائد الشیخیین (ص140 - 144)، ظهور الباب (ص 144 - 153)، قرة العین (ص 163 - 203)، بهاءالله فی بغداد (ص 216 - 222)، بین البابیین والشیعة (ص 238 - 241)
عباس العزاوی، العراق بین احتلالین،
الجزء السابع، الباب و البهائیه (ص 72 - 76)
دەربارەی ژیاننامەی شێخ محەمەد ئەبولبەها، شێخ عەبدوڕەحمانی ئەبولوەفا، بە زمانی عەرەبی بڕوانە:
عبدالکریم محمد المدرس،
علماؤنا فی خدمة العلم والدین، عنی بنشره محمد علی القرەداغی، بغداد 1983.
کاتب الاسرار ملا حامد بیسارانی،
سیری در ریاض المشتاقین، بتصحیح ومقدمه و حواشی و تعلیقات: ابوبکر سپهرالدین، 1386.

نوسراوەدانی وشە
زنجیرە
مێژوی هاتن
ژمارەی پۆلین
جۆری هاتن

Picking Flowers Along the Way

Nawshirwan Mustafa Amin

Volume 1
Book 2

ISBN 978-614-01-1607-8
9 786140 116078

nwf.com
نيل وفرات.كوم
جميع كتبنا متوفرة على الإنترنت
في مكتبة نيل وفرات.كوم
www.nwf.com

الدار العربية للعلوم ناشرون
Arab Scientific Publishers, Inc.
www.asp.com.lb - www.aspbooks.com